

František Čermák

**JAZYK
A
JAZYKOVĚDA**

Přehled a slovníky

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
NAKLADATELSTVÍ KAROLINUM
2001

OBSAH

Úvod	9
JAZYK A JAZYKOVĚDA	11
1.0 Jazyk a komunikace	13
1.1 Jazyk a nejazyk	13
1.2 Jazyky	14
1.3 Jazyk přirozený: vnitřní členění	15
1.4 Produkce a percepce jazyka v komunikaci	18
1.41 Komunikativní situace a komunikativní funkce	18
1.42 Produkce a percepce	20
1.5 Jazykový znak v systému a jeho forma: sémiotika a grafika	22
1.51 Znak a jeho povaha	22
1.52 Struktura znaku a jeho vztahy	24
1.53 Grafika	28
1.6 Psaná a mluvená komunikace: znaky v textu	33
1.7 Neverbální komunikace: paralingvistika, proxémika a kinesika	39
2.0 Vazby jazyka (Vnější lingvistika)	42
2.1 Jazyk a společnost: sociolingvistika	42
Jazykové společenství, jeho typ, variety, postoje, situace a další	43
Jazyková politika, bilingvismus a zdvořilost	44
Jazyk a geografie	45
Stylistika a interakční sociolingvistika	46
2.2 Jazyk a vědomí: psycholingvistika	47
2.21 Produkce a percepce. Nabývání jazyka	47
2.22 Studium dalšího jazyka	50
2.23 Paměť	52
2.24 Vnitřní mluva, bilingvismus a další otázky	52
2.3 Jazyk a etnikum: etnolingvistika, antropolingvistika	53
2.4 Jazyk a mozek: neurolingvistika, biolingvistika	55
2.41 Jazyk v mozku	55
2.42 Afázie	56
2.5 Jazyk a logika	56
3.0 Původ a funkce jazyka	58
3.1 Ontogeneze a fylogeneze jazyka	58
3.11 Nabývání jazyka a učení se jazyku	58
3.12 Fylogeneze jazyka. Divergence a konvergence. Kontakt jazyků	60
Převod: Překlad a tlumočení	60
3.13 Vznik jazyka	60

3.14 Genetická klasifikace jazyků	64
Rozšířenost jazyků. Umělé jazyky	72
3.2 Konstitutivní rysy a funkce jazyka	73
3.21 Obecná povaha jazyka (langue)	74
3.22 Funkce jazyka	74
3.23 Konstitutivní rysy jazyka jako komunikativního systému	76
3.3 Jazyková politika a kultura	77
3.31 Jazyková situace	77
3.32 Jazyková politika a jazykové plánování. Jazyková kultura	77
4.0 Systém a text (Langue a parole)	80
4.1 Synchronie a diachronie	80
4.2 Langue a parole	81
4.3 Langue jako systém znaků	83
4.31 Systém (langue). Pravidla. Paradigma a vztahy. Modely	83
4.32 Závěry o systému: shrnutí. Hodnota	87
4.4 Text jako struktura znaků	89
4.41 Parole (mluva/text)	89
4.42 Syntagma a relace v něm. Segmentace	90
4.5 Pragmatika	92
4.6 Styl a stylistika	94
5.0 Struktura jazyka (Vnitřní lingvistika)	95
Metodologie	96
5.1 Lingvistika teoretická a aplikovaná	97
5.11 Lingvistické zdroje (data)	99
5.12 Korpusová lingvistika	100
5.2 Jazykové disciplíny: centrum a periferie	101
5.21 Disciplíny a roviny (plány)	102
5.22 Jednotka. Invariant a varianty	103
5.23 Centrum a periferie	104
5.3 Fonologie a fonetika	104
5.31 Zvuková stránka	104
5.32 Fonetika a fonologie: Forma a funkce	105
5.33 Fonetika	107
5.331 Artikulační orgány (mluvidla)	107
5.332 Třídění hlásek	107
5.333 Kombinatorika (syntagmatika) hlásek: jejich řetězy	110
5.34 Fonologie	112
5.341 Foném, přízvuk a tón	112
5.342 Distinktivní rysy fonému (protiklady). Prozódie. Paradigmatika fonémů	114
5.343 Kombinatorika (syntagmatika) fonémů	115
5.35 Změny hlásek a alternace	116
5.4 Gramatika	118
Typy gramatik. Kategorie	119
5.41 Morfologie	121
5.411 Morfologie a morfém	121
5.4111 Morfologie a její operace	121
5.4112 Morfém	122
5.4113 Kombinatorika morfémů. Morfonologie	124
5.4114 Vztah formy a funkce morfémů	125
5.412 Flexe	126
5.4121 Kategorie flexe jména. Numerus. Genus a třídy. Casus	126
5.4122 Posesivita a determinace	131
5.4123 Kategorie flexe slovesa. Valence. Kauzativita. Persona. Numerus. Tempus	133

Modus. Genus verbi. Aspectus	133
5.4124 Infinitivní formy verba (neurčité tvary slovesné)	141
5.4125 Poznámky k morfológii verba	143
5.4126 Jiná flexe	143
5.413 Tvoření slov (slovotvorba) a tvoření pojmenování	144
5.4131 Způsoby tvoření slov a pojmenování	144
5.4132 Morfém v tvoření slov	148
5.4133 Onomaziologické způsoby a procesy	149
5.42 Syntax	151
5.421 Syntax věty	151
5.4211 Věta a propozice. Význam propozice	151
5.4212 Typy vět	153
5.4213 Otázka a zápor	154
5.4214 Členy věty	157
Subjekt, predikát, objekt, atribut, adverbiale, parenteze. Téma, další	157
5.4215 Syntagmatika slovních druhů při stavbě fráze	160
5.4216 Konstrukce a syntagmata	161
5.4217 Syntaktické vztahy	161
5.4218 Kombinatorika vět (syntagmatika vět)	162
5.4219 Aktuální členění věty (funkční perspektiva)	164
5.422 Valenční a generativní syntax	166
5.4221 Valenční (závislostní) syntax	166
5.4222 Generativní syntax (generativní gramatika)	166
5.423 Text a diskurz	169
5.4231 Text. Diskurz. Hypersyntax	169
5.4232 Faktory textu a prostředky vazby textu	169
5.4233 Mluvní akty	171
5.5 Lexikon	172
5.51 Nominativní aspekty slovníku/lexikonu	173
5.52 Jednotka lexikonu. Forma a význam. Pojmenování jednoslovné a viceslovné	173
Nominativní mikrosystémy. Lokalita	173
5.53 Typy slov. Slovní druhy	179
5.531 Autosémantika a synsémantika	179
5.532 Slovní druhy (partes orationis)	179
Kvantifikace. Substantivum. Adjektivum. Verbum. Adverbium	179
Pronomen. Numerale. Prepozice a postpozice. Konjunkce. Partikule. Interjekce	179
Člen. Klasifikátor (numerativ). Další slovní druhy. Viceslovná forma slovních druhů	179
5.533 Sémantické a funkční třídy. Jiné	188
5.54 Frazém a idiom	189
5.55 Paradigmatika slovníku: homonymie, synonymie, opozitnost, hyponymie	189
Jiná paradigmata. Polysémie	190
5.56 Syntagmatika slovníku. Kombinatorika lexémů	193
5.57 Kombinace textové (neustálené): výrazy. Metafora	194
5.58 Funkce lexikálních jednotek. Diachronie v synchronii	195
5.59 Slovníky	197
5.6 Sémantika	198
5.61 Sémantika a lingvistika	198
5.62 Význam věty a lexému	199
5.63 Paradigmatika a syntagmatika významu	200
6.0 Jazyky	202
6.1 Typologie a univerzálie	202
6.11 Typologie	202
6.12 Univerzálie	206
6.2 Kontrastivní lingvistika	207

7.0 Etapy vývoje lingvistiky	208
7.1 Začátky jazykovědy (zvláště evropské)	208
7.2 Indoeuropeistika	210
7.3 Dvacáté století	212
Literatura a poznámky	215
Zkratky	220
SLOVNÍKY	221
Slovník lingvistických termínů	223
Slovník osob	300
Slovník jazyků	303
Bibliografie	329

ÚVOD

Tato kniha vyrostla z kurzu lingvistiky pro pokročilejší studenty především skandinavistiky a germanistiky na pražské Filozofické fakultě Univerzity Karlovy a jeho původní zaměření se snaží si také podržet v první řadě: nabídnout stručný a ucelený přehled a souhrn běžných, někdy však i méně běžných poznatků o jazyce a oboru, který se jím zabývá, a umožnit tak do nich vhled v jejich celistvosti a komplexnosti. Není tedy dalším úvodem do studia lingvistiky, kterých je mnoho a jsou i různě výběrové povahy, a nemusí proto ani postupně budovat pojmový půdorys takového úvodu od jednoduššího a nespeciálního k složitějšímu s příslušným zakotvením pojmů, popřípadě i s jejich utvrzováním seminární analýzou. Je tedy takto vhodná především pro studenta i dalšího zájemce, který si chce své poznatky oživit, zpřehlednit a uspořádat systematictěji, popř. i v daném rámci doplnit o další.

Protože žádná kniha nemůže obsahovat všechno, jakkoliv je obecná, naráželo i sestavování této na problém volby, a to ani ne tak kategorií a pojmů, jako příkladů. Výběr ilustrativního materiálu se nakonec soustředil především jednak na ilustrace ze známějších a bližších jazyků včetně češtiny, pokud to bylo možné, a jednak na ilustrace zachycující a znázorňující jen typické možnosti a charakteristické jevy další; nejde tu tudíž o předvedení učené sbírky kuriozit a okrajovostí, které je třeba hledat jinde. Při snaze o přehlednost, která se promítá i do úpravy a ovšem zařazení informací o často různých pohledech na stejnou otázku, se důraz klade na otevřenost a diskuzní povahu problémů, která právě může posloužit jako zdroj inspirace tomu, kdo bude chtít jít dále. Často se proto, vedle obecněji přijímaných názorů, připomíná i autorství a ovšem i menší konsenzus některých myšlenek a názorů, které lze pak sledovat v bibliografii podle zájmu či potřeby dál. Vzhledem ke stavu, v jakém se lingvistika nachází, kdy neexistuje jediný prestižní model, jak ji podávat, je tento výběr, vedený snahou o relativní úplnost všeho základního, nutně osobní, ne však snad zcela arbitrární. Kniha je pojata v zásadě jako synchronní a primárně strukturní, a důraz se tu proto vědomě klade na klasické pohledy a, proti spekulativnímu mentalismu, na empirii v naději, že ze zmiňovaných střípků bohaté reality jazyků se začne skládat i obraz jazyka jako jevu o sobě a jako brány otevírající obzor k řadě dalších disciplín. V neposlední řadě se tak snad přispěje i k uvědomění toho, že lingvistika není pouze gramatika. Jako obecné pozadí knihy může posloužit i můj stručný přehled *Základy lingvistické metodologie*, který vznikl s ní paralelně a do určité míry se s ní i doplňuje. Rukopis byl dokončen v r. 1993.

Poznámka k 2. vydání

Druhé vydání knihy bylo, vedle drobných oprav a četných místních úprav různých míst především trojím způsobem rozšířeno, mj. díky připomínkám uživatelů a recenzentů. Rozšířené kapitoly 5.7 a 5.8 dostaly označení 6, z původní kapitoly 6 se stala 7 a byly přidány i některé nové kapitoly, zvl. 1.6 a 1.7, 2.5, 4.6, 5.11, 5.12, 5.533 a 7.0, rozšiřující celkový záběr. Byl však také zcela přepracován a značně rozšířen **Slovník lingvistických termínů**, který nyní tvoří relativně samostatnou pomůcku. Nově, vedle rozšířené bibliografie, přibyl ale i **Slovník jazyků** (Jazyky, jazykové skupiny a rodiny) s jejich stručnými charakteristikami a **Slovník osob**. Všechny tři slovníky jsou odkazově propojeny s hlavním textem knihy.

Za cenné připomínky k rukopisu a textu knihy srdečně děkuji prof. PhDr. Petru Sgallovi, DrSc., doc. PhDr. Pavlu Novákovi, CSc., PhDr. Jarce Vrbové, doc. RNDr. Petru Jirků, CSc., prof. ing. Bořivoji Melícharovi, DrSc. a prof. PhDr. Jarmile Panevové, DrSc.

František Čermák, Praha 1996

Poznámka k 3. vydání

Třetí vydání je obohaceno o řadu detailů a rozvedení některých pasáží, rozrostl se i slovník jazyků.

František Čermák, Praha 2000

JAZYK A JAZYKOVĚDA

1.0 JAZYK A KOMUNIKACE

Jazyk je systém sloužící především jako základní prostředek lidské komunikace. Tuto komunikativní funkci obecně plní každý přirozený jazyk, a to v zásadě stejně uspokojivě. Protože však lze jazyk podle zdůrazňovaného aspektu pojímat různě, připomeňme si úvodem aspoň ty jeho hlavní rysy, které jsou relevantní zde: jazyk je takto v mozku uložený systém jednotek, pravidel, modelů a konvenčních kolektivních norem k tvorbě promluv, textů, které jsou náplní běžné i méně běžné komunikace (o těchto a dalších aspektech blíže viz zvl. 1.1–2, 1.3, 1.42, 1.51, 2.1, 3.21–2, 4.2, 4.31).

Komunikace je přenos informací mezi minimálně dvěma účastníky (zvláště, resp. obvykle mezi mluvčím a posluchačem), a to prostřednictvím určitého signálního systému znaků (resp. kódu), zvl. pak systému jazykového. Komunikace se uskutečňuje vždy v určitém rámci, daném několika složkami (viz i 1.41).

Termínem **kód** se označuje jednak systém převodu určitého signálního systému v jiný, popř. se chápe i jako sám strukturovaný systém znaků.

Rámec komunikace: – kanál (médium)
(složky/faktory) – situace, kontext
– kontakt partnerů
– funkce komunikace
– sdělení
– kód

Do komunikace ovšem patří i neverbální znakové složky: (1) gesta, resp. posunky a (2) mimika tváře, grimasy aj.; oba typy dohromady bývají nazývané *kinesika* (viz 1.7). Obecně jsou předmětem studia *paralingvistiky* (do níž však patří především aspekty prozodické, srov. 5.342). Pro úspěšný průběh komunikace musí být splněna řada podmínek, především zapojen princip kooperace (srov. 4.5).

1.1 Jazyk a nejazyk

K pochopení toho, co to je jazyk, je třeba si však hned na začátku vymezit, co jazyk není. Máme-li k pojmu jazyk zařadit následující případy systému nebo použití kódu, resp. typů komunikace, budeme asi v rozpacích:

- 1 – za/tukání na zed'
- 2 – dopravní značky po cestě
- 3 – státní, církevní, ideologické a jiné symboly
- 4 – posunčina a skřeky šimpanzů
- 5 – programovací jazyk Pascal
- 6 – vnitřní monolog

U každého z těchto případů (obv. jde o komunikační prostředek) lze najít důvody pro zařazení i proti němu; např. u šimpanzů jistě o jakýsi jazyk jde, není to však jazyk lidský (šimpanz Washoe se však naučil přes 130 znaků umělého jazyka, odvozeného od jazyka hluchoněmých), v případě Pascala je to zase omezený jazyk umělý a při vnitřním monologu jde sice o omezenou extenzi skutečného jazyka, ne však o jazyk sám. Co je tedy charakteristické pro lidský, popř. všední jazyk, resp. **přirozený jazyk**? Je to především možnost (opakovatelné) komunikace mezi aspoň dvěma partnery, založená na systému, který je komplexní, dynamický a který umožňuje své znaky podle daných pravidel kombinovat. Termín **jazyk** je tedy mnohoznačný a v širším smyslu, o který nám tu však teď nejde, lze leccos z výše uvedených případů jako jazyk označit, v užším však žádný.

Dodejme, že vedle jazyka, chápaného tedy širše či úže, je třeba rozlišovat ještě **symbolický systém** (např. v náboženství či matematice), užívaný ke znázornění něčeho, a **systém signální** (srov. 1.51), užívaný ke komunikaci.

1.2 Jazyky

Jazyky rozdělujeme především podle **kódu** komunikace (viz výše 1.1 a dále zvl. 1.51 a 1.41–2):

- JAZYK I lidský A** – jazyk 1 – *přirozený* – standardní
 – jiný (dialekt aj.)
 2 – *umělý* – formální
 – mezinárodní (esperanto, Volapük aj.)
- B** – nejazyk = *parajazyk* (kinesika, mimika aj.)
- II živočišný** 1 – *akustický / vokální*
 2 – *kinesický / jiný*

Jazyky živočichů, jak je dnes známe, např. delfinů, velryb, včel, šimpanzů, ptáků aj., jsou dosti rozmanité (využívají zvuku, zraku, doteku, popř. i pachu) a někdy co do svého typu kombinované (srov. i 3.23), srovnatelné s jazyky člověka však bezprostředně nejsou.

Od parajazyka je třeba ovšem odlišovat **znakový jazyk**, resp. znakové jazyky hluchoněmých, které jsou modelovány do určité míry podle toho kterého přirozeného jazyka (viz též 3.14, s obv. třemi složkami, tj. tvarem ruky, pohybem ruky a znakovým prostorem ruky vůči tělu, jimiž se vyjadřují jak pojmenování, tak syntax). Jejich studiem se zabývá *cherologie*.

Formální jazyk (na rozdíl od jazyka přirozeného) je exaktní, s plně definovaným slovníkem i gramatikou, a systematický, např. programovací jazyk. V matematice aj. je definován

jako podmnožina všech možných kombinací (řetězců) vytvářených z konečné množiny symbolů. V jazykovědě se za formální jazyk považuje nejčastěji obvykle poněkud volněji pojatý **metajazyk**, chápeme-li ho jako nástroj k mluvení o jiném jazyce (zvl. přirozeném) nebo o jiné části jazyka, resp. k jeho popisu, i když naopak každý metajazyk nemusí být formálním jazykem, tj. není-li dostatečně explicitní a exaktní. Takový metajazykem popisovaný či rozebíraný jazyk se pak pro odlišení nazývá **objektový jazyk**. V jazykovědě se tudíž setkáme s formálním jazykem např. při popisu morfologie, syntaxe aj.; v širším smyslu se pak někdy mluví i o jazyce lingvistiky. S formálními jazyky mimo jazykovědu se nejčastěji pracuje v logice či matematice, v programování (výše zmíněný Pascal, Prolog, C aj.). Naproti tomu např. morseovka, systém lodní vlajkové signalizace apod. jazyky nejsou, jsou to kódy.

Mezinárodní jazyk (bylo jich navrženo už několik stovek) je umělý jazyk usilující, v Evropě zvl. po ústupu latiny, o nahrazení, dnes však spíše jen doplnění komunikace v přirozených jazycích (viz též 3.14). Vykazuje zřetelnou snahu o jednoduchost, pravidelnost (bezvýjimečnost) a často i exaktnost, popř. jeví rovněž sklon k přiblížení, aproximaci směrem k formálnímu jazyku. V zásadě ale vždy je nějak založen na konkrétním přirozeném jazyce (jednom nebo více).

Centrem zájmu jazykovědců je však pochopitelně v první řadě **přirozený jazyk** jako základní, nejbohatší a polyfunkční prostředek komunikace. Avšak ten je v běžné komunikaci obvykle doplňován ještě dalšími jejími složkami (srov. i 1.0–1.1), ať už verbálními (včetně např. prvků formálního jazyka), či mimoverbálními; lidská komunikace je tedy takto typicky smíšená. Dodejme, že je-li *kód* systémem převodu jednoho signálního systému v jiný, je *překlad* způsobem převodu jednoho přirozeného jazyka do jiného, např. českého textu do anglické podoby.

1.3 Jazyk přirozený: vnitřní členění

Jazyk je nesporně nejsložitější a nejbohatší známý systém mající mnoho stránek, a tedy i možností přístupu k jeho chápání, popisu, popř. i třídění; v důsledku toho je právě komplexní pohled na něj, jakkoliv žádoucí, také neobyčejně obtížný.

V jazyce chápaném jako **systém** je třeba tento abstraktní systém (langue) odlišovat od realizace tohoto systému v textu (parole). Zjevný, ne však jediný rozdíl mezi obojím je v tom, že zatímco systém je relativně uzavřený, text obecně, chápaný jako úhrn všech možných textů (tj. i budoucích) především co do svého aspektu časového, je potenciálně nekonečný (viz 4.4). Jazykový systém lze zjednodušeně chápat jako znakové jednotky a jejich kombinatorická pravidla (tj. gramatiku), popř. i zásady a normy jejich kombinování (viz 4.31).

Obecně se různé aspekty, stránky jazyka dělí na:

- 1 – *interní*, tj. podle vnitřních aspektů (viz I A–D a zvl. 4.0–6.2)
- 2 – *externí*, tj. podle vnějších aspektů a závislostí (viz II a 1.4, 2.0–2.5)

Oba pohledy lze však podle různých stránek členit ještě blíže, a to především (A) vertikálně, (B) horizontálně, (C) koncentricky a (D) mediálně, tj. tak, jak zachycuje následující přehled.

I JAZYK (SYSTEM) INTERNĚ:

A Jazyk ve vertikálním pohledu:

Roviny	Jednotky		Syntax (kombinatorika podle pravidel)		
			formální	–	sémantická
– Kolokace	kolokace	(?miliony)	+	:	+
– Lexikon	lexém/slovo	(statisíce)	+	:	+
– Morfologie	lexik. morfém	(desetitisíce)	+	:	+
	gramat. morfém	(stovky)	+	:	+
– Fonologie	foném	(desítky)	?		?

V tomto pohledu „shora dolů“ mají první tři **roviny** (někdy nazývané také **plány**) vztah k významu, i když různě těsný, poslední, fonologická rovina ho však přímo nemá (srov. i otázky v přehledu, které naznačují jen tolik, že pro některé fonémy se někdy volná souvislost s významem uvažuje). Některé z těchto rovin (srov. víc v 5.21) se dále dělí na podroviny, takže např. morfologie se skládá z flexe (ohýbání) a derivace (odvozování) nebo nemusí vůbec existovat. Toto však platí jen o morfologii, ostatní roviny mají jazyky vždycky. Roviny se tu chápou hierarchicky, zde od „nejvyšší“ k „nejnižší“, jako úrovně výskytu jednotek téhož druhu, tj. od (pravidelných) spojení slov neboli kolokací přes jednoslovné lexémy a morfémy až po fonémy. Rovina kolokační je vydělena podmíněně jen ve smyslu syntaxe (kde kombinatorika kolokací do značné míry splývá s kombinatorikou lexémů, resp. slov). Syntax, která tu zařazena není (systémovou jednotkou je pouze abstraktní věta, viz zvl. 5.4211), na místě kolokace (avšak v odlišném smyslu útvaru neustáleného) někdy užívá obdobný výraz fráze.

Značka + tu obv. prostým součtovým způsobem označuje kombinaci jednotek, kterou se vytváří jejich skupina nebo jednotka vyšší (u kolokací a lexémů obv. **věta**, pro sémantiku viz kompozičnost 4.41), : označuje úměrnost a paralelnost této kombinatoriky jak po stránce formy, tak i významu jednotek, které do ní vstupují (i když všude existují četné výjimky, anomálie, popř. idiomy, viz 5.54).

B Jazyk v horizontálním pohledu:

V tomto „vodorovném“ pohledu se uvažují jednotlivé jazykové útvary (variety); chápou se vůči sobě doplňkově a jako paralelně existující, bez vertikálního pohledu (i když se i sem někdy pro jeden z nich, spisovný jazyk, byť neprávem, často vnáší vertikální představa nadřazenosti, viz zvl. 2.1). Člení se především:

- 1 – **Geograficky**:
  - dialekty (vždy víc)
  - interdialekt (pův. nadřazený dialekt, srov. češtinu)
- 2 – **Funkčně**:
  - standardní (spisovný) jazyk: plní hlavně reprezentativní, veřejné, formální funkce/cíle
  - mluvený jazyk/standard: plní obv. všechny běžné a neformální funkce/cíle
  - profesní jazyk (slang), žargon: plní odborné cíle
  - jazyk sociálně uzavřené skupiny, hantýrka, argot aj.

C Jazyk v koncentrickém pohledu:

Tento pohled na jazyk, beroucí za základ „sbíhavost“ a souvztažnost jevů aj. směrem ke společnému jádru, je v zásadě dán různou frekvencí jeho jednotek v každé jeho rovině (viz A výše), od nejčastějších v jádru až po řidké na okraji tohoto pohledu. Jako relativní, mající povahu škály a vzájemně propojené, se tu užívají obecně termíny **centrum–periferie** (viz 5.23), tj. pro oblast jednotek a jevů v dané rovině nejčastějších („jádro“) a hlavních (např. nejčastější slova) proti oblasti jednotek řídkých, a tedy okrajových (např. řídká slova). S tímto pojetím škály souvisí pojem *ustálenosti* forem a jednotek; ty, které jsou na okraji periferie, přestávají být ustálené, a přestávají tudíž i patřit do systému jazyka.

V zásadě obdobný pohled, daný však nikoliv jevy či jednotkami, ale různým počtem mluvčích ve vztahu k částem jazyka (kde jde především o slovník), který je uplatnitelný opět na škále, tu představují dvě krajnosti:

- 1 – **Národní jazyk**: jazyk celého národa (který však v úplnosti, mj. v odborných termínech či nářečních prvcích, nikdo celý nezná)
- 2 – **Idiolekt**: jazyk jednotlivce (tj. jeho osobní „výběr“ z celonárodního jazyka)

Frekvencí jazykových jednotek, především v textu, se rozumí četnost, míra opakování jejich výskytu (měřená v jejich co nejrůznějším užití na různých textech). Udává se v absolutních číslech (tj. pro skutečný počet výskytů v daném vzorku textu) nebo relativně, v procentech, tj. jako podíl z celkového výskytu všech jednotek daného typu; např. ze všech asi 54 tisíc slov českého frekvenčního slovníku pokrývá 10 000 nejčastějších celých 90 a více procent textů. Frekvenční výzkumy, tj. v zásadě statistické povahy, které se provádějí pro všechny roviny, jsou nejnámější v podobě **frekvenčního slovníku**. Jsou předmětem **kvantitativní lingvistiky** (viz 5.1).

D Jazyk v pohledu mediálním (médiá):

Jazyk známe a užíváme v zásadě ve dvou formách, resp. skrze dvě média (prostředky) výrazu, v mluvené a psané podobě; ty však nejsou plně shodné. Obě formy mají každá více stránek (viz 1.6). V přehledu:

- 1 – **Mluvený jazyk** se člení na – vlastní mluvený jazyk
  - (je primární) – parajazyk – vlastní parajazyk (zvl. kinesika, viz 1.0, 1.7)
  - prozódie (intonace ap., 5.342)

Pozn.: *Tónové jazyky* (např. skandinávské, slovinština, čínština, vietnamština) mají navíc obligatorní a pevné *prozodické rysy* (tóny) na svých slovech; existence zpravidla 2–6 různých tónů pro tutéž slabiku odlišuje její různé významy, spoluvytváří tedy i polysémii slova a podílí se na rozlišování významu slov (viz 5.341).

- 2 – **Psaný jazyk** se člení na – vlastní psaný jazyk (viz mj. 1.6)
  - grafiku

Podobně jako **parajazyk** je v obou svých složkách komplementární k vlastnímu mluvenému jazyku, má doplňkovou, nijak však postradatelnou povahu pro jazyk psaný **grafika** (blí-

že viz 1.53, též 1.6). Jsou to pomocné organizační značky pro vlastní psaní, kam patří především označování velkými písmeny, čárky, pomlčky, otazníky (srov. např. jejich zvláštní úzus ve španělštině, tj. na začátku tázací věty *¿* a na jejím konci *?*) ap., ale i spřežky, jako je české, německé či holandské *ch* aj.; v širším smyslu zahrnuje grafika i ortografii a veškeré způsoby psaní. Grafika zároveň do určité míry zachycuje některé rysy mluveného jazyka (srov. otazník a tázací intonaci), většinu z nich však zachytit nedokáže.

II JAZYK EXTERNĚ:

Patří sem především vnější vztahy mezi jazykem a vědomím, myšlením, emocemi, společností, etnikem, mozkiem i pamětí, popř. další (viz 2.0, vazby jazyka), někdy nazývané *makrolingvistika*, na rozdíl od jazyka ve smyslu interních pohledů, tj. *mikrolingvistiky* (I A–D výše).

1.4 Produkce a percepce jazyka v komunikaci

1.41 Komunikativní situace a komunikativní funkce

Pro pochopení toho, jak vytváříme své promluvy a jak je naši posluchači vnímají, je na před nutné pochopení komunikativní situace, vlastní jazykové komunikace i podstaty systému a textu.

Komunikativní situace (schéma):

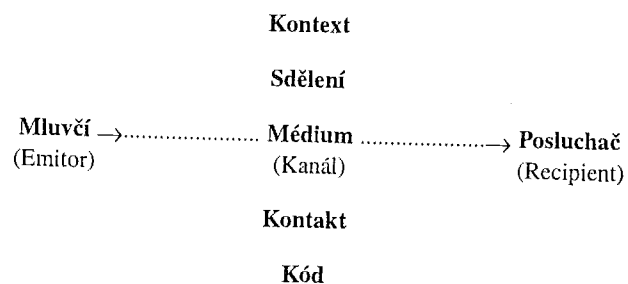

Schéma zachycuje jednotlivé složky lingvisticky pojaté (a zjednodušené) komunikace, které jsou v různých typech komunikace různě zapojovány a zdůrazňovány, především v souvislosti s komunikativní funkcí (viz zde dále). **Mluvčí** (1), resp. **posluchač** (2) si v běžné komunikaci své role střídají, ostatní složky zůstávají stálé. **Kontextem** (3) se zde míní v širším smyslu kontext jazykový i nejazykový (tj. i situace, srov. však 5.4231, i když běžně se obojí jinak rozlišuje, srov. však i termín *konsituace*, 5.4231), **sdělením** (4) je vlastní přenášená informace (zvl. její obsah), **kontaktem** (5) druh styku partnerů (oba mohou, ale nemusejí být na stejném místě ani ve stejném čase) a **kódem** (6) se zde rozumějí prostředky a pravidla jejich uspořádání, tj. mluvená či psaná forma komunikace. S druhem užitého kódu souvisí konečně i to, zda jde skutečně o mluvčího a posluchače nebo pisatele a čtenáře. U mluvčího (obecněji emitora) se předpokládá intence (záměr), se kterou komunikaci uskutečňuje. Jednotlivým vztahům mezi složkami takovéto základní komunikativní situace, kterým se pak někdy říká faktory komunikace, odpovídají i různé komunikativní funkce. **Médium (kanál)** (7) je cesta, kudy se komunikace přenáší, tj.

v zásadě akustická, vizuální (či taktilní, využívá-li se hmatu); uvnitř se liší dále na kanál zapojený v bezprostřední komunikaci či nikoliv (na dálku nebo přes časový rozdíl).

V teorii komunikace se za další součásti komunikativní situace často počítají ještě *zpětná vazba* (8, reakce posluchače udržující komunikaci v chodu) a *pragmatický účinek* (9, který chtěl mluvčí vyvolat), popř. i *šum* (10, zvuk, překážka nebo jiný faktor komunikaci narušující či znemožňující, srov. i 1.42). Celek vystihuje mnemotechnická věta typu

Někdo (1) ŘÍKÁ něco (4) někomu (2) nějak (5–6–7) s nějakým účinkem (9–8).

Komunikativní funkce jsou v přehledu (podle Jakobsona a dalších) především tyto (viz též 3.22):

- **Referenční:** vztah k obsahu promluvy, poukaz na časoprostor promluvy relativní, nebo vnější, reálný a zakotvení v něm; využívá se tu většina lexikálních i gramatických jednotek, vystihuje ho např. otázka *O čem budeš mluvit?*
Někdy se její pojetí zužuje a zvláště se vyděluje funkce **kontextová**, týkající se aspektů mimojazykového kontextu.
(Vztah: Mluvčí/Posluchač/Sdělení aj.–Kontext)
- **Emotivní/expresivní:** sebevyjádření mluvčího, zvl. jeho postojů a emocí; např. *Au!*
Tuto funkci lze vymezit především vztahem k referenční funkci.
(Vztah: Mluvčí–[Posluchač])
- **Konativní/direktivní:** záměr ovlivnit posluchače, přinést ho k něčemu ap.
Pozn: podle Bühlera tu jde o *apelovou* funkci; např. *Počkej!*
(Vztah: [Mluvčí]–Posluchač)
- **Poetická:** důraz na obsah a podobu sdělení, poměr jeho částí obsahových i formálních, včetně, ne však pouze aspektů poetických; např. *hrůza hrůzoucí* (Vztah: Mluvčí/Posluchač–Sdělení)
- **Fatická/kontaktová:** snaha udržet či modifikovat styk, pozornost či naladěnost druhého; např. v telefonu *Haló, (j)seš tam?*
(Vztah: Mluvčí/Posluchač–Kontakt)
- **Metajazyková:** přenesení pozornosti na vlastní formu jazyka jako prostředku (při rozboru, opravě aj.); např. *Co to znamená konsignovat? – Najdi si to ve slovníku!*
(Vztah: Mluvčí/Posluchač–Kód)

Každá promluva a její část vždy aspoň jednu z těchto funkcí má (což je spíše řidší případ), obv. jich však má více zároveň, byť v různé míře zastoupení. Tendence k monopolnímu zastoupení jediné funkce v promluvě do jisté míry souvisí i se žánrem (např. při jazykové analýze převažuje f. metajazyková, při odborném vyjadřování zase f. referenční apod.).

Jazyková komunikace je obecně přenos jakékoliv informace jazykem, a to různým způsobem, v zásadě však mluvou nebo písmem. Při psané komunikaci je však síla zastoupení jed-

notlivých funkcí i složek poněkud odlišná, především v důsledku toho, že chybí přímý kontakt mluvčího, resp. pisatele, a posluchače, resp. čtenáře (viz zvl. 1.6).

1.42 Produkce a percepce

Vlastní **jazyková komunikace** se skládá z procesů, které jsou podmíněny uskutečněním nebo splněním některých podmínek čili faktorů (při neязыkové komunikaci jsou některé odlišnosti). Tyto **procesy** tu jsou dva. Z hlediska *mluvčího* jde o **kódování**, převod myšlenky, informace do společného a oběma srozumitelného, popř. přijatelného kódu; této myšlenky a převodu předchází komunikativní záměr mluvčího. Proces kódování zahrnuje především tři složky: uspořádání částí pomocí syntaxe, dosažení lineární formy výrazu a vnesení významu do sdělení (viz zde dál). Z hlediska *posluchače* jde do značné míry o opačný proces převodu, o **dekódování**. Faktory podmiňující komunikaci jsou také především dva: propustnost kanálu (např. při telefonování, ale i přímém rozhovoru se může vyskytnout hluk, resp. **šum**, nebo se nedodržely společenské konvence, což propustnost snižuje apod.) a sdílený (přibližně stejný) stupeň znalosti užívaného jazyka (a ovšem i věcně světa, tématu apod.). Úspěšné kódování i dekódování je umožněno mj. znalostí společného jazykového systému.

Langue–parole (systém–text)

Možnost v podstatě stejné znalosti jazyka u různých lidí, umožňující jejich jazykový styk, tj. komunikaci, svědčí o čemsi pro všechny účastníky komunikace společném: o existenci *langue*, obecného, společného a relativně stálého *abstraktního* systému jazyka (srov. 4.31). **Langue** (což je, stejně jako *parole*, saussurovský termín) je tedy takto obecně zdroj společných jednotek a jejich kombinací, norem a principů klasifikace světa skrze jazyk i kolektivní a sociální model pro tvorbu promluv a jejich částí. **Realizace** (možností) systému *langue* v jednotlivých promluvách, resp. textech, které mají *konkrétní*, aktuální a individuální povahu i zřetelný rozsah, jsou akty **parole**. Co odpovídá při komunikaci oběma jazykovým pojmům v oblasti psychické, zachycuje schéma:

<i>Jazyk:</i>	LANGUE (jednotky, pravidla a modely)	:	PAROLE (realizace)
<i>Psychika:</i> (intence/ záměr)	pojmenování/nominace (volba n. kombinace forem pro pojmenovávání)	→	organizace pojmenování (konkrétní uspořádání a podoba forem, věty aj.)

Produkce a percepce obecně

Produkce promluvy je tedy celkovým výsledkem *syntézy* dílčích výsledků řady psychologických a jazykových operací, jež se opírají o provedení dílčích analýz tématu, možností, způsobů a forem, které má mluvčí k dispozici (srov. 2.21). Výsledná podoba takto vyprodukované promluvy, která je výrazem záměru mluvčího a je *lineární* (viz výše), je umožněna až po splnění několika podmínek: (1) musí odrážet znalost podmínek, za nichž informaci ne/lze jazykem vyjádřit (srov. situace 5.4231), (2) musí počítat s předchozí znalostí a informovaností obou partnerů (v užším smyslu tu jde jednak o obsah tématu či základu věty, viz 5.4219, a jednak o *presupozici*, viz 5.4211) a (3) musí být realizovaná, resp. vnímatelná některým z obou *smyslů*, tj. sluchem nebo zrakem (slepecké Braillovo písmo však zapojuje třetí smysl,

hmat, normálně neužívaný). Produkce užívající akustické formy, která vzniká na základě jemné souhry nejrůznějších pohybů artikulačních orgánů, se přenáší do odpovídajících rozdílů ve vibracích vzduchu; tyto zvukové vlny, skládající se z různých a mnohonásobných zvýšení a poklesů tlaku vzduchu různé frekvence, se šíří na všechny strany. Ve fonetice je produkce v prostém protikladu k percepci, zde však je vzhledem k tomu, že stojí proti vnímání (percepci) i (po)rozumění, produkce pojem nutně širší.

Vnímání (percepce) aktuální promluvy (srov. 2.21), tj. parolové formy, ale i všeho ostatního (situace aj.), které je třeba lišit od jejího (po)rozumění, je opět komplexní. Zásadně předkládá lidský subjekt jako účastníka, je přímé (bezprostřední) a má smyslovou povahu, tj. probíhá, s výjimkou slepeckého čtení, za účasti jen dvou smyslů, sluchu a/nebo zraku. Akustickou promluvu však obvykle doprovázejí gesta, mimika aj. (viz 1.6–7); naopak u grafické promluvy tomu tak nebývá. Podstatou vnímání je postupná *identifikace* povrchových (vnějškových) struktur slyšené/čtené promluvy srovnáváním se známým, tj. jednotkami a pravidly v *langue*, a to zřejmě už od jednotky nejnižší roviny, fonému. Silně je přitom zapojena krátkodobá paměť. Komplexní proces vnímání je do značné míry kategoriální povahy a zahrnuje mj. i rozlišení invariantního od méně relevantního, variabilního. To, co je variantní, může být dáno osobními hlasovými zvláštnostmi mluvčího, jeho původem (dialektem ap.), jeho náladou, fyzickým stavem aj., a podle potřeby bývá odfiltrováno; obdobné lišení je i ve fázi (po)rozumění, kdy se však emocionální stav mluvčího posluchačem dekóduje jako další informace. Kategoriální povaha percepce je založená na schopnosti zařadit slyšený zvuk pevně do kategorie určitého fonému (5.341) a nenechat ho neurčený; pokusy s umělými zvuky (vytvořenými např. uprostřed mezi *b* a *p*) prokázaly, že posluchač se běžně vždy k jedné alternativě, je-li pro něj fonémem, přikloní, že nezůstane na půl cesty, a tedy v nejistotě (toto je třeba odlišit od pouhého přeslechnutí).

Akusticky je tento komplexní proces vázán na fyzickou cestu akustického signálu: ten jde do vnějšího ucha (kovadlinka aj.), odtud do vnitřního ucha, kde Cortiho orgán (mající cca 23 500 buněk ve funkci jakoby malých mikrofonů) přeměňuje chvění v elektrické impulzy (0,02–0,07 voltu), které jdou dál do mozku. Vlastní povaha a podoba procesů probíhajících na konci v mozku je však stále spíše neznámá než známá, i když se běžně předpokládá, že pro vnímání akustických promluv má člověk zabudovány speciální nervové mechanismy. V nich je zakódována mj. schopnost rozlišování kategoriálního druhu odpovídajícího prioritnímu rozlišování hlásek (tj. oproti jiným zvukům, které mozek odfiltrovává).

Po/rozumění (tj. porozumění obsahu výpovědi, ne však např. fonémům promluvy) je psychologický (nesmyslový) proces, který je podmiňovaný úspěšnou percepcí. Je opět závislý jak na znalosti užívaného jazyka, tak na splnění či uvědomění si předchozích podmínek (viz výše), tj. na rozpoznání podmínek situace nebo scény, předchozích znalostí ap. Obecně tedy po/rozumění znamená *pochopení* dvou složek promluvy:

- A – *situace* vnímané komunikace, způsobů její závislosti na ní a místa v ní
- B – *smyslu* výpovědi, tj. aktuálního významu za aktuální formou promluvy, a jeho motivace, resp. intence

Jen tak je pak možné porozumět skutečnému smyslu takové věty jako *Je už zima*, která mů-

že znamenat víc věcí, zvl. však buď pouhé informativní konstatování, popř. popis, nebo skrytý příkaz či doporučení (*Zavři!*), jde-li např. o otevřené okno (srov. 4.5).

Holismus a prototypičnost v percepci

Forma vnímané komunikace, zvl. akustická, má v zásadě povahu *neurčitého* a splývavého kontinua, přičemž i její obsahová stránka je často *vágní*, neurčená. Rozlišování invariantního od variantního (dané už lidskou psychickou predispozicí, viz výše) se na tomto pozadí přirozené neurčitosti a vágnosti pak projevuje hlavně v rozpoznávání a určování diskrétních celků. Tento sklon, resp. schopnost mysli, se nazývá různě, zvl. v psychologii a dnes i obecněji je to princip **Gestalt**, **holismus**, nejnověji pak v lingvistice i teorie **prototypů** (viz i 4.32). Spočívá v určování, identifikaci ohraničeného celku, útvaru, jednotky apod. v záplavě splývacích zvuků, a to často jen na základě i neúplného množství rysů tohoto celku ap., které jsou pak zkušeností extrapolovány, doplněny (a často v důsledku přítomného opakovaného stereotypu i posilovány). Pokud jde o identifikaci vnímaného s něčím typickým, tj. podle jeho typických znaků (jakožto zástupce celé třídy), mluví se o prototypu. Např. *pes*, *kráva* jsou pro většinu mluvčích, ve srovnání např. s *prvokem* či *bakterií*, celkem nespornými prototypy *živočicha* a při jeho uvedení, zmínce v textu je pak také s nimi, popř. s jemu podobnými, primárně i takový prototypový zástupce třídy asociován (tedy *Živočich?* → *pes/kráva*...).

Princip Gestalt, který lze také přeformulovat tak, že *celek se nerovná prostému úhrnu částí*, se uplatňuje v jazyce všude. Jen díky němu chápeme např. větu jako větu, tj. celek, a ne jako prostý úhrn slov nebo slovo jako slovo, a nikoliv jako neurčité kontinuum různých silných a do ztracena se táhnoucích sémantických rysů; promítá se však i do povahy systémových pojmu jazyka aj. (srov. i klasifikaci v 2.21 a vztah intenze–extenze v 1.52). Všechny souvislosti a vzájemné důsledky obou principů, tj. holistického a prototypového, nejsou dosud plně poznány.

Geneticky dané principy jazykové schopnosti i mechanismy učení (Chomsky) vedou k tomu, že při komunikaci, tj. produkci i percepci, neopakujeme pořád totéž, ale naopak velmi často inovujeme, a to i bez specifického stimulu, zato však přiměřeně situaci (jde o tvořivý aspekt jazyka, kreativnost, 3.23). Jazykové chování proto není plně prediktabilní a předurčené (kauzální), je jen lépe či hůře odhadnutelné.

1.5 Jazykový znak v systému a jeho forma: sémiotika a grafika

1.51 Znak a jeho povaha

Jazyk je systém znaků (jazykových) a je z tohoto hlediska tedy také součástí a předmětem nauky o znacích, sémiotiky. A znaky jsou základní stavební kameny informace sdělované při komunikaci. Například všechna slova slovníku jsou takto znaky.

Znak je obecně něco (tj. věc/forma) zastupující něco jiného (podle scholastické tradice *aliquid stat pro aliquo*); jejich (strukturovaný) soubor sloužící k převodu do jiného souboru (zde jazyka) tvoří *kód*. Žijeme ve světě znaků, které jsou všude kolem nás; zásadní rozdíl co do komplexnosti a míry jejich využití je dán hranicí mezi jazykem a nejazykem. Jiné, méně strukturované či nestrukturované, prosté soubory znaků (např. svařštělé čelo jako výraz ne-

chápaní, dopravní značka pro zatáčku, zavrčení psa jako varování před útokem či srp a kladi-vo jako symbol komunismu) tvoří *signální systémy* (viz 1.1). Kódem se chápe soubor, resp. systém znaků jak sám o sobě, tak jako systém převodu, tj. znaků na věci, objekty, které zastupuje a naopak, anebo do jiného systému.

Užitím znaku se předává informace; znak tedy souvisí s významem, resp. obsahem, ale nekryje se s nimi. V jazyce se tradičně spatřují znaky všude, což není přesné: ne všechny typy jazykových jednotek jsou znaky. Srovnej:

- a – věta: není znak, ale má obecnou znakovou strukturu (srov. 5.4211)
- b – víceslovné pojmenování: je znak (je-li ustálené)
- c – slovo: je znak (nejběžnější případ)
- d – morfém: je znak (často oslabený)
- e – foném: není znak, ale (výrazová) figura

Pozn.: *Figura* je jako součást systému konstitutivní složkou znaku, znak to však není (Hjelmslev). V jazyce jsou figurami zvl. fonémy, slabiky a písmena, tj. takové jednotky, které nemají význam.

Vlastnosti jazykového znaku

Znak má charakteristicky tyto definiční vlastnosti:

1 – **Arbitrárnost, konvenčnost**: mezi znakem (formou) a věcí není žádná souvislost, např. týž kus nábytku se v různých jazycích různě nazývá *trapézi* (novověc.), *Tisch* (něm.), *table* (angl., fr.), *bord* (švéd., dán.), *tafel* (hol.), *tavola* (it.), *mesa* (port.) *pöytä* (fin.), *médja* (indonés.), *tsukue* (jap.), *zhu* (čín.), *masa* či *sofra* (tur.) nebo *stůl* (čes.), a tato věc tedy nijak, žádnou svou vlastností jeho jméno nepředurčuje; něco jiného je ovšem celospolečenská tradiční, konvenční platnost zavedeného jména v daném jazyce, která kvůli kontinuitě nutí i nové mluvčí, aby ho zvykově užívali. Jedinou výjimkou jsou onomatopoeia (viz zde dál ikon). Arbitrárnost členění sémantického spektra srov. mj. v 5.52.

2 – **Diskrétnost** a obvykle **lineárnost**: znak má pevný tvar, rozsah (srov. však 5.341) a lineár- ní, jednorozměrnou podobu; má tedy svůj začátek i konec.

Pozn.: Pro neznaky, resp. části znaku lineárnost ovšem nutnou podmínkou není: např. jak příznaky vytvářející fonémy, tak tóny ve vztahu ke svému morfému (slabice) jsou zastoupeny zároveň, nikoliv sekvenčně.

3 – **Duálnost**: znak je výsledkem *dvojí artikulace jazyka*, tj. jeho dvojí organizace, resp. členění; v prvním jde (z hlediska gramatiky a významu) o členění proudu mluvy na znaky, v druhém, sekundárně vytvořeném, o další členění na neznaky, tj. figury (zvl. fonologie), které svou kombinací znaky teprve vytvářejí (Martinet). Znakiem je tedy jednotka vzniklá první artikulací, která však musí připouštět možnost i druhé artikulace, tj. rozkladu ve složky.

Pozn.: Kombinatorika znaků při vzniku vyšších útvarů je také dvojí:

- a – komunikativní (při tvorbě zvl. věty, syntax)
- b – nominativní (při tvorbě složených pojmenování, srov. dva hlavní typy *černá ovce*, *bramborová polévka*, tj. frazém a termín)

4 – **Sémantičnost**, resp. funkčnost: znak není samoúčelný, má vždy vztah k významu a/n. funkci; jinak řečeno, v jazyce nejsou slova bez významu (srov. i unilaterální a bilaterální pojetí znaku v 1.52).

5 – **Přenosnost v čase a prostoru**: znakové sdělení lze např. adresovat do budoucnosti nebo vzdálenému příjemci (odpovídá přemístitelnosti, viz 3.23).

Pozn.: Zásadní revoluci v možnostech komunikace, která umožnila přenos (grafických) znaků v čase i prostoru, představoval vynález *písmá*; před vynálezem telefonu se orální znaky užívaly jen přímo, tj. *hic et nunc*, dnes jejich přenos v čase však umožňují zvukové konzervy více druhů.

6 – **Kulturní přenosnost**: znaky jsou naučitelné, tj. předávají se jako součást kultury z generace na generaci.

7 – **Neproměnlivost, stabilnost** (relativní): znaky jsou ustálené, a jsou tudíž takto základem pro synchronní komunikaci; musejí být proto pro všechny účastníky stejné.

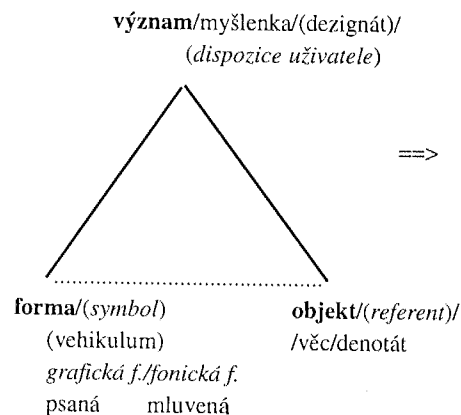
8 – **Negativnost a diferenčnost** (protikladovost): žádný znak není nikdy izolovaný, vždy stojí v systémových vztazích (protikladech) k jiným, a je tedy vymezen negativně tím, že není s nimi shodný, popř. i pozitivně tím, jak se od nich liší.

9 – **Prevarikace** (možnost dvojznačnosti, vyhýbavosti i dvojsmyslu): znakem lze ne/úmyslně klamat, vytvářet hříčky ap.

1.52 Struktura znaku a jeho vztahy

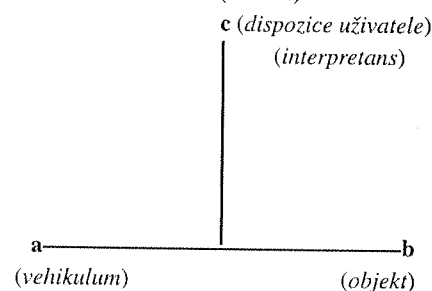
Obvykle se struktura znaku znázorňuje sémiotickým (Ogden-Richardsovým) trojúhelníkem. Pro srovnání je vedle něj uvedena představa znakové podstaty podle Ch. S. Peirce, zakladatele nauky o znacích. Spojením jednotlivých vrcholů trojúhelníku se spojuje svět jazyka, psychiky a vnější reality (vpravo dole); jazyk v širším smyslu ovšem zahrnuje jak levý dolní, tak horní vrchol. Názvů užívaných pro jednotlivé vrcholy je více, neutrální jsou zvýrazněny.

(Ogden-Richards:)

==>

(Peirce:)

Interpretace sémiotického trojúhelníku:

- 1 – Vztah *formy – významu*: znak (forma) **označuje** (symbolizuje) něco, tj. význam.
- 2 – Vztah *formy – objektu*: znak (forma) **zastupuje** (reprezentuje) něco, tj. objekt, stejně jako fotografie reprezentuje např. mého otce, tak také znak *stůl* zastupuje známý kus nábytku.
- 3 – Vztah *významu – objektu*: užitím znaku se **míní** něco, se poukazuje na objekt. Při každém užití znaku se zapojuje vědomí člověka, a aktivuje se tedy složka významu. Peirce tu mluví o zapojení dispozice uživatele.

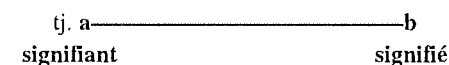
Pozn.: *Interpretantem* (resp. dispozicí uživatele) rozuměl Peirce to, co znak pro něco interpretuje, tj. interpretující vědomí uživatele.

Znakem se tedy, jak je patrné, obvykle míní *forma* (např. slovo *stůl*), a to především ve svém vztahu k významu; při tomto pohledu jde o *bilaterální pojetí znaku*. Pokud se znakem myslí pouze forma, označuje se tento přístup jako *unilaterální pojetí znaku*. Evropský zakladatel sémiotiky F. de Saussure naznačuje pojetí obojí; dnes převažuje pojetí bilaterální.

To, co se výše označuje jako forma a význam, nazývá však de Saussure jinak:

a – signifiant/označující/designans: forma (fonická n. grafická)

b – signifié/označované/designatum: pojmový protějšek, hodnota (≠ význam),

a základním vztahem je tu pak *označování* (proti zastupování u trojúhelníku výše).

Vztahy znakové (srov. i interpretaci a interpretanta výše), tj. vztahy mezi jednotlivými aspekty znaku (vrcholy trojúhelníku), popř. znaku k objektu, se obecně tedy uvažují tyto:

- 1 – **Denotace** (denotovat): bilaterální vztah znaku ke *třídě* objektů, má typicky slovníkovou povahu; např. vztah slova, formy *pes* ke třídě všech psů (srov. i 3.23).
- 2 – **Reference** (referovat): bilaterální vztah znaku k *individuálnímu* objektu nebo individuálním objektům (tj. více najednou), resp. i skupině takových objektů, je typicky textové povahy; např. *tento pes*.
- 3 – **Zastupovat** (reprezentovat): vztah formy/znaku k objektu.
- 4 – **Označovat** (symbolizovat): vztah formy/znaku k významu, tj. ve smyslu přiřazování znaku určitému významu, resp. pojmenování něčeho něčím. Vztah označování se někdy též nazývá *dezinace*.
- 5 – **Znamenat**: vztah formy/znaku k významu, tj. obecně n. textově, ale bez aspektu přiřazování (srov. *signifikaci*).
- 6 – **Signifikace**: vztah znaku k významu obecně, tj. u slova jeho lexikální význam; je synonymní se vztahem *znamenat* v jeho obecném smyslu.
- 7 – **Mínit** (něčím něco): vztah mluvčího skrze objekt k významu.

V následujícím přehledu je patrná, po doplnění a zpřesnění, i souvztažnost jednotlivých vztahů a pojmů.

Přehled sémiotických vztahů:

Vztah	LANGUE (Systém)	x	PAROLE (Text)	Termíny vztahu
Denotace Reference	<i>denotovat něco</i>		<i>referovat k něčemu</i>	Znak : Objekt
		← zastupovat →		
	<i>Typ</i>		<i>Token/(Exemplář) (typ v tokenu)</i>	Znak (forma)
	<i>Denotát</i>		<i>Referent/Referendum</i>	Objekt
Signifikace		← (znamenat) →		Znak : Význam
	<i>mít význam</i>		<i>mít smysl/význam</i>	
	←		<i>označovat (zvl. genet.)</i>	Znak : Význam
			<i>mínit něco něčím</i>	Význam : Objekt

Termíny vztahů, resp. jejich zakončení (srov. vrcholy trojúhelníku):

FORMA: *sémioticky* *jazykově*
 – **Typ:** forma jako třída/množina : lexém (*jít, pes*)
 – **Token:** forma jako individuum : tvar/slovo (*šel, [ten] pes*)
 (exemplář) (výskyt)

Pozn.: A – Do jisté míry neutrálním termínem pro tyto čtyři názvy je **výraz**, chápaný jako forma užitá o něčem (při mluvě, ve větě, s referencí); při potřebě ho zpřesnit se pak mluví o typech výrazu (srov. 5.57).

B – Odlišný případ představuje **generické užití** (slova, formy) v textu v platnosti obecné, při kterém se stírá rozdíl mezi obecným tokenem a individualizujícím tokenem, resp. mezi denotátem a referentem (viz dále), srov. *Pes je savec* (*pes* i *savec* zde má obecnou povahu). Různé druhy platnosti tokenu zde tedy zahrnují i platnost velmi obecnou, která však stále ještě není totožná s typem (srov. 5.4122).

OBJEKT: – **Denotát:** třída objektů (objekt chápaný obecně)
 – **Referent:** individuální, specifický objekt

Pozn.: C – Odlišné jsou termíny konkrétní a abstraktní (5.332):

Konkrétní: slovo (zvl. substantivum) vztažené ke smyslovým datům a mající fyzický denotát, *pes, stůl, voda*.

Abstraktní: slovo vztažené ke kulturním datům s nefyzickým denotátem, který nelze obvyztáhnout k nějaké entitě přímočaře, ale k entitě chápané jako vymezené jistým místem, uzlem v celém (mikro)systému (kulturních, abstraktních) vztahů, *chytrost, zákon, myslet*.

D – Mezi sémiotickými a jazykovými termíny jsou ovšem přesahy: abstraktní konkrétní (slova jako typy), např. *zvíře*, a konkrétní s nereálným denotátem, např. *anděl*.

VÝZNAM: – **Význam 1:** vztah forma : obsah (myšlenkový) → znamenat
 – **Význam 2:** vztah uživatele k obsahu → mínit, myslet něco něčím
 – **Signifikace:** (zhruba) lexikální význam (řídké)
 – **Intenze** (pojmu): množina/třída určená základními *vlastnostmi/rysy*, o kterých, resp. o jejichž prvcích lze výraz/formu užit

– **Extenze** (pojmu): množina/třída (všech) *objektů/věcí/výskytů/tokenů*, k nimž se výraz/forma vztahuje
 Např. *pes* – šelma chovaná odpradávná jako pomocník při lovu, hlídání ap. (SSJČ) = intenze
 – všichni (aspoň teoreticky spočitatelní) psi na světě = extenze

Pozn.: E – Řídký termín *designát* se někdy užívá k označení významu ve smyslu myšlenkového zobrazení objektu; má blízko k intenzi.

F – Mezi typy významu je ovšem lingvisticky zásadní rozdíl, zdůrazňujeme-li význam jazykově strukturovaný a význam (obsah) kognitivní (srov. více zvl. v 5.52).

V této souvislosti je třeba odlišit **explicitní** a **implicitní znak**, resp. takové **užití znaku**, srov. implicitní užití slovesa (v příkladu *napsat*) ve větě *Já to udělám* ve významu a užití explicitním, např. „*Napíšu*“. Vztah mezi vlastním znakem, resp. jeho užitím, a jazykovým pojmenováním, pro které se užívá, může být ovšem dosti různý a zdaleka ne vždy jednoznačný ani explicitní (srov. zvl. vágnost v 1.42, 5.0, 5.57).

Shrme-li předchozí poznatky, pak **hlavní souvztáhnosti** mezi termíny vztahů a sémiotickými vztahy jsou tyto:

– **Reference:** výraz – smysl/význam – referent
 konkrétní forma
 token (= aktualizovaný typ)
 výskyt

– **Denotace:** typ – význam – denotát
 lex. forma intenze

Typy znaků (Peirce, Bühler):

Typy znaků se dnes určují hlavně z hlediska vztahu znaku a denotátu. Z bohatšího systému znaků Peircova se běžně užívá především trojice ikon, index a symbol.

Ikon: znak, který je založený na vztahu *podobnosti* (slova zvukomalebná čili onomatopoeia, srov. *hafhaf, bum*, přirovnání, srov. *mít hlad jako vlk*, metafory aj.).

Index: znak, který je založený na (některém z druhů) *ukazování* (deixe, anafora, implikace, individualizace, kategorizace aj.) nebo jehož podoba či výskyt jsou dány příčinnou souvislostí s jeho významem, srov. *tento, tady, teď, tak* aj.

Symbol: znak, který je založený jen na *konvenčním/arbitrárním vztahu*, tedy zjednodušeně na nulovém, nijak nemotivovaném vztahu, srov. většinu slov slovníku.

Sémioze

Sémioze je sémiotický proces, tj. fungování, užití, resp. kontextové zapojení znaku; z poněkud širšího hlediska je ovšem sémiozou každý proces, během kterého něco funguje jako znak. Její jednotlivé oblasti ve vztahu ke znaku a jeho různým aspektům vypadají takto:

Znak-aspekty	Sémiotické disciplíny
- ZNAK (bilaterálně)	Syntaktika: vztahy mezi znaky
- Objekt	Sémantika: vztahy znaku k objektům
- Interpret: člověk užívající znak	Pragmatika: vztahy znaků k uživatelům
- Interpretans: reakce/dispozice interpreta vůči znaku	-
- Kontexty: kontexty, v nichž se znaky vyskytují	-

Disciplína, nauka, která se znaky zabývá, v širším smyslu (obecně a všude v lidské kultuře i mimo ni) nebo v užším smyslu (v jazyce), se dnes obvykle nazývá Peircovým termínem **sémiotika**; dřívější alternativní termín de Saussurův **sémiologie** má menší frekvenci. O pojetí znaku a ovšem i sémiotiky se vedou diskuze, místo trojúhelníku se jako model znaku navrhoval např. čtyřúhelník, ve kterém se zdůrazňuje vztah znaku k denotátu (zvl. pod jménem *sigmatika*, srov. např. G. Klaus) apod.

Pragmatika je oblastí sémiotiky zabývající se v původním smyslu studiem jazyka jakožto znakového systému ve vztahu k uživateli, zvl. z hlediska působení znaku na tohoto uživatele (viz 4.5). V dnešním rozšířeném pojetí se tak označuje v zásadě funkce znaků/jazyka v sociální interakci; je tu však více protichůdných názorů ohledně toho, co sem počítat. Jeden z běžnějších názorů vymezuje jako pragmatické vše, co nemá ve větě pravidelný význam a syntax, tj., co přesahuje sémantický vztah mezi výrazem a významem, popř. i co nepodléhá podmínkám pravdivosti.

1.53 Grafika

Výrazným aspektem znakové formy je grafika, běžně a volně chápána jako **písmo**. Ve skutečnosti tu je však třeba odlišit vlastní písmo (tj. vlastní soubor písmen) od dalších grafických prostředků, které se podpůrně užívají spolu s ním. Obecně je **grafika** soubor způsobů záznamu fonologických jednotek v písmu (viz fonologie 5.3, 5.34), resp. jsou to části znaků, znaky a některé další prostředky jejich organizace. Speciální nauka o systému skutečného písma se nazývá **grafémika**, obecná disciplína studující písmo v nejširších souvislostech je **gramatologie**; ta zahrnuje vedle grafémiky i metagrafémiku, což je souhrnné označení grafických prostředků jiných než vlastní písmo, popř. zahrnuje i subgrafémiku studující primitivní předchůdce písma. Někdy se pro nauku o grafických systémech, nazíraných z hlediska funkčního, rází název *grafologie*.

Ty grafické (resp. metagrafémické) prostředky, které slouží organizaci textu, se nazývají **interpunkce** (viz 1.6). Pomáhají označovat zvl. hranice slov a vět nebo jejich speciální povahu, např.: . , ; : ! ? ( ) ,, “ ... aj. Dnešní rozdíly v úzu interpunkčních znamének v jazycích užívajících latinku nejsou tak velké (kromě úzu čárky a uvozovek, srov. však i úzus otazníku ve španělštině apod.) a pocházejí v podstatě z renesance; v minulosti bývaly větší a docházelo i tady k vývoji (pozdní Řekové užívali např. středník ve funkci otazníku, Aristofanes označoval nejdlejší úseky textu tečkou psanou nahoru za poslední písmeno ap.). K interpunkci se svou funkcí řadí i psaní velkých písmen, která v latince označují vlastní jména a ve větě obv. její začátek (srov. však i ojedinělý úzus němčiny označovat tak každé substantivum); mimo latinku se tato hranice značí různě (v čín., která nezná rozdíl mezi velkými a malými „písmeny“, je to např. prázdný kroužek), popř. se neznačí vůbec (jako např. v laoštině). Písmem se ovšem zabývají v různém smyslu i další speciální disciplíny: *epigrafie* studuje znakové ná-

pisy vytesané či vyškraabané do kamene, keramiky apod. (nápisy ve skále, resp. kamenu se nazývají *petroglyfy*), *paleografie* se naproti tomu věnuje studiu starých rukopisných písemností na papíru, papyru, kůži, hliněných tabulkách apod.

Zatímco fonologické jednotky tvoří pro všechny jazyky v zásadě jediný inventář funkčních zvuků (z něhož každý ovšem užívá jen některé), resp. inventář jediného druhu, grafické jednotky jsou více druhů. Souvztažnost fonické a grafické formy zachycuje přehled:

	Fonická struktura	Grafická struktura
Vztah k významu	text	-
	mluvní akt	<i>piktogram/ideogram</i>
	slovo	<i>logogram</i>
	morfém	<i>logogram</i>
Vztah ke zvuku	slabika	<i>syllabogram</i>
	foném	<i>grafém</i>
	fón	<i>fonetický znak</i>

Obecně jde o tři možné systémy psaní, o

- (1) **logografii**, v níž grafický znak zaznamenává zhruba slovo (srov. zde jednotku nazývanou *logogram*, resp. *piktogram/ideogram*),
- (2) **syllabografii**, v níž grafický znak zaznamenává zhruba slabiku (srov. jednotku *syllabogram*), a
- (3) **abecedu (alfabetický systém)**, v němž grafický znak zaznamenává zhruba fonémy (srov. jednotku *grafém*).

(1) **Piktogram**, resp. **ideogram** je primárně více či méně názorný obrázek představy pojmu, zvl. ve starověkých písmech (někdy se liší primitivnější a neustálené piktogramy od více symbolických ideogramů); měla je např. i nejstarší čínština, kde se z nich vyvinuly její dnešní znaky, ve staré egyptštině jsou některé její hieroglyfy také ideogramy aj. Termín piktogram se užívá i pro znaky jiné než písemné, např. pro dopravní značky. Běžný alternativní obecný termín, u něhož se více zdůrazňuje zachycování slova, resp. lexému, je **logogram**; jeho speciálním označením, např. u čínských znaků, je *glyf*, srov. však i vztah ke slabice (5.41 12). Za nejstarší písmo (tj. piktografické, obrázkové) se považuje písmo sumerské a staroegyptské (z cca 3000 př. n. l.) a o něco mladší čínské (z cca 2000 př. n. l.).

(2) **Syllabogram** je grafický znak zachycující zvukovou slabiku; užívaly a užívají ho klínové písmo (tj. vlastně více jazyků, zvl. chetitština, sumerština, akkadština, asyrština, perština, zabývá se jím klínopis), západní semitština, japonská kana, resp. hiragana i katakana aj. Někdy se pro tento typ místo slabičného principu zdůrazňuje princip morfový.

(3) **Grafém** je označení **písmena** (lity) jakožto minimální distinktivní jednotky písma (včetně písmen diakritických); užívají ho latinka, cyrilice (z cca 800 n. l., azbuka), arménština, řečtina, runové písmo ve Skandinávii (futhark, z cca 2. stol. n. l., kde každé písmeno má však původně symbolický význam, srov. gótské slovo *rūna* „tajemství“) aj. Občas užívaný termín *fonogram* označuje obecně grafický znak k záznamu zvuku, např. písmeno či fonetický znak aj.

Sylabogram, který se zřejmě vyvinul z logogramu, představuje mezifázi na cestě od konkrétního zobrazení něčeho k abstraktní jednotce (vzniklé na základě dvojí artikulace, viz 1.51). Tato vývojová cesta, končící u grafému, je zároveň i cestou k vyšší efektivnosti a *ekonomii* záznamu: zatímco v etapě ideogramů se užívalo, popř. užívá tisíců znaků pro zachycení slovníku (za základ gramotnosti se považuje např. v Číně znalost 2000 znaků, zatímco vysokoškolák jich zná kolem 7000 ap.), v etapě grafému, reprezentovaného především latinkou a jejími *literami* (grafémy), se obvykle pro nejrůznější jazyky vystačí jen s 2–3 desítkami grafémů (jejich zvládnutí je přitom věcí jen několika počátečních měsíců školy).

Varianta grafému se někdy nazývá **alograf**. Dnes nejrozšířenější druh písma alfabetský, založený na grafémech a nazývaný **latinka**, vznikl na Předním východě vývojem z logogramů (vedle vývojové větve vedoucí k latince se ze stejných logogramů zřejmě vyvinulo grafických systémů několik dalších, např. arabština). Vývoj latinky proběhl zřejmě spojenou zásluhou semitského vynálezu záznamu konsonantů a řeckého vynálezu samostatného záznamu vokálů; základ se začal z předovýchodní oblasti šířit, snad především díky Féniciánům, někdy mezi 1700–1500 př. n. l. Z vývojových mezifází latinky, vesměs již dnes opuštěných, jsou známé např. gaelské písmo, jímž se psala stará irština (= středověká rukopisná forma latinky), německý švabach aj.

Principy grafiky, na kterých jsou jednotlivá abecední písma, grafické systémy budovány, různě odrážejí především vztah *grafému a fonému*, popř. i *morfému*. Podle toho se také rozlišují dva (vzájemně se nevylučující) principy s více typy korespondence mezi zvukem a jeho záznamem:

	Grafém	:	Foném	
A – <i>Fonologický:</i>	1	:	1	(např. finština)
	více	:	1	(např. holandské <i>g x ch</i>)
	více	:	více	(např. angličtina)
B – <i>Morfologický:</i>	snaha zachovat identitu morfému (např. čeština, ale zčásti i angl. aj.)			

Podle tohoto schématu má tedy finština pravopis fonologický, tj. (téměř) vždy tu v jednotlivých případech odpovídá témuž jednomu grafému týž foném a naopak; čeština je jí podobná jen zdánlivě. Jedním z momentů, kdy se nepřímo projeví její morfologický princip, je dělení slov (kdy se dává přednost zachování celistvosti morfému). Ekvivalence grafému a fonému je ovšem jen volná, protože postavení obou jednotek je v příslušných subsystémech zcela různé; analyzovatelnost grafému je především nezávislá na analyzovatelnosti fonému v distinktivní rysy (srov. 5.342). Grafém má v orální formě jazyka však vztah k fonu spíše než k fonému (5.31–2).

Převod celého fonického textu (zvukového záznamu promluvy) do tradiční grafické podoby, která však podle výše naznačeného nemusí být zvukové stránce věrná, se pro potřeby jednotnosti uskutečňuje zvláštním standardizovaným fonetickým přepisem, **fonetickou transkripcí** (obv. v kulatých závorkách, viz 5.32). Normu tu vytváří mezinárodní standard systému I.P.A. (International Phonetic Association, resp. A.P.I., Association phonétique internationale). Vedle fonetické transkripce stojí **transkripce fonologická**, která zaznamenává

pouze funkční jednotky, fonémy, nikoliv individuální zvláštnosti mluvy (obvykle v hranatých závorkách). Jde-li naproti tomu o převod z jednoho grafického systému do druhého, byť nutně jen přibližný, zvláště u velmi odlišných grafik, např. z čínské do české, mluví se o **transliteraci**. Asi nejznámějším z dalších, v zásadě méně přesných přepisů, je *pinyin* (pchinjin), užíváný k převodům čínských znaků do latinky. V širším smyslu jsou různá písma i transkripce součástí **notace**, tj. v lingvistice způsobu záznamu, zápisu mluvy, ale i dalších (sémantických či gramatických) pojmů a kategorií.

Způsoby záznamu fonému jsou na úrovni grafémů, tj. v písmu, tři:

1 – Jednoduchý: základní znaky latinky, popř. azbuky, řecké abecedy aj. např. ч, и, (mj. ruština), d, a, i, α, β, γ.

2 – Diakritický: základní znaky latinky různě obohacené nahoře, dole, popř. i uvnitř nich několika typy dodatečných znamének. Takto se užívá např. čárka (též akut: obv. délka, čes. á), vodorovná čárka nad písmenem (též makron: obv. délka, lat. ā), obrácená čárka (též gravis: obv. otevřenost, fr. è), popř. čárka dole, obrácený cédille (: nosovost, pol. ą), háček (též karon: obv. „měkkost/palatálnost“, čes. ě), cédille (: změna výslovnosti konsonantu, fr. ç, jinde ale i ř aj.), cirkumflex (: otevřenost a délka, popř. některý tón, fr. ê, â), vlnovka (též tilda: obv. „měkkost“, špaň. ñ), popř. i kroužek (: délka, popř. i změna kvality, čes. ů, švéd. å), diereze (: ležatá dvojtečka nahoře, otevřenost n. zachování kvality aj., ä, ë, srov. ale i označení nesplynutí s předchozím vokálem v angl. *coöperate* „spolupracovat“, někdy nazývané též trema), „proškrtnutí“ (: změna kvality, dán. ø), tečka vespod a další, srov. však i pol. ł či záznam tónů (viet.) aj.

3 – Spřežkový: kombinace základních znaků latinky pro jediný foném, např. ch (v češtině, angličtině aj.), sch, tsch (v němčině) a další: dz, cz, rz (v polštině), popř. i švédské sk (jen před předním vokálem) aj.

Druhem spřežky je *ligatura*, vzniklá slutím dvou písmen dohromady, srov. např. æ, œ; naproti tomu *digraf* je běžná spřežka dvou písmen fungující jako jediný znak, např. čes. *ch*.

Organizace systému grafémů, u latinky apod. nazývaného **abeceda** (a abecední, alfabetské pořadí), je zcela arbitrární a není založená na ničem jiném než tradici, a tedy náhodě; má to své výhody, i když jsou v některých jazycích drobné odchylky (jakou je např. v češtině *ch*). Grafémických systémů je vedle prestižní latinky známo více (viz výše). V textovém sledu grafémů ve slově se někdy obecně, pod názvem *iniciála a finála*, rozlišuje grafém (nebo foném) počáteční a koncový, tj. stojící na jeho prvním a posledním místě. Ne všechny systémy psaní textu však užívají sled, směr písma známý z latinky, tj. zleva doprava; např. arabština a hebrejštiny se píšou obráceně, tj. zprava doleva, stará čínština se psala shora dolů (občas však ještě i dnes) ap. Archaická řečtina se psala ale střídavým způsobem, liché řádky zprava doleva, sudé zleva doprava (systém bustrofédon).

Pravopis (ortografie) jsou (dnes autoritativní) pravidla převodu mluveného projevu do psaného, a jsou tedy i oddílem grafiky, který tuto její vybranou část kodifikuje a unifikuje, zvl. pro zamezení výskytu chyb a/nebo alternativních způsobů záznamu. Obecně se rozlišuje pravopis na úrovni:

- A fonémů (čes. *bere–pere*, specifitěji *i–ý*, zápis fonémů v přejatých slovech aj.),
- B morfémů (čes. *-y* v akuz. pl. tvrdých neživotných maskulin je vždy stejné, zásady dělení slov aj.),
- C lexémů (slov, angl. *slow* „pomalý“ a *sloe* „trnka“ se stejnou výslovností, velká písmena proprií, praxe spojovníku aj.) a
- D vět (resp. textu, velká písmena na začátku, interpunkce aj.).

Podle té které převažující povahy se pak někdy i celkově, avšak jen zhruba, pravopis charakterizuje; český pravopis je takto fonologicko-morfologický, anglický je lexikální aj. V zásadě lidové přehnané úsilí o správný pravopis za každou cenu, dané přečeňováním důležitosti pravopisu a projevu se nesprávným „narovnáváním“ jeho zdánlivých nepravidelností apod., se nazývá *hyperkorektnost*, srov. místo běžného českého *přece* občasné *předse* aj.

Písmo je základním médiem přenosu kultury mezi generacemi tím, že umožňuje konzervovat texty. Vynález písma (primitivní počátky pocházejí snad z doby před 50 000 lety) byl proto jedním ze základních milníků ve vývoji kultury, nikdy však nezatlačil do pozadí *zásadní prioritu jazyka mluveného*; ostatně řada jazyků byla a je dodnes bez vlastního písma. Na druhé straně však není písmo jako zvláštní kód ani jen prostým grafickým záznamem jazyka v jeho fonické formě; oba kódy (a jejich normy) jsou relativně autonomní, fonický je však proti zavedenému příznakovému grafickému sám bezpříznakový (srov. 1.6). Výlučnost písma pro účely uchovávání textů, trvající několik tisíciletí, je však dnes zrušena a oslabena hned několika vynálezy zvukových konzerv, popř. video-konzerv a jiných druhů elektronického kódování.

Další způsoby zápisu mluveného jazyka

Vedle běžného typu grafického záznamu, resp. písma, který veřejně vyučují školy apod., však existují ještě další způsoby zápisu, které běžně srozumitelné, resp. známé každému už nejsou. Ve snaze o zachování výlučnosti sdělení, popř. tajemství (armádního aj.) apod. se některé texty pomocí dohodnutých kódů a šifer různého typu kódují; objektem zájmu *kryptografie*, která se tímto, tj. kódováním, zabývá (tj. kódy vytváří a luští), bývaly v minulosti téměř výhradně texty psané, dnes však pokrývá už obě formy komunikace (někdy se kryptografie jako užší liší od širší *kryptologie*). Studium typů a povahy rukopisu se obecně zabývá *chirografie*, často zaměňovaná s *grafologií*, což je chirografie studující rukopisné písmo ve vztahu k povaze pisatele.

Pro účely rychlého ručního záznamu mluveného jazyka bylo vynalezeno několik systémů *těsнопisu* (též: stenografie); jsou založeny na znacích, zkratkách či symbolech nahrazujících slova, písmena, popř. i fráze (běžnému písmu se vůbec nepodobá); v několika jazycích se zavedly i opačné způsoby rychlopsaní (angl. *longhand*), neužívající zkrácení, ale písmen místo jejich kombinací. Běžný jazyk zkrácení užívá z důvodů ekonomických, a to v podobě *zkrátek*, jen občas, zvl. u častých a dlouhých víceslovných názvů; zkratky jednotlivých slov se užívají obvykle jen v rukopisném textu, srov. *obv.* = „obvykle“ aj.

Pro potřeby slepců bylo vyvinuto mj. *Braillovo písmo*, založené na hmatové identifikaci 1–6 bodových vyvýšenin (v různé konfiguraci) v papíru. Druhem neběžného čtení je odezírání *znakového jazyka* hluchoněmých (viz 1.2).

Podobně jako se kultivovalo hlasové umění, zvl. přednesu, popř. i rétoriky, rozvinulo se v oblasti písma v minulosti i umění *kaligrafie*, krásného písma (původně v rukopisných knihách, dnes už transponované i do návrhů typografických); známé je kaligrafické umění čínské, japonské aj.

1.6 Psaná a mluvená komunikace: znaky v textu

Souvislá, obv. věcně uzavřená (a smysluplná) komunikace se také nazývá **text** (srov. 4.2 a 5.423), popř. diskurz (5.423). Protože co do svého komunikativního cíle či tématu text není nijak omezený, jsou i pokusy o jeho *klasifikaci* neuspokojivě podobné jako s klasifikací mluvních situací, ve kterých se odehrává komunikace orální. Sémioticky je text velmi složitý a zpravidla i složený (z více typů znaků a dalších složek, např. sborník, pásmo ap.). Mezi oběma obecnými typy komunikace (textu), psanou a mluvenou (srov. i médium 1.41), které si přesně a plně neodpovídají, existují převodní mechanismy a pravidla (fonetický přepis, popř. transliterace, srov. 1.53, a zvuková nahrávka či namluvení textu psaného, popř. filmový dabing, resp. přemluvení z jednoho jazyka do druhého či ústní překlad, srov. mj. 6.2). Až v poslední době se rozvíjejí, vedle počítačového rozpoznávání a záznamu mluvy, i snahy o počítačovou syntézu mluvy, čímž se možnosti tradičních dvou médií (1.41) jazyka a jejich vzájemných převodů rozšiřují na tři.

Psaný text

Psaný text se především vytváří zapojením určitého písma (viz 1.53) zpravidla na nějakou plochu; písem je na světě mnohem méně než jazyků. Z toho důvodu jsou také problémy s transliterací či pouhým zápisem některých jazyků do písma, které původně vzniklo v prostředí jazyka jiného (např. čeština ve vztahu k latině); někdy se řeší více či méně uspokojivou modifikací písma, zvl. dodáním diakritik (1.53). Vedle písma se v psaném textu využívá i **grafika** v širším smyslu, tj. především interpunkce (srov. i 1.53) a ještě textové prostředky další. Způsoby organizace tištěného textu a jeho vzhledu včetně volby písma a ostatních grafických prostředků se zabývá **typografie**.

Směr písma je u latinky zleva doprava a po řádcích postupně dolů; u jiných písem může být však, jak víme, směr obrácený (viz 1.53). **Interpunkcí** se rozumí obecně systém organizujících a rozdělovacích znamének pro části věty (a souvětí) a její hranice (srov. 1.53), širší úseky textu nepostihují. Patří k nim v latině tradičně (a mezinárodně)

- *tečka* (. pro hranici věty nebo zkratky, ve zvuku odpovídá intonačnímu předělu a pauze),
- *čárka* (, pro hranici závislých klauzí uvnitř souvětí, oddělení asyndetických koordinačních konstrukcí aj., ve zvuku pak odpovídá někdy malé pauze),
- *středník* (; výraznější předěl než čárka, ve zvuku pak odpovídá někdy větší pauze než u čárky),
- *pomlčka* (– pro označení větší pauzy při neukončené větě, někdy i pro kontrastní povahu následujícího, popř. pro vloženou delší konstrukci na jejím začátku i konci),
- *dvojtečka* (: signál začátku přímé řeči, popř. důsledku, implikace něčeho z předchozího textu),
- *uvozovky* („ „, popř. >> << pro doslovný citát různého typu a přímou řeč, popř. i ironie aj.),
- *otazník* (? signál otázky),
- *vykřičník* (! signál rozkazu, výzvy, zvolání či přání, někdy jen důrazu),
- *závorky* (kulaté, hranaté a špičaté a svorky, tj. ( ), [ ], <> a { }, na rozdíl od matematiky pro vložení, popř. dodatečné či fakultativní části textu),

- *apostrof* (‘ odsuvník, pro vypuštění koncové hlásky, ve dvojici též podobně jako uvozovky, srov. čes. *moh'*), popř.
- *tři tečky* (... pro označení přerušení a obv. i nedokončení textu).

Volně sem patří i *dělicí čárka* (- divis, též spojovník, pro rozdělování slov na konci řádku) a *spojovník* (- tiret, mezi slovy pro jejich těsné spojení, např. *Praha-východ* a v češ. u spojky *-li*).

Nadvětné (celotextové) lineární dělení a organizace psaného textu závisí na jeho druhu a zahrnuje mj. vedle

- a – *titulu* (názevu) *odstavec* (paragraf, zvl. u dopisu, článku či krátké zprávy ap.), popř. *kapitolu* (u románu aj.) či *díl* (též někdy: část, u velkého románu či slovníku ap.); u starých rukopisných textů se jejich začátek často označuje jako *incipit* (podle jeho prvního latinského slova), zatímco konec jako *explicit*;
- b – u dramatu je tradiční členění od nejmenšího k největšímu celku, tj. na *výstup* (scénu) a *jednání* (dějství, akt);
- c – u veršového textu se obv. počítá obdobně s *veršem* (obv. totožný s řádkou, tj. veršem v užším smyslu), *strofou* (popř. slokou), *básní*, popř. *sbírkou*.

Variací **textových typů** je ovšem velké množství, obrovská většina z nich je však uspořádána vědomě tak, aby byla rychle srozumitelná. V tomto smyslu výjimkou jsou texty, kde jde v textu naopak vědomě o zakódování, utajení něčeho, a tedy o skrytý text v textu. Typickým příkladem je *kryptogram* (srov. 1.53); tomu se zčásti podobá *palimpsest*, tj. rukopisný text zčásti či zcela napsaný přes jiný, kde úmysl něco skrýt tak jasný není. Na úrovni slova či jejich kombinace je obdobný *anagram*, vzniklý přeházením složek (srov. *tráva : vrata*).

Nelineární členění textu využívá především různých možností tisku. K nim patří především **typy písma** (v počítačové sazbě **fonty**), z nichž k nejznámějším patří

- (A) podle vzhledu (řezu) vedle základního písmo *polotučné* (**Abcd**), *kurzíva* (klopená *Abcd*), *podtržené* (Abcd), *verzálka* (ABCD, velká písmena), *stínované* (**Abcd**) či *obrysové* (A B C D) aj., popř. jejich kombinace nebo zdobné varianty (zvl. antikva aj.); vnitřní členění většiny z nich bývá ještě podle ne/přítomnosti patky (např. bezpatkové se nazývá obv. sans serif) aj.
- (B) Podle velikosti je písmo různě velké (*extra velké* např. pro **Titulky** nebo **KAPITÁL(K)A**, velké písmeno v kontrastu k malému, nebo též zvláště velké, obv. jen pro počáteční písmeno slova a začátek textu ap.) nebo malé (*petit* např. pro poznámky).

V historii latinky, popř. jiných písem, se liší mj. ještě *majuskule* jako celkový a výlučný způsob psaní celého textu velkými písmeny (kapitálkami) proti *minuskuli*, která vytvářela text psaný (původně ručně) výlučně malými písmeny. Spojení a kombinace obojího se traduje až od dob Karla Velikého (8.–9. stol.). K nelineárnímu členění a úpravě vzhledu textu patří ovšem řada dalších prostředků (řádkování, odsazení či naopak zarovnání textu zprava či zleva aj.).

Rukopisný psaný text většinu z výše uvedených prostředků běžně neužívá nebo vůbec nemá (kromě podtržení a vlnovky).

Další textové prostředky, zvláště u tištěných textů svým typem smíšených, zahrnují i různé **grafické prostředky nejazykové**; záleží to i na tématu textu. Tak např. vedle not (pro záznam hudby) patří k nejčastějším původně matematické a logické symboly, jako je *rovnítka* (=), *nerovnátko* (resp. znak pro větší či menší než >, <), *lomítka* (/), *obrácené lomítka* (\), *šipky* (→, ←), *hvězdička* (* pro řadu funkcí), *ampersand* (@ zvláště v počítačových textech) aj.; speciálních symbolů (např. geometrických) a prostředků jsou stovky. Ke zvláštním symbolům je třeba počítat i lingvistické znaky pro fonetický, popř. jiný přepis, transkripci (5.332). Vedle tohoto typu znaků může text ovšem obsahovat nejrůznější věci další (spíše než znaky), jako jsou obrázky, tabulky, grafy aj.; multimediální přístup k textu, možný jen na počítači, už běžně do textu (*hypertext*) integruje film, tj. zachycení pohybu, a zvuk (např. hudbu).

Do psaného textu se může promítat i zvláštní umělý (a umělecký) ráz dodaný textu mluvenému (v něm se využívá zejména při deklamaci), především jeho **rytmus**. Z hlediska rytmu se psaný text v oblasti slovesného umění dělí zásadně na text psaný *veršem* nebo *prózou* (příčemž drama může být psáno obojím způsobem). **Verš** v tomto širším smyslu je rytmická organizace textu (obv. básně), která je buď volnější (*volný verš*), nebo využívá různým způsobem kombinaci počtu a sledu přízvuků (těžkých, popř. dlouhých dob, –) střídajících se s nepřívzuky (lehkými dobami, ∪), někdy ve spojitosti s počtem, popř. i délkou slabik; literární teorie tu mluví o různých **prozodických systémech**. Např. v systému sylabotónickém k nejčastějším minimálním a v textu opakovaným rytmickým formám organizace, kterým se říká **stopa**, patří

- *trochej* (těžké doby na liché slabice, – ∪),
- *jamb* (těžké doby na sudé slabice, ∪ –),
- *daktyl* (těžké doby na 1. slabice a lehké doby na 2. a 3., – ∪ ∪),
- *spondej* (dvě těžké doby za sebou, – –) a
- *anapest* (těžká doba následuje po dvou lehkých, ∪ ∪ –).

Studiem veršového textu do stop a slabik se zabývá **metrika**; např. *pentametr* je organizace řádkového verše do pěti stop, *hexametr* je organizace do šesti stop ap. Vedle prozodické organizace verše lze verš modifikovat a strukturovat i úpravou, a to buď opakováním, stejností jeho začátku, tj. *aliterací* (zvuková shoda začátku veršů nebo slov, srov. *vést válku*), nebo opakováním na jeho konci, tj. *rýmem* (zvuková shoda konců veršů). Oproti verši próza takovouto strukturaci obvykle nezná, může však používat některé z následujících prostředků.

Verš v širším smyslu, ale šířeji i neverš, tj. např. řečnický text stavěný podle zásad **rétoriky**, může být dále modifikován vloženými **figurami**, kterých je celá řada. Figury jsou syntagmaticko-paradigmatické lexikálně-morfologické modifikace výrazu velmi různého typu, chápané jako výrazné vědomé odchylky od běžné normy výrazu pro zesílení zvláštní účinek; lze je však jako celek definovat jen špatně. K nejběžnějším patří

- *hyperbola* (důrazné přehánění, nadsázka, srov. *miliony příkladů*),
- *litotes* (dva záporny označující klad, srov. *nebyl nezajímavý*),
- *přirovnání* (příměr, opisný výraz založený na podobnosti, srov. *tvrdý jako kámen*),
- *oxymóron* (zdánlivě kontradiktorní kombinace, srov. *výmluvné mlčení*, blízké logickému *contradictio in adiecto*),
- *katachreze* (zkřížená metafora, srov. *nepřítel byl rozprášen na hlavu*) aj.

Někdy se k figurám řadí i mnohem širší principy významových posunů a jejich prostředky (viz 5.57), často zvané **trópy** (figury, které ovlivňují význam), tj. především

- **metafora** (založená na podobnosti),
- **metonymie** (založená na soumeznosti) a
- **synekdocha** (založená na vztahu části a celku).

Psaný text mívá svého známého autora, ale ne vždy (u dialogu jsou partneři obvykle zřejmí); ten se, je-li znám, *cituje*, zvl. u odborných textů a kvůli naznačení zdrojů a návaznosti. *Citace*, tj. přesné uvedení znění textu s jeho původem a autorem (odkaz, reference), je tak i jedním z měřítek úspěšnosti odborného textu. Nepřímá, a tudíž i částečná citace, obv. bez uvedení autora, je známá jako *aluze* (*narážka*). Pokud autor (zvláště literární) chce svou identitu skrýt, užívá *pseudonym*, autorské jméno.

Obsahové, resp. tematické dělení psaných textů (viz výše) se zpravidla omezuje jen na nejznámější příklady, obv. spjaté i s určitým stylem. K nim patří mj. takové **typy textu** jako *oznámení* (*prosté sdělení*), *vyprávění*, *popis různého druhu*, *výklad* (*vysvětlení*), *esej* (*úvaha*), *odborná studie*, *novinový článek*, *fejton*, *interview*, *soukromý dopis*, *propagační leták/tisk*, *instrukce/přípis/příkaz*, *jednoduchá* (*orientační*) *informace* aj.; některé umělecké žánry (próza aj.) viz výše. Psaný text čtenář zpravidla čte v jeho původní podobě a rozsahu; z důvodů pedagogických, popularizačních apod. se však zvl. umělecký text může krátit, popř. zjednodušovat nebo kombinovat v úryvcích s jiným, popř. zčásti převádět na obrázky (*čítanka*, *antologie*, *chrestomatie*, *výběr*, *comics*).

Někdy obsahuje text i prvky či části textů vzatých z jiného jazyka. Vedle (zvl. odborného) **citátu**, popř. delších studijních pasáží to zvl. historicky, tj. v rukopisných textech, mohou být i cizojazyčné vpisky. Jde buď o dodatečně vepsané pomocné poznámky nazývané *glosy*, nebo úmyslné smíšení jazyků už při vzniku textu, který se pak nazývá *makarónský* (viz dál). *Glosy* mívají obv. povahu vysvětlení, často i překladu; obojí typ přítomnosti cizojazyčných prvků v textu se nazývá podle jazyka např. *germanismus*, *galicismus* (5.58) aj.; *bohemikum* je název jen pro české *glosy* (viz 5.58) v cizojazyčném textu.

Mluvený text

Mluvený text (promluva) většinu možností vnitřní strukturace a modifikace, známých z textu psaného, nemá (srov. však deklamaci veršů apod. výše). Jen volně a vzdáleně tu typům písma odpovídají (1) *síla* zapojeného hlasu (hlasitost, na škále šepot–běžná síla–řev), jeho (2) *tempo a rytmus* (včetně užívání pauz, zámlk, viz), popř. jeho (3) *kvalita* (srov. i poruchy hlasu a výslovnosti 5.333), která je však vědomě ovlivnitelná jen někdy (např. při chrapotu, srov. i ténbr, 5.332). Jde o prostředky **parajazykové**, resp. **prozodické** (ve smyslu odlišném od prozodie psaného textu, srov. 1.7, 5.342). Díky těmto prostředkům jsou výrazové možnosti mluveného textu zpravidla bohatší a širší než textu psaného.

Významným faktorem je u produkce mluveného textu také oblast kinesiky (viz 1.7), tj. různého situačního užití gest, mimiky aj. Souhrn individuálních rysů projevu včetně zvláštností výslovnosti, užití lexikálních prostředků apod. je autorská **dikce** (viz 5.333).

Podle formy a participantů se mluvený text dělí primárně na monolog (jediný mluvčí, řídicí) a dialog (běžná a základní forma), popř. trialog (tři participanté, účastníci) či polylog (více účastníků). Zvláštní formou **monologu** je vedle typického divadelního monologu, který je součástí širšího celku hry, samomluva (jakési přemýšlení nahlas, často s jistou argumentací); jeho extenzi je prosté vyprávění.

Dialog, popř. trialog ap., se v zásadě skládá z tří druhů střídání partnerů v základní podobě, (1) *otázky a odpovědi* (např. u interview), (2) *výroku a repliky* (komentáře) nebo (3) *návrhu a ne/přijetí*. Zatímco u (1) a (2) převažuje referenční komunikativní funkce (srov. 1.41), u (3) je to funkce konativní (apel). Není-li **konverzace**, resp. rozhovor řízený (např. moderátorem při cílené diskuzi), uplatňuje se v dialogu (tj. spontánním) mnohem více aspekt *zdvořilosti*, především princip kooperace (viz 4.5), a obratnosti. Obratnost zahrnuje mj. umění dostat se včas ke slovu (*střídání mluvčích*). U řízené diskuze se mluvčí přihlašuje o slovo, které mu moderátor apod. může podle potřeby také odebrat. Zvl. při skákání do řeči se může však stát, že se části projevu obou/více partnerů časově překrývají, jsou souběžné (a mj. méně srozumitelné). Tento jev psaný jazyk nezná. Výběr některých jazykových prostředků do jisté míry závisí na typu dialogu z hlediska jeho věcné **motivace**, tj. na tom, zda jde o dialog (popř. jednání ap.) kooperativní, kompetitivní (konkurenční) či dokonce konfrontační (konfliktní). Síla zastoupení principu kooperace a zdvořilosti se ovšem z tohoto hlediska proměňuje také.

Funkčně i formálně zvláštním typem minimálního dialogu je *vtip* (*anekdota*) a *hádanka* (rozšířená mnohem více mimo Evropu) s převahou jednoho z partnerů a s funkcí především nečekaně pobavit překvapivým způsobem, popř. žertovat; obdobnou funkci má v psané formě *aforismus* (autorská vtipná a trefná formulace, vystižení vztahu či situace, obv. zapojením kontrastu). Sem patří i *jazyková hříčka* (*kalambúr*) různého druhu, založená obv. na snadnosti záměny formální, popř. u polysémie i významové (srov. dětské *Dej mi... a odpověď Dejmy sou v komíně*). Hříčkou je i *palindrom*, tj. slovo či kombinace slov čtená stejně zepředu i zezadu, srov. *madam*, *Kobyla má malý bok* aj.

Proti psanému textu je text, projev mluvený (zvl. dialogický) výrazně variabilnější, protože se odehrává v reálném čase (obv. platí zásada *hic et nunc*). V něm je zpravidla nutné rychle reagovat (a tedy ne vždy se daří mluvčímu myšlenku formulovat optimálně), přičemž však je za standardní považována i možnost a využití opravy, **rektifikace** formulace své vlastní (popř. jiné) nebo přímo chyby, přeroknutí apod. (srov. 3.11). Výrazným rysem, daným spontánností, popř. rychlostí průběhu rozhovoru, je nápadná formulační a formální **redukce** (její častý projev je v **elipse**, srov. 5.4231) a **apoziopeze** (neukončení promluvy). Příznačné tu jsou konečně, v důsledku jasnějšího a sevřenějšího rámce a situace dialogu, i výraznější užívání implikatury (4.5), deiktických (indexálních) výrazů, častější opakování a užívání výplňkových výrazů, „vaty“ (*tedy*, *no*, *hm* aj., též: *expletiva*) nebo i nejazykových zvuků (někdy k získání času).

Struktura mluveného textu nebývá, nejde-li o nacvičené projevy, obvykle předem pevně daná, vyvíjí se zpravidla spontánně podle potřeby situace (u hádky předvídatelná často vůbec není); mluvčí pro úspěšnost komunikace musejí ovšem udržet kohezi a koherenci textu (viz 5.4232). Z důvodů ekonomie, rychlosti, vzdělání, někdy však i lenosti mluvčího se tu často vyskytují stereotypy a klišé (v psaném textu ovšem také). **Stereotyp** je ustálená obecná struktura nebo přímo konkrétní formulace (lexikální kombinace nebo věta) zahrnující mj. přísloví,

idiomy a frazémy, různé formule (rituální a jiné) apod., na které se jako na společnou a předchozí znalost jejich užitím odkazuje (komunikace se tak posluchači přibližuje) a jimiž se zároveň výhodně zjednodušuje a zrychluje proud mluvy. Za **klišé** se naproti tomu považuje ta část stereotypních výrazů, které se pocítují (často subjektivně) jako už příliš často užívané, a tudíž oteřelé, málo efektní. Proti užití stereotypů stojí a působí autorská inovace, kreativita (3.23), vyskytující se i v jazyce psaném. U rozsáhlejších mluvených textů, zvl. veřejných projevů či vyprávění, užívala už antická tradice (mj. v rétorice) jako paměťovou (a tedy ne textovou) pomůcku uspořádání projevu spočívající ve sprázení známé lokality a jejích částí s částmi projevu (např. domu s jeho známým rozložením jednotlivých místností a úvodu, argumentace, závěru apod.). Tento princip a pomůcka se nazývá **topoi**, resp. **topika**; lze ho řadit do široce chápaných *mnemotechnických* prostředků usnadňujících pamatování a vybavování při komunikaci mluvené.

Projev (i psaný, popř. veršový), který je obv. vědomě (hojně a neorganicky) smíšený ze dvou nebo více jazyků, se někdy nazývá *makarónský* (viz též výše); původně vznikal v minulosti zvl. mezi latinou a jiným jazykem, obvykle pro dosažení žertovného účinku. Je ho třeba lišit od užití cizojazyčného citátu.

Charakteristickou zvláštností mluveného textu, kterou je v psaném textu především titul, je vedle **pozdravu** i počáteční **oslovení**, které výrazně souvisí s kulturou (a tedy antropolingvistikou, viz i 2.1) a typem uplatňované zdvořilosti. Vedle základního způsobu oslovení formou zájmen (s rozdílem tykání–vykání, bez něj, nebo větším rejstříkem možností) sem patří i užívání **titulů** v oficiálních či profesionálních situacích (titulatura je kodifikovaná součást společenské etikety v mezinárodní diplomacii, ve styku s představiteli státu apod.) a další formy. K nim lze počítat mj. užívání **přezdívek** (neoficiálních osobních názvů) v neformálním přátelském styku podobně jako **křestních (osobních) jmen**, ale i výrazně pozitivně evaluativní až mazlivě zněznělé názvy osob (v češ. *drahoušku, miláčku, zlatíčko* aj.), kolegiální oslovení (*kolego, kolegyně*), přátelská oslovení (*brácho, kamaráde*, v některých kruzích i *vole* apod.) a další (srov. i hypokoristika, 5.58). Určitým protějškem, který mluvený projev zakončuje, je koncový **pozdrav**, kterým se partnery zároveň i fyzicky loučí.

Zatímco znalost a schopnost čtení, tj. recepce psaného textu, je školou naučená a při jejím nedostatku se mluví o **negramotnosti**, znalost mluvení je vývojová; kromě zvl. autistických jedinců obdobným nedostatkem, jakým je negramotnost, tedy v oblasti jazyka mluveného, netrpí nikdo, všichni lidé mluví.

Souvztažnosti a míra typičnosti jednotlivých druhů psaného a mluveného textu jsou velmi rozmanité. Protože za mluvený text se dá považovat i vyloženě literární text přečtený (přerecítovaný) nahlas apod., je třeba odlišovat případy smíšené či do jednoho z obou typů patřící jen zdánlivě od případů prototypických. Studium jevů textu se zabývá především lingvistika textu (parole, viz mj. 4.4, 5.4231 aj.).

Pokusíme-li se mluvený a psaný projev, resp. promluvu (text, komunikaci) zachytit v prototypických rysech a postavíme-li z nich pro srovnání proti sobě aspoň ty hlavní a nejnapadnější, dostaneme mj. takovýto přehled:

ASPEKTY a RYSY	PROMLUVA	
	MLUVENÁ	PSANÁ
1 MÉDIUM komunikace (1.41)	orálně-akustická (mluvení–poslouchání)	grafická (psaní–čtení)
2 ČAS a PROSTOR	vázaná/pomíjivá, ale dynamicky proměnlivá omezená co do slyšitelnosti avšak umožňující přímý kontakt spontánní a nepřipravená vyžadující rychlou reakci mající přímou zpětnou vazbu	nezávislá (kromě doby vzniku) a „trvalá“ neomezená/přenosná lokálně i časově bez přímého kontaktu předem připravená bez přímé zpětné vazby (často i bez nepřímé)
3 AUTOR/mluvčí a ADRESÁT/posluchač	minimálně dva splývá s mluvcím (střídání)	jediný (u odborných textů často víc) obv. mnoho (u soukromého dopisu jediný)
4 STRUKTURA promluvy	volnější a méně složitá výrazná deixe a indexálnost časté opakování	složitá, popř. i složená (z různých typů, tj. heterogenní)
5 FUNKCE komunikace (1.41)	všechny, zesílené však apelová (direktivní), expresivní a fatická	všechny, zesílené však direktivní, fatická a obv. i expresivní
6 VÝRAZOVÉ PROSTŘEDKY a SITUACE	vlastní jazykové, avšak implicitnější, více redukce, frazémy a slang výrazná emocionalita a evaluativnost variabilita prozódie (5.342, 1.7) kinesika (1.7) neformální, neveřejná, neoficiální proxémika (1.7)	vlastní jazykové, avšak explicitnější, s termíny grafika (1.53) formální, veřejná

1.7 Neverbální komunikace: paralingvistika, proxémika a kinesika

Mluvená komunikace obsahuje, vedle své základní obsahové složky, které odpovídají jazykové prostředky, resp. znaky (tj. zhruba to, co lze i zapsat při psané komunikaci), vždy ještě řadu rysů dalších, zvukových, prostorových a pohybových. Shrnují se dnes obv. pod pojmy paralingvistika (resp. parajazyk), proxémika a kinesika; ty naopak psaná komunikace zpravidla zachytit nedokáže. Obecně mají tyto prostředky, **gesta** aj., ve vztahu k vlastním prostředkům jazykovým trojí povahu: (a) buď je neoddělitelně provázejí (např. intonace), a jsou tedy součástí projevu, nebo (b) projev jen fakultativně doplňují (např. gesta), anebo (c) jsou (řídčeji) plnou náhradou jazykového projevu (zpravidla jen kratšího), a jsou tedy vůči jazykovým

prostředkům synonymní (srov. např. vyjádření ne/souhlasu jazykové a pohybem hlavy, popř. i ruky aj.). Specificky vyjadřují jazyková **gesta** a další prostředky (svou silnější či slabší přítomností, *gestikulací* apod.) buď (1) náladu a postoj mluvčího včetně evaluace a modality, nebo (2) dialog, komunikaci jen taktují, tj. udávají a zvýrazňují její rytmus a tempo.

Parajazyk jakožto předmět zájmu a studia **paralingvistiky** obv. zahrnuje oblasti užití (včetně parajazykových pravidel a prostředků užití) rysů prozodických a kinesických (M. R. Key). **Prozódie** si tudíž na jedné straně všímá prozodických, resp. suprasegmentálních rysů a vlastností promluvy, jako je funkční využití výšky, hlasitosti, tempa a rytmu hlasu a projevu (viz více v 5.342). **Kinesika** na druhé straně doplňuje tento pohled tím, že zahrnuje (a studuje) i funkční využití lidského těla při komunikaci, a to především

- (1) *těla celého* (postoje, držení a pohyby),
- (2) *obličej* (mimika, tj. jak výrazné a vědomé nápadné signály tváře, jako je zamrknání na někoho, tak méně výrazné a polovědomé výrazy, popř. pohledy a tváření se, jakým je např. zamračením se) a konečně
- (3) *ruky* (doteky při blízkosti, např. pohlazení, nebo gesta, posunky při jisté vzdálenosti).

Obsahově vyjadřují paralingvistické (resp. paralingvální) složky komunikace především informaci (a postoj, reakci ap.) emocionální a evaluativní, popř. i volitivní (volní), mnohem méně často však základní informaci (význam) kognitivní, konceptuální. Funkčně tomuto využití parajazyka odpovídají především funkce apelová, expresivní a fatická (srov. 3.22), přičemž sémioticky tu je nejvýrazněji zastoupena složka **indexální** (s důrazem na vyznačení, ukázání místa, viz 1.52). Velká většina standardních prostředků parajazyka je ustálená; jejich jazykové názvy přitom obvykle patří mezi idiomy a frazémy daného jazyka, srov. české *pokrýt rameny* : neznalost/rozpaky, *mávnout rukou nad něčím* : bagatelizování/rezignace, *zatukat si na čelo* : označení bláznivosti, *sevrýt rty* : výraz odhodlání/zatvrzení, *obrátit se zády k někomu* : výraz nespoupráce/neochoty apod. Repertoár kinesických prostředků je ovšem vázaný na kulturu; jejich využití se proto od jazyka k jazyku liší co do míry, způsobu, ne/existence některých kinesických znaků, popř. i jejich odlišného významu, srov. téměř obrácenou úlohu vrcení nebo kývání hlavou při vyjadřování ne/souhlasu na jedné straně např. v češtině a angličtině (resp. v jejich kulturním okruhu) a na druhé straně např. v hindí a bulharštině.

Protože se však orální komunikace odehrává, odhlédneme-li od zvláštní možnosti telefonu, vždy v určitém prostoru, vstupují do ní i omezující faktory tohoto prostoru, resp. vzdálenosti partnerů (studium etologie savců s jejich důrazem na svůj revír tu ostatně ukazuje na širší podobnost s člověkem). I v této oblasti se ovšem projevují rozdíly dané kulturou, tedy antropologické: bližší fyzický kontakt obecně preferují např. Arabové a Latinoameričané, zatímco větší vzdálenost volí např. Severoevropané a Indiáni ap. Do oblasti těchto prostorových aspektů komunikace, které studuje **proxémika**, patří ovšem nejen různost vzdálenosti partnerů (od odstupů, distance až po blízkost včetně doteku) a její variabilita ve vazbě na typ promluvy, ale zčásti i držení těla (kde se pak překrývá s kinesikou).

Ukazuje se, že volba vzdálenosti mezi partnery tudíž není arbitrární, že je sociálně závazná. Pro severoevropský a severoamerický kulturní okruh např. obv. platí (Hall) čtyři zóny kontaktu, resp. komunikační vzdálenosti (v závorce jsou i přibližná její vyjádření v cm) s typickým druhem kontaktu a komunikace:

1 Zóna intimní	(0–45)	
a těsná fáze	(0–15):	utěšování, svěřování, milování aj.
b vzdálená fáze	(15–45):	nikoliv bezprostřední intimita a tomu odpovídající konverzace, např. zamilování vedoucí se za ruce
2 Zóna osobní	(45–120)	
a těsná fáze	(45–75):	malá osobní ochranná „bezpečná bublina“ dávající pocit jistoty a soukromí, kterou jedinec běžně udržuje vůči ostatním a z níž komunikuje
b vzdálená fáze	(75–120):	odstup, popř. přiblížení se na dosah ruky
3 Zóna společenská	(120–360)	
a těsná fáze	(120–210):	obvyklá vzdálenost spolupracovníků či lidí při společenském setkání (večírek ap.)
b vzdálená fáze	(210–360):	vzdálenost u formálnějších setkání společenských a obchodních (čím větší, tím formálnější)
4 Zóna veřejná	(360–)	
a těsná fáze	(360–750):	vzdálenost za hranici zóny osobní angažovanosti a zapojení
b vzdálená fáze	(750–víc):	vzdálenost okruhu kolem důležitých veřejných osobností (kdy začínají už i potíže s detaily intonace, dešifrací výrazů obličejů ap. a bez mikrofonu končí i možnost bezprostřední komunikace)

Souvislosti a závažnost těchto faktorů navzájem a ve vztahu k vlastnímu jazyku ještě nejsou plně prostudovány ani dořeňovány. Že však existují, o tom vypovídají při jejich porušení pocíty nepříjemnosti (např. z přílišné blízkosti někoho), stísněnosti, nevolnosti apod.

2.0 VAZBY JAZYKA (VNĚJŠÍ LINGVISTIKA)

Závislosti a vazby, kterými je jazyk podmiňován, jsou dvojí, externí (společnost, etnikum) a interní (myšlení, mozek). Odpovídají jim i příslušné pomezí, přechodové disciplíny, zařazované obvykle, často však zjednodušeně, do oblasti aplikované lingvistiky. V opačném pohledu to však už jsou i součásti dalších disciplín, tj. etnografie, psychologie, sociologie a logiky apod. Vztahy lingvistiky a matematiky jsou dnes už téměř všudypřítomné (srov. však zvlášť 5.0, 5.1, 5.11–2) a matematika se stává nedílnou součástí lingvistické metodologie (viz 5.0).

2.1 Jazyk a společnost: sociolingvistika

Hlavní stránky, které jazyk a společnost spojují, jsou především tři (viz i 3.31–2).

- (1) Jazyk je *společenská instituce*, která je mezi ostatními institucemi, tj. na rozdíl od práva, politického systému apod., zcela jedinečná v tom, že se nezakládá na *přirozeném* vztahu vůči věcem, svému objektu (tj. jazyk není nomenklatura, srov. 4.32).
- (2) Jazykové znaky jsou psychické povahy, mající své sídlo v mozku, ve své existenci jsou však utvrzované společenským *konsenzem*, *dohodou*, tj. vzájemným uznáváním. Tato úmluva, daná tradicí, má povahu přirozené většinové volby (jazyk vzniklý v minulosti lidé považují za výhodný a přijímají dobrovolně), a proto nelze pro jazyk mj. předpokládat nějaké autoritativní rozhodování kohokoliv, které by fakt většinové volby rušilo.
- (3) Jazyk je souborem zvyků a konvencí, je tedy *konvenční*, tj. ustalovaný praxí jako výsledek vývoje mezi variantami a alternativami; v tomto smyslu je jazyk i *jev historický*.

Protože jazyk je takto ve společnosti *centrální* a ta bez něj nemůže existovat, je tudíž jednak znakem daného etnika, národa, popř. i rasy či skupiny, a jednak i nástrojem, vehikulem většiny kultury v daném typu společnosti. Z hlediska vývoje jedince je jazyk zároveň hlavním nástrojem jeho socializace, tj. formování a integrace do dané společnosti: především jazykem si lidé předávají své vědění, zákony, zvyky, mýty i domněnky.

Oblast výše naznačených vztahů studuje *sociolingvistika* jako pomezí jazyková disciplí-

Jazykové společenství, jeho typ, variety, postoje, situace a další

Faktory, které je z hlediska vztahu jazyka a společenství **obecně** třeba brát v úvahu, jsou především:

- a) **Rozsah a typ jazykového společenství**: národ, skupina x jednotlivec; v závislosti na něm existují i různé typy jazyka (jazykových útvarů) a různé vztahy k němu, např. *národní jazyk*, *sociolekt x idiolekt* (srov. i 3.31–2) jakožto jazyk národa, určité sociální skupiny či jednotlivce;
- b) **Variety (útvary) jazyka**, tj. komunikační verze jazyka, zvl. na škále: *dialekt*, *interdialekt* (např. *hanácký*), *standardní jazyk*, *kreolština* (viz 3.12), (profesionální) *žargon* aj.; každá varieta plní své funkce, z nichž nejčastěji bývá zdůrazňována prestižní, resp. reprezentativní funkce (spojovaná obv. se standardním, resp. spisovným jazykem), která však není jediná;

Pozn.:

1 – Varieta (útvary) jazyka je neutrální termín (užívaný místo příznakového dialektu, spisovného jazyka, pidgin aj.) pro komunikativní verzi jazyka, která je co do své volby navíc určovaná popř. i situačně. Kontinuum, které různé variety tvoří dohromady, se někdy uvnitř liší, zvláště při vývoji kreolských jazyků, podle toho, zda jde o varietu vůči výchozímu či prestižnímu jazyku vzdálenou, středně blízkou nebo jde o varietu standardní (tomu pak odpovídají i termíny *basilekt*, *mesolekt*, *akrolekt*). Zahrnuje-li popis jazyka či gramatika ohled na různé variety v tomto smyslu, nazývá se někdy *panlektová*, resp. *polylektová*. Varieta zvolená pro svou nadregionální povahu, pěstovaná a užívaná v centrálních komunikačních prostředcích, školách apod., jejíž norma je institucionalizovaná (zvl. v důsledku *kodifikace*), se často nazývá **standard**. V obecnějším smyslu má ovšem standard a normu každá varieta. V češtině představuje mluvený standard pro většinu mluvčích obecná čeština; od oficiální kodifikované spisovné češtiny se výrazně liší.

2 – Zvláště v angloamerické sociolingvistice se mluví i o dalších varietách, zvl. o **registru**, definovaném sociální situací (např. registru vědeckém, náboženském či formálním); v české lingvistice se tu užívá termín *funkční jazyk*, resp. *funkční styl*, vymezovaný oblastí použití. Termín **dialekt** sociolingvistika užívá, vedle původního smyslu vázaného na geografický výskyt variety (**regionální dialekt**), i ve smyslu vertikálním, kdy je vymezovaný sociální vrstvou či třídou (**sociální dialekt**). **Sociolekt** (sociální dialekt) je tudíž varieta jazyka vymezená sociálně, tj. vztahem k sociální skupině, třídě, popř. i profesní skupině.

3 – Při změně mluvních situace, ale často i nechtěně, může mluvčí jednotlivé variety jazyka střídát; tento jev *střídání kódů* (code-switching) je běžný jak mezi dialekty a standardem, tak mezi různými jazyky.

4 – Jazyk jako celek, tj. jako úhrn všech variet dohromady, i jednotlivé variety samy o sobě obvykle varíují, tj. mají více paralelních variant pro některé své formy, jednotky (v důsledku přirozeného vývoje jazyka). Tato *variabilita* je ovšem nejčastěji zjevná při srovnání různých variet, tj. jimi napřič; nejméně variant má kodifikovaný standard, kde jsou považovány obecně za nežádoucí.

c) **Další sociologické faktory**: vzdělání (popř. profese), věk, pohlaví, původ;

Jazyk však studuje sociolingvistika i v *komunikativních (mluvních) situacích*, a to s přihlednutím k těmto faktorům a některým dalším, zvláštním pro tyto situace. Jsou to:

d) **Sociální postoje účastníků:** nadřazenost/podřazenost a s tím spjaté uplatňování moci, vlivu ap., důvěrnost, distance, prestiž aj. (důležitý je i stupeň vzájemné známosti, který však stojí mimo);

e) **Vlastní mluvní (komunikativní) situace, resp. mluvní události:** setkání (pozdrav), každodenní hovor, autoritativní (rozkaz), pracovní (informace–diskuze), společenská událost (konverzace) aj.; tyto stránky studuje *interakční sociolingvistika* (viz 1.6 a zde dál).

Pozn.:

1 – Důležitá je ovšem i úloha jazyka v takové situaci: nemusí to být vždy úloha nástroje, ale např. i experimentu (hříček, metafor) nebo přímo předmětu komunikace (jazyková výuka) aj.

2 – Od mluvních situací se liší *mluvní akty* (speech acts/actes de la parole/Sprechakte), i když mezi obojím je příznačný vztah v tom smyslu, že v určité typické situaci se obvykle užívají určité typické mluvní akty. Mluvní akty jsou takové promluvy, které mají povahu funkčních jednotek komunikace, tj. mají svůj obsah, účinek, formu aj.; jsou jimi např. promluvy, které se tradičně označují jako sdělení, prosba, slib, varování, rozkaz, výhrůžka, dávání jména/křest, vypovědění války či jiného stavu apod. (srov. 5.4233).

3 – Pro oba poslední momenty (d, e) platí s ohledem na ně zásada *přiměřenosti* a funkčnosti zvolené formy promluvy vzhledem k jejímu cíli; tento aspekt ostře kontrastuje se starší rigorózní a strnulou představou prosté *správnosti* promluvy, tedy (kodifikované) *správnosti* za každou cenu.

Zatímco tedy funkčně pojatá zásada přiměřenosti má povahu škály, je povaha preskriptivního požadavku *správnosti* jen binární, tj. o dvou stavech (ano/ne, *správný/špatný*, srov. 3.32).

4 – Při nejistotě, zda *správně* zvládl oficiální standard, se mluvčí může někdy uchýlit pod falešným dojmem žádoucnosti jeho užití k *hyperkorektnosti* různého druhu (viz 1.53) a tvorbě přehnaných a jen zdánlivě *správných* forem.

Vedle studia jazyka z uvedených stránek patří k výzkumu vztahu jazyka a společnosti ještě aspekty a témata další.

Jazyková politika, bilingvismus a zdvořilost

Jazyková politika a plánování (viz též 3.32) se zabývá obv. státní propagací té jedné formy jazyka (mj. psaním školních učebnic), která se považuje za prestižní, jejím posilováním (obv. na úkor dalších), petrifikací (standardizací) a unifikací její normy (mj. odstraňováním variability skrze pravopisné reformy) i šířením, zvl. pomocí školní výuky. Vedle různého stupně prosazování autoritativních rozhodnutí a nechuti k progresivním mluveným (kolokviálním) formám jazyka se kvalita jazykové politiky projevuje zvláště výrazně v postojích k novým a přejatým slovům; nezřídka nabývá podobu nemístného ochranářství domácího před cizím. Svou obecnou povahou je jazyková politika zásadně *preskriptivní*, popř. *proskriptivní* (srov. 3.32 a preskripce a deskripce v 5.1).

Okrajověji do oblasti sociolingvistiky patří i studium sociálních otázek **bilingvismu**, popř. **multilingvismu**, tj. dvou- nebo vícejazyčnosti, a to zvláště aspektů míšení a paralelního užívání jazyků v bilingvní komunitě a způsobů a kritérií vyhodnocování alternativ; individuální a psychické aspekty tohoto jevu spadají ovšem do psycholingvistiky. Vynucování některé al-

ternativy však může být problematické z ekonomických či národnostních důvodů, jak o tom svědčí situace dnešní Indie, kde se mluví více než 700 jazyky (z aspoň čtyř rodin). Přestože tu uznaných národních (spisovných) jazyků je 14, nejrozšířenější je hindština (zdaleka však ne pro všechny účely, především v terminologii), ale pro řadu účelů i stále preferovaná angličtina (indická varianta). Řada mluvčích je tudíž trojjazyčná.

Důležitým tématem sociolingvistiky, pro evropské jazyky vzhledem k jejich povaze však spíše okrajovým, jsou **honorifika** (srov. i 5.4123), tj. standardizované způsoby a prostředky vyjadřování **zdvořilosti**, popř. úcty ap. V řadě jazyků jsou zvláštní *zdvořilostní formule*, prostředky a struktury pro vyjádření odstíněného vztahu mluvčího k posluchači často velmi bohaté, lze se však setkat i s výskytem více zájmen pro tutěž funkci, např. zájmen pro vyjádření „já“, a to v odstínech skromnosti, autority ap. Stojí v protikladu např. k české, německé či francouzské situaci s poměrně jednoduchým *tykáním–vykáním*, popř. k situaci anglické, kde se nevyjadřuje ani tento rozdíl (i když je tu ovšem rozdíl mezi užíváním křestních jmen a příjmení). Hlavními prostředky v oblasti honorifikací bývají bohatá osobní zájmena, existují ale i zvláštní formy zdvořilé otázky, celé zvláštní soustavy konjugáčnických forem, popř. přímo i některé zvláštní lexémy apod. Srov. např. japonštinu a její zájmena „já“ (alternativní jsou ovšem i další osoby):

boku (neformální, zvl. užívané muži),
watakuši (chápané jako velmi zdvořilé, od muže),
wataši (formální od muže, neutrální od ženy),
atakuši (snobsky od ženy, řídké od muže),
ataši (kolokviální obv. od ženy),
waši (nářeční od muže, zvl. staršího),
ore (hovorově od muže).

Srov. dále mj. i její konjugaci *nasa-i-masu* (= dělat = zdvořilostní morfém *i* + prézens + pozitiv); popř. i lexémy pro „ženu“: *kanai* (moje žena), *okusan* (zdvořile), *okusama* (velmi zdvořile) apod.

Zdvořilost se zvláště výrazně projevuje v odstíněném jazykovém oslovení (1.6, 3.22) a v užití formulí pro pozdravy a standardní formy kontaktu (zvl. jeho počáteční a koncové fáze). Ty bývají motivačně velmi různé, srov. čínský ekvivalent českého „Jak se máte?“ *Chi le ma?*, tj. dosl. „Už jste/jsi jedl?“, fin. *Mitä kuuluu?*, tj. dosl. „Co (se) slyší?“ či fr. *Comment allez-vous?*, dosl. „Jak (si) chodíte?“ aj.

Novější součástí jazykové politiky a plánování se stává snaha alespoň zmírnit a zpomalit zánik řady ohrožených malých jazyků (srov. i 3.14).

Jazyk a geografie

Vztah **jazyka a geografie**, který tuto oblast do jisté míry už přesahuje, je studován ze dvou hledisek, která jsou v dnešní době stále ještě leckde výrazně existencí státních hranic zvláště zřetelná. Jednak jde o pohled na jazyk pouze z hlediska jednoho jazyka, tj. v jeho hranicích (regionálními **dialekty** se zabývá **dialektologie** aj.), jednak jde o pohled přes hranice soused-

ních, ne nutně přímo příbuzných jazyků, zvl. z hlediska vzájemných vlivů a přechodů uvnitř svazu jazyků (**areální lingvistika**, např. areál na Balkáně, indický svaz). V poměru stupně zájmu, resp. jeho výsledků, zvl. v podobě počtu gramatik a slovníků, k množství mluvčích tu paradoxně existuje značná disproporce: nářečních mluvčích je na světě mnohonásobně více než mluvčích užívajících převážně standard, postavení dialektologie je však přesto okrajové. Je to ovšem zčásti dáno i tím, že v řadě zemí jsou dialekty na ústupu. Zvláště ve větších jazykových komunitách se vedle toho nověji pěstuje i *sociální dialektologie*, studium jazyka z hlediska sociální stratifikace (kdy jsou např. v New Yorku zjišťovány výrazně odlišné sociální vrstvy, charakterizované jazykem odpovídajícím sociálnímu postavení a vzdělání, srov. i 2.3).

Stylistika a interakční sociolingvistika

Stylistika studuje variace (variabilitu) jazyka v závislosti na druhu situace, resp. oblasti užití, žádoucím účinku promluvy (funkci) a povaze účastníků. **Styl** (viz 4.6) je obecně projev možnosti variace v komunikaci a opírá se o možnost volby z alternativ (registru, rejstříku možností) v daném jazyce. Umění stylu spočívá tudíž, úměrně uvedeným faktorům (zvl. situaci, cíli a účastníkům), ve volbě optimálních jazykových prostředků. Děje se to především volbou prostředků daných základní škálou **automatizace–aktualizace**, aktuálnost (resp. rychlý, popř. ekonomický a snadný stereotyp/klišé/termín – autorská ale pracnější inovace/neotřelost/pestrost). Často nutná **exaktnost** a **ekonomie** výrazu, i když má blíže k vyjadřování automatickému, však na styl není omezena nijak výlučně. Hlavními zdroji pro styl (z variability jazyka) jsou synonymie a honorifické prostředky (vedle některých dalších jako dialektických ap., srov. i 5.58). Srov. např. psané české *ty–Vy* a švédské *du–Ni*, které jsou v zásadě ekvivalentní (i když frekvence je různá); tři možnosti požádání v angličtině, aby mluvčímu někdo něco dal: *Give me...!* → *Would you mind giving me...?* → *Would you give me...?*; anebo velmi časté záporné hodnocení, srov. např. stupně v češtině: *Karel je trochu nerozumný/pošetilý/blázen/blb/blbec/vůl/padlej na hlavu...* ap.

Interakční sociolingvistika především mapuje ty faktory parole, které jsou dány vzájemnou interakcí účastníků, nejčastěji (ne však výlučně) v **konverzaci**. Jednou z primárních potřeb účastníků je mít, resp. zachovat *pozitivní* či *negativní tvář*, která je dále specifikována do ne/respektovaných stupňů **zdvořilosti**; ty se rozlišují např. **distanci postoje**, kde lze především vyjádřit

- Odstup jako pravidlo: *Nevnucej se;*
- Uctivost jako pravidlo: *Nech na výběr a*
- Družnost pravidlem: *Bud' přátelský.*

V některých kulturách se podle typu kontaktu může měnit i celý jazyk; v řadě australských jazyků se uplatňuje v kontaktu např. mezi mužem a tchyní, popř. tchánem tabu. Takto v jazyce dyirbal je jazykem běžné komunikace jeden jazyk (s místním názvem guwal); přiblíží-li se však na doslech některý z tabuizovaných příbuzných, přecházejí účastníci na jiný (nazývaný dyalnguj).

K úspěšné interakci patří ovšem i zvládnutí řady faktorů dalších, zvl. identifikace rolí účastníků, strategie jejich přesvědčování, mocenského postavení, solidarity, udržení zájmu,

užívání rámců (např. ironie, žertování, škádlení, srov. 5.4232), rytmu, a to jinak v dialogu než v konverzaci, rozhovoru více účastníků (mj. při předávání si slova) aj., srov. i princip kooperace 4.5.

2.2 Jazyk a vědomí: psycholingvistika

Vztah jazyka a vědomí (úžeji myšlení), resp. psychiky, patří do **psycholingvistiky** (srov. obecně 2.0, 2.1–2, 2.24), se zásadně liší podle toho, zda studujeme jazyk z tohoto hlediska jako plně vybudovaný systém, tj. v rozvinutém stadiu, nebo jako systém skrze učení teprve vznikající, tj. v některém z vývojových stadií. Striktně řečeno je to ovšem rozdíl relativní, protože i v rozvinutém stadiu se jazyk mění, vyvíjí, byť málo. Vedle těchto aspektů tvorby jazyka se psycholingvistika ovšem zabývá i procesy při užívání jazyka. V přehledu lze jazyk z hlediska psychiky nazírat v různých stadiích a aspektech:

- Jazyk:** – rozvinuté stadium – existence systému
– produkce/percepce, jazyk v užití (1.4, 2.21)
– vývojové stadium – nabývání jazyka (mateřského, dětské učení, 2.21)
– učení se druhého jazyka (cizího, 2.22)

Podstatu jednotlivých stránek, tj. produkce a percepce, nabývání jazyka a učení se cizímu jazyku, si naznačíme ve stručném přehledu. Začneme od systému.

Systém jazyka (langue, viz 4.2) zahrnuje psycholingvisticky především vybudované a fungující:

- třídy/*paradigmata* jeho jednotek vázaných navzájem *asociativně*
- *modely*, typy kombinací jednotek (abstraktní jednotky) včetně typů jejich kombinatorické potenciality
- *pravidla* realizace modelů skrze zapojení jednotek
- síť vztahů jednotek (základ *syntagmat*)
- potenciální *kreativnost/tvořivost*

V protikladu k experimentální psycholingvistice, založené na ověřování svých hypotéz, se v reakci na Chomského vzniklá *kognitivní (psycho)lingvistika* soustřeďuje obvykle jen na dedukci a vyvozování svých závěrů (srov. 5.1).

2.21 Produkce a percepce. Nabývání jazyka

Produkce

Produkce mluvy (resp. parole, textu, srov. 1.42) může mít řadu podob a způsobů: jazyk lze mluvit, psát, ba i generovat komputerem; když je psaný, bývá určený k přenosu v místu či čase, a když je mluvený, může být spontánní nebo být čtený či užitý k formulaci myšlenek v samomluvě, realizovaný navíc tváří v tvář někomu nebo pomocí telefonu či rádia ap., tj. mluvčí může mít či nemít reagujícího partnera, může něco mluvit vážně anebo říkat s úmyslem klamat, a to klamat skutečně či s vědomím posluchače (např. při lichocení) aj.

Zřejmě podobně jako u percepce jde i u produkce vždy o zapojení, aktivaci mnohem většího množství „kandidátů“ než toho jediného, který je nakonec skutečně zvolený a použitý (o tom svědčí mj. i onen typ přeřeknutí, kdy mluvčímu do projevu vklouznou navíc slova, která říct nechtěl, ale zřejmě je ve vědomí měl). Každá produkce takto znamená složitou přeměnu nalezeného či zvoleného slova, resp. pojmenování v základním tvaru (lemmatu) do tvaru textového (má-li jazyk flexi), vyhovujícího daným podmínkám a potřebám, a tedy mj. i přechod od identifikace základního pojmenování k jeho zasazení do struktury promluvy; zahrnuje mj. přechod od významu ke smyslu a od lemmatu k plně gramatickému tvaru.

V souvislosti především s jazykovým **pojmenováním** lze uvést hlavně dvě ze základních psychických činností, které nacházejí svůj výraz i v jazykovém výrazu, klasifikaci a kvalifikaci. **Klasifikace**, zařazování zvl. nového (do některé známé třídy či typu), má převážně objektivní povahu, opřenou o širokou konvenci a konsenzus. Naproti tomu (většinou evaluativní) **kvalifikace**, evaluativní hodnocení věcí, lidí (zvl. na škále „pozitivní–negativní“), je povahy subjektivní a většinou individuální. Oba procesy se však promítají vedle aktuálního textového výrazu mluvčího (srov. 5.57) i do systémových distinkcí jazyka, srov. v tomto smyslu mj. různě zřetelný vztah substantivum–adjektivum, denotace–konotace v lexikonu, volněji však i člen určitý–neurčitý a třeba i téma–réma v aktuálním členění apod.

Produkce mluvy z hlediska vztahu k **motivaci** promluvy, resp. její *intenci* (může být především volní nebo emocionální, srov. však výše), je tedy věcí čistě psychologickou. Psycholinguvistickou se stává až ve fázi selekce, výběru jazykových pojmenování (která musejí odpovídat možnostem jazykové segmentace světa kolem mluvčího), popř. ve fázi organizace textu podle aktuálnosti, důrazu apod. (plánování). Mluví se z tohoto hlediska o třech fázích produkce jazyka: o konceptualizaci, formulaci a artikulaci.

Fáze **konceptualizace** (zapojení, resp. převod neurčitých představ apod. do pojmů) předpokládá, že mluvčí má na počátku nejazykovou představu toho, co hodlá říct, zvl. v podobě určité situace, v níž rozliší mj. základ sdělovaného (téma) a výrok, tj. „predikát“, vypovídající něco o tomto základu. Výsledkem této fáze je volba pojmenování (srov. i 5.52). Fáze **formulace** se zřejmě skládá především z volby syntaktického rámce, doplnění morfologie podle potřeby, modifikace (organizace) formy i významu podle kontextu a integrace selektovaného pojmenování a syntaxe. Ve výsledné fázi **artikulace** dochází k vlastnímu pronesení dané promluvy (resp. k realizaci písemné). Při *konverzaci*, kdy vzhledem k tomu, že je obtížné mluvit a poslouchat zároveň, dochází ke střídání partnerů, je produkce složitější o to, že může jít o několik typů kontextu (zvl. je-li mluvčích více), i o to, že je třeba sledovat pravidla střídání, tj. kdy se kdo dostává na řadu. Jiným aspektem, který dělá produkci opět složitější, může být jako důsledek **vlastního monitorování** sebe potřeba se opravit, zvl. v případě přeřeknutí, nepřesné formulace apod. Podstatné přitom je, že celý proces produkce se skládá z paralelního, a nikoliv následného zpracování jednotlivých dílčích procesů; jen jejich časové začátky jsou vůči sobě zřejmě posunuté.

Konceptualizace je založená na **pojmu**. Tím se rozumí obvykle zobecněný úhrn hlavních a podstatných vlastností jazykového znaku. Přes tuto svou základní úlohu je však pojem ve výstavbě paměti, přestože je podkladem vymezení většiny druhů znaku a lexémů vůbec, ve své podstatě dosti proměnlivý a jeho přesnější vymezení působí obtiže; proto je také tento ter-

mín spíše neuspokojivý (jakkoliv se běžně užívá na mnoha místech v jazykovědě, především v souvislosti s popisem významu).

Z vývojového hlediska jde nárůst jazyka u dítěte ruku v ruce s nárůstem jeho pojmového rozlišování; bez jazyka, který svými formami a kategoriemi, řečeno zjednodušeně, segmentuje i myšlenkové kontinuum, by tento intelektuální vývoj (konceptualizace) nebyl vůbec možný.

Percepce

Percepce (vizuální nebo orální vnímání a dekodování) jazyka sestává mj. z vlastní percepce sluchovými orgány, **identifikace**, rozpoznávání slov a (syntaktické) **analýzy** povrhových struktur promluvy. Poslední fáze sestávají především ze segmentace a identifikace jejich jednotlivých úseků a identifikace predikátu, resp. slovesa a subjektu apod.; výsledkem analýzy je přiřazení zjištěných struktur slovům. Tím se přechází od vlastní percepce k po/rozumění (srov. též 1.42).

Základním předpokladem percepce akustické formy jazyka je ovšem **slyšitelnost**, která má svá jasná omezení, pokud jde o hlasitost a o vzdálenost partnerů (v decibelech, přičemž 0 decibelů je práh slyšitelnosti): hladina normálního rozhovoru na vzdálenost 1 m je 60 dB, zatímco šepot dosahuje v průměru 30 dB (a např. hluk sbíječky na stejnou vzdálenost 90 dB, srov. i proxémika, 1.7). Nic není schopno slyšet pochopitelně člověk, který je hluchý, ale plná hluchota je dost řídká, častěji jde jen o částečnou ztrátu sluchu (tyto ztráty lze zhruba dělit na hluchotu lehkou: do 25 dB, mírnou: do 40 dB, střední: do 55 dB, vážnou do 90 dB a hlubokou: přes 90 dB).

Rozumění promluvě, resp. jejímu smyslu, které je podmiňováno úspěšnou percepcí, je velmi složitý proces spočívající ve své podstatě jednak v hledání navyklých signálů (např. slovosledu u jazyků s pevným slovosledem), jednak v odstranění případné víceznačnosti promluvy a jednak v určení, tj. přiřazení smyslu (a významu) segmentovaným úsekům i podle kontextu a situace včetně intence mluvčího. Této závěrečné fázi přiřazování významu promluvě ap. se říká **interpretace**. Pro úspěšnou interpretaci promluvy se do procesu dekodování zapojují, jak se má za to, i pragmatické principy kooperace (viz 4.5), znalost mluvních aktů, rámce a nejrůznější scénáře (viz 5.4232) stejně tak jako znalost pravidel elipsy apod. Obecně tu je však dosud mnoho nepoznaného, a tak si lze pak klást i otázky, zda mluvčí po zjištění určitého množství návodných signálů přecházejí k vlastní interpretaci skokem nebo zda procházejí celou promluvu systematicky krok za krokem a zjišťovaným částem, slovům přiřazují jejich strukturu postupně. Obecněji není jasné ani to, jaký je tu vlastně vztah mezi slovníkem a syntaxí, popř. i znalostí světa aj.

V oblasti studia produkce a zvláště percepce jazyka se v rámci psycholinguvistických experimentů někdy uvažuje i o komunikativně založených **modelech jazyka**, týkajících se především rozpoznávání slov. Obecně je zřejmé, že tu jde o porovnávání a odhad podobnosti mezi signály a jazykovými reprezentacemi; tento odhad se týká především možného pokračování zbývajících částí signálu (percipované jazykové promluvy) na základě části akustického signálu už vyslechnuté. Konkrétně se pro každý model formulují různé hypotézy předpokládající

střídavě, že posluchač po zaslechnutí začátku slova prohledává všechna slova stejně začínající, dokud se volba, korelace s významem, nezúží na jedinou správnou, nebo že zaslechnutím (každého) slova se aktivují další, která mu jsou formou nebo významem podobná, až nakonec zůstanou aktivovaná jen správná (interaktivní aktivací model), anebo že se napřed aktivují slova nejčastější, což předpokládá jakési jejich frekvenční uložení v paměti apod.

Jazyk a myšlení

Obecně je s jazykem velmi těsně spjaté z mentálních procesů zvláště pojmové neemocionální a neevaluativní myšlení; ve skutečnosti ho lze izolovaně a bez jazyka studovat jen obtížně. Že však aspoň jeden typ myšlení, mentálního procesu, může být zčásti od jazyka oddělitelný, dokládají běžné zkušenosti se samovolným přerušением (resp. interferencí) promluvy, která je projevem takového procesu rozmyšlení ap., musíme-li se při rozhovoru zároveň zabývat výrazně jinou neodkladnou činností, např. zavazováním rozvázané tkaničky boty.

Ukazuje se, že lze blíže vymezit i kapacitu pracovní (operační, krátkodobé) paměti z hlediska jazyka, resp. rozsahu jazykové informace, s níž momentálně pracujeme (tj. zvl. opakovaně, při návratech k ní). V této paměti jsme totiž schopni podržet jen zhruba tolik jazykové informace, kolik dokážeme běžně *vyslovit* za 1,5–2 sekundy, a tuto informaci také dokážeme reprodukovat; delší informace však bývá často už komolena a její vybavování není přesné. Značně ovšem záleží na povaze této informace, tj. na tom, jak „přesně“ odpovídá jasným a kompaktním jazykovým označením, pojmenováním, nebo nikoliv. Obecně ovšem platí, že mluví lépe pracuje s informací, která je jazykově kódovatelná, tj. pojmenovatelná jasně, jednoduše (psychologové tu mluví o kompaktnosti) a bezpříznakově než naopak. Experimenty s více jazyky pak naznačují i to, že určité lexikální prvky mohou naše myšlení ovlivňovat a vést nás dokonce někdy i k mylným předpokladům aj. (srov. jazykovou relativnost, 5.61).

Nabývání jazyka

Nabývání (mateřského) jazyka (též: osvojováním) se rozumí přirozený proces učení se jazyka dítětem, který jasně souvisí s vývojem jeho mozku; pro každý jeho věk jsou aktuální jiné fáze tohoto procesu (srov. fylogenezi 3.12). Podle Chomského je tento proces daný geneticky už v podobě děděných, tj. vrozených struktur. Je však otevřenou otázkou, co je vlastně takto dáno, zda to jsou základní struktury gramatické kompetence či jen obecné kognitivní principy. Určitou podporu takovéto představě vrozené „univerzální gramatiky“ (viz dále 3.11) dávají výsledky výzkumů, resp. experimentů, podle nichž zpracování, produkce vět s neobligatorními transformacemi vyžadují více času apod.

2.22 Studium dalšího jazyka

Studium druhého, resp. dalšího jazyka, zvl. po období dětství, je jiné než nabývání jazyka dítětem, není ale ani behavioristické v tom smyslu, že se jazyk učíme jako soubor reakcí na stimuly okolního světa (jak hlásala behavioristická škola). Je založeno na **analogii**, asociaci a opakování, a to zřejmě vytvářením určitých variací nad konkrétní podobou, kterou vrozené struktury (viz výše) nabyly na konci dětství, při osvojení pravidel, konvencí vlastních danému jazyku. Mělo by k němu pochopitelně docházet ideálně v přirozeném prostředí cílového jazyka (to jen do určité míry dokáže nahradit paralelní studium jazykových **reálií**). Syntéza,

kteřá se těmito procesy vytváří, je velmi komplexní a často je v určitém (zvl. kontrastním) vztahu ke znalosti mateřštiny. Pro všechny formy studia a výuky je přitom charakteristické to, že se zřejmě už v jeho rané fázi formuje *mezijazyk* (*interlanguage*) v podobě vždy částečného a stále se vyvíjejícího, zdokonalovaného systému. Ten vždy umožňuje jak určitou formu komunikace, tak ovšem i míšení s jazykem rodným, popř. dalším (interferenci), které je pak i zdrojem jazykových chyb, i když ne jediným (srov. 6.2).

Metod výuky, resp. studia, je mnoho; vedle určité módy a někdy i komerčních zřetelů se sem promítají především odlišné cíle výuky (srov. i 3.11). Základní studované dovednosti, tj. z hlediska percepce i produkce **čtení, psaní** (pro grafickou formu) a **poslech, mluvení** (pro akustickou formu), se v nich prezentují v různých proporcích a jsou i předmětem různých **testů** měřících, resp. spíš odhadujících dosažený stupeň příslušné jazykové **dovednosti**, a to obecně či v dané oblasti nebo jevu. Vstupují sem přitom různé faktory, od inteligence, motivace a příležitosti až po specifické schopnosti, jakými jsou např. schopnost vyvozování gramatických pravidel z příkladů, pamatování si lexémů, rozlišování správné fonetické povahy hlásek i osvojování si intonace aj.

Druhý (třetí aj.) jazyk se lidé neučí vždy ze stejného důvodu. Obecně tu lze rozeznávat jeho nespecializované studium pro všeobecné cíle a studium pro cíle specializované; v obou případech však vždy jde pouze o určitý výběr z takového jazyka, zvláště v oblasti jeho lexikonu (neexistuje kurz, ve kterém se lze naučit jazyk celý). Proti všeobecně zaměřenému studiu se u studia specializovaného lze setkat s velkou pestrostí potřeb, cílů a jim přízrůsobených programů, ve kterých se často zesiluje důraz na příslušnou odbornou terminologii.

Pro **asociace**, které se v této oblasti hojně uplatňují, platí, jak se zdá, především následující zásady:

- lépe *se učí* ve vazbě na něco (tj. podobného, protikladného, nadřazeného, sousedního ap.),
- lépe *se učí* v závislosti na jednoduchém pravidlu,
- lépe *se pamatuje*, je-li materiál informace nějak zorganizován (a není tedy náhodný, jen mechanicky seřazený).

Výsledky jednoho výzkumu, založeného na asociativním testu elicitace odpovědí na zadané stimuly, ukazují několik věcí. Mnohem častější jsou na zadaná slova reakce paradigmatické (typu *dlouhý* → *krátký*), založené na minimálním kontrastu opozitním nebo synonymním; projevuje se v nich snaha o uvádění reakcí co nejvíce bezpříznakových (viz 5.22), přičemž se zachovává sémantická či gramatická kategorie slova. Pro řidší syntagmatické reakce (viz 4.42) byly charakteristické především reakce, které specifikují, resp. rozvíjejí určitý sémantický rys stimulu (typu *mladý* → *chlapec/dívka/...*). Pozoruhodné je, že proti převaze paradigmatických reakcí u dospělých (viz 4.31) vyniká u dětí převaha syntagmatických reakcí. Tyto a podobné výzkumy ukazují nejen na to, jak si člověk osvojuje nová slova, ale pochopitelně i na to, jak jsou v jeho jazykovém systému organizována. Povaha těchto paměťových asociací je tedy, při bližším pohledu, lingvisticky jak paradigmatická, tak syntagmatická (4.31 a 4.42).

Pro studium cizího jazyka platí úměrnost dosaženého *účinku/úspěchu* a povahy učební látky (předkládané informace) na škále:

Maximální → minimální → žádný (úspěch) : logické myšlení → fakta → nesmysl

Protože nejučinněji pamatované informace tedy závisejí na způsobu své organizace a tím i své motivovanosti, je zřejmé, proč se leckomu tak špatně pamatují např. vlastní jména, telefonní čísla apod.: jsou nemotivovaná. Pro heterogenní informace, u nichž jejich organizace není možná, se někdy užívají mnemotechnické pomůcky, založené na umělé asociaci, rýmu apod. (někdy též pro různé výčty i v jazyce, srov. i topoi v 1.6).

2.23 Paměť

Při studiu jazyka se specificky a komplementárně uplatňuje paměť

- **krátkodobá** „operační, pracovní“: produkce/percepce (cca 30 minut)
- **dlouhodobá** „běžná“: fixace–opakování/vybavování (různá u různých lidí)

Existenci těchto dvou typů paměti se zdá potvrzovat fakt, že při amnézii (ztrátě paměti) není krátkodobá schopnost si pamatovat (tj. zvl. nové věci) omezena či poškozena; krátkodobá paměť je zřejmě výsledkem aktivní mozkové činnosti. Fyziologicky tvoří dlouhodobá paměť na něco zřejmě úhrn stop (engramů) daný změnou kyseliny ribonukleové v neuronech v mozku (včetně asi i synaptických změn, tj. jejich dočasně vytvořených spojů), je však stále předmětem výzkumu. Dlouhodobá paměť svým *složením* tvoří tři oblasti, resp. systémy: především jde o paměť *sémantickou* (obecné povahy) a *epizodickou* (osobní), k níž později přistupuje paměť *procedurální* (naučená věcná, avšak neязыková). Kapacita lidské paměti se odhaduje v počítačových měřících na 35 miliard gigabytů (resp. 2,8 · 10²⁰ bitů, J. von Neumann).

Hranice *krátkodobé paměti* (pracovní) je zřejmě dána povahou zapamatované informace, její časovou délkou (viz 2.21) i schopností podržet v ní cca sedm různých prvků, věcí; záleží však také, a to u obou typů, na četosti i nedávnosti vybavování. Různě velká schopnost *dlouhodobé paměti* u různých lidí se přitom netýká stejných věcí (takže není např. jisté, zda paměť, kterou podle tradice vynikal Alexandr Veliký, jenž údajně znal všech svých třicet tisíc vojáků jménem, by mu nějak významně pomohla při studiu jazyků). Základní důležitost má pro paměť především **pojem**, na němž je většinou založená (viz 2.21).

Zapamatování usnadňuje povaha informace a její organizace (srov. studium jazyka 2.22). Procesy vybavování (viz i 2.21, recepce a 2.42) jsou předmětem studia a je tu víc alternativních pohledů; napomáhají mu mj. mnemotechnické prostředky (2.22).

K poruchám paměti patří především amnézie (viz 2.23), která je většinou (ne však vždy) povahy organické. Paměť však může člověka zklamat, vedle prostého nezapomenutí si, ještě jinak: paměťový klam (několika typů) nabízí člověku vzpomínku na to, co se nikdy nestalo.

2.24 Vnitřní mluva, bilingvismus a další otázky

Z dalších běžných témat psycholingvistiky se zmiňme aspoň ještě o třech, vnitřní mluvě, bilingvistice a defektologii. **Vnitřní mluva** (dříve též vnitřní řeč) je obvykle jen vnitřní mo-

nolog vedený v duchu (nefonický), jehož výraznou stránkou je stránka lexikální a její (někdy postupná) precizace. Vzhledem k tomu, že bez jazyka myšlení v podstatě neexistuje (pojmy mají vždy jazykové, především lexikální koreláty), je zřejmé, že se o věcech dá uvažovat, až když dostanou svá jména (tj. jednoslovná či víceslovná pojmenování, nikoliv tedy jen vlastní jména). Vnitřní mluva pak stojí v protikladu k běžné praxi formulování myšlenek na papíře metodou postupného vylepšování, nahrazování apod.

Bilingvismus (srov. 2.24), dvojjazyčnost (popř. i troj-/vícejazyčnost), má jako jev koexistence dvou (více) vybudovaných jazykových systémů u jednotlivce mnoho forem a stupňů, a to přes mnoho populárních pověr (podobně jako o množství naučených a údajně „perfektně“ zvládnutých jazyků). Obecně se liší bilingvismus podle aspektu časového na bilingvismus simultánní (kdy se jedinec učil oba jazyky v podstatě současně) a sekvenční (kdy šlo napřed o naučení jazyka jednoho a později druhého). Bilingvismus ovšem není nikdy úplný (žádný mluvčí nezná oba jazyky plně) ani ideální, v rovnovážném stavu, protože vždy převažuje pro určitou funkci jeden jazyk a pro jinou zase druhý; zvlášť typický je u bilingvních mluvčích rozdíl ve znalosti, a tedy i preferenci emocionálního vyjadřování (včetně např. kleteb a nadávek), vyjadřování intelektuálního apod. Navíc převažuje spíše názor, že dříve často postulovaný rovnovážný bilingvismus ani existovat nemůže, tj. že nelze hledat jazykový systém společný pro dva/více jazyků ani dva/více plně paralelních a rozvinutých systémů pro každý jazyk zvlášť. Bilingvismus je ovšem i název pro situaci paralelního užívání dvou jazyků v celé jazykové komunitě. Málo uvědomovaným faktem je v tomto druhém smyslu to, že většina mluvčích na zeměkouli je v nějakém stupni bilingvní.

Defektologie se zabývá studiem a obvykle, zvlášť ve spolupráci s fonetikou, i odstraňováním výslovnostních defektů, závad (šišlání, koktání), pokud jsou psychického původu, zvl. v důsledku špatných návyků (srov. logopedii, 5.333).

2.3 Jazyk a etnikum: etnolingvistika, antropolingvistika

Etnolingvistika se zabývá studiem vztahu jazyka a etnických skupin, zvl. menších, a to především způsoby, jakými se tento vztah projevuje v jazykovém chování mluvčích. **Antropolingvistika**, často s etnolingvistikou volně zaměnitelná, studuje navíc vztahy jazyka a kultury daného etnika (rasy, kmene, národa apod.). Spíše z praktických důvodů vystupuje tento druh studia do popředí, i když se týká kteréhokoliv jazyka, u jazyků bez vlastního písma, jejichž existence v relativní izolaci dovoluje lépe rozlišit jazykové jevy *původní*, a tedy etnicky dané. Souvislost etnicky, kulturně specifických jevů s jazykem lze nejsnáze i nejčastěji pozorovat v oblasti slovníku (srov. i jazykovou relativnost u B. Lee Whorfa, 5.61). K takovému původním oblastem patří (na rozdíl např. od evropského křesťanství, které je vneseno a již dávno zdomácnělo) oblast pověr, rituálů, náboženství, rodinných vztahů a společenských tradic a zvyků apod. Vedle vzájemného překrývání obou disciplín tu však je i jejich významné překrývání s oblastí sociolingvistiky, zvlášť ve smyslu možnosti posouzení předpokladů a faktorů určitých jazykových situací (srov. zvl. honorifika, 2.1).

Hranice obou disciplín, tj. etnolingvistiky a antropolingvistiky, resp. i toho, co je podmiňováno kulturou a co geneticky, nejsou nijak ostré a není zcela jasné, co vše sem lze počítat. Je např. nejasné, zda lze tak či onak vykládat existenci značně rozdílného počtu názvů pro

barvy u různých etnik, nebo nikoliv (jazykové rozdíly se ovšem nekryjí s fyzikální stránkou jazyka); naproti tomu četné lexikální rozdíly typu anglických pojmenování *finger* a *toe* („prst u ruky a u nohy“), stojících proti nespecifickému jednomu pojmenování např. v češtině či francouzštině, lze chápat jako projev kultury jen těžko, jsou náhodné. Podobně není předmětem studia antropolingvistiky přímo ani známý fakt, že třeba v arabštině a některých afrických jazycích existuje řada názvů pro druh písku, v eskymáctině zase množství názvů pro sněh či v polynéských jazycích pestrost názvů pro rybolov; tento jev vděčí za svou existenci geografii, resp. klimatu, životnímu prostředí a jeho důsledkům, které samy ovšem mají vliv i na kulturu. Srov. např. situaci v češtině a eskymáctině, kde pro pojem „sněh“ lze nalézt aspoň 14 slov (popis je jen přibližný), odvozených od více než jednoho základu: *qanuk* (vločka), *kanevvluk* (jemné částičky sněhu), *natquik* (vanoucí sněh ap.), *nevluk* (lepící se sněh n. jeho kusy), *aniu* (sněh na zemi), *muruaneg* (měkký hluboký sněh), *qetrar* (krustovitý zledovatělý sněh), *nutaryuk* (čerstvě napadáný sněh), *qanisqineq* (sněh poletující na vodě), *qengaruk* (závěj sněhu), *utvak* (sněh nalámaný, nařezaný v blocích), *navcaq* (sněhová římsa, obv. nebezpečná a hrozící pádem), *pirta* (sněžná bouře), popř. i *kaneq* (mráz se sněhem).

Vlastní antropo- a etnolingvistické faktory se týkají především materiální i nemateriální duchovní kultury a lze je ilustrovat na řadě příkladů. Vedle známého faktu různých a různě detailních názvů pro příbuzenské a rodinné vztahy (kde např. dnešní čeština patří i mezi slovanskými jazyky k těm nejchudším, srov. však i třeba dánské *farfader* a *morfader* pro „dědečka z otcovy a matčiny strany“) lze připomenout i známé příklady další. Tak např. v oblasti **zdvořilostních** zvyků, promítajících se do sféry pozdravů, si Švédové za vzájemnou návštěvu apod. při příští (časově nedaleké) příležitosti ještě znovu děkují: *Tack för den sista* („Díky za to poslední“), ve Finsku se zase známý a univerzální zvyk přinést s sebou na návštěvu nebo domů z cesty dárek natolik institucionalizoval a zdůraznil, že pro takový dárek vzniklo označení *tuliaiset* (pl., od slovesa *přijít*) aj. V obecnější dimenzi sem lze však zahrnout i např. strukturaci času, která ve většině evropských jazyků prozrazuje spíše (horizontální) lineárnost, srov. *před týdnem/za týden* modelované podle *před lesem/za lesem*, i když v jiných kulturách čas místo horizontálně může „plynout“ vertikálně apod. (srov. i lokalitu v 5.52).

Sekundárním tématem studia tu může být ovšem i např. vliv křesťanského výraziva na slovník a jeho místo v něm, zvl. v dnešní posunuté platnosti, srov. leckde se vyskytující kletby jako *ježíšmarjá*, *hergot*, paralelnost dílčích morálně-etických lexikálních systémů neutrálních a křesťanských, jako např. *chyba–přiznat–být potrestán* : *hřích–vyzpovídat se–pykat* apod. V širším smyslu, překračujícím již rámec vztahu etnika a jazyka, tj. ve smyslu vztahu kultury a jazyka vůbec, lze pozorovat podobný jev, např. ve vlivu ideologie na daný jazyk. Dobrým příkladem tu byl nedávný rozdíl uvnitř jediného jazyka, mezi oběma variantami němčiny: východní němčina, do které se po desetiletí promítala komunistická ideologie, začínala být od němčiny západní odlišná, především ve svém slovníku, a tento rozdíl se navrstvoval na původní diferenciaci nářeční dosti výrazně; podobný rozdíl lze dosud nalézt mezi kontinentální čínštinou a čínštinou na Tchaj-wanu aj. Zvláště velký rozdíl vykazují při srovnání různých kultur a jazyků ovšem primárně etické pojmy; taková slova jako *dobry–zly*, *spravny–špatny*, *majetek–krádež* ap. bývají co do své náplně v různých jazycích značně odlišná, některá dokonce nemusejí existovat vůbec.

Antropologické a kulturní rozdíly v jazykové komunikaci se však projevují ještě různě jinak, např. v rozdílech v proxémice (1.7), v typech oslovení (1.6, 2.1), v projevech kulturních tabu (srov. 2.1) aj.

2.4 Jazyk a mozek: neurolingvistika, biolingvistika

Obecnou souvztažnost nervového systému a jeho sídla, mozku, s uložením, vývojem a užíváním jazyka studuje **neurolingvistika**. Poznání vlastního vztahu mozku a jazyka (2.41) je přímo obtížné; více poznatků přináší klinické studium těchto vztahů, které se soustřeďuje zvláště na poruchy, afázie (2.42). Naproti tomu **biolingvistika** se obecněji zabývá svázaností a podmíněností jazyka s biologickou podstatou druhu (*Homo sapiens*), zvl. otázkami míry a způsobu genetického zakódování základů jazyka. Předpokládají se pak v tomto smyslu mj. i geneticky děděné, obecně vrozené struktury jazyka, které by měly být pro každého jedince stejné (a které se interakcí s okolní kulturou konkretizují, srov. Chomsky, 3.11). V obou těchto směrech, odkud by pro poznání jazyka mohlo ještě přijít mnoho rozhodujících poznatků, jsou však výsledky dosud sporné.

2.41 Jazyk v mozku

Sídlem jazyka je v mozku především levá hemisféra, a to ta část, kterou vytvářejí zvl. oblast **Brocova** (vpředu nad spánky), oblast **Wernickeho** (spánky nahore) a podpůrná motorická oblast. Uvnitř této (jinak nijak ucelené) *jazykové zóny* však zřejmě nějaká vysoce specializovaná centra jazyka, která by odpovídala jednotlivým jeho funkcím, už dále nejsou; někdy se dokonce zdůrazňuje větší důležitost vlastních spojů než přesné lokalizace jazykových center. Přední strana této oblasti (Brocova) odpovídá artikulaci mluvy a psaní, tj. produkci, zadní část (Wernickeho) je více spjata s rozuměním jazyka a s konstruováním gramaticky i sémanticky souvislých projevů. Obecně ovšem i o jazyku, stejně jako o myšlení, emocích aj., platí, že mezi nimi, tj. myslí a mozem, nějakou přesnou souvztažnost hledat nelze.

Funkce mozku je z hlediska jazyka v zásadě dvojitá, jazyk uchovávat (pamatovat si ho) a provádět jeho operace, o kterých toho však víme stále jen málo. Kapacita kortexu, šedé kůry mozkové, která je přitom k dispozici, je cca 10 miliard nervových buněk, neuronů (v celém mozku je jich na 100 miliard); neurony lze chápat jako základní jednotky uložení informace v paměti (tj. včetně dočasně vytvořených spojů k jiným). Přitom každý jednotlivý neuron svými axony, tj. dlouhými výběžky, jimiž je propojen s jinými neurony (axon je takto jakýsi odesílací mechanismus), může ovlivnit až 4000 dalších neuronů; vytváří se tak těžko představitelné množství spojů. Odhaduje se, že počet synapsí, tj. míst funkčních spojů jednoho neuronu s jiným, kudy informace prochází, je asi 10^{15} (a ty dohromady vysílají asi 10^9 impulzů za sekundu).

Mezi hemisférami (= 70 % nervového systému) existuje i z hlediska jazyka dělba práce. **Pravá hemisféra**, která informace zpracovává jako celek (holisticky), kontroluje prostorovou orientaci a je zdrojem neverbální ideace, slouží jazykově rozumění a vnímání krátkých (psaných i mluvených) slov, čísel nebo písmen. Jazykově zatíženější **levá hemisféra**, jejíž obecnou funkcí je celková komplexní koordinace všeho včetně svalstva (např. pro dosažení jemné souhry při artikulaci je třeba sladit až 400 svalů), je centrem pro čas, matematiku, asociace,

analytické procesy a ovšem i většinu aspektů jazyka. Nověji sílí názor, že lidský jazyk je v zásadě modulární a do značné míry na ostatních kognitivních procesech nezávislý (jsou doklady případů dobré a složité produkce jazyka, které ani zdaleka neodpovídají jeho obsahové, a tedy i jím vyjadřované složce, dané mimojazykovými kognitivními schopnostmi a stupněm poznání světa).

2.42 Afázie

Hlavním, avšak v podstatě stále zatím jen nepřímým zdrojem poznatků o vztahu jazyka a mozku jsou paradoxně nikoliv normální, ale patologické stavy mozku (jazyková patologie), známé jako afázie. Tyto afázie, ztráty jazykové schopnosti způsobené poruchami mozku různého druhu, se projevují ztrátou některého aspektu (jednoho nebo více) jazykové schopnosti, řeči. Motorické afázie mají za následek potíže s artikulací či psaním a vedou k projevům se zjednodušenou gramatickou stavbou; senzorní afázie na plynulost projevu nemocného vliv sice nemají, ale jeho chápavost je narušena a jeho projev může být často nesouvislý. Jedna z prvních lingvistických studií věnovaná afáziím (Jakobson) je obecně třídí do dvou typů, na afázie založené na souměrnosti a podobnosti, a tedy metonymii a metafoře. Z množství typů jsou známy zvl. „lingvistické“ poruchy jako *agrafie*, neschopnost psaní, *alexie*, neschopnost čtení, popř. *anomie*, neschopnost užívat propria (vlastních jmen), popř. v širším smyslu omezená schopnost vybavovat si slova vůbec (provází do jisté míry většinu forem afázie) a *agramatismus*, projevující se zvl. jako neschopnost užívat pomocná (gramatická, synsémantická) slova (resp. *agramatická afázie*, tj. neschopnost tvořit gramatické struktury). Tyto jednotlivé poruchy se však vyskytují téměř vždy, v závislosti na druhu poškození mozku, v kombinaci s řadou jiných. Tak např. (fyziologickou) Wernickeho afázií, projevující se v neschopnosti rozumět mluvenému nebo psanému, doprovází mj. rychlé mluvení jakoby v kruzích, často méně smysluplné apod. Dosavadní výsledky nasvědčují jednak tomu, že organizace jazyka v mozku je v kváziautonomních subsystémech, ne nepodobných subsystémům skládajícím dohromady gramatiku, a jednak tomu, že jazyk je v mozku nezávislý na vědění a uvědomění.

2.5 Jazyk a logika

Protože komunikovat jazykem znamená si s partnerem vzájemně i rozumět, předpokládá normální komunikace vedle znalosti společného jazyka i určitou míru společné (obecné i konkrétní) znalosti a jejich smysluplné uspořádání jak v mozku (mysli), tak v jazykovém projevu. Základem tohoto uspořádání je uspořádání *logické*, k němuž při racionální (a tedy nikoliv např. emocionální) komunikaci přistupuje potřeba ji zakládat na správném zapojení pravdivostních podmínek, správném vyvozování závěrů (inference) i na odpovídající sémantické analýze. Protože však logika se děje v jazyce, je obojí těžké od sebe přesně odlišit: je-li k správnému pochopení a analýze jazyka zapotřebí mj. logiky, pak naopak k proniknutí do logiky, k jejímu popisu i rozvoji je nutný zase jazyk. Projevuje se to už ve společných (ne však identických) termínech jako subjekt, predikát, věta, spojka, obecněji však i v určitém paralelismu mezi substantivem a verbem na jedné straně a subjektem a predikátem na straně druhé apod.; k těsnějšímu sepětí obou disciplín pak dochází i po zesílení důrazu na práci se symboly v lingvistice.

Logika byla předpokladem formálního přístupu a popisu jazyka, zvl. v pojetí jazyka (původně u Chomského) jakožto množiny gramaticky správných vět. Protože však tento přístup

při vyloučení významu dokázal správně popisovat i věty nesmyslné, bylo ho třeba modifikovat a doplnit, zvl. z dalších oblastí logiky, popř. i psychologie. Hlavní rozvoj se ubíral cestou zapojení a rozpracování pojmů, jako je extenze (1.52), intenze (1.52) a možné světy, které jsou předmětem zájmu i logické sémantiky (5.61) a šířeji a s jazykem integrovaně i předmětem kognitivní vědy (5.0).

3.0 PŮVOD A FUNKCE JAZYKA

3.1 Ontogeneze a fylogeneze jazyka

Jazyk se stále a v různém smyslu vyvíjí, jednak u každého individua po jeho narození po každé znova (ontogeneticky) a jednak u svého společenství, které je jeho nositelem, jako celek (fylogeneticky, diachronně). V tomto druhém smyslu, tj. **fylogeneze** (viz též 3.12), je pak dále v něm třeba odlišit vývoj jazyka absolutní, tj. od jeho prvopočátku včetně (z)formování prvního primitivního systému, od historicko-systémového vývoje v jeho jednotlivých etapách diachronie, v nichž se již vyvinutý systém v podstatě jen modifikuje. Základní a tradiční otázkou, na kterou se dodnes hledá odpověď, je v této souvislosti to, nakolik ontogeneze imituje proces fylogeneze a nakolik se od ní liší.

Ontogeneze jazyka je chronologicky uspořádaný proces, během něhož jedinec (zvl. dítě) jazyk nabývá, učí se, popř. i ztrácí.

3.11 Nabývání jazyka a učení se jazyku

Nabývání jazyka (viz též 2.21), které je podle Chomského v jádře geneticky podmíněné, a má tedy povahu předpokladů, má několik rysů:

- 1 – Děti se už rodí se speciální **jazykovou schopností** (langage), jinak by nebyly schopné se za tak krátkou dobu (tj. dobu učení skrze kontakt se světem) naučit z jazyka tolik (4.2). Dříve se tu uvažovalo o vrozených jazykových strukturách.
- 2 – Není nutné, aby se děti rodný jazyk v tradičním smyslu učily (tj. ve škole, kurzu ap.) nebo byly ve svých chybách opravovány.
- 3 – Děti se učí ten jazyk, kterému, resp. jehož působení jsou *vystaveny* (takže např. i malý Japonec se naučí stejně dobře češtině, je-li jí vystaven, jako Čech).
- 4 – Jazyková pravidla se vyvíjejí automaticky (jsou dítětem osvojována, internalizována).

Geneticky daná obecná schopnost jazyka jako součást biologické výbavy člověka se podle Chomského v kontaktu s prostředím postupně ve svých podtypech **parametrizuje**, tj. zadávají se pro ni funkční *parametry* platnosti obecných, ale ještě nefunkčních daných principů jazyka, resp. specifikují hodnoty této vrozené schopnosti. Děje se to fixováním těch (obecně proměnných) hodnot na škále každého principu, u nichž dítě shledává shodu s povahou jazy-

ka, který vnímá. I když o přesnější podobě a míře tohoto procesu *internalizace* jazykového systému se vede diskuze, je velmi pravděpodobné, že dítě se tudíž podle této hypotézy dostává k nabývání jazyka se zřejmě už rozvinutým konceptuálním rámcem a souborem předpokladů o fonické a větné struktuře. Pokud by tomu tak nebylo, muselo by poněkud aforisticky pak platit, že vzhledem k té obrovské záplavě jazyka (které je dítě vystaveno) by se jazyku musel stejně tak naučit třeba i domácí pes. V Chomského pojetí tato geneticky naprogramovaná schopnost naučit se jazyk, resp. informace o něm, složená z vrozených principů a nutnosti stanovit jejich parametry, se nazývá *univerzální gramatika*. Ve stejném smyslu se v její slabší podobě mluví někdy místo parametrizace jen o (geneticky daném a) vedeném či usměrňovaném učení jazyka určitým směrem.

Učení se jazyku (cizímu, 2.22) se naproti tomu považuje dnes v zásadě za „vědomý“ proces studia gramatických (jazykových) pravidel (dalšího jazyka) v širokém smyslu. Ta pak slouží k monitorování a editaci vlastních promluv (podle monitorovací teorie Krashena). Alternativní dřívější teorie, kterých bylo více, zvláště pak behavioristická teorie (Skinner), považující studium jazyka za proces imitace tohoto druhu chování podle stimulu a vedoucí k tvorbě podmíněných reflexů, dnes mnoho zastánců již nemá. Ani novější přístupy (zvl. komunikativní, zaměřené výhradně prakticky, na cíl spatřovaný v nabytí komunikativní kompetence) však prohloubenější alternativní teorii nenabízejí (srov. však parametrizaci výše). Pravidla jazyka, která jsou u rodilého mluvčího sice psychologickou realitou, která ale zná jen podvědomě, mají tedy u studenta cizího jazyka, který se je učí uvědoměle, jiné postavení. Je tudíž otázkou, do jaké míry se lze jejich automatizováním aj. přiblížit postavení pravidel rodilého mluvčího.

Fáze vývoje (nabývání) rodného jazyka jsou obecně tyto:

- a – *Předjazyková fáze*, též *křik a broukání* (jde vlastně o dvě fáze)
- b – *Holofrastická fáze* (8.–18. měsíc): užití prvních individuálních slov, zvl. pro nejbližší osoby a věci
- c – *Fáze elementárních vět* (též: telegrafická fáze, 18.–24. měsíc): tvorba obvykle jen dvoučlenných slovních kombinací (až 2500 kombinací)
- d – *Vlastní jazyková fáze* (2./3.–13./15. rok): hlavní fáze rozvoje jazyka až do puberty, v níž jsou pro něj jak nejlepší předpoklady, tak vnímavost; je umožněna úspěšným průběhem tří předchozích přípravných fází (srov. B–C dál)
- e – *Postpubertální fáze*: projev schopnosti sebeorganizace a přizpůsobení se fyziologickému požadavku verbálního chování tu rychle upadá; je to pro studium jazyka období *kritické*, lze v něm však pokračovat i dále, i když obtíže jsou pak už větší

Zaměříme-li se však na východisko časové poněkud podrobněji, pak tento vývoj je (zvl. pro c–d výše) lexikálně i syntakticky rozložen zhruba takto:

- A** – 3 měsíce: žvatlání (nekomunikativní, cvičí se především svaly)
- 9 měsíců: opakování slov
- 12–18 měsíců: první slova (typu *máma, táta*) a často i gesta
znalost necelé stovky slov v 18 měsících
- 18–24 měsíců: jednoslovné věty n. jednoduchá spojení (dvou) slov (představ)
- B** – 2 roky: znalost přes 200 slov

- 2,5 roku: znalost přes 400 slov
- 3 roky: znalost 800–1000 slov
- obecně fáze 2–3 roky: delší věty i s objektem (obv. 3), užívání adjektiv a adverbii
- C– 3,5 roku: znalost 1200 slov
- 3 roky a víc: ještě delší a složitější věty (min. o 4 slovech), začátek vedlejších vět, užívání času u slovesa, schopnost vyslovit už zhruba vše
- 4,5 roku: znalost přes 1800 slov
- 6 roků: znalost přes 2500 slov

Na rozdíl od prvního (rodného) jazyka se *cizí jazyk* lze, vždy však jen do určité míry, naučit v každé fázi života, ale za dost rozdílnou cenu a s různým omezením. Zvláště pak schopnost dokonalé imitace výslovnosti a intonace je po pubertě obvykle už ztracená.

Žádný z těchto dvou typů učení se jazyka však není nijak přímočarý, ubírá se jak cestou chyb a omylů, tak vědomého experimentování, popř. i hraní si s jazykem (srov. kreativnost 2.2, 3.21 a hříčka 1.6 aj.).

Chyby

Chyby dělá vedle studenta cizího jazyka ovšem i rodilý mluvčí, i když jiné; jsou v zásadě dvou druhů, **chyby selekční** a **konstrukční**. Zatímco selekční chyby, dané špatnou volbou alternativy, můžou souviset s nedostatečným poznáním a znalostí jazyka (mj. u mladšího mluvčího), jsou konstrukční chyby, mající povahu různých přechnutích, odlišné, v zásadě však nejsou dané nedostatečnou znalostí mluvčího. Obvykle se rozlišuje chyba (a) anticipační, (b) chyba záměnou či (c) daná opakováním spočívajícím v nesprávném užití zvl. hlásky, které je předčasné, prohozené s jiným či setrvačné v důsledku vzniklého opakování či rytmu, srov. např. v češtině případy jako

- (a) *šlabý šlahoun* (místo *slabý šlahoun*),
- (b) *svítíčko sluní* (místo *sluníčko svítí*, využívané někdy vědomě k jazykové hříčce) a
- (c) *své staré sle* (místo *své staré šle*).

3.12 Fylogeneze jazyka. Divergence a konvergence. Kontakt jazyků

Fylogeneze jazyka je chronologicky chápaný proces vzniku, vývoje, popř. i zániku jazyka jako jevu; z minulosti je známá vedle živých i řada z různých důvodů zaniklých jazyků (např. latina, viz 3.14). Obecně je třeba vedle vlastního *vzniku* lidského jazyka vůbec (fylogeneze v širším smyslu) odlišit další, zčásti už historicky doložený *vývoj* (fylogeneze v užším smyslu, diachronie). V tomto druhém ohledu jde o vývoj už vybudovaného systému jazyka, který je vázaný na přechody mezi **jazykovými stavy**, tj. víceméně setrvalými rovnovážnými stavy systému (4.1).

Štěpení a míšení jazyků (jazyková divergence a konvergence)

Jazyky, tak jak je dnes známe, nevznikly od nuly, z ničeho. Obvyklým způsobem jejich vzniku je **štěpení**, resp. **jazyková divergence**, tj. vývoj z jediného jazyka probíhající přes fáze po-

stupně se odcizujících dialektů. Tak, tj. vždy z původního společného prajazyka, vznikly i dnešní germánské, slovanské i románské jazyky apod. a ty zase, spolu s dalšími, vznikly rozštěpením indoevropského aj. (srov. 3.13, 7.2). Dospívá se tak k přirozenému jevu **jazykové různosti**.

Vedle štěpení jazyků je pro jejich vývoj příznačné také jejich vzájemné ovlivňování a **míšení**. Tento proces se zvl. v novější době v důsledku velkého počtu (milionů) migrujících lidí mluvících různými jazyky stále zrychluje a zesiluje. I když příměsi cizích jazyků lze najít v kterémkoliv jazyku (a myšlenka „národní“ očisty jazyka od nich je v zásadě jak směšná, tak nemožná, srov. purismus, 3.32), je procentuální zastoupení různých složek aspoň trochu blízké rovnováze jen v některých z nich. Patří k nim však jak nejrozšířenější jazyk světa, angličtina, tak jazyky poměrně malé, jako afrikánština či rumunština („velikost“ čínštiny co do počtu mluvčích je vzhledem k pochybám o tom, zda jde o jediný jazyk, ponechána stranou). Protože jde o proces k procesu štěpení opačný, dostal jméno **jazyková konvergence**. V praxi jde o mnoho různých podob tohoto souběhu jazyků, daných okolnostmi, stupněm apod., z nichž nejznámější je **substrát**. Rozumí se jím stopy a vliv zaniklého jazyka podmaněného národa v jazyku jiném (např. ugrofinský substrát v ruštině, keltský ve francouzštině či langobardský v italštině).

Další případy konvergence, poněkud už řidčeji vytýkané, zahrnují adstrát a superstrát. **Adstrátem** se rozumí soužití a ovlivňování jednoho jazyka, existujícího v jiném, navzájem s tímto druhým jazykem (např. německý adstrát v češtině nebo dánštině). **Superstrát** je pak stav, kdy převládá v podmaněném národu jazyk podmanitele (resp. jsou tu jeho stopy), i když tento podmanitel sám zanikl (např. superstrát francouzský ve středověké Anglii, turkotatarský v bulharštině aj.).

Kontakt jazyků

Odlišnou situaci představuje vývoj jazyků v *kontaktu*, při vzájemném styku, zvl. obchodním, a to často, ne však pouze u jazyků sousedních. Buď v takové kontaktní situaci vznikne jazyk typu **pidgin** (pidžin), tj. kontaktní (a tedy cizí) jazyk mezi dvěma/více jazyky, obvykle s omezenými funkcemi, redukovanou gramatikou a malým slovníkem (běžně pidgin vznikají na základě většího jazyka, jako je angličtina, čínština, francouzština apod.). Anebo se vyvine určitý **kreolský jazyk** (**kreolština**), a to z pidginu a obvykle na základě některého světového jazyka dalším vývojem tak, že se stane rodným jazykem určitého společenství (procesem kreolizace). Např. původní pidgin Tok Pisin (< angl. talk pidgin) na Nové Guineji, vzniklý z angličtiny a místních jazyků, má už pro jistý počet mluvčích povahu kreolštiny (užívá se v tisku, parlamentu apod.). Ta pak bývá také složitější a bohatší (jamajská angličtina, surinamská holandská, karibská portugalština papiamente aj.). Jazyky ve vzájemném kontaktu se však mohou vzájemným stykem také jen ovlivňovat a navzájem v některých rysech připodobňovat, a svou identitu si přitom zachovat; jde-li o více jazyků takto se navzájem výrazněji ovlivňujících, pak jde o **jazykový svaz**, známý např. z Balkánu či Indie (viz 2.1). O kontaktu jazyků viz též zde dále (a zvl. 3.14).

Proti těmto případům míšení a kontaktních jazyků stojí odlišný případ, který reprezentuje pojem *lingua franca*; je to takový cizí, zvl. světový jazyk, který je lokálně přijímán jako dorozumivací jazyk mezi mluvčími odlišných jazyků (dnes je to především angličtina, viz 3.14).

Kontakt jazyků v přehledu

Dva nebo více jazyků, jehož nositelé se trvale nebo dlouho stýkají, realizují tento kontakt v zásadě několika způsoby. Je to:

A – míšení jazyků (viz výše)

B – vzájemné ovlivňování (srov. mj. areální lingvistiku, viz 2.1)

C – prostá koexistence bez zásadního ovlivnění, kdy potřeba kontaktu se pak promítá do jedné z obou forem vzájemného převodu, do překladu nebo tlumočení.

Převod: překlad a tlumočení

Obojí typ **převodu**, překlad i tlumočení, představuje zvláštní aplikovanou oblast lingvistiky (srov. i 6.2), v níž hlavním problémem je nalezení (překladového) **ekvivalentu**, tedy optimálního cílového protějšku (v druhém jazyce) pro výchozí slovo nebo část textu v prvním, výchozím jazyce. Obecně má ekvivalent komplexní a funkční povahu a ideálně by měl úměrně výchozímu jazyku odrážet zároveň aspekt (a) genetický (jazyky jsou různě ne/příbuzné), (b) strukturně-typologický a (c) široce kulturní. Právě texty, které jsou nejvíce vázány na aspekt kulturní, patří překladově k nejtěžším; v tomto smyslu sem patří zvl. diskutovaná míra přeložitelnosti poezie, u níž dominuje právě stupeň přítomnosti tohoto a ovšem i dalších aspektů.

Proti **funkčnímu překladu**, který užívá odpovídající ekvivalenty zvl. ve smyslu (b) a (c) výše, někdy stojí **překlad doslovný**, mající obvykle, je-li užíván vědomě, povahu jen pracovního polotovaru. Z jiného hlediska stojí na opačných koncích škály **překlad umělecký** a **odborný**; pro odborný překlad, který musí dosáhnout plné ekvivalence náhradou jednoho termínu jiným, aspekty (a–c) platí jen v menší míře, aspekt kulturní je přitom naopak nejméně důležitý. Všechny další formy překladu, které neužívají ekvivalentu, jsou v různém stupni překladem *volným*.

3.13 Vznik jazyka

Vyslovují se o něm jen předpoklady a domněnky, protože přímé doklady nejsou. Podle odhadu vznikl před 50 000–100 000 lety, podle jiného však už před 1 000 000 let. Nejstarší písemné záznamy, které s jistotou známe, jsou však maximálně 6000 let staré. Jedním z důvodů pro takový dohad je archeology umožněný poznatek, že lidský mozek za posledních 5 milionů let dramaticky vzrostl, z cca 400 cm³ na 1400 cm³ hmoty, tedy třiapůlkrát, a s tím zřejmě šel i paralelní růst jeho schopností. I když byl vývoj jazyka zřejmě postupný, jazyk ve zhruba dnešním smyslu se předpokládá až u *Homo sapiens* (před cca 300 000 lety), plně rozvinutý však až snad před cca 50–70 000 lety. Zatímco genetický výzkum nasvědčuje tomu, že člověk měl společný původ v Africe, společný původ jazyků se nikterak doložit nedá. K vývoji jazyka přispěl vedle vlastního nárůstu mozku ovšem i vývoj anatomických předpokladů pro hlas a artikulaci. Teorií o vzniku (původu) jazyka, resp. jazyků, a tedy jejich různosti, je více, zvl.:

A – *Utopická*: podle bible došlo při budování babylonské věže a při jejím následném rozmetání i ke zmatení jazyků, tj. k násilnému rozdělení původně společného jazyka (bohem)

a k rozchodu jejich stavitelů na více míst; o jazyku jako daru bohů mluví ovšem i jiné kultury, např. mezopotámská, čínská, arabská (srov. 6.0) aj.

B – *Genetická*: jazyk vznikl jako důsledek náhlé genetické mutace lidí, což měl podpořit předchozí přípravný biologický vývoj.

C – *Přirozená*:

a – *onomatopoická*: jazyk vznikl nápodobou přírodních či zvířecích zvuků,

b – *interjekční*: jazyk vznikl spontánním vývojem z lidských výkřiků, resp. původně zvířecích (bolesti, radosti, popř. jednoduchých popěveků apod.).

Je ovšem možné, ba pravděpodobné, že vzniku jazyka mohl předcházet jazyk gest. Teorií, zvláště těch méně pravděpodobných, ba někdy bláznivých, je ovšem více. Takovou byla i fantastická hypotéza etnologa N. Marra (marrismus), vlivného stalinského demagoga v lingvistice, o tom, že všechny jazyky mají svůj původ v pouhých čtyřech kořenech (*sal, ber, jon, roš*), z nichž se jejich slova různými transformacemi utvořila. Proti teorii **monogeneze** (o původu jazyků z jediného původního, mj. zvl. Trombetti) dnes spíše převládá teorie **polygeneze** (tj. původu jazyků z více míst a prajazyků), je však v rozporu s dnešní genetikou. V rámci teorie o původu jazyka z výkřiků panuje ovšem neshoda v tom smyslu, zda lidský jazyk se z těchto výkřiků vyvinul postupně (hypotéza kontinuity) anebo zda vznikl vedle nich, navrstvil se na ně a z těchto výkřiků člověku dosud zbyla např. některá interjekce (hypotéza diskontinuity).

Staří Řekové, resp. řečtí filozofové diskutovali o tom, zda jazyk vznikl buď způsobem **fysei**, nebo **thesei**, tj. od přírody (*přirozeně*), resp. dohodou mezi lidmi (a tedy *konvencí*), nebo dáním (od boha, **dosei**). Pod těmito názvy, popř. jejich variantami došlo v představách filozofů k dlouhému vývoji s řadou různých pohledů; např. Platon v Kratylovi užívá distinkci *fysei-nomo* (přirozeně–konvencí). V této filozofické hře je přitom jeho hrdina (*onoma-thetes* „dárce jmen“) v důsledku své schopnosti a činů považován za zákonodárce a hodnocen téměř tak vysoko jako vynálezce čísel. Pokračováním této diskuze ve filozofii, která se úzce týká jazyka, byl spor o to, zda slova, resp. jejich tvary mají nějakou inherentní souvislost s realitou (*naturalismus*, resp. *realismus*, srov. *fysei*), nebo ji nemají (*nominalismus*, srov. *thesei*); dnešní řešení se jednoznačně přiklonilo k nominalismu (pod názvem *arbitrárnost*, srov. 1.51).

Obdobnou, po staletí trvající diskuzi prodělával slavný spor (původně o povaze světa vůbec) o podstatu jazykového vývoje, tj. o to, zda se v něm jako základní uplatňuje **anomálie** nebo **analogie**, a tedy náhoda, resp. chaos nebo obdoba, resp. zákonitost (zákon). Protiklad náhoda–nutnost byl však obsažen už v úvahách o původu, vzniku jazyka. Na jazyk tento princip uplatnil ve starověké Alexandrii Řek Dionýsios z Thrakie, který sestavoval první *analogická* paradigmata (škola analogistů), vzniklá syntézou sporů o anomálii a analogii. Obojí se jako plodný protiklad daný jejich střetem a chápaný dnes především jako *principy vývoje jazyka* užívá dodnes. Podivuhodnost jevu jazyka byla vycitována už před Řeky, i v nejstarších mýtech, a to do té míry, že mu byl připisován božský původ, srov. nejen např. biblické podání o Adamovi, který „přiděluje“ jména zvířatům a ptákům, ale i skandinávského boha Odina, který „vynalezl“ runovou abecedu či indického boha Indru, který dal lidem článkovanou řeč aj. Existenci různých jazyků „vykládá“ mýtus o babylonské věži a jejím rozmetání.

Za tři *hlavní milníky*, kterými se **vývoj jazyka** a tím i **kultury** znásobil, lze považovat (1) vlastní vynález písma (především hláskového, viz 6 zde níže), (2) vynález knihtisku (viz 12

níže) a (3) vynález computerového editoru a zpracování jazyka vůbec (viz 12 níže); lze tu plným právem mluvit o revolučních, zlomových změnách. Časová škála zahrnující dobu vzniku jazyka a hlavní etapy jeho vývoje především v Evropě by mohla vypadat asi takto:

Období	Etapa a místo
1 Dříve (?)	gesta a postupný vývoj akustické řeči
2 50–70 000 př. n. l. (35–70 000 př. n. l.)	plně vyvinutá akustická řeč
3 3500 př. n. l.	psané tabulky Sumerů (nejstarší dochované záznamy už od 4000 př. n. l.)
4 3000 př. n. l.	egyptské hieroglyfy, Mezopotámie
5 2000 př. n. l.	čínské písemné záznamy
6 1700–1500 př. n. l.	šíření hláskového písma Féničany
7 1400 př. n. l.	první starořecké nápisy
8 800 př. n. l.	Ilias a Odyssea (Řecko)
9 250 př. n. l.	klasická latinská literatura
10 700 n. l.	staroanglické literární památky
11 konec 13. st. n. l.	staročeské literární památky
12 1445 n. l.	první Gutenbergův tisk (Německo)
13 80. léta 20. st. n. l.	vynález a šíření computeru a jeho editorů

3.14 Genetická klasifikace jazyků

Genetická (též: genealogická) klasifikace jazyků (ne však ve smyslu genetiky) vychází z předpokladu, že jazyk asi nevznikl na jediném místě, jak naznačovala bible. Podle svého vývoje, resp. původu ze společného základu (tj. jediného prajazyka vždy dané rodiny, např. indoevropštiny u jazyků indoevropských) se jazyky nejčastěji třídí z hlediska své *příbuznosti*, a tedy příslušnosti do *jazykových rodin (čeledí)*. Jinými základy třídění jazyků, tj. negenetického, jsou zvl. typologie (více viz v 6.11) a geografické rozložení (srov. areální lingvistiku, 2.1). Každý z dnešních 6 miliard lidí (rok 1999) na zeměkouli mluví jako svou mateřtinou některým z mnoha jazyků; podle způsobu počítání se jich dnes eviduje na světě 3000–7000, popř. 8000 (srov. mj. údaje na internetové adrese www.sil.org/ethnologue/). Hlavní problém tu je především v rozlišení jazyka od dialektu (např. jednotlivé čínské či arabské dialekty jsou vzájemně sice nesrozumitelné, ale přesto se považují – na rozdíl od vzájemně srozumitelné češtiny a slovenštiny apod. – za dialekty jediného jazyka). Velké množství jazyků, zvl. indiánských, australských a sibiřských, u nichž lze často mluvit jen o desítkách mluvčích, však naproti tomu také rychle vymírá.

V genetickém pohledu se jazyky seskupují do desítky hlavních rodin, v jejichž rámci jsou si navzájem příbuzné, a do několika menších. V řadě případů ovšem není plně jasno a zařazení je sporné (neúplně objasněná je např. příbuznost jazyků kavkazských, kterými se proto míní především geografické uskupení jazyků). Některé jazyky zůstávají stále ještě jako nezařaditelné stranou a pojmají se jako izolované (srov. dále skupinu 17). I když se zvl. v poslední době vyjasňuje genetická příbuznost, resp. vzdálenost některých národů (porovnáváním DNA), není radno ji ztotožňovat s genetickou příbuzností jazyků; národy jsou geneticky vždy smíšené a dokonce občas mluvily v různých etapách i různými jazyky. Následující přehled uvádí vedle vlastního třídění stručně i počty jazyků s přibližným počtem mluvčích, místem výskytu a charakteristikou rodin.

Jazykové rodiny: zahrnují jazyky

1 – Indoevropské (150 jazyků, kolem 2 miliard mluvčích, Evropa, Přední Asie, Indie): dvě hlavní větve, evropská a asijská
V evropské větvi je 4–5 skupin jazyků a některé dnes izolované:

1 baltské, tj.

litevština, lotyšština

mrtvá: pruština

• Flexe, SVO, intonační protiklady

2 slovanské, tj.

západní: polština, lužická srbština, kašubština, slovenština, čeština

jižní: slovinština, srbochorvatština (srbština, chorvatština), makedonština, bulharština

východní: ukrajinština, běloruština a ruština

mrtvé: staroslověnština, polabština

Pozn.: Pro stupeň příbuznosti i relativně pozdní oddělení se první dvě skupiny často slučují do *baltoslovanských* jazyků. U západní větve se někdy vyděluje dále podskupina lechická (polština, kašubština, polabština).

• Flexe, SVO, vid

3 germánské, tj.

severní (též skandinávské): islandština, norština (bokmål a nynorsk), švédština, dánština, faerština,

západní: angličtina, fríština, nizozemština (holandština), vlámsština, afrikánština, němčina, švýcarská němčina, jidiš, popř. lucemburština (lëtzebuergesch);

mrtvé: gótština (vizigótština, ostrogótština), vandalština, langobardština, burgundština

• Izolační s malou až žádnou flexí, SVO, pevný slovosled, člen

4 keltské, tj.

zvl. irská gaelština (irština), skotská gaelština, velština (welština, kymerština), bretonština (ostrovní jazyky kromě velštiny se nazývají goidelské, pevninské pak britanské, resp. brytonské)

mrtvé: manština (téměř), kornština

• Flexe, VSO, mutace konsonantů, člen určitý

5 románské (též italické), tj.

západní: portugalština, španělština, galicijština, katalánština, okcitanština (provensálština), francouzština, italština, sard(in)ština, romansch, rétorománština (ladinština, friulština aj.)

východní: rumunština (včetně moldavštiny)

mrtvé: latina, vulgární latina, středověké latiny, umberština, dalmatština, venetština, oskičtina

Pozn.: Někdy se geograficky vymezuje ještě podskupina iberorománských jazyků na Iberském poloostrově. Cajun French (kadžun) je verze francouzštiny užívaná na jihu USA.

• Flexe verba, izolační dnes (latina byla flektivní), pevný slovosled, člen

6 řečtina

nová řečtina (původně ve dvou verzích)

mrtvé: stará řečtina (koiné a dialekty)

• Flexe verbální (a zbytky jmenné), SVO, člen

7 albánština

- Flexe, SVO, postpozitivní člen
- mrtvé*: illyrština (býv. Jugoslávie, Albánie), thráčtina (Bulharsko, Turecko)
- Pozn.: Šíře a volně se tu historicky uvažuje o balkánském svazu zahrnujícím i slovanské jazyky oblasti, rumunštinu a řečtinu

8 arménština

- Flexe, SVO, postpozice, člen

9 ostatní vymřelé: etruština (Itálie), dáktina (Rumunsko), sikulština (Itálie), venetština (Itálie), frýžština (frygičtina, Makedonie) aj. (viz též výše)

V asijské větvi se dnes rozlišují obv. 3 skupiny jazyků:

10 indické (500, 700 mil.)

členění je geografické:

– *střední podskupina*: hindština (hindí, hlavní dialekty khari boli, bráždž bhasa, avadhi, bagheli, bundeli a kanaudži), urdština (urdú), bihárština, radžastánština (marwari), bangaru (haryanvi) aj.

– *východní podskupina*: asámština, bengálština, orijština, magahi, malvi, bhodžpurí, čattis-garhi, sylhetti aj.

– *západní a jihozápadní podskupina*: maráština (maráthí), konkani (konkánština), sinhálština (sinhala), maledivijština, gudž(a)rátština, bhili, khandeši, kosali, malvi aj.

– *severozápadní podskupina*: pandžábština, sindhština, paharská podskupina (dialekty, nepálština), lahnda (s dialektem hindko), garhwali, dogri(-kangri), maithili, si-raiki, romština (cikánština) aj.

mrtvé: sanskrt, védština, prákrty středního období, zvl. pálí, apabhraṇṣa

- Flexe někdy (bengál., ale hindí ne), jinak aglutinačně-izolační, SOV, někdy ergativ (maráthí), postpozice

11 íránské (60 mil.)

zvl. perština (dárí, resp. farsí), tádžičtina, paštu (resp. pašto, afghánština), kurdština, balúdžština, tatština, chazarština, vachanština, osetština, gilaki, hazaragi, kumauri, kurmandži, lamani, luri, mazardarani aj.

mrtvé: stará perština, médština, parthština, sogdijština, skýtština (sakština), sarmatština, avesta (avestština)

- Flexe slovesná (jmenná obv. omezená, v perštině však žádná), ezafet, postpozice, SOV

12 dardské (přes 20, 4–5 mil., kromě kašmírštiny všechny malé, též káfirské; Kašmír, Afghánistán, Pákistán, Indie): zvl. kašmírština

- Izolační s flexí, SOV, VSO, postpozice, ergativ

13 chetitsko-luvijské (všechny mrtvé, též: anatolské; nejstarší inde. větev; v Malé Asii): zvl. chetitština, lydština, lykijština, luvijština, palajština aj.

- Flexe

14 tocharština (vymřelá, v sev. Číně)

- Flexe a aglutinace, postpozice

2 – Různé vymřelé jazyky Blízkého východu a Středomoří (cca 10 a víc, blíže netříděné):

zvl. sumerština (Mezopotámie), elamština (Írán), churritština (Malá Asie, Mezopotá-

mie), urartština (Arménie, Turecko), chat(t)ijština (Malá Asie), minojština (Kréta), ligurština (sever Itálie), iberština (Iberský poloostrov), srov. i výše etruštinu aj., Mohendžo-Daro (v údolí Indu)

3 – Kavkazské (40 jazyků, asi 7 mil., Kavkaz a na východ od něj):

1 kartvelské, zvl. gruzínština, megrelština, svanština

- Aglutinační, ergativ, složitá konjugace, volný slovosled, SVO

2 abchazsko-adygské, zvl. abchazština, adygejština, čerkeština (kabard[in]ština), abazština aj.

- Izolační, aglutinační verbální systém, ergativ, posesivní sufix, SOV

3 dagestánské, zvl. lakština, darginština, lezginština, avarština

- Aglutinační, obv. bohatá flexe a ergativ, jmenné třídy, SOV

4 nachské, zvl. čečenština, ingušťina

- Aglutinace-flexe, ergativ, volný slovosled, třídy substantiv, polysynteze, SOV

4 – Tibetočínské (těž sinotibetské, 300 jazyků, přes 1 miliardu, Čína, Tibet, Východoindický poloostrov):

1 čínština (je to vlastně makroskupina mající dvě hlavní větve: severní [většina] a jižní, zvl. mandarinština, kantonština [yüe], kan [gan], hakka, min pei, min nan, wu, siang [xiang]),

- Izolační, polysyntetický, klasifikátory, vidy, tóny, SVO

2 tibeto-barmské, zvl. tibetština, barmština, karenština, bai (pai, minča), pwo, sgaw, yi, bodo aj.

- Izolační, někdy pády a ergativ (tibetština), tóny, SOV

Pozn.: Někdy se sem jako další skupina řadí *miao-jao* (viz austroasijské)

5 – Thajské (přes 40 jazyků, kolem 60 mil., Thajsko, Laos, Vietnam, Čína):

ve třech větvích, jihozápadní (největší), centrální a severní, zvl.

thajština, laoština a čuangština, li, nung, šan, tho, buyi (puyi), dong, isan, lanna, zhuang

- Aglutinační s prefixy, klasifikátory, vid, tóny

6 – Paleoasijské (těž: paleosibiřské, přes 10 jazyků, přes 100 tisíc mluvčích, Sibiř, Aljaška, Grónsko):

1 čukotsko-kamčatské, zvl. čukotština, korjáčtina

- Aglutinační flexe, ergativ, složitě vyjadřování lokality, vokálová harmonie, SVO

2 eskymácko-aleutské, zvl. eskymáčtina (zvl. yupik na Aljašce a inuit v Grónsku), aleutština

- Aglutinační, flexe, ergativ, volný slovosled, stejné kmény pro verbum i substantivum, inkorporace, SVO

3 jensejské, zvl. ketština

- Aglutinační a polysyntetické, pády a omezená introflexe, SOV

4 nivchština (giljáčtina)

- Aglutinační, flexe, jmenné třídy, vid, SOV

Pozn.: Řada dalších je vymřelých; někdy se sem počítají některé z nezařazených jazyků izolovaných (srov. 17).

7 – Drávidské (přes 30 jazyků, kol. 160 mil., zvl. jižní a západní Indie):

se čtyřmi větvemi, zvl.

- *centrální*: pardži
  - *severní*: kurukhi
  - *jihocentrální*: telugu, gondi
  - *jižní*: tamilština, kannada, malajálámština, kota, toda, tulu
- Mimo klasifikaci stojí brahui v Pákistánu.

- Aglutinační, flexe, postpozice, retroflexní konsonanty, SOV

8 – Semitoamitské (též: afroasijské, na 500 jazyků, přes 200 mil., severní polovina Afriky, Přední východ a Arabský poloostrov):

1 semitské (170 mil.), zvl. arabština (s řadou odlišných variant), maltština, ivrit (hebrejština); etiopská podskupina je rozrůzněná: zvl. amharština, tigre, tigrinya, gurage aj.

mrtvé: aramejština, feničtina, akkadština (s dřívějšími fázemi, resp. dialekty babylonštinou a asyrštinou), moabitština, kanaanština, ugaritština, ge`ez (stará etiopština)

- Introflexní, vid, status constructus, člen, VSO

2 egyptština (mrtvá, ve třech stadiích), koptština (mrtvá aj.)

- Aglutinační, flexe, VSO

3 berberské, zvl. tuaregština (tamašek), ríf, šluh, kabyle, tačelhit, tamazight, tarifit aj.

- Aglutinační, introflexe, flexe, VSO

4 kušitské, zvl. somálština, galla (oromo), walamo, beja, hadiyya, kamba(a)ta, sidamo, wolaita

- Aglutinační flexe, jmenný rod, vid, aktuální členění, SOV, tóny

5 čadské, zvl. hausa (hausština), angas, kotoko, mubi aj.

- Izolačně-aglutinační, jmenný rod, posesivní sufixy, SVO, tóny

Pozn.: Skupiny 2–5 jsou vlastně podskupinami jazyků *hamitských*.

9 – Uralské (na 20 jazyků, 24 mil., obě severní strany Uralu, severní pobřeží Ruska, v Evropě zvl. Finsko, Estonsko, Maďarsko):

1 ugrofinské (s hlavními podskupinami jazyků finských a ugrických), zvl. finština, karelština, estonština, vepština, votština, livonština, laponština (sámština), permština (komi, resp. zyrjanština a voťáčtina, resp. udmurtština), mordvinština, čeremiština (mari); vogulština (mansijština), maďarština, chantyjština (ostáčtina);

- Aglutinační, posesivní sufix, bohaté vyjadřování lokality, vokálová harmonie, SVO

2 samojedské, zvl. něnečtina (něnština), selkupština, nganasanština;

- Aglutinační, posesivní sufix, SOV

10 – Altajské (na 50 jazyků, přes 100 mil., zvl. Turecko, Uzbekistán, Kazachstán, Kirgizie, Mandžusko a Mongolsko):

1 turecké (též turkické, dělené někdy na podskupiny ujgurskou, turkmenskou, severozápadní a sibiřskou), zvl. turečtina (osmanština), ázerbájdžánština, tatarština, uzbečtina, ujgurština, baškirština, jakutština, gagauzština, čuvaština, turkmenština, kazaština, kirgizština, kumyčtina, karakalpakština;

- Aglutinační, flexe, vokálová harmonie, SOV

2 mongolské, zvl. mongolština (khalka), burjatština, kalmyčtina

- Aglutinační, flexe, postpozice, vokálová harmonie, SOV

3 mandžusko-tunguzské, zvl. evenština, mandžuština

- Aglutinační, flexe, omezená introflexe, posesivní sufixy, SOV, vidy

Pozn.: Někdy se spojují jazyky uralské a altajské.

11 – Austroasijské (kolem 100 jazyků, 80–100 mil., jihovýchodní Asie, Vietnam, Laos, Kambodža, část Indie, Nikobary):

1 mon(sko)-khmerské, zvl. khmerština (kambodžština), monština (mon)

- Izolační, aglutinace, infixy a prefixy, reduplikace morfémů, numerativy, SVO, tóny

2 viet-muongské, zvl. vietnamština, muong

- Izolační, reduplikace morfémů, klasifikátory, SVO, tóny

3 mundské, zvl. santali, mundari, sóra (savara), kharia, ho, kurku

- Aglutinační, vid, SOV

4 miao(sko)-jaoské, zvl. miao (hmong), nu, kelao, jao (n. man)

- Izolační, klasifikátory, SVO, tóny

5 andamansko-nikobarské, zvl. andamanština, jārawa, önge, kar (karaboro), téréssa, nikobarština

- Aglutinační s introflexí, substantivní třídy klasifikující na kmenech, SVO n. SOV

Pozn.: Do tohoto volnějšiho uskupení patří ještě další menší skupiny; vietnamština se někdy vyděluje zvlášť a 4. skupina se často zpochybňuje.

12 – Austronéské (též malajsko-polynéské, na 700 jazyků, kolem 210 mil., Indonésie, Malajsko, Filipíny, Oceánie, Madagaskar):

1 západní (indonéské, 400), zvl. malajština, indonéština, javánština, malagaština (malagasi), bali, tagalog (pilipino), sundanéština, ačínézština, toba (batak), maduréština, bikol (bikolano), buginéština, ilokano, ilonggo, minangkabau, sebua-no, ngaju, lubu, bandžar, hiligaynon, lampung, makassar, pampangan, pangasinan, redžang, sasak, waray-waray

Pozn.: Někdy se dělí na širší skupiny jazyků východoindonéských, západoindonéských a severoindonéských.

- Izolační a aglutinační, prefixy, klasifikátory, lexikální reduplikace, množství partikulí, SVO

2 východní (oceánské, 300), zvl. fidži (bau), mota, samojština, maorština, tahitština, havajština, tonga

- Izolační a aglutinační, posesivní sufixy, lexikální reduplikace, bohaté vyjadřování lokality, množství partikulí, SVO

Pozn.: Někdy se dělí na širší skupiny jazyků východoocéánských, mikronéských, polynéských, melanéských aj.; v jiných děleních se skupina vztahuje přímo ke konkrétnímu soustroví. Na základě jazyka mota a angličtiny vznikl pidgin hiri motu, který získal zčásti na Nové Guineji i oficiální postavení (přechází do kreolštiny).

13 – *Papuánské* (též indicko-pacifické, přes 700, přes 3 mil., Nová Guinea a ostrovy v okolí):

mnoho skupin, jejichž příbuznost nebyla dosud prokázána, zvl. dani, hagen, čimbu, enga, huli, asmat, karam, bunak, makasai, galela, iha, kalam aj.

- Izolační, obvykle spolu s aglutinací, klasifikátory, posesivní sufixy, SOV, zdaleka nejsou všechny poznány

Pozn.: Menší polovina jazyků se odtud někdy počítá k austronéským.

14 – *Australské* (přes 260, pod 50 tis., Austrálie):

s mnoha skupinami, řada už vymřelých, zvl. jazyk Západní pouště, tiwi, walbiri (walpiri), warlpiri, aranda, kulin, worora, dyirbal

- Flexe, sufixy a prefixy substantivních tříd, ergativ, reduplikace morfémů, splývání adjektiv a substantiv, polysyntéze, SVO, SOV, ?OVS

15 – *Africké* (přes 1150 jazyků, 150 mil., střední a jižní Afrika): obv. ve třech skupinách,

1 *nigero-konžské* (též nigero-kordofánské, 1000)

s 6 velkými skupinami a mnoha podskupinami:

západoatlantická: fulbe (fula, fulani), diola, temen, wolof aj.

mande: bambara, malinka, dyula, džula, mende, maninka aj.

gur (n. voltajská): mossi (mo[o]re), bobo, gurma aj.

kwa (přes 800 jazyků): yoruba, ibo (igbo), ewe, fon, akan, ijo, bete, bini, baule, ga aj.

benue-konžská (na 700 jazyků):

– *bantuské jazyky* (300–500): svahilština (kiswahili), zuluština, rwanda, kongo (konžtina), makua, nyandža, xhosa, mbundu, ndebele, nguni (ngoni), nyamwesi, ronga, rundi, šona, sotho (jižní), swazi (swati), tsonga, tswana, bamba, čokwe, dula, ganda (luganda), kikuyu (gikuyu), luba(-lulua), makonde (konde), tonga, kamba (kikamba), gusil, losengo (lingala, ngala), luhya (luyia), bangala, čiga (kukiga), gogo, haya, kituba, lomwe, meru, mununkutuba, sena, soja, sukuma, tumbuka, yao aj.

– *nebantuské jazyky*: efik, tiv, edo, ibibio, nupe, nyankole aj.

adamawsko-východní (90): sango, zande, čamba, banda, falakunda, fuuta džalon, toucouleur aj.

- Flexe n. aglutinace s prefixy, klasifikátory, substantivní třídy, vid, někdy prefixální vyjadřování lokality (svahil.), mlaskavky (xhosa), SVO

2 *čari-nilské a nil(sk)o-saharské* (100)

s mnoha podskupinami (songhai, saharskou, mabaskou, furskou, vnitřně dál složitě členěnou čari-nilskou a komaskou), zvl. luo, dinka, akoli, lango, kanuri, kunama, fur, kanembu, nubijština, masajština, dyerma, kalendžin, teso aj.

- Aglutinační s introflexí, volný slovosled, klasifikátory, SOV

3 *khois(án)ské* (50),

s třemi podskupinami (jihoafrickou, sandawe, hatsa), zvl. sandawe, hatsa, hotentotština (nama), naron, san (křováčtina), kwadi aj.

Pozn.: Na příbuznost a třídění je tu více názorů, pevně prokázána příbuznost tu je jen málokde.

- Izolační, mlaskavky, SOV

16 – *Americké indiánské* (500 jazyků, 25 mil., obě Ameriky a karibské ostrovy):

lokálně vázané s výjimkou penutijské a hokanské skupiny, které jsou v obou Amerikách

1 *severoamerické*

s mnoha skupinami (na 60), zvl.

na-dene (přes 20):

– athabaská podskupina: navajo (navaho), apačtina, čipevejština aj.

– jiné (s podskupinami): tlingit, tanaina, haísia, kwakw'ala (kwakiutl) aj.

algonkinské (přes 30): čejenština, krí, mohikánština, odžibvejština, menomini, potawotomi, šóní, čoktó, muskogí aj.

makrosiouxské (26): s podskupinami siouxskou, irokézskou aj., tj. čerokí, dakotština (sioux), krou (crow), mohawk (mohikánština) aj.

- Aglutinační s prefixy (ale i sufixy), polysyntéze, někdy tóny, posesivní sufixy, vidy, bohaté vyjadřování lokality, neliší se někdy mezi substantivy a verby (krou), SOV n. SVO

2 *přechodné (celoamerické)*

penutijské (60):

majské: yukatek (yucatec, majština), quiché, mam(e), tzotzil, nootka aj.

jiné: tzeltal, araukan

hokan (30): tlapanek, tequistlatec aj.

aztécko-tanoanské (30): šošone, hopi, nahuatl (aztéčtina) aj.

Pozn.: Je tu i na 30 nezařazených jazyků; alternativní starší název podskupiny je jazyky uto-aztécké.

- Aglutinační, ale i flexe (penut.), klasifikátory, ergativ (majské), SVO, VOS, ale i VSO (tzotzil)

3 *středoamerické (mezoamerické)* (asi 20), zvl. hlavní skupina *oto-mangue*: otomi, zapotec aj.

Pozn.: Jinak sem lokálně patří některé jazyky penutijské a hokanské.

- Izolační n. aglutinační, prefixy n. sufixy, vid, výrazné vyjadřování lokality, VSO n. VOS

4 *jihoamerické*

přes 100 skupin a podskupin, zvl.

čibča, makročibča (50): guaymi, cuna, waica aj.

ge-pano-karibská (200): zvl.

– *karibské* (80): karibština, nahkauri, hixkaryana aj.

– *makro-panoské* (70): matabo aj.

andsko-rovníková (250):

– *andské*: kečua, aymara (hlavní jazyky patří do quechumaranské podskupiny)

– *rovníkové*: goajiro, apurina (hlavní jazyk patří do arawacké podskupiny)

– *jiné*: tupi-quarani (guaránština)

- Aglutinační (hojně sufixy v kečua, prefixy v tupi), flexe, postpozice, často ergativ, popř. posesivní sufixy, SVO n. SOV

Pozn.: Geograficky se sem (zvl. do 1 – severoamerických) někdy řadí i eskymácko-aleutské jazyky (viz 6 – paleosibiřské). Řada jazyků, zvl. jihoamerických, všude rychle vymírá, většina je jich velmi malých.

17 – Izolované (nezařazené, navzájem však nepříbuzné a netvořící rodinu).

ainú (v Japonsku, pod 20 tis.)

- aglutinační, SOV

baskičtina (ve Španělsku a Francii, necelý 1 mil.)

- aglutinační, flexe, ergativ, vid, SOV

burušaskí (buriština, v severní Indii pod Pamírem, asi 40 tis.)

- aglutinační, flexe, SOV, ergativ, klasifikátory, tóny

japonština (v Japonsku, 115 mil.)

- izolační a aglutinační, SOV

jukagirština (v ruském Jakutsku, pod 500 mluvčích)

- aglutinační, flexe, posesivní sufixy, SOV

korejština (v Koreji, 55 mil.)

- aglutinační s flexí, SOV

a řada menších

Větší skupiny jsou (po značce •) zkusmo a jen velmi obecně charakterizovány, především typologicky, výběrem některých důležitějších rysů (viz zvl. 6.11 a slovník); konkrétnější charakteristika se často mění od jazyka k jazyku (srov. i seznam jazyků v příloze). Jazyky mívají velmi často jedno jméno, kterým ho označují vlastní nositelé a jiné užívané sousedy a dalšími (srov. *suomen kieli* a *finština*, *Deutsch* a *němčina* aj.); zde se uvádí pochopitelně především to druhé. Pokud je však jazyk známý pod více než dvěma jmény (z obojího důvodu, ale i kvůli nejednotnému přepisu), mohly zde být zachyceny jen některé alternativy. Vážným problémem je naproti tomu nikterak řídký obrácený fakt, že různé jazyky náhodně přišly ke stejnému jménu, což může vést i k nedorozumění, neudá-li se k němu např. místo, kde se jazyk užívá, srov. např. *kamba*, což je označení pro 3 různé jazyky: vyhynulý indiánský (v Jižní Americe), bantuský (v Keni) a papuánský jazyk (Nová Guinea) apod.

Pro některé čeledi se navíc, vedle uvedeného třídění, někdy předpokládá ještě širší, avšak z hlediska dokladů spíše volná příbuznost v rámci **nostratické teorie** (z lat. *noster, nostras*: „náš, našinec“). Seskupuje k sobě jazyky indoevropské, semitohamitské, kartvelské, altajské, uralské, turkické a drávidské (popř. se uvažuje i o jazycích bantuských, japonštině ap.) s předpokladem, že mají společný (pra)prajazyk. Podobně se uvažuje o společném afroasijském prajazyku pro berberské, čadské, kušitské, semitské jazyky a egyptštinu z doby asi kolem 7. tisíciletí př. n. l. apod.

Vedle skupiny nostratických jazyků se volně předpokládají někdy ještě následující čtyři makrotřídy či kmény jazyků: (1) jazyky dene-kavkazské (sinokavkazské, kam se řadí mj. i baskičtina a sinotibetské), (2) amerindické, (3) afroasijské (viz výše) a (4) austrické (miao-jaoské, tai, austroasijské). Jakkoliv o společném původu jazyků (monogenezi), na který by takovéto obecnější rozčlenění do pěti makrotříd ukazovalo, mnoho jednoty v názorech není, genetické informace ho naznačují. Odhaduje se, že překrývající se genetická výbava (DNA) nejrůznějších lidí vznikla v Africe rozštěpením z jazyka jakési původní pramáti Evy cca 200 000 let př. n. l.

Rozšířenost jazyků. Umělé jazyky

Podle počtu mluvčích (ne nutně rodilých) patří z různých důvodů mezi největší, obvykle však ne stejnoměrně rozšířené jazyky tyto (počty mluvčích jsou nutně přibližné): angličtina (odhad 1400 milionů), čínština (přes 1000 milionů), hindština (700 mil.), španělština (280 mil.), francouzština (220 mil.), arabština (170 mil.), portugalština (170 mil.), ruština (170 mil.), malajština (160 mil.), bengálština (150 mil.), japonština (125 mil.), němčina (100 mil.), urdú (85 mil.), vietnamština (67 mil.), telugu (66 mil.), marathi (65 mil.), tamilština (63 mil.), italština (60 mil.), turečtina (60 mil.) aj. Z důvodů především historicko-kulturních se zvlášť někdy vydělují a studují *klasické jazyky*, za které se považují především takové staré a kdysi rozšířené kulturní jazyky, jako je latina, řečtina, popř. klasická čínština, sanskrť a hebrejšťina apod., které silně ovlivňovaly celá období a areály.

Geograficky je rozložení jazyků různé. Jazykově nejbohatší je Asie (cca 2165, tj. 32 %) a Afrika (cca 2011, 30 %); po nich následuje oblast Pacifiku (1302, 19 %) a obou Amerik (cca 1000, 15 %). Jazykově nejchudší je Evropa (225, 3 %). Celkový počet jazyků dělá při tomto způsobu počítání 6703 (podle statistik databanky Ethnologue, www.sil.org). Proti expanzi zvl. velkých jazyků však dnešní svět čelí také nebývalému úbytku jazyků. Podle pesimistických odhadů zanikne během 21. století až 90 % (malých) jazyků, které jsou už dnes považovány za ohrožené.

Mimo toto dělení podle příbuznosti stojí **umělé (pomocné) mezinárodní jazyky**. Vedle jazyků větších a do jisté míry úspěšných, jako je *esperanto* (z r. 1887, dr. L. L. Zamenhoff), *interlingua*, *occidental* (E. de Wahl), *ido* (odvozené od esperanta), *mondial*, *volapük* (= world speak, před esperantem poměrně úspěšný, J. M. Schleicher z r. 1880), nenašly jiné širší odezvu žádnou: *novial* (O. Jespersen), *dilkop*, *apolema*, *glosa*, *interglossa*, *logo*, *parla*, *novilatin*, *universal*, *spokil*, *langue bleue*, *idiom neutral* aj. V historii jich bylo napočítáno přes sto i více; jejich úspěch s výjimkou esperanta, které se opírá o rozsáhlé mezinárodní hnutí s vlastními kongresy aj. (od r. 1907 je doporučováno mezinárodní komisí v Paříži), je ovšem problematický (srov. 1.2). Cílem tvorby umělých jazyků byla snaha získat neutrální, široce přijatelný a ovšem pravidelný prostředek mezinárodní komunikace, který svou omezeností, popř. relativní obtížností ap. přirozené jazyky nesplňovaly. Srov. i **pidgin** (pidžin) a **kreolštinu** (3.12), založené naproti tomu na přirozeném vývoji. Snaha po sjednocení se od r. 1975 objevuje i u znakových jazyků hluchoněmých (*Gestuno*), zatím s malým úspěchem. Zprostředkující roli regionálních (mezinárodních) jazyků plní v různém stupni kromě evropské francouzštiny a španělštiny i arabština, malajština, hindština, svahilština, hauština, ruština aj. (viz pojem *lingua franca*).

V dnešní době tento problém jednotné mezinárodní komunikace, jak se zdá, vyřešil a tuto roli převzal jediný skutečně *světový jazyk angličtina*, který je oficiálním či polooficiálním jazykem ve více než 60 zemích a v desítkách dalších má významné postavení. Je-li dnes mateřštinou u více než 300 milionů lidí a druhým jazykem u dalších 300 milionů, je počet dalších stamilionů lidí, kteří se ho učí jako cizí jazyk, neznámý (srov. však výše); od padesátých let 20. stol. jeho znalost ve světě stoupla o celých 40 % a stoupá dále.

3.2 Konstitutivní rysy a funkce jazyka

Jazyk je jedinečná a v zásadě nezařaditelná společenská instituce bez paralely v čemkoliv jiném. Proto i na jeho obecnou povahu je více názorů. Se svým mentalistickým přístupem Chom-

sky považuje jazyk za součást předmětu kognitivní psychologie; jiní po vzoru de Saussura jazyk chápou jako součást předmětu sémiologie (sémiotiky) aj. Pro alespoň přibližné pochopení místa jazyka v rámci sociálních jevů je třeba si připomenout i jeho charakteristické rysy.

3.21 Obecná povaha jazyka (langue)

Podle de Saussura lze povahu jazyka vystihnout především (viz i 4.2) těmito rysy:

- 1 – Jazyk je systém čistých *hodnot*, tj. hodnot vztahujících se vždy jedinečně k jednotkám systému; tyto hodnoty jsou dané úhrnem vzájemných opozic mezi jednotkami (4.32).
- 2 – Jazyk není substance, ale *forma*, kterou je třeba chápat jako způsob organizace (4.31).
- 3 – Jazyk je *autonomní* systém, tj. bez přímé vazby k vnějšímu světu (4.31).
- 4 – Jazyk je *kreativní/tvořivý* systém umožňující tvorbu i chápání nekonečně velkého množství vět (4.2, toto zčásti Chomsky).
- 5 – Jazyk je systém usilující zvl. o *ekonomii* projevu, projevující se mj. ve volbě krátkých forem, v polyfunkčnosti a jiných druzích úspornosti.
- 6 – Jazyk je systém *racionální*, tj. vnitřně *nerozporný*, zachovávající identitu svých jednotek, přičemž dosažená jeho řešení, pokud jsou *funkční*, nezávisí na tom, jakou cestu bylo k nim třeba projít.
- 7 – Jazyk je systém založený především na *analogii*, a tedy *pravidelnosti* čili *pravidlech* (kteří zdůrazňoval i Chomsky, srov. 5.4222), a to ve svém ustrojení i fungování; v jeho struktuře však působí i protikladná *anomálie* (3.13).

Psycholog J. Piaget, který zasazuje jazyk do rámce *strukturalismu*, ho chápe jako systém mající aspoň tři zásadní rysy: Jazyk

- A – tvoří *totalitu*, celek, tj. jazyk je vždy celistvý, úplný;
- B – je založený na vnitřních *transformacích*, jimiž převádí navzájem jedny své prvky na jiné podle zákonitostí anebo je obohacuje o nové;
- C – je *autoregulující*, tj. existuje v něm *homeostáze* vyrovnávající porušenou rovnováhu (srov. i 4.2).

3.22 Funkce jazyka

Základní souvislost jazyka s psychikou si uvědomují lidé dlouho, srov. Aristoteles (De interpretatione, resp. O vyjadřování): „Řeč je reprezentací zkušeností mysli.“ I v dnešním pohledu na něj je názorů na to, jaké funkce jazyk má a kolik jich je, celá řada; zásadní rozlišení je mezi těmi, které se vztahují k systému, a těmi, které se uplatňují při tvorbě textů, v komunikaci, tj. sdělování především psychických obsahů, zjednodušeně myšlenek. Všechny však mají obecně relační povahu; v druhém případě se pak funkce navíc obvykle chápe i ve smyslu *úlohy* či *role* (něčeho, resp. prostředku v něčem, zvl. ve struktuře).

Systémově lze obecně uvažovat o dvou základních funkcích jazyka (Mathesius), o funkci **nominativní**, pojmenovací, kterou se pojmu apod. přiřazuje jazykový znak (má tedy také sémantickou povahu), a **komunikativní** (dorozumivací), kterou se dané jednotce v rámci celkového sdělení přiděluje jedna nebo více (často z mnoha) rolí v určité struktuře či kontextu

(srov. obdobnou funkci **strukturní**, 5.58). Mathesius kladl pojmenovací funkci (viz výše) proti funkci usouvztažňující (funkční syntax, která uvádí jednotlivá pojmenování do vztahu, zvl. větného, srov. 5.42).

V širším smyslu se u funkce jazykových prostředků mluví, vzhledem k tomu, že svou roli (role) výrazně takto plní, o tom, že má *teleologickou* povahu (účelovou, na cíl orientovanou).

Jiné členění je na funkce **interní** a **externí** (vnitřní a vnější): interní funkcí se rozumí u jazykového znaku mít nějaký význam (je tedy obdobná funkci nominativní), externí funkcí pak, analogicky ke komunikativní funkci; se myslí jeho úloha v určité struktuře.

Svých šest dnes běžně přijímaných druhů **komunikativních funkcí** (*emotivní/expresivní, referenční, poetickou, fatickou, metajazykovou a konativní*, viz podrobněji 1.4) Jakobson zformuloval většinou na starších podkladech druhých (zvl. Bühlera, Mukařovského či Malinowského); někdy se užívají i původní tři Bühlerovy funkce:

- funkce *znázornění* (Darstellung : referenční),
- *výrazová* (Ausdruck : expresivní/emotivní) a
- *apelová* (Appell : konativní, též jen apel);

objevují se však i jiné návrhy a jemnější modifikace Jakobsonova třídění (často však jen terminologické). Poměrně známou je alternativní, avšak v detailech proměnlivá koncepce funkce u M. A. K. Hallidaye. Ten pracuje nejčastěji s trojicí poměrně širokých funkcí:

- 1 – *ideační*: organizuje zkušenosti ze světa, tj. vztahuje se k věcem, dějům, vztahům apod. (srov. nominativní funkci);
- 2 – *interpersonální*: naznačuje, buduje a udržuje společenské vztahy mezi lidmi (např. při oslovení, vyjádření modality aj., srov. komunikativní funkce);
- 3 – *textová*: vytváří texty, které jsou souvislé a v dané situaci patřičné (srov. strukturní funkci).

Často se poměrně vágně mluví také o funkci *mentální* (též *kognitivní*, chápáné jako nástroj a prostředek organizace myšlení, srov. i vnitřní mluvu 2.2), *sociální* (vedle komunikování je jazyk i prostředkem kontaktu a sociálního chování, srov. však fatickou a interpersonální výše), *estetické* (schopnost vyjádřit subjektivně zvl. libý dojem, především užitím určitých jazykových forem, srov. poetická výše), popř. *sdělné* (srov. však poetická a referenční).

Funkce pojatá instrumentálně se promítá i do pojmu **funkčního zatížení** (formy, jednotky), které bylo poprvé uplatněno ve fonologii při (funkčním, nemechanickém) rozlišování fonémů. Míni se jím relativní důležitost systémového protikladu (kontrastu) daná stupněm, resp. silou rozlišit větší či menší počet jednotek, forem daného typu, v němž se tento protiklad vyskytuje. Např. protiklad /p/ : /b/ rozliší podle začátku více českých slov od sebe než např. protiklad /k/ : /g/ (srov. *balič–palič, brát–prát* aj. proti ojedinelému *kel–gel, král–grál*), a je proto více funkčně zatížený. Mluví se však např. obecně i o větším funkčním zatížení pravé strany českého slova ve srovnání s jeho začátkem apod.

Především ve fonologii se ještě mluví o vnitrojazykové funkci *distinktivní* a *delimitační* (viz 5.32, 5.342).

3.23 Konstitutivní rysy jazyka jako komunikativního systému

K vymezení lidského jazyka a jeho odlišení od jazyků či signálních systémů jiných se uvažuje řada rysů, které ve svém úhrnu jsou jedinečné pouze pro člověka; mj. biolingvista Lenneberg říká, že jazyk je pro člověka specifický jako pro druh (species-specific). Porovnáváme zastoupení či absenci jednotlivých rysů i u včely a gibbona, u nichž se některé z nich, byť obvykle jen v omezené podobě, můžou vyskytnout také (Hockett aj.). Primárně jde o mluvený jazyk.

RYSY	včela	gibbon	člověk
1 – <i>Vokálně-auditivní povaha</i> : emitör užívá hlasu a recipient sluchového mechanismu	–	+	+
2 – <i>Schopnost transmise a směrového příjmu</i> : signál se šíří všemi směry, posluchač je přesto schopný určit směr jeho zdroje (srov. 1.51)	+	+	+
3 – <i>Přechodnost a pomíjivost</i> : fyzikální vlastnosti prostředí vedou k rychlému rozptylu a zániku signálu	?	+	+
4 – <i>Vzájemná zaměnitelnost</i> : uživatel se snadno stává emitorem i recipientem (+)	(+)	+	+
5 – <i>Plná zpětná vazba</i> : mluvčí je schopný své vlastní signály monitorovat, průběžně při mluvení kontrolovat	?	+	+
6 – <i>Specializace</i> : lidský komunikativní systém je tak specializován, že neslouží žádné jiné funkci	?	+?	+
7 – <i>Sémantičnost</i> : jednotky systému mají pevný, ustálený význam, který lze přenášet (srov. 1.51)	+	(+)	+
8 – <i>Arbitrárnost</i> : mezi znakem a jeho referentem není žádný nutný vztah, většinu znaků tvoří symboly (srov. 1.51)	–	(+)	+
9 – <i>Diskrétnost</i> : signální systém lze dělit do menších a opakovatelných jednotek (: fonémů) (srov. 1.51)	–	(–)	+
10 – <i>Přemístitelnost</i> : referent znaku nemusí být nutně přítomný hic et nunc, tj. na místě a v přítomnosti	+	(+)	+
11 – <i>Produktivnost</i> : systém umožňuje vysílat i přijímat neomezené množství nových sdělení (srov. odlišnou produktivitu v 5.4131 a podobnou kreativnost, 3.21)	+	+	+
12 – <i>Přenos tradic</i> (kulturou): systém se lze naučit od starších	–?	+	+
13 – <i>Dualita strukturace</i> : fyzická úroveň a úroveň interpretace (sémantická), srov. dvojí artikulaci (1.51)	–	–	+
14 – <i>Prevarikace</i> : schopnost vyjádřit dvojsmysl, lež i nesmysl (srov. 1.51)	–	–	+
15 – <i>Reflexivnost</i> : schopnost mluvit i o vlastním (samotném) systému, tj. metajazykově	–	–	+
16 – <i>Naučitelnost</i> : schopnost osvojení si systému i cizinci i naučení se jinému systému (jazyk)	+?	–?	+
17 – <i>Neomezenost rozsahu</i> : volné vyjádření nového skrze nové signály	–	–	+
18 – <i>Nezávislost na stimulu</i> : jazyk není pro svou funkci stimulován ani zvnějšku, ani vnitřní emocí	–	–?	+
19 – <i>Kontextová přiměřenost</i> : jazyk lze přizpůsobit nové situaci	–	–?	+
20 – <i>Kreativnost</i> : schopnost tvořit nekonečné množství nových vět a rozumět jim (srov. 1.42, 2.2, 3.21)	–	–	+
21 – <i>Závislost na struktuře</i> : závislost jazyka na struktuře, tj. systematickém uspořádání jeho složek	–	–	+

Pro jazyky jiné než lidský je tedy příznačný dílčí výskyt vždy jen některých rysů, vždy však chybějí např. kreativnost, závislost na struktuře či přemístitelnost.

3.3 Jazyková politika a kultura

3.31 Jazyková situace

Jazyková situace může být v daném místě poměrně dost různá, srov.

území – A jeden jazyk: a – jedno etnikum (téměř neexistuje)
b – víc etnik (běžná situace)

– B víc jazyků (a etnik v různém poměru, srov. historicky v 3.12)

I v prvním případě, kdy na daném území je jen *jediný jazyk*, se setkáváme s jeho diferenciací (rozvrstvením, stratifikací). Tato diferenciací bývá obv. zároveň dvojí, geografická i sociální nebo sociálně-kulturní. V druhém případě jde o „vertikální“ rozvrstvení jazyka, ve kterém se některé formy (variety, útvary) považují za „nižší“ (např. slang, argot) a jiné za „vyšší“, i když v takovémto pohledu nejde, striktně řečeno, o hledisko jazykové, ale sociologické. Dojde-li ke komplementární koexistenci takové nižší a vyšší formy (obv. jen dvou), užívaných pro různé cíle a funkce, jež jsou mluvčím někdy jen obtížně srozumitelné, narážíme pak na jev **diglosie**. V Evropě je známá diglosie švýcarská (jen u části obyvatelstva), jejíž složky tvoří němčina (vyšší) a Schwyzertütsch (švýcarská němčina, nižší), jinde arabská (arabština klasická a mluvená), popř. donedávna i řecká se složkami katharevousa (vyšší) a dhimotiki (nižší, která převládla); česká situace s její spisovnou a obecnou češtinou, která je některými rysy podobná, je na hranici tohoto jevu.

V prvním případě, kdy se jazyk diferencuje „horizontálně“, resp. zeměpisně (srov. i 2.1), nacházíme **dialekty** a proti nim (obv. původně) hlavní či centrální dialekt, resp. varietu považovanou za standard a nazývanou obvykle **spisovný jazyk** (jeho název, a to nejen v češtině, upozorňuje na to, že původně to byl vlastně psaný literární jazyk).

Takovouto geografickou diferenciací mapuje **dialektologie** a výsledky svého mapování prezentuje především v **jazykovém atlasu** (ten eviduje hlavně jevy fonologické, morfologické a lexikální). Vedle hranic jednotlivých dialektů je tu zvláště důležité i zjišťování **izoglos**, tj. území, resp. hranic vyznačujících platnost a výskyt slova, formy, resp. jejich variant, popř. *izofon* a *izomorf* (tj. izoglos fonetického a morfologického jevu). Běžná je situace, kdy spolu koexistují spisovná a další jí víceméně blízká varieta, která je neomezená lokálně, je však zpravidla mluvená; obě spolu přitom mj. pozvolna omezují užívání místních dialektů.

3.32 Jazyková politika a jazykové plánování. Jazyková kultura

Termín jazyková politika, resp. jazykové plánování bývá někdy nahrazován názvem jazyková kultura. Její výraznou složkou, i když ne jedinou, je snaha o standardizaci (srov. i 2.1), a to na úkor přirozené variantnosti a zvl. jazykových menšin.

Poněkud paradoxně se zdá, že zvláště menší národní společenství, původně často z pocitu „ohrožení“ větším jazykem, vyvíjejí značné úsilí o standardizaci a kodifikaci svého jazyka, i když by to stejně, ne-li více bylo na místě u mnohem větších jazyků z důvodů potřeb mo-

derní komunikace a jejich větší rozrůzněnosti aj. Obvykle má toto úsilí za následek pěstování jediného standardu (spisovného) včetně snah o umělé zasahování do jazyka, zatímco ostatní variety, chápané jako substandardy, jsou jako jediné ponechány spontánnímu, a tedy přirozenému vývoji. Obecně jsou tyto snahy projevem **preskriptivismu**, preskriptivního postoje k jazyku, který se opírá o víru, že jedna z variet jazyka (zpravidla literární jazyk, v češtině spisovný) má vyšší hodnotu než jiné a že by se měla jazykovému společenství oficiálně vnutit. Od toho se pak odvozuje i představa „správného“ užívání jazyka (tj. předepsaných forem) od „nesprávného“ (tj. forem nepředepsaných). Někdy se extrémní snahy o **preskripci** projevují přímo v zákazu (**proskripci**) užívání některých forem (proskriptivní politika).

Do těchto snah o **standardizaci**, resp. posilování zvolené jediné z více alternativ, a tedy vlastně snah o unifikaci, se v zájmu budování reprezentativnosti (a oficiálnosti) zvoleného standardu promítá především tradice a konzervatismus. Obojí, takto stavěné do popředí, kontrastuje s živým mluveným územím, na který se pokud možno nebere zřetel žádný, i když právě ten je zdrojem vývoje jazyka a primární jazykovou formou. V důsledku této situace pak vzniká pochopitelně stále napětí. Obecně se má za to, že **standard** by měl odrážet **normu** (tj. běžnou a dobrou, prestižní a jediné „správnou“ praxi); často je tato norma pak ještě uměle, obvykle zásahem ustanovené skupiny lingvistů, **kodifikována**, tj. zapsána ve formě závazných psaných instrukcí (pravidel normativních) nebo forem, zvl. ve slovníku. Nejběžnějším výrazem kodifikace bývají příručky pravopisu (ortografie, srov. např. česká pravidla pravopisu) a/nebo správné výslovnosti (ortoepie). Norma sama, která je pojem abstraktní a těžko přesně definovatelný, by však měla odrážet pouze většinový, a tedy dobrý **úzus**, skutečnou praxi. Takto pojaté normy zůstávají ovšem kodifikace v četných případech mnoho dlužna.

Přehnané snahy o autoritativní předepisování jednoho a káravé, úzkoprsé odmítání jiného v jazyce, známé z historie jako **brusičství** a při vymycování převzatých prvků i jako **purismus**, jsou stále v různém stupni dosti rozšířené, zvláště u některých etnik (vedle Čechů a Slovvanů vůbec např. i u Francouzů, Islandců, Maďarů aj.). Jejich málo realistickým, původně idealistickým, zpravidla však nepřilíživým promyšleným cílem je jazyk očistit od všeho „špatného“, zvl. pak cizího. Proti pak stojí univerzální vývojové tendence jazyka po *demokratizaci*, *internacionalizaci* a *simplifikaci* (výraz potřeby jazykové ekonomie). Z historie není doloženo, že by se nějaký jazyk „přemírou“ přítomnosti výpůjček zhroutil nebo vážně „poškodil“. Nejrozšířenější jazyk světa angličtina, který vyniká obrovským množstvím cizostí, výpůjček, se jimi stále obohacuje a naopak prosperuje.

Vedle kodifikace zahrnuje jazyková politika ještě důležitou péči o terminologii (kde je standardizace přímo vynucovaná vnějšími, věcnými potřebami), tvorbu školních učebnic, úroveň veřejného vyjadřování vůbec aj.; přerůstá pak do skutečné jazykové kultury. V některých oblastech mívá však jazyková politika i represivní povahu spočívající v přímém potlačování nežádoucího dialektu, alternativního jazyka apod.

Jazyková kultura

Má dvojí podobu, obecnou a individuální, na což se často zapomíná, především na úkor té druhé (kultura jazyka a kultura mluvy). Péče, která se promítá do jazykové kultury v obecném smyslu a která se zpravidla týká celého jazykového společenství (ovšem zpravidla pou-

ze se zřetelem ke spisovnému jazyku), zahrnuje pozornost věnovanou řadě otázek. K nim patří pozornost věnovaná míře a způsobu uplatnění ortoepických, gramatických, ortografických a stylistických norem (může být vyjádřena popř. autoritativně v kodifikačních příručkách). Péče věnovaná jednotlivci po stránce jazykové kultury se ideálně projevuje v pěstování jeho schopnosti odstíněného rozlišování a užívání jazykových možností (jazyková vytržbenost). Tato jeho jazyková kultivovanost se pak projevuje mj. i jako individuální realizace obecně vnímané míry, hodnocené sociálně jako vyšší či nižší. Ve zjednodušujícím pohledu se za jazykovou kulturu, jejíž podstatou je tedy citlivé využívání bohatých lexikálních, stylových prostředků funkčně a adekvátně potřebám sdělovaného obsahu, situace a cíle komunikace, považuje jen pozornost věnovaná vnější, povrchové „správnosti“.

Tento umělý pojem „správnosti“, který tedy může existovat jen díky existenci neméně umělé kodifikace jen jedné části jazyka, nelze ovšem zaměňovat se správností vztahující se k inherentním jazykovým pravidlům (kde např. valence určitého slovesa je pevně dána a její nerespektování dává skutečně nesprávný tvar následujícího substantiva apod., viz 4.31).

4.0 SYSTÉM A TEXT

(LANGUE A PAROLE)

4.1 Synchronie a diachronie

Jazyk se stále vyvíjí, někdy rychleji a někdy pomaleji. V každém okamžiku své existence však tvoří ucelený, rovnovážný a fungující systém; ten vždy obsahuje i řadu variací, variant. Relativně delší okamžik existence jazyka, kdy je povaha systému (relativně) stálá, se nazývá **jazykový stav** a právě k němu se vztahují lingvistické popisy. Přesnější vymezení jazykového stavu však naráží zatím na nepřekonatelné obtíže.

Současný stav jazyka vzhledem k jeho pozorovateli, tedy jeho jazyková přítomnost, je jazykovou **synchronií**. Synchronií je tedy z našeho dnešního hlediska dnešní stav češtiny stejně jako jí pro Jana Nerudu či Jana Husa byly (odlišné) stavy češtiny jejich doby. Naproti tomu celá historie, vývoj jazyka jakožto úhrn mnoha různých stavů (které však nelze směřovat do jediného), je **diachronií** jazyka; protože jde o kontinuální časovou dimenzi, je z našeho dnešního hlediska diachronií, byť zatím jen potenciální, i budoucnost, budoucí stavy a vývoj jazyka.

Pro lingvistu plně poznatelná, jakkoliv je to obtížné, je pouze jazyková synchronie, současný stav jazyka. Jen zde může mluvčí (a tedy i lingvista) uplatnit své jazykové povědomí a intuici, které jsou nejvyšším arbitrem synchronního, tj. toho, co v jazyce skutečně žije (a je přijatelné) a jak to žije. Každé studium diachronie je silně omezené nedostatečným množstvím pramenů a v podstatě absolutní absencí jazykového povědomí minulých mluvčích. Toto poznání, které do lingvistiky vnesl teprve a především de Saussure na začátku 20. století a které nám připadá logické a samozřejmé, poznamenává zároveň samotný vznik moderní lingvistiky; ještě na konci 19. století se za jediný předmět studia jazyka, především u mladogramatiků (srov. 7.1), považovala naopak diachronie. Dnes se podle příslušného zaměření zásadně rozlišuje **synchronní lingvistika** od **lingvistiky diachronní**.

Toto rozlišení synchronie od diachronie, první pravda de Saussura, je přes technické diskuse o jeho některých aspektech zcela zásadní a jeho nedodržení má vážné následky. Směšováním jazykových faktů různých stavů diachronie nebo diachronie se synchronií vzniká umělá a neorganická směsice, z níž nelze popsát nic. Podobně není přesné, jak se často dělá,

sebe liší stejně jako historická gramatika předposledního stavu jazyka od jeho gramatiky současné (pod názvem historická gramatika se však také v odlišném smyslu a volněji míní celková historická orientace na gramatiku, takovýto historický „žánr“). Jazykový systém je tedy takto jasně vymezen svým vztahem pouze k jednomu stavu jazyka, a ne k více stavům dohromady. *Synchronní je v jazyce pak pouze to, co je mluvčími jako rozdíl skutečně vycitováno* (de Saussure).

Distinkce synchronní-diachronní má především metodologickou povahu, a ne materiálovou, a souvisí jasně s uplatňovaným *hlediskem*. Dlouhá diskuze o její podstatě většinou ukazuje spíše na nepochopení její podstaty ze strany kritiků než na její oslabení. Hlavní námitku, že v jazyce jsou i stopy minulosti a že vykazuje zřetelné kolísání v řadě inomentů (srov. variabilitu 5.22, též 5.58), je třeba naopak chápat jako konstatování zcela přirozené povahy systému: i když je vždy v zásadě v rovnovážném stavu, je vždy zároveň i trochu rozkolísaný a jakoby v okrajích „roztřepený“ (viz i 5.58), protože se neustále vyvíjí (i synchronně tedy existují v jazyce např. zároveň archaismy a neologismy, a to nejen ve slovníku).

Důvodů napětí v rovnovážném stavu jazyka směřujících obvykle ke změně je jen z čistě jazykových hledisek více (kromě důvodů vnějších, mimojazykových). Od starověku se zmiňuje protikladné působení analogie a anomálie (viz 3.13), lingvista Zipf vysuzuje ze svých statistických výzkumů zase působení síly sjednocující proti síle diverzifikující apod.; tyto v zásadě vývojové síly působí v jazyce neustálý pohyb, který může vést i k jeho změně. Chybné je proto mechanické hledání ostré hranice mezi synchronií a diachronií. Ostrých hranic, nejen zde, ale i všude jinde, je v jazyce ve skutečnosti velmi málo.

4.2 Langue a parole

Základní distinkcí (antinomií) uvnitř určitého jazykového stavu je saussurovský rozdíl mezi **langue (jazykem)** a **parole (mluvou)**, s nímž jsou dnes více či méně synonymní dichotomie *systém–text*, resp. Chomského dichotomie *kompetence–performance* (dnes jím doplňovaná pojmy *I–jazyk* a *E–jazyk*, tj. internalizovaný a externalizovaný jazyk) či u Hjelmseleva *systém–proces*.

Dichotomie *langue–parole* je však srozumitelná jen tehdy, je-li vnímána ve vztahu k třetímu, nejobecnějšímu pojmu **langage (řeč)**, kterým se rozumí obecná *schopnost jazyka* (pojem je dřívější, termín *langage* je saussurovský, srov. 3.11) umožňující jeho realizaci v mluvč. (Poválečný český úzus *jazyk–řeč* ve smyslu „*langue–parole*“, pod vlivem ruštiny rušící úzus pražské školy a navíc zjednodušující trichotomii na dichotomii, je matoucí a nevhodný.)

Jazyk (langue, systém) je abstraktní systém jazykových jednotek znakové povahy a pravidel jejich užívání, včetně normy a modelů (vzorů, vzorců, schémat) tohoto užívání. Tyto jazykové jednotky, odlišující se navzájem svou individuální hodnotou, jsou v něm uspořádány do *paradigmat* (srov. též 2.2, 3.21). Povaha jazyka je dána komplexně především těmito rysy:

- a – Jazyk je uložený v mozku, v *paměti* každého jednotlivce.
- b – Jazyk však má *sociální, kolektivní a konvenční* povahu, tj. je nadindividuální, resp. je to společenská instituce (srov. i znak, 1.51).

- c – Jazyk je jakožto soubor kolektivních zvyků *produkt minulosti*.
- d – Jazyk je *ucelený* komplexní útvar *systémové* povahy mající *svě funkce*.
- e – Jazyk existuje jen *in abstracto* (v mozku, viz a) a opírá se (pro každou svou jednotku) jen *o rozdíl*, na jejichž základě jsou jednotky uspořádány a odlišeny od jiných.
- f – Jazyk je *principem klasifikace* světa i myšlení, normou faktů mluvy a zdrojem i předpokladem realizace mluvy v promluvách.
- g – Jazyk je *zdrojem modelů* pro realizaci parole (tj. zdrojem jejich reprodukcí) i zdrojem jazykové tvořivosti (*kreativnosti*).
- h – Jazyk je nezávislý na existenci písma.

Pro přiblížení jeďinečné povahy jazyka, která nemá obdoby jinde, se často používají obrazné příměry; de Saussure ho sám přirovnával především k *šachové hře* jakožto systému: její obecná pravidla a hodnota jednotlivých figurek odpovídají jazyku, konkrétní (tj. jedno z mnoha) postavení v realizované hře, resp. situace figurek na desce pak odpovídá parole.

Mluva (parole, text) je obecně oblast realizací jazyka v promluvách, textech, resp. mluvních aktech. Jednotlivé případy parole dnes můžeme (i bez písemné podoby) zaznamenávat a vracet se k nim, tj. studovat v textu *vyskyty* toho či onoho slova apod. Obecně je mluva charakterizována těmito dalšími rysy (viz i 4.41):

- a – Mluva (resp. její určitý případ) je tvořena kombinacemi, *syntagmaty* jednotek systému.
- b – Mluvený řetěz má *lineární* povahu (podle principu *jedno napřed a druhé potom*).
- c – Mluva je vytvářena *individuálními* akty, existuje jen *in praesentia* (její záznamy, umožňující se vracet, tvoří už malý krok směrem k diachronii).
- d – Mluva je oblast individuální *kreativity* i *zdroj změn* jazyka a vlastní tvůrce diachronie.

Základní distinkce langue–parole, resp. systém–mluva se promítá i do lišení druhu vztahů, operací tvorby a analýzy, popř. i do názvů jednotek.

	LANGUE	PAROLE
– Vztahy:	<i>opozice</i> (buď–anebo)	<i>kontrast</i> (jak–tak i)
– Operace:	<i>volba</i> (z alternativ) <i>substituce</i>	<i>kombinace</i>
– Jednotky:	<i>-émické</i>	<i>-etické</i>
– Konfigurace:	<i>modely (abstraktní)</i>	<i>řetězy (konkrétní)</i>

Tato distinkce se však promítá i do členění dalších, zvl. **gramatických**, resp. **jazykových kategorií**. Systémové (langueové) kategorie jsou např. rod substantiv, vid, slovní druhy, zatímco textové (patřící do parole) jsou osoba slovesa, deixe, pád aj. Na podstatu jazykových kategorií je více názorů. Obecně lze kategorií rozumět abstraktní *funkční* třídu (obv. jednotek) vytvářející především distinktivní možnost (buď v langue, nebo parole):

- 1 – další specifikace, rozrůznění, a tedy klasifikace (např. rod substantiva),

- 2 – alternace (např. aktivum–pasivum),
- 3 – bližšího určení zvl. vztahu (např. osoba, pád, deixe) aj.

První případ patří do systému, druhý a třetí jsou svou realizací parolevé (o všech viz více v 5.4).

Výše uvedené základní pojmy lze však nazírat i z hlediska zcela obecných souvislostí. Je-li jazykový systém v zásadě vždy, tj. z hlediska vzájemného poměru svých součástí, v rovnovážném stavu, a působí tu tedy **princip homeostáze** (viz 3.21), jeví naproti tomu zároveň, a to neustále, i sklon k variabilitě. V té jsou a projevují se zárodky jeho dalšího vývoje (diachronie). Přesnější poznání tohoto mechanismu, střetu a působení protikladné tendence k entropii (tj. vývoji k pravděpodobnějším, ale také méně uspořádaným stavům systému) a tendence k rovnováze (homeostáze) dosud chybí (srov. i dvě síly v 4.1). Podobně není dosud jasné ani to, jaká je souvislost mezi entropií a homeostází systému (langue) a známou redundancí textu (parole, srov. 4.31).

Pokud se odpovědi na tuto otázku po tom, co je důvodem autoregulace, homeostáze v jazyce, vyskytly, omezovaly se jen na velmi obecné a těžko dokazatelné domněnky: uvádějí se vyjadřovací potřeby jazyka a jejich vývoj (ale co to vše a přesně je, se už neřká), terapeutické změny (Jakobson), tendence k jazykové ekonomii a zčásti proti ní stojící tendence k větší srozumitelnosti apod. Obecněji se část těchto odpovědí, které se nechtějí a nedokážou vyrovnat se základní úlohou náhody ve vývoji jazyka, formuluje někdy jako *teleonomie* (účelnost, cílevědomost, resp. směřování k cíli), kterou lze také chápat jako zobecněnou funkčnost jazyka a jeho prostředků. Žádné z těchto naznačených odpovědí se však přitom nedaří vyložit, proč se jazyk může ve svém delším vývoji i zcela zásadně, tj. typologicky změnit (přechodem k jinému převažujícímu typu, srov. 6.11) a proč se jeho vývoj zase spirálovitě může obecně vrátit k typu, který před časem opustil (Schleicher).

4.3 Langue jako systém znaků

4.31 Systém (langue). Pravidla. Paradigma a vztahy. Modely

Připomeňme si, že jazyk je systémem arbitrárních znaků, tj. abstraktních jazykových jednotek stejně jako pravidel jejich používání, tj. jejich realizace v parole. **Systémem** se tu rozumí především *uspořádaná* síť vztahů, *hierarchizovaná* a ucelená v komplex. Principem uspořádání těchto vztahů je **opozice**, protiklad, a to obv. mezi jednotkami ve třídě nebo mezi třídami aj. Tyto abstraktní jednotky se opírají o „otisky“, stopy *fonické/grafické formy* (signifiant) a o jejich opozice (signifié) vůči jiným formám a skrze ně i jednotkám; úhrn těchto opozic (hodnota) jednotku plně vymezuje a individualizuje. Lze přitom předpokládat, že tyto fyzické otisky (engramy), stopy, obvykle nemají v mozku binární povahu (+/-) jako např. jednotky počítačových jazyků, které jsou dané povahou elektrického proudu s jeho dvěma stavy; jejich povaha je zřejmě komplexní.

Pravidla užití, resp. kombinace znaků, kterých je mnoho (mj. pro každou úroveň jednotek), jsou svou povahou různě závazná, též v souvislosti s druhem příslušné jazykové kategorie; vždy však odrážejí určitou normu v pozadí. Některá, zvl. normativní, jsou závazná vždy,

a pak u jejich realizací v textu mluvíme o jejich *ne/správnosti*, resp. *ne/přijatelnosti* vzniklé ne/dodržením pravidel; takovými *normativními* pravidly jsou především **pravidla gramatická**, srov. pro češtinu nesprávné **vysoká stůl*. **Sémantická (lexikální) pravidla** tak rigorózní jako gramatická nebývají a spíše než o *ne/správnosti* se u jejich realizací v textech mluví o *srozumitelnosti*, nebo, při jejich narušení, o *nesrozumitelnosti*, srov. **auto se line*, **kovová závist* aj.; **potencialita**, možnost sémantických pravidel nabývat i nestandardní hodnoty, je však velká, odtud snadná a téměř všudypřítomná možnost metaforizace. Povaha sémantických pravidel se tudíž obvykle opírá o to, co je typické a běžné, povaha gramatických pravidel bývá naproti tomu rigorózní. V důsledku poměrně velké redundance běžných textů (tj. „nadbytečnosti“, zmnožení zakódované informace) je určitá možnost jim rozumět téměř vždy. Žádné jazykové pravidlo však nemá, striktně řečeno, povahu zákona. Přístupy fuzzy logiky proti pravidlům však metodologicky zdůrazňují naopak stupně a škály (srov. 5.0).

Paradigma

Paradigma je třída prvků, resp. jednotek v systému, které jsou navzájem široce ekvivalentní a v širokém smyslu v textu, tj. v jeho stejném místě, i vzájemně substituovatelné (pro jejich vzájemný poměr co do uplatnění platí pravidlo alternativy *bud'–anebo*, jde tedy o výběr). Příznačné jsou pro paradigma **společná funkce** jeho prvků a obv. i společný široký kategoriální význam. Další rysy paradigmatu jsou dány místem jeho výskytu na *té* či *oné* rovině. Tak lze na rovině *fonémů* stanovit paradigma znělých nebo nosových či bilabiálních atd. (mj. s rysy znělosti, nosovosti, bilabiálnosti atd.), na rovině *morfémů* paradigma substantivních sufixů (a v něm řadu užších paradigmat, např. sufixů deminutiv), osobních koncovek slovesa atd., na rovině *lexémů* a *kolokací* paradigma názvů savců, psů, látkových adjektiv či místních předložek, frazémů vyjadřujících strach atd. a konečně na rovině ustálených *vět* např. paradigma pozdravů, interjekcí bolesti, přísloví o penězích apod. (původní název pro paradigma je u de Saussura *asociace*).

Zmíněný princip vzájemné substituovatelnosti, nahraditelnosti, resp. výběru má za účinek, že nahrazení jednoho prvku paradigmatu jiným *obecně* plní tutéž funkci (zvl. objevovat se ve struktuře, syntagmatu téhož typu); konkrétně se jím ovšem mění význam, popř. smysl dané struktury (syntagmatu). Srov. na úrovni fonémů paradigma pouze vokálů (A), kde další možnosti už nejsou (platí zde jen fonicky, *z–s* v dané pozici splývá), a tři lexikální paradigmata (B) v téže větě struktury (syntagmatech), tj. paradigma názvů členů rodiny, textu a operací s textem. Podstatné je, že substituce je možná i různým způsobem křížem (při začlenění dalších konsonantů i v prvním příkladu):

A	<i>l – e – s</i>	B	<i>Otec čte noviny</i>
	<i>l – o – s</i>		<i>Matka píše dopis</i>
	<i>l – i – s</i>		<i>Bratr luští knihu</i>
	<i>l – i – z</i>		<i>Sestra pročítá deník</i>
	<i>l – e – z</i>		... ..

Dodejme, že v prvním případě mají jednotlivé fonémy (zde vokály), což nejsou znaky, obecně distinktivní funkci, v druhém pak mají slovní znaky funkci strukturní ve výstavbě komunikativní jednotky.

Substituce je tedy záměna prvku v tomtéž místě syntagmatického řetězu jiným prvkem, která je založená na jejich vzájemné **ekvivalenci**, a tudíž i zaměnitelnosti. Než k ní vůbec může dojít, musí jí předcházet *identifikace* prvků, tj. zjištění jejich příslušnosti do daného paradigmatu, a tím i ekvivalence, popř. správnosti kombinace jednotek. Proti takto pojaté obecné možnosti substituce mezi členy téhož paradigmatu stojí systémová, gramatikalizovaná substituce projevující se v existenci a fungování **substitutů**. Substituty, sémioticky vždy indexální povahy, jsou synsémantické povahy, popř. na přechodu k ní; především to jsou zájmena, malá část adverbii a ve smyslu kvantitativním i číslovky. Všechny slouží obecně, často však s určitou modifikací platnosti, textové náhradě substantiv (: osobní a další pronomina, základní číslovky, *otec* → *on*, *stoly* → *pět*), adjektiv (: ukazovací a další pronomina, řadové číslovky, *vysoký [dům]* → *tento/pátý [dům]*) a adverbii (: adverbia typu *tam*, *ted'*, *tak* aj.).

Paradigma, do kterého v systému daný prvek uzuálně patří (na základě společných významových či formálních rysů), *paradigma virtuální*, je jakožto stavební kámen systému víceméně stále a přítomné v dlouhodobé paměti. Vedle funkce, popř. i významu je pro něj charakteristický i rozsah; podle povahy prvků existují paradigmata různě rozsáhlá. Důležité je, zda je co do tohoto svého rozsahu dané paradigma uzavřené či neuzavřené, tj. zda už dál neroste, resp. nemůže počet svých členů zvětšovat, anebo ho zvětšuje, resp. může zvětšovat, i když jen potenciálně (např. užitím metafor). U početně velmi malých paradigmat, zvl. ve fonologii, na která se uplatňuje binární přístup (viz dále), lze pro bližší lišení užít i kritérium *bez/příznakosti* (srov. 5.22). V přehledu hlavní aspekty homogenního paradigmatu jsou tedy:

- 1 – **Funkce:** obecná syntagmatická funkce a/n. široký kategoriální význam
- 2 – **Povaha:** typ a povaha jeho členů
- 3 – **Rozsah:** počet členů a ne/uzavřenost paradigmatu
- 4 – **Struktura:** druh ekvivalence a opozice mezi členy, popř. (u nehomogenního paradigmatu) složenost, stavba

Opozice je vztah mezi prvky, členy paradigmatu, popř. i navenek, vůči jiným paradigmátům. Od opozice je třeba odlišovat vztah *kontrastu*, který vzniká v textu mezi složkami syntagmatu. Tento kontrast lze však zároveň vnímat jako realizaci kombinatorických potencialit prvků už v každém paradigmatu, tj. v systému jazyka. Dva základní druhy těchto **potencialit**, které se v textu realizují a umožňují tak vznik syntagmat, jsou *kolokabilita* (zvl. slova, 5.56) a *valence* (5.4123). Např. zájmeno *NĚCO* široce ve funkci akuzativního objektu v kombinaci *číst něco* je valencí slovesa *číst*, zatímco např. *knihu/časopis/dopis* atd. jsou příklady na jeho kolokabilitu, spojitelnost, realizovanou spolu s jeho valencí.

Opozice byly v **Pražské škole** rozpracovány především v oblasti fonologie. Jejich čtyři hlavní typy, které se klasicky rozeznávají (viz níže), je však třeba nahlížet prizmatem rozdílu *langue–parole*. Každý foném je v systému vymezený vždy více opozicemi (srov. pojetí hodnoty), nikoliv jen jednou, zatímco jeho konkrétní parolové zapojení připouští klást důraz jen na některou, popř. jen jednou (binární):

- 1 – **bilaterální–multilaterální:** např. *d:t – d:p*
v prvním případě jde o ne/znělost (= bilaterální vztah), v druhém o vztah alveolární/retro-zubná a znělá/neznělá, přičemž obojí je ještě okluzivní; bilaterální je opozice vyskytující

se pouze mezi jednou dvojicí fonémů v dané pozici, multilaterální se vyskytuje mezi více fonémy;

- 2 – **izolované–proporcionální**: např. *p:š – d:t : b:p : g:k*
izolovaná opozice se obecně vyskytuje pouze u jediné dvojice, proporcionální se naopak vyskytuje u více párů; v druhém příkladu jde o „opakování“ vztahu znělý/neznělý;
- 3 – **privativní–graduální–ekvipolentní**
  - **privativní**: např. *d:t*, tj. ne/přítomnost jednoho rysu (zde: znělosti), tímto se dospívá i k lišení bez/příznakového členu v daném páru a toto lišení se stalo i základem koncepce **binarismu**, binárních opozic (zvl. Jakobson), které se v jazyce široce užívá i jinde
  - **graduální**: např. *i: e:ɛ:æ*, tj. rozdíl daný stupněm v řadě (zde: otevřenost)
  - **ekvipolentní**: např. *p:k*, tj. opozice, která není ani privativní, ani graduální, ale jejíž členy jsou ekvivalentní logicky a liší se více rysy
- 4 – **konstantní–neutralizovatelné** (v některých pozicích): např. *p:b*, tento druh opozice už není jen systémový, ale přechází do parole; především ve fonologii dal vzniknout principu **neutralizace**.

Opozice jsou ovšem na všech rovinách, i když jejich systematický popis k dispozici není, srov. gramatickou opozici mezi aktivem–pasivem, lexikální opozici (opozitnost, antonymii) mezi *chytrý–hloupý* apod. V řadě případů lze ovšem pro jejich popis využít typ opozic známých z fonologie (viz výše), srov.

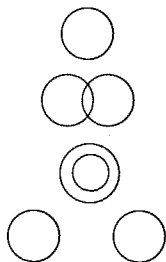
- bilaterální: např. aktivum–pasivum
- privativní: např. negace–pozitiv
- graduální: např. některé případy synonymie
- neutralizovaná: např. neosobní subjekt aj.

K nejvíce užívané patří opozice privativní. Lze předpokládat, že jazykové kategorie (nejen gramatické) se uvnitř dělí primárně podle opozice a ne/přítomnosti příznaku (tedy privativně). Odstraněním příznaku, které musí však umožňovat kontext (ze kterého musí být jasný), se dosáhne obecnější platnosti, funkce formy zahrnující i funkci příznakovou, srov. čes. *učitel*, které v určitém kontextu může označovat muže i ženu.

Jiné přístupy k opozicím mají zvl. východiska logická. Metodou reprezentace a vlastně i zjišťování druhu opozice je obv. *distribuční analýza*, zjišťující výskyt prvku, jednotky apod. v rámci jednotky větší, resp. vyšší; typy distribuce zachycují Vennovy diagramy.

Vennovy diagramy

- 1 $A = B$ **distribuční ekvivalence**
(volná variace), např. úplná synonyma (5.56)
- 2 $A \cap B$ **průnik**
(kontrastující rel. distribuce), např. částečná synonyma
- 3 $B \subset A$ **distribuční inkluze**
např. hyponymie (srov. 5.56, 4.32)
- 4 $A \cap B = \emptyset$ **komplementární**
distribuce, prázdný průnik, např. *pes : strom*

Zatímco v 1 levý kruh **A** splývá s pravým **B** (společně mají oba vše), ve 2 jde jen o překryvání **A** a **B** (společná část uprostřed) a ve 3 jde o členství **B** v **A**, nemají naproti tomu ve 4 kruhy **A** a **B** společného nic. V Hjelmslevově terminologii odpovídá zhruba a jen zčásti typu 2 *interdependence*, typu 3 *determinace* a typu 4 *konstelace*.

L. Hjelmslev raději mluví o **závislosti (funkci)** než o opozici. Závislosti v systému nazývá obecně (II) **korelacemi** (vztah „buď–anebo“) a v procesu (= parole) (I) **relacemi** (vztah „jak–tak i“). Obojí jsou obecně tří druhů:

- (A) *determinace* se vymezuje jako jednomístná závislost (mezi proměnnou a konstantou, $v \rightarrow c$),
- (B) *interdependence* jako vzájemná, oboustranná závislost (tj. mezi dvěma konstantami $c \leftrightarrow c$),
- (C) *konstelace* jako volnější závislost, spojitost mezi dvěma prvky, které se však kauzálně navzájem nepředpokládají (to je vyznačeno jako vztah dvou proměnných $v \mid v$).

A, **B** i **C** se pak ještě dále terminologicky i pojmově štěpí vždy na dva subtypy podle své příslušnosti buď do systému (relace), či procesu (tj. parole, korelace). V přehledu:

Funkce	I RELACE	II KORELACE
A Determinace	<i>selekce</i>	<i>specifikace</i>
B Interdependence	<i>solidarita</i>	<i>komplementarita</i>
C Konstelace	<i>kombinace</i>	<i>autonomie</i>

Modely

Součástí systému jsou i obecné syntagmatické **modely** různých rovin (jejichž podstata však ještě není zcela osvětlena), podle kterých (a příslušných pravidel) se tvoří v textu (parole) na těchto rovinách všechny pravidelné kombinace, tj. např. spojení slov (větná i nevětná) aj. Pokud se některá taková kombinace, takto modelově vzniklá, ustálí (nejčastěji jde o kombinaci morfémů, tedy o slovo), stává se sama součástí systému také (více viz v 4.41). Takto mají své modely, a jsou tudíž i součástí systému, kombinace morfémů ($\rightarrow$ slova), slov ($\rightarrow$ kolokace nebo věty) a fráze nebo klauze ($\rightarrow$ souvětí), popř. další. Větou je tu však třeba chápat pak abstraktní kombinatorickou strukturu s typovým lexikálním obsazením, slovosledem i supra-segmentálními rysy (zvl. intonací). Specifické rozdíly uvnitř každého typu modelu jsou pak dány řadou dalších ohledů; např. modely kolokací (nevětných kombinací slov) se mohou lišit větší/menší délkou, ne/pevným (slovo)sledem apod., srov. český (a anglický apod.) slovosled *adjektivum–substantivum* s norským (a francouzským, indonéským apod.) slovosledem *substantivum–adjektivum*. Některé subtypy uvnitř modelů různých typů mohou být vzájemně pravidelně spjaté transformačními vztahy (viz 5.4132). Na úrovni morfémů se tyto modely projevují jako typy (vzorci) tvoření slov, na úrovni lexémů jako typy (vzorci) tvoření vět či víceslovných pojmenování apod.

4.32 Závěry o systému: shrnutí. Hodnota

Úhrnem lze o systému tedy připomenout:

- 1 – Systém obsahuje jen **rozdíly**, **opozice**, tj. není v něm nic pozitivního (jednotky/značky se chápou jako termíny, tj. konce vztahů, opozic). Vše, co znak odlišuje, ho zároveň tím i vytváří (srov. i 1.51).

- 2 – Znaký mají vztahy/opozice k ostatním znakům v *paradigmatu* (virtuálním) a (skrze něj) i k řadě paradigmat dalších; tvoří tedy mezi sebou síť vztahů. Tato síť (včetně termínů vztahů) = úhrn paradigmat = **paradigmatika**.
- 3 – Paradigmata jsou podle míry své abstrakce a složitosti různá, jsou tedy uspořádána podle principu *hierarchizace*, resp. *hyponymie*, srov.
  - živočichové
  - savci
  - masožravci
  - psovití
  - ...
- 4 – Systém není *nomenklatura*, tj. není to jen pouhý seznam jmen pro příslušné objekty (ten- to původem aristotelovský princip často přežívá v dílčích přístupech).
- 5 – Systém je neoddělitelný od textu, parole, je pro ni zdrojem znaků i instrukcí, jak je uží- vat, je však i zdrojem klasifikace a normy.
- 6 – Jazykový znak je definován interně plným způsobem už v systému (= hodnota znaku), a proto se navenek jeví jako *arbitrární* (= první de Saussurův princip).

Hodnota

Znak je v systému dán úhrnem rysů/opozic (vůči jiným) a bez nich nemůže existovat. Ve fonologii se těmto rysům říká **distinktivní rysy**; jejich svazek, úhrn, pro každý foném jiný, ho také plně vymezuje (definuje). Např. foném **p** je dán následujícími úhrnem distinktivních rysů: +*bilabiální*, –*znělý*, +*závěrový*, +*ústní*. Ve fonologii se sice termín hodnota pro takový- to úhrn rysů neuzívá, nic tomu však v zásadě nebrání.

V jiných oblastech jazyka se **hodnotou** rozumí *úhrn všech rozdílů* jednotky (morfému/le- xému/popř. dalších), a je to tedy pojem širší než význam. Přitom podle principu **Gestalt** pla- tí, že hodnota vyšší znakové jednotky, složené z několika nižších a mající tedy určitou struk- turu (viz 5.22), se zásadně *nerovná* úhrnu, prostému součtu hodnot těchto složek (*celek je víc než úhrn složek*, viz 1.42). Takto např. slovo *zahrad* není co do své hodnoty, ba ani význa- mu prostým součtem morfémů *za+hrad+a*. Je to obdobné situaci v šachu: např. jezdec bez svého konkrétního políčka, šachovnice a pravidel hry není nic jiného než víceméně ozdobný kousek materiálu; jeho hodnotu vytváří úhrn toho všeho.

Pojetí hodnoty zůstává v jazykovědě bohužel v podstatě nedocenené a nevyužívané; doce- nění její podstaty je však svým způsobem klíčem k pochopení samotného systému jazyka.

Ilustraci hodnoty na slovu je vidět na schématu:

učení				
<i>učít</i>	<i>výuka</i>	<i>učení</i>	<i>mučení</i>	<i>lesní</i>
<i>učím</i>	<i>vyučování</i>	<i>učitel</i>	<i>chození</i>	<i>jarní</i>
<i>učíš</i>	<i>výchova</i>	<i>učebna</i>	<i>sezení</i>	<i>místní</i>
<i>učíte</i>	<i>vzdělání</i>	<i>učebnice</i>	<i>čtení</i>	<i>vstupní</i>
atd.	atd.	atd.	atd.	atd.

V každé linii vycházející od slova *učení* se tu **asociativně** k tomuto slovu druží paradigma analogických tvarů nebo slov (zde konjugační, synonymní, s tímž základem nebo sufixem v rámci substantiv i mimo něj); lze samozřejmě dodat další (např. paradigma deklinačních tvarů, prefixálních derivátů aj.). Všechny tyto různě silné vztahy ke slovu základnímu tvoří pak ve svém úhrnu jeho hodnotu.

4.4 Text jako struktura znaků

4.41 Parole (mluva/text)

Parole byla charakterizovaná už výše (viz 4.2) jako realizace, manifestace (popř. i násled- ný záznam) jazyka (*langue*) v jednotlivých projevech, textech, promluvách (srov. mluvní ak- ty 4.5), a je tedy v tomto smyslu neomezená i nekonečná (pokud se daný jazyk bude použi- vat). Parole je ve svých jednotlivých případech vždy individuální povahy. Zároveň to je i zdroj změn, pokud se rozšíří (z individuálních a náhodných v obecné), a tím i zdroj jazykové dia- chronie. Další základní charakteristikou je její **lineárnost**, tj. její průběh v časovém sledu (srov. dál sřetězení), kterému je obdobný i sled grafické podoby parole (obv. zleva doprava, srov. však hypertext, 1.6).

Lineární povaha textu (srov. 4.2) je však pouze výsledkem, kterému předchází několik operací. Jde o procesy identifikace, selekce a konkatenace.

Identifikací (funkce/významu a především formy, a to podle intence/potřeby) se rozumí nalezení žádané jednotky jakožto prvku některého z paradigmat, která se následně **selektuje**, pokud vyhovuje svému účelu, a nakonec se (z nelineárního uspořádání v mozku) lineárně uspořádá a **sřetězí** dohromady s jednotkami dalšími (*konkatenace*) v příslušné syntagma. Principem sřetězení je zásada řazení „napřed–potom“, která má svůj průběh v *čase* (ten se u psaného textu sekundárně projevuje jako sled lokální). Tato konkatenace, resp. *kombinace* složek syntagmatu se děje podle gramaticko-sémantických pravidel, jejichž hranice (omeze- ní) jsou dány s větší či menší rigorózností (viz též 4.31). Lineární výsledná povaha dané kom- binace však nemusí být vždy jen prostá: vedle této prosté lineární, resp. *sekvenční* povahy pa- rolového řetězu (srov. české *p+e+s*, *zlý + pes*) může být daná kombinace *nesequenční*, nemechanická (srov. čínské slovo *han*, které změnou, tj. nikoliv lineárním přidáním klesavé- ho tónu, mění význam slova ze „studený“ na „suchý“ a naopak, a podobně např. na úrovni vě- ty i oznamovací *To je pivo* proti pochvalně zvolacímu *To je pivo!*). Prostě lineární, sekvenční povahu kombinace tudíž můžou porušovat suprasegmentální (někdy též: prozodické) rysy, resp. morfémy.

Některé kombinace (morfémů/lexémů) takto vzniklé se ustalují a vstupují do jazyka (a pa- měti), odkud se znovu podle potřeby už jen reprodukují jako hotové (viz 1.51). Vznikají tak nové *jednotky/znaky*, resp. nová pojmenování, které se pak také vnímají jako celek. Naproti tomu většina běžných kombinací v textu zůstává neustálená (po odeznění promluvy je zapo- menuta), a netvoří tedy nové znaky. Takovéto kombinace, protože jsou jasně skládané, sřetě- zené z nižších jednotek, při vnímání připouštějí možnost, resp. vedou k nutnosti analýzy. Při jejich vzniku se uplatňuje princip **kompozičnosti**, tj. schopnost jazyka vytvářet vyšší celky z nižších za spoluúčasti více faktorů včetně gramatických pravidel (srov. též princip Gestalt

výše, 4.32). Obecně pro tvorbu kombinací, syntagmat existují **modely** (obecné struktury), kterými se řídí, a to na různých rovinách různě (viz 4.31).

Některými otázkami parole se dnes zabývá lingvistika textu (viz i 1.6 a 5.423).

4.42 Syntagma a relace v něm. Segmentace

Syntagma je kombinace minimálně dvou (obvykle různých) znaků, resp. i neznaků (figur) téže roviny jazyka. Vznik syntagmatu (kromě syntagmatu fonémů) je podmíněn sémantickou kompatibilitou (slučitelností) znaků, které do něj vstupují jako **komponenty**. Vzniklé syntagma je pak smysluplnou kombinací, nikoliv tedy náhodným a nesmyslným shlukem prvků v textu. Syntagma má určitou

- (1) **délku**,
- (2) **počet komponentů**,
- (3) **pořadí**, dané sledem jejich pozic (srov. i 5.4215),
- (4) **relaci**, vztah mezi komponenty,
s důrazem na způsob vyjádření lze však někdy uvažovat i
- (5) **relační prvky** vyjadřující tyto vztahy mezi komponenty.

Konkrétní (aktuální) syntagma, především lexikální, je určitou minimální strukturou textu. Představuje lineární koexistenci různých systémových jednotek (s uplatněním principu *jak-tak i*) v daný celek, který má uvedené formální vlastnosti (tj. délku, komponenty, pořadí). Mezi komponenty syntagmatu jsou různé **relace** (vztahy).

Jakožto *textová jednotka*, resp. její komponent, je syntagma i úsekem mluvního řetězu. Vedle *aktuálního* textového syntagmatu (in praesentia) si lze syntagma představit také jako typ, resp. **model** (viz výše, 2.21, 4.31 a 4.41), který je součástí systému a který se pro potřeby tvorby konkrétního syntagmatu aktualizuje. *Typů* syntagmat je mnoho druhů a jsou dány *kombinatorickými možnostmi* typů jednotek příslušné úrovně; ve skutečnosti je jich v jazyku vždy méně, než je (kombinatorických, zvl. permutačních) možností teoretických.

Bezprostřední (různě velké) jazykové, resp. textové okolí dané jednotky je jejím **kontextem**; mluvíme o tom, že jednotka má takový a takový **výskyt**, tj. objevuje se v takovém či onakém kontextu. Kontextem se přitom poměrně volně rozumí takové okolí, které je pro individualizaci funkce a významu jednotky potřebné a nutné. Úhrn všech možných okolí, resp. kontextů jednotky, znaku je jeho **distribucí** (srov. i 4.31).

Relace mezi komponenty syntagmatu jsou trojího druhu:

1 – Relace systémově dané (u znaků):

- A – *sémanticky*: – **kompatibilita** (sémantická slučitelnost, viz 5.56), založená na průniku aspoň jednoho významového rysu u obou/více komponentů jako základní předpoklad všech relací dalších
- **různé** zčásti dosud nepopsané **vztahy** (viz i 4.31); k nesporným lze zařadit prosté sloučení, stupňování (gradaci), inkluzi, ekvivalenci, ale i disjunkci aj.

Pozn.: Tyto vztahy jsou buď předpokladem formálních vztahů gramatických, nebo jejich subspeci-
fikací (srov. např. koordinace a kopulativnost v souvětí, 5.4218).

- B – *gramaticky*: – **koordinace**: X + Y
– **subordinace**: X → Y
– **juxtapozice**: X Y (srov. 5.4, 5.4217)

Pozn.: Stranou je ponechána *apozice* (viz 5.4217); alternativní termíny pro juxtapozici jsou *adjunkce*, popř. *přimykání*. Symboly označují: + prosté spojení rovnoprávných členů, spojení řídicího a závislého členu (závislost) a chybějící symbol označuje chybějící vztah.

2 – Relace dané lineárností (taxis):

- A – **sekvenční**: viz výše
- B – **nesekvenční**: viz výše, též: suprasegmentální (diskontinuální) morfém, katafora (5.4232) aj.

3 – Relace dané obligatorností:

- A – **obligatorní**: *pomocť někomu* (je realizovaná vždy)
- B – **fakultativní**: *pomocť někomu s něčím* (lze ji někdy nerealizovat)

Segmentace

Segmentace mluvního řetězu, popř. psaného řetězu, je jeho (1) *rozložení* ve funkční diskrétní úseky (segmenty) a (2) jejich *vztažení* k významu/funkci (obv. ve větě), a to obv. skrze jim přiřazené invarianty, pokud jsou odlišné (srov. 5.0, 5.31). Toto rozložení na funkční úseky se zpravidla shoduje s vyznačením, vydělením *pojmenování* v řetězu, tj. jedno- i víceslovných lexémů (včetně spojovacích, relačních slov). Segmentace je předpokladem pro rozumění, avšak vlastní segmentaci předchází proces vnímání; při obojím se zapojuje zřetel ke kontextu a situaci.

Součástí těchto sémaziologických operací, kdy se postupuje **od formy k obsahu** (významu), jsou vedle zapojení kontextu a situace obv. ještě další dva paralelní kroky. Prvním je **odstranění neutralizace opozice**, pokud k ní došlo (podle kontextu např. rozlišíme ve zvukovém řetězu, kde obojí splývá, zda mluvčí míní *led* nebo *let* a podobně, zda jde u tvaru *pánovi* o dativ nebo lokál aj.), druhou je nalezení skutečného smyslu **odstraněním dvojznačnosti**, popř. dvojsmyslu, homonymie a **zjištěním** skutečné **reference** slova, pojmenování ap. Ani však přiřazení povahy jednotky nalezenému segmentu nemusí být vždy jednoduché (srov. např. problémy s vymečováním slova, 5.52).

Syntagmatika

Syntagmatika je (a) oblast syntagmat s jejich vztahy a aspekty (obecně) nebo (b) jejich úhrn (konkrétně v textu), popř. i (c) schopnosti, modely a pravidla jejich tvorby; především v posledním smyslu je však součástí systému (srov. mj. valenci v 4.31 aj.). Ve smyslu (a–b) je syntagmatika v podstatě jádrem parole, v níž se její možnosti a pravidla realizují, manifestují; zároveň je i půdorysem, na kterém je budována syntax (se kterou ji nelze směřovat). Úhrn konkrétních, individuálních syntagmat lze z jiného hlediska chápat také jako *text*. Syntagmatické lineární uspořádání do sledu určité jednotky se někdy nazývá termínem *-taktika* (taxis), srov. fonotaktika (5.343), morfotaktika (5.4113).

4.5 Pragmatika

Pragmatika (srov. i 1.52) je oblastí lingvistiky studující jazyk z hlediska jeho úzu a rozhodování, která při jeho užití musí uživatel dělat, zvl. z hlediska žádoucího účinku užitého jazyka v sociální interakci účastníků komunikace. Přestože tu je co do náplně a vymezení této disciplíny více názorů, praxe soustředila zájem lingvistů především do tří oblastí, a to na:

- a – relace mezi větou/promluvou–kontextem–situací z hlediska uživatele,
- b – užití jazyka z hlediska znalosti a závislosti na vnějším světě a
- c – užití promluv z hlediska modifikací daných vztahy mluvčí–posluchač.

Ze svého původního pojetí sémiotické disciplíny, které ovšem zcela nepominulo, se tak pragmatika dostala kamsi až na pomezí gramatiky, sémantiky a sociolingvistiky. *Sémioticky* je pragmatika vymezena oblastí působení znaků z hlediska uživatelů (má interpersonální povahu), *sémanticky* pak obdobně, tj. jako oblast vztahů jazykových prostředků k uživatelům a jazykovým funkcím. Za pragmatické se tedy považují mj. ty jevy a vztahy, které nepodléhají kritériím zkoumání pravdivosti (ani vlastní sémantika tyto vztahy nezahrnuje). Zjednodušeně řečeno, pragmatika tedy studuje v širokém smyslu úzus, resp. způsoby a hranice užívání jazyka. Proti pravidlům sémantiky tudíž stojí v pragmatice spíše **zásady** (principy) užití a proti gramatickému formálnímu popisu stojí v pragmatice funkční vysvětlení; celá oblast gramatiky má na rozdíl od diskretních kategorií gramatiky výrazně kontinuální, splyvavou povahu s neurčitými hodnotami. Dominantními oblastmi studia gramatiky se staly především oblast konverzační implikatury, presupozice (ta se někdy klade do sémantiky), široce pojaté deixe (včetně základních pronominálních a adverbiálních výrazů, jako je *já, teď, tady*), mluvních aktů a principů kooperace, resp. relevantnosti a zdvořilosti.

Konverzační implikatury (Grice) se zabývají aspekty víry a domněnek, které se promítají v důsledku kulturních zvyklostí do našich promluv a které lze z formy těchto promluv a dalších znalostí i odvodit. Takže např. běžná věta u stolu *Podal bys mi sůl?* vyjadřuje nejen dotaz, ale i žádost o její podání, předpokládající ovšem domněnku či informaci, že na něm leží. Implikatury tedy označují fakt, že mluvčí svou promluvou říká víc, než skutečně pronesl. Srov. ještě *Už je jedenáct!* vyjadřující např., že si musíme kvůli poslednímu autobusu už s odchodem pospíšet aj. Poněkud podobné jsou jim **presupozice**, tj. sémantické, resp. informační předpoklady (obv. však bez široce kulturních znalostí), které promítáme do svých promluv, popř. které jsou už v obsahu určitých slov a které jejich použitím aktualizujeme. Tak např. věta *Nepůjčil bys mi Krakatit?* vyjadřuje vedle vlastní žádosti i předpoklad, resp. znalost mluvčího o tom, že oslovený tento Čapkův román má. Srov. i presuponovaný význam „*Karel má auto*“ obsažený např. ve větách *Karlovo auto je modré, Karlovo auto není modré*. Podobně např. slovo *návrat* v sobě obsahuje předpoklad, presupozici předchozí cesty někam mimo domov apod. Oblast *deixe*, tj. sémioticky oblast indexální, zahrnuje analýzu užití a rozsahu platnosti prostředků jazykového ukazování, především pronomin (viz 5.4232).

Jazykové chování však ovládá zcela zásadně především **princip kooperace** (Grice), poněkud volně formulovaný jako zásada, že lidé jsou při rozhovoru primárně vůči sobě vstřícní a nápomocní. Bývá pracovně rozkládán obv. do čtyř maximů, které se v jazykové komunikaci běžně neustále uplatňují a které každý (intuitivně) zná; až jejich nedodržení, které je samo

významotvorné, může signalizovat určitou informaci navíc. Stručně lze maximy zformulovat např. takto:

- 1 – *Maxim kvantity*: Sděl informace akorát, tj. nebuď upovídaný ani příliš stručný
- 2 – *Maxim kvality*: Říkej pravdu, tj. neklam ani nemluv o věcech nepodložených
- 3 – *Maxim relevantnosti*: Mluv k věci, tj. ne zbytečně kolem
- 4 – *Maxim způsobu*: Mluv jasně a správně, tj. jednoznačně a spořádaně

Běžné porušení principu kooperace, které je explicitní povahy, může tudíž sdělovat něco dodatečného (např. zjevně nepravdivý výrok *Honza je takovej had*, který jasně porušuje druhý maxim, může takto sdělovat, že je zrádný, úlisný apod.). Naproti tomu běžné porušení principu kooperace užitím jen výrazu implicitní povahy s cílem naznačit něco nevyřčeného vede k užití konverzační implikatury. Maximy principu kooperace se někdy začleňují pod jednotný a obecný **princip relevantnosti**, který je takto zahrnuje. Lze ho vyjádřit tak, že (a) sám fakt sdělování, komunikace už v sobě nese záruku toho, že komunikace je tudíž relevantní (a že vyplývá ze záměru mluvčího promluvit a něco sdělit) a (b) protože se vždy nutně odehrává v nějakém kontextu, že mluvčí proto volí i tomu odpovídající relevantní formu. Někdy se od něj odděleně zdůrazňuje i princip, podle něhož má být komunikace srozumitelná (a posluchačem tedy zpracovatelná).

Mluvní akty jsou funkční jednotky parole (srov. typy v 5.4233) s některými formálními signály danými už v systému jazyka; studují se (Searle aj.) zvl. z funkčně-sémantických hledisek (a) aktantů komunikace a jejich povahy, (b) předchozích obecných znalostí a platnosti bezprostředního kontextu a (c) intence mluvčích (především jejich vůle). Formální signály mluvních aktů jsou jednak (jazykově-)gramatické, zvl. v oblasti deixe, strukturace promluvy aj., a jednak (jazykově-)lexikální, zvl. v oblasti výrazů pro *zdvořilost* (1.6, 2.1) a *evaluaci* (hodnocení). Podstatou **principu zdvořilosti**, který udává normy sociálně přijatelného (slušného) a konvenčního kontaktu, je obecná snaha vyhnout se při běžné komunikaci konfliktu a zachovat si *pozitivní tvář* (2.1). Souvislost všech těchto principů a hledisek uplatňovaných nejen na mluvní akty (platí pro celou oblast gramatiky) lze však vztáhnout i na situaci *rétoriky*. Ta je vymežitelná v rámci gramatiky také (Leech).

Analogií k Chomského termínu pro jazykový systém, tj. kompetenci, se někdy cíl studia gramatiky formuluje jako poznání **pragmatické kompetence** uživatelů, tj. schopnosti ovládat jazyk z aspektů pragmatických. Do oblasti gramatiky zčásti patří i honorifika a jejich užívání (viz 2.1).

Jako pragmatické je možné chápat i některé tradiční a různě chápáné jevy a **prostředky**, jako je např. dativ etický (funkce kontaktu a osobního zaujetí), modalitu (5.4123), valnou část funkcí deminutiv (5.4133), evaluativní adjektiva, většinu partikulí, některá adverbia, interjekce aj.

Výrazným prostředkem vyjadřujícím některé pragmatické aspekty při mluvené komunikaci jsou prostředky paralingvistické, zvl. kinesika (srov. 1.7).

4.6 Styl a stylistika

V systému jazyka jsou na většině rovin k dispozici varianty s podobnou nominativní či komunikativní funkcí, zpravidla jako konkurenční prostředky v rámci téhož paradigmatu prostředků, kategorie a oblasti pravidel. Pokud je chápeme a užíváme jako alternativy v zásadě k vyjádření téhož, mluvíme o stylistických prostředcích; jejich určitý výběr a seskupení v textu je pak styl. **Styl** (sloh) se vždy opírá o volbu (v souladu s cílem a zamýšlenou funkcí projevu) a jeví se jako určitý (alternativní) způsob organizace textu, resp. (alternativních) jazykových jednotek. Textu styl přitom dodává jak integrační (jednotící) ráz, tak ho zároveň na druhou stranu individualizuje a v tomto smyslu také příznačně charakterizuje. Stylové, tj. alternativní prostředky nabízí jazyk především v synonymech a variantách v oblasti lexikální, lze je však najít i v oblasti morfematické (srov. např. české *-dlo* : *-tko* za určitých podmínek) či syntaktické, resp. morfologicko-syntaktické (např. alternace aktiva–pasiva), ne však v oblasti fonologie (nejde-li o příznakové varianty fonémů). Jakožto možnost variace v projevu existuje styl tudíž obecně (jen) tam, kde existuje i možnost volby z alternativ (určitého registru, rejstříku možností), a ta v jazyce zdaleka všude nebývá. V tomto smyslu se stylové prostředky a jevy netýkají celého systému jazyka a důležitost stylu se obv. přeceňuje. Naopak ve smyslu potřeby komunikativní odstíněnosti, obměny a funkčnosti (srov. celou krásnou literaturu) se styl zdůrazňuje jako zásadní.

Styl konkrétního textu je svou povahou integrací dvou stránek, resp. typů textu: na pozadí obecnějšího objektivního stylu textu lze obv. do větší či menší míry vydělit i styl subjektivní (autorský).

Objektivní styl, opřený o normu a úzus, zahrnuje jednak zobecněné typy prostředků podle adresáta, situace, kontaktu apod. (styl *ne/adresní*, *situace ne/zakotvený*, *ne/oficiální*, *psaný/mluvený* aj.), a jednak podle funkce (**funkční styly**: zvl. odborný, prostě sdělovací, administrativní, publicistický, umělecký, esejistický). Tyto funkční styly mají však v praxi obv. povahu značně smíšenou a ani jejich vymezení či počet nejsou zcela jasné a přesné. Naproti tomu je **subjektivní styl** individuální a nenormovaný a zakládá se jak na prvcích individuálně proměnlivých, tak prvcích relativně konstantních, které ten který autor volí.

Jednota obou v zásadě protikladných typů textu se chápe zpravidla jako způsob volby a realizace alternativ (JAK?); někdy se ovšem styl studuje i z hlediska motivace této volby (PROČ?), čímž se však už přechází do oblastí mimojazykových. Volba určitého stylu bývala dříve často spojovaná se sociální prestižností (vyšší : prestižní versus nižší : neprestižní), čímž se tato oblast dostává do souvislostí sociolingvistických a axiologických a může narážet na zásadu demokratičnosti vyjadřování (pro češtinu se často atribut vyšší sporně připisuje jazyku spisovnému). Z uvedených a dalších důvodů se o přesnější povahu stylu a jeho vymezení vedou diskuze a valná názorová jednota tu není; výrazným důvodem je tu i častá subjektivnost a výběrovost hodnocení stylu (stojící proti potřebě objektivně daného standardu a objektivního měření jeho variability, především statistickými metodami). Oblast zabývající se stylem se tradičně nazývá **stylistika** (viz i 2.1).

5.0 STRUKTURA JAZYKA (VNITŘNÍ LINGVISTIKA)

Lingvistika (jazykověda) je disciplínou studující oblast jazyka, mluvy, popř. řeči a oblast všech vztahů, které má k disciplínám jiným (srov. vazby jazyka v 2.0). Její hlavní vnitřní členění zachycuje schéma (srov. i 5.1):

Lingvistika – *teoretická* – synchronní – jeden jazyk
– víc jazyků (kontrastivní/konfrontační)
– diachronní – jeden jazyk (historická)
– víc jazyků (komparativní)
– *aplikovaná*

Alternativní název **lingvistika obecná** označuje teoretickou lingvistiku zaměřenou na studium obecných principů jazyka vůbec, resp. na studium principů (pokud možno) všech jazyků. Jako každá vědecká disciplína má i lingvistika nutně svou metodologii, která zaručuje dosažení příslušného vědeckého poznání. Místo lingvistiky v širším rámci přitom není nikterak samozřejmé, především z důvodu mnohostrannosti a polyfunkčnosti jazyka a jeho vazeb na řadu disciplín dalších. Proto lze z určitého aspektu jednou zdůrazňovat jeho sémiotickou povahu (de Saussure) a jindy zase psychologickou (Chomsky); nověji se lingvistika řadí, spolu s umělou inteligencí, psychologii a filozofií, do kognitivní vědy. Protože však je jazyk základem pro informační technologie dneška i zítřka, dá se snadno předpokládat i výrazný nárůst potřeby lingvistiky i její důležitosti pro budoucnost lidské společnosti.

Zasazováním lingvistiky do **kognitivní vědy** (tj. vědy o pozná[vá]ní, disciplíny studující znalost se zřetelem k člověkově schopnosti myslet a mluvit) se klade důraz na některé aspekty společné lingvistice i této širší vědě, především na to, že poznávací procesy lze zkoumat jako procesy manipulace se symboly a jejich strukturami. V tomto rámci se pak hledá mechanismus, popř. kauzální podmíněnost těchto procesů a podnětů, především mentálních, které je vyvolaly; přitom však není jasné, zda lze tyto procesy počítačově modelovat. Vychází se mj. z předpokladu, že každý kognitivní proces (resp. systém) projevuje ve svém chování jistou míru racionality, tj. zaměřenosti tohoto chování na určitý cíl, a to v dynamicky se proměňujícím prostředí, ve kterém se tento proces (resp. dílčí systém, operace se svou situací, aktanty aj.) odehrává. Každý **kognitivní systém** vytvářený více složkami (tj. psychickou, lingvistickou, logickou ap.) se přitom chápe jako probíhající ve vnějším prostředí, s nímž skrze vjemy a akce svého lidského nositele interaguje; má tedy i své cíle, má v sobě nějak integrovány i potřebné poznatky, kte-

ré nějak dynamicky zpracovává. V nastíněném pojetí se kognitivní procesy chápané jako součást procesů mentálních obvykle přijímají. Námitky a zdrženlivost však vzbuzuje *mentalismus* v takovém posunutém smyslu, který mu ve vztahu k lingvistice dal Chomsky: chápe ho jako studium mozku a jeho procesů ve vztahu k jazyku především na základě (subjektivní) introspekce (i když se občas o experimentu taky zmínil). Ovšem ani kognitivismus není v lingvistice přijímaný vždy; odmítá se např. pro jeho povyšování a zdůrazňování individuální myšlenky před „kolektivním“ významem, tj. lingvistickou sémantikou (Halliday).

Metodologie

Metodologie lingvistiky, která je obecně deduktivně-empirické povahy a klade obvykle i důraz na funkci jazykových prostředků, je dána obecným rámcem metodologie vědy; v řadě ohledů je však specificky poplatná té které lingvistické škole, popř. teorii. Odlišnosti jednotlivých přístupů se promítají i do lingvistické terminologie, a tudíž **metajazyka**, který je jen v málo případech nesporný a obecně plně přijímaný. Ne nadarmo vzniklo se zaměřením na specifickou některých škol i několik terminologických slovníků (srov. např. Vachek, Engler aj.). Rigoróznost a míra úspěšnosti jednotlivých přístupů se do značné míry promítá i do rigoróznosti a zpracovanosti terminologie. Protože jedním z hlavních cílů jazykovědy je poznání, analýza a klasifikace, obecněji pak poznání kognitivní struktury lidské schopnosti řeči a jejího vztahu k jazyku, je důraz kladený na exaktnost a formálnost metodologie o to oprávněnější, o co jemnější má daná analýza být. Toto je třeba chápat především na pozadí obecné povahy jazykových dat, resp. faktů, která jsou zpravidla zcela přirozeným způsobem dosti *vágní, neurčitá* a splývavá (a to jak z hlediska rodilých mluvčích, tj. informantů, tak i lingvistů, kteří se často v jejich posuzování proto nedokážou shodnout, protože jejich jazykové povědomí, resp. intuice, se liší). Obecným produktem zkoumání lingvistiky je *popis* (deskripce) jazyka v jeho různých stránkách. Protože však je jazyk i sociálně podmíněný, zahrnují cíle lingvistiky a jejího popisu jazyka i poznávání sociálních faktorů, funkcí a struktur ve vztahu k jazyku.

Analýza takto vágních jazykových dat, tj. textů, je však o to složitější, že se s nimi setkáváme v jejich lineární podobě; ta často působí potíže zvláště při rozlišování vztahů mezi daty a navíc je ovlivněná i kontextem. Zjednodušeně si lze jazykovou analýzu představit jako několik kroků. Po odlišení vlivu kontextu v širokém smyslu (dekontextualizace) data

- (A) *segmentaci* se rozkládají na relevantní minimální jednotky (prvky či kombinace) a identifikují se (mj. srovnáním s invariantem se stanoví jejich podstata),
- (B) zjišťují se *vztahy* mezi nimi a jejich vzájemný poměr,
- (C) obojí se konstatováním jejich *distribuce* a zařazením do známých tříd *klasifikuje* a
- (D) výsledky se nakonec *vyhodnocují* a *zobecňují* (generalizují), mj. často statisticky.

Aby analýza mohla vůbec začít, je ovšem třeba mít k dispozici data relevantní a spolehlivá, tj. pokud možno ne náhodná ani příliš omezená, rozhodně však ne bez vztahu ke studovanému jevu; z nouze a kvůli rychlosti se někdy data také získávají vhodnou elicitací od informantů (viz 5.11). Sama analýza však musí pak být důsledná, ve všech fázích homogenní (tj. založená na stejném kritériu, hledisku ap.) a systematická. (Těmto zásadám příkře odporuje Chomského praxe idealizace dat, který je posuzuje bez ohledu na jejich variabilitu, jako by pocházela od jediného ideálního mluvčího.)

Podle cíle analýzy a tedy i **klasifikace**, tj. seřazení analyzovaných dat do tříd na základě společného rysu, vlastnosti, funkce apod., lze dospět k různým třídám z hlediska formy, významu, funkce, původu aj. Protože však jde obv. komplexně, popř. v různých fázích klasifikace, o více stránek, a tedy o co nejvšestrannější poznání, nabývá na zvláštní důležitosti korelace obou stránek jazykového znaku, resp. *formy a významu* či *funkce*. Tato souvztažnost může být různá, ale jen málokdy je jednoznačná, a tak často jedné formě odpovídá více významů či funkcí a naopak, jiná funkce zase nemá explicitní vyjádření v určité formě anebo se vyjadřuje explicitně jen někdy, a jindy nikoliv apod. (viz 5.4114).

Problémy analýzy však narůstají v těch oblastech jazyka, kde jsou data přechodné povahy, splývavá či na hranici dvou či více možných tříd. Ukazuje se pak nejen to, že ne všechna data lze klasifikovat *binárně* jako ve fonologii (5.342, 4.31), ba dokonce že je ani nelze z ternárního pojetí (které pracuje s trojčlennou opozicí, dělením) jasně převádět na přístup binární, ale i to, že výčet opozic v řadě případů není ani příliš nosný. V takovém případě se zde při klasifikaci užívalo především pojetí *škály*, popř. matice. Avšak ani škála nebývá vždy jasná, popř. ve svých bodech jasně diskrétní, a proto se hledají další přístupy k uchopení dat. Vedle **teorie prototypů** (viz 1.42) je to především **fuzzy logika** (fuzzy množiny apod.), resp. *fuzzy systémy* (Kosko). Ve fuzzy přístupu, který je všem dosavadním, o pravidla se opírajícím přístupům (4.31), do značné míry většinou protichůdný, se veškerá data, jevy, třídy atd. chápou jako vždy neostře, nečernobílé a vymežitelné jen větší/menší mírou či stupněm platnosti (resp. příslušnosti) k něčemu a zároveň i menším/větším stupněm příslušnosti k něčemu jinému (do jisté omezené míry tu o podobném přístupu lingvistika mluví, když poukazuje na vágnost jazykových dat, srov. však i Markovův model, 5.1, a vícestupňovou logiku). Fuzzy přístupy, které nelze ztotožňovat s probabilistickými (statistickými), zpracovávají v jazyce mj. ty oblasti škály, které se pojímají z hlediska centra a periferie (5.23).

5.1 Lingvistika teoretická a aplikovaná

V přehledu je zachycena situace synchronní lingvistiky teoretické a aplikované z hlediska některých souvislostí a zaměření; jiné jdou ovšem napříč. Přehled heslovitě naznačující i charakteristickou povahu zájmu je rozvedením schématu z 5.0 výše.

LINGVISTIKA – teoretická

– jazyk

- obecná (5.0)
- specializovaná – strukturalistická/generativní/deskriptivní/funkční (*koncepce*)
- matematická/komputační/kvantitativní aj. (*metoda*)
- textová/systémová aj. (*oblast*)
- konkrétního jazyka (*národní jazyk*)
(např. bohemistika, anglistika)

– jazyky

- obecná – univerzálie (6.12) (*univerzální*)
- typologie (6.11) (*typy*)
- bi-/multilaterální (6.2) (*kontrasty/konfrontace*)

– aplikovaná

– jazyk

- sociolingvistika (2.1) (společnost, standardy)
- (zde mj. i pedagogická) (učebnice mateřského jazyka)
- psycholingvistika (2.2) (psychika, učení)
- neurolingvistika (2.4) (jazyková patologie)
- interlingvistika (umělé jazyky)
- klinická (poruchy)
- jiné (vztahy k teorii informace, těsnopisu, výuka hluchých, logopedie, foniatrie aj.)

– jazyky

- lexikografie dvoujazyčná (překladové slovníky)
- překladatelství a tlumočnictví (3.12) (převod)
- cizojazyčné vyučování (srov. i 2.22) (výuka)

Mezi oběma hlavními větvemi lingvistiky, teoretickou a aplikovanou, je nejednoznačná souvztáhnost. Vedle přirozeného vlivu teorie na praxi, resp. aplikaci (a ovšem i obráceně) mají obě větve vzhledem ke svým odlišným cílům i svou vlastní problematiku a metodologii, do jisté míry samostatnou, resp. podmíněnou jinými vnějšími kritérii; většina aplikovaných disciplín je ovšem jinak i teoretické povahy. Zásadní rozdíl ještě jiného druhu však tkví v jejich vztahu k jazykové deskripci a preskripci, tj. nezaujatému a věrnému (vědeckému) popisu na jedné straně a autoritativnímu předpisování jen určitých vybraných forem jako vhodných či *správných* (projev jazykové politiky, 3.32). Zatímco má celá teoretická lingvistika v zásadě povahu deskriptivní, je značná část lingvistiky aplikované (ne však nutně celá) povahy preskriptivní. Tuto stránku lingvistiky aplikované je ovšem třeba lišit od konkrétních návodů a postupů, které nabízí.

Smíšenou povahu s důrazem na pedagogickou praxi mají jednotlivé jazykové obory pojmenované zpravidla podle svého jazyka, který prakticky i teoreticky pěstují, srov. sufix *-istika* a např. *anglistika, arabistika, baltistika, bohemistika, germanistika, slavistika, ugrofinistika* ap. (odlišně však *indologie, sinologie*).

Teoretická lingvistika se rozvíjí především v rámci vědy a její teorie. Zatímco stále se proměňující a různě úspěšné lingvistické teorie, stojící v kontrastu k těm, které zůstávají (především strukturalismus), odrážejí tedy i obecné vědecké poznatky zvenčí, vně jazyka, je lingvistika aplikovaná jiná. Ta reflektuje především potřeby praktického využití a ty se mění jinak. Vedle těch uvedených výše sem patří i různé souvztáhnosti s jinými disciplínami, např. s literární historií a stylistikou v otázce rozhodování sporného autorství či v záležitostech právních a sporech soudních (**forenzní lingvistika**).

Komputační lingvistika usiluje, jako součást formálně orientované (teoretické i aplikované) lingvistiky, především o automatizování procesů jazykové analýzy za pomoci počítačů, a to zpravidla na rozsáhlých kolekcích textů, **korpusu** (viz korpusová lingvistika, 5.12). Vedle snahy o automatickou syntézu mluvy, automatické rozumění mluvě či její převod do strojově čitelného záznamu je její významnou součástí i **strojový překlad**, dnes většinou orientovaný na odborný text. Dnešní přístup se tu mj. za pomoci technik umělé inteligence opírá o možnosti počítačové simulace myšlenkových procesů a častěji než o přímý strojový

překlad se snaží o takový počítačový výstup, u kterého zvláště post-editační manuální zásahy jsou už významně minimalizovány.

Pomocí různých programovacích jazyků, jako je Pascal, C aj. (v operačních systémech Unix, DOS, Windows ap.), komputační lingvistika vytváří a ověřuje *komputerové nástroje* (programy) na zpracování a analýzu přirozeného textu, jakými jsou korektory pravopisu (spelling-checker), korektory gramatiky, popř. i stylu, které mají velké praktické i komerční využití; zpracovává otázky lemmatizace textových tvarů (*lemmatizátor* jím po desambiguaci, odstranění homonymie aj. přiřazuje neutrální slovníkovou podobu) i aplikace teorie na značkování (taggování, anotaci) textů vnější (co do typu textu) i vnitřní (lingvistické). V řadě přístupů k analýze a popisu se vedle binárních přístupů („ano–ne“), pro počítač základních, však stále více užívají už i takové, které se povaze přirozeného jazyka blíží víc. K nim patří i *Markovův model*, tj. při řešení (v rámci algoritmu) zapojení možnosti volby mezi 2/více alternativami podle jejich různě velkých pravděpodobností výskytu aj. V řadě aplikací se ovšem komputační lingvistika překrývá s korpusovou lingvistikou. Ne nepodstatná je v obou disciplínách zároveň i možnost studia syntagmatiky ve velkém, makrovýstavby textu a zpřesňování, resp. revize řady dosavadních gramatických a sémantických pojmů, opřených až dosud vždy jen o nedostatečný jazykový materiál. Trvá však i prvopočáteční orientace na zjišťování frekvence slov apod. a tvorby frekvenčních slovníků, konkordancí apod.

Matematická lingvistika, původně pod názvem kvantitativní lingvistika, orientovaná jen na zjišťování statistik pro různé oblasti jazyka (důležité jsou pro typologii, stylistiku, jazykovou výuku aj.), se dnes výrazně orientuje na matematické modely gramatické struktury jazyka, především pod původním vlivem Chomského (formální lingvistika, dříve též: algebraická lingvistika, srov. i 7.0). Výrazně geneticky orientovaná je **univerzální gramatika**, resp. úžeji **jádrová gramatika**, postulující existenci principů společných všem jazykům (nejde tedy o gramatiku v běžném smyslu, srov. i 3.11), které se v podobě konkrétních parametrů specifikují pro každý jednotlivý jazyk jinak; mentalisticky orientovaná je u Chomského inspirovaná **kognitivní (psycho)lingvistika**, studující jazyk ve vztahu k lidské mysli především prostředky dedukce, neexperimentálně (srov. 7.3).

5.11 Lingvistické zdroje (data)

Lingvista obv. studuje a popisuje pouze jazyk, který má k dispozici, jím zachycený, a tedy až dosud zachycený nutně jen z malé části, ve **vzorcích** (v podobě psané či mluvené), což je přímo dáno praktickými důvody. Tradiční přístupy tohoto výběrového zachycování byly pochopitelně manuální. Pro lexikografii se vytvářely *lexikální archivy* v podobě kartoték s *excerpty* z literatury, tj. výpisem slova nebo spojení v nalezeném kontextu s informací o zdroji (např. archiv češtiny v ÚJČ AVČR budovaný generacemi lingvistů od r. 1911 nashromáždil do dnes na 12–14 milionů takových excerpt, pouze však ze psaného jazyka; obdobný původní archiv oxfordského slovníku angličtiny má na 24 milionů excerpt). Lingvista si ovšem mohl a může pro svůj konkrétní cíl vytvářet malou výběrovou kartotéku excerpt sám (Jespersen udával, že za svůj život došel k cca 400 000 excerptních lístků, což je však spíše horní krajnost). Pomocnou metodou získávání dat jsou *ankety (dotazníky)* apod. zaměřené na rodilé mluvčí v terénu. Z takto získaných dat analýzou (opřenou o hledání analogií) a kombinací indukce a dedukce lingvista dospívá ke svým zobecněním, závěrům a klasifikacím (srov. i 5.0). Přitom je jasné, že rozsah materiálu zásadně souvisí s kvalitou a objektivností závěrů z nich vyvozovaných.

Vedle nesmírné pracnosti a délky tvorby takové kartotéky je třeba zvažovat i další faktory, které takovéto zdroje zásadně limitují: **reprezentativnost** nasbíraného materiálu (není jasné, nakolik a čím je dána záruka jeho objektivnosti a tedy i toho, že i v selektivní podobě zrcadlí všechny typy a formy jazyka, popř. jevy sledované oblasti) a *omezenost zvoleného kontextu* (některé jevy zvolený a standardizovaný typ a rozsah kontextu přesahují). Problematický a ve svých extrémních riskantní přístup k jazykovým zdrojům (zvl. z hlediska objektivnosti) začal zastávat Chomsky, resp. i někteří jeho následovníci, a to svým zaměřením se na izolované příklady a jejich analýzu pouze na základě vlastní (subjektivní) introspekce, tj. bez opory v hojnosti odstupňovaného materiálu a možnosti srovnání a volby, a to i v projevech jazykové variability. Takový přístup, kdy se lingvistův závěr často opírá o jediný příklad, lze ovšem snadno vyvracet jiným a ten zase dalším atd. (někdy se tu proto mluví o lingvistice příkladu a protipříkladu).

Zásadní změnu a obrat do této situace přináší možnost vytvořit a využívat jazykový korpus (viz 5.12).

O povaze a analýze jazykových dat viz 5.0.

5.12 Korpusová lingvistika

Korpusová lingvistika se zabývá principy i praxí práce s jazykovým korpusem, a to postupně ve všech tradičních oblastech studia jazyka, též však v některých nových, zvl. v návaznosti na umělou inteligenci aj.; úzce se prolíná s počítačovou lingvistikou, zvláště ve využívání, rozvíjení a aplikaci jejích metod a přístupů.

Jazykový korpus je strukturovaný, unifikovaný a často označovaný velmi rozsáhlý soubor jazykových dat, elektronicky uložený a zpracováváný (obv. v podobě úhrnu jednotlivých textů), jejichž výběr chce být vzhledem k vyčtenému cíli reprezentativní. Velký rozsah a jeho textová podoba (textová databáze) dnes mnohonásobně více než dříve zaručují, že korpus má a nabízí bohatá data v *přirozené* podobě a v libovolně rozsáhlém kontextu, což je předpoklad i pro jejich mnohem *objektivnější* studium, než bylo dosud možné. Zároveň se zde tak i minimalizuje nebezpečí disproportionálních a neadekvátních závěrů nad periferními daty, které vycházejí z nedostatečné analogie, a umožňuje se tak jak soustředění na jevy typické, základní a centrální (vedle periferních), tak na studium variability jevů a možnost je nazírat na škále, odstupňovaně. Možnost nejrůznějšího matematického vyhodnocení dat (obvykle je má lingvista k dispozici v podobě zvolené *konkordance*), především statistického a funkčního, je při práci s korpusem vždy samozřejmostí.

Korpus je dnes tudíž jak absolutně nejbohatší (a nejspolehlivější), tak i nejrealističtější (a nejautentičtější) zdroj jazykových dat, a tedy i taková možnost studia a poznání jazyka (a světa za ním). Subjektivně důležitý je tu i faktor jak relativní snadnosti rozšíření korpusu, tak obrovské rychlosti, obecné dostupnosti a pohodlí computerového vyhledávání potřebné informace (oproti pracné probírce kartotéčných lístků). Pro češtinu je takový korpus k dispozici pod názvem **Český národní korpus**, který má už ve své první etapě rozsah 100 milionů textových slov; jeho část (přes 20 milionů slov) je už od začátku r. 1996 veřejně přístupná zájemcům a uživatelům na Internetu (na adrese ve www-stránkách: <http://ucnk.ff.cuni.cz/>) podobně jako některé korpusy zahraniční. Elektronická data (texty) se získávají od vydavatelů

(zapsaná jsou v některém z editorů, jako je WordPerfect, Word či T602), skenováním (tj. načtením do počítače pomocí scanneru), pro některé korpusy však i zvukovými nahrávkami a jejich digitalizací, z Internetu apod.

Český národní korpus usiluje o maximálně obecnou reprezentativnost vůči všem (dostupným) typům jazyka; jiné typy korpusů si takové cíle nekladou a bývají různě specializované, většinou žánrově. K neznámějším ve světě patří obecný Britský národní korpus (British National Corpus, 100 milionů), americký Brown Corpus (jeden z prvních), Bank of English (k r. 1999 na půl miliardy slov), dánský a italský korpus, francouzský literární FranText, německý korpus v Mannheimu a celá řada jiných (dnes prakticky už ve všech evropských zemích). Možnosti paralelního studia dvou/více jazyků nabízejí naproti tomu korpusy paralelní. Zásady standardizace a mezinárodní kompatibility textů a dat řeší mezinárodní akademické sdružení TEI (Text Encoding Initiative) a jeho směrnice.

Možnost *označování (taggování, anotace)* korpusových textů, jejich částí, popř. i vět a slovních tvarů (a v tomto případě přiřazení jim příslušného lemmatu, tj. lemmatizace) v sobě nese i možnost studia dat na různých úrovních a obecně i otázky přechodu od textu k systému, od syntagmatiky k paradigmatické. Těchto možností využívání korpusů, které stále rostou, si lingvistika začíná už být plně vědoma a přelom století je v lingvistice orientací na korpus také výrazně poznamenán. V některých oblastech se těžiště lingvistovy práce už plně přesunulo či přesouvá právě sem a např. moderní slovníky získávají svá data právě odtud.

5.2 Jazykové disciplíny: centrum a periferie

Jazyk a struktura

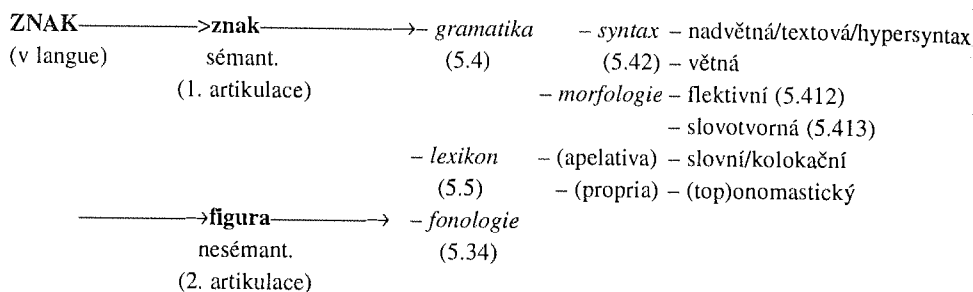
Jazykový **systém** (viz blíže 4.2–3) je podobně jako jiné systémy množinou abstraktních objektů, prvků aj. se vzájemně přesně vymezenými souvislostmi, které tvoří hierarchizovaný funkční (účelný) celek, uspořádaný do tříd (paradigmat). Naproti tomu **struktura**, která je s ním někdy nesprávně zaměňována, je především způsobem složení útvaru, tj. množinou vztahů v útvaru (tudíž např. v textu, větě apod. a v tomto smyslu má strukturu tedy i systém). Obecně je v tomto smyslu rezultátem a realizací primární a zásadní **kombinatorické schopnosti** jazykových jednotek, tj. jejich *syntagmaticnosti*, konkrétně jejich kolokability a valence (4.31, srov. i úzus prefixu **ad-** u některých termínů, který tuto kombinatorickou schopnost naznačuje).

Kolem uplatnění a přesné náplně obou pojmů se vede už dlouho diskuze. Pojem **struktury**, chápaný v Pražské škole stejně jako princip Gestalt, a tedy jako vyšší útvar a celek s vlastnostmi a funkcemi, které jeho složky nemají, se stal ústředním pojmem ve **strukturalismu** (strukturní lingvistice) různého typu jak v přístupu k textu, tak popř. i k systému, především pod vlivem de Saussura (i když on sám ho užíval jen okrajově). Evropský strukturalismus jím byl ovlivněn už před 2. světovou válkou zásadně, a to v rámci *Pražské, Kodaňské, Ženevské*, popř. i *Londýnské školy*, americký málo (vliv Bloomfielda). Vedle rozlišení synchronie od diachronie, langue od parole aj. zdůraznil strukturalismus především **funkci** v různých smyslech; jedním ze základních a málo zdůrazňovaných je propojení funkčního pohledu s úsilím vymezit invariant na pozadí (zvláště povrchových) variant.

V poválečné **generativní gramatice** (pod vlivem Chomského) se naproti tomu tento pojem užívá jen málo a na jeho místo se dostal pojem a termín **generovat**, popř. *generativní*. Namísto zjišťování vztahů ve strukturách a systému (srov. pejorativní postoje v generativistickém označování strukturálních lingvistik jako taxonomických) se ve svých mnoha odnožích zaměřuje na způsoby a pravidla generování a **transformace** (odvozování či přeměny) jednoho útvaru z jiného. (Pojem jazyka tu byl původně definován přímo jako nekonečná množina správných vět generovatelná z konečné množiny pravidel; nověji se tu jazyk chápe jako aparát vymezující věty jazyka na základě obecných principů a specifických hodnot parametrů.) Oba proudy, i když nejsou jediné, představují dnes hlavní a většinové směry rozvoje lingvistiky (v zásadě však jen evropské a americké, které jsou dnes ve světě nejprestižnější). Srov. i metodologii a analýzu v 5.0.

5.21 Disciplíny a roviny (plány)

V různých přístupech se studium jazyka obvykle vždy nějak dělí do dílčích systémových disciplín, a to v zásadě podle povahy hlavních jednotek té které roviny (plánu), které můžou být vymezovány různě. V přehledu např.:

Z přehledu je zřejmé, že všechny pojmy a disciplíny vázané na znak mají vztah k významu (jsou v něm označeny jako sémantické) a existují zároveň i jako důsledek první artikulační roviny (viz 1.51). Vedle těchto disciplín, zde zachycených z hlediska systému, existují ještě další, jejichž přesah do parole, textu, je nápadný (i když např. oblast vlastní realizace v syntaxi tam patří celá), a to *stylistika* (4.6) a *fonetika* (5.3).

I když hranice mezi gramatikou a lexikonem v řadě ohledů není nijak ostrá, ba přímo jasná, pracovní má tato distinkce svou důležitost; příslušná hranice se vymezuje především mírou obecnosti povahy a pravidelnosti chování jazykových jednotek (mluví se pak obv. i o funkci), mírou frekvence užití a neuzavřenosti paradigmát, do nichž patří (viz 4.31; rysy jako míra kombinatorické schopnosti jednotek nejsou přímočaré, např. u substitutů má jinou povahu). Pokud však např. některý lexém, popř. i jeho tvar nebo konstrukce začne nabývat uvedených vlastností jednotky gramatické (které jsou tudíž charakterizovatelné vysokou frekvencí, pravidelností, funkcí a povahou paradigmátu), dochází k jejich **gramatikalizaci**, srov. např. některé významy čes. verba *být* a *mít*, přechodníkový tvar *nehledě*, který se (spolu s *na*) gramatikalizoval v předložku, adverbium *kolem* gramatikalizované v předložku či substantivum *páni* gramatikalizované v citoslovce aj.

Dvě, popř. i více struktur z různých rovin, a vytvářených tedy jednotkami odlišného typu (v zásadě nižšími a vyššími), si poměrně řídké můžou vzájemně korespondovat. Pokud jde o korespondenci jedno-jednoznačnou, kdy každé jednotce jedné takové struktury odpovídá ji-

ná jedna jednotka (jiného typu) druhé struktury, jsou pak tyto struktury navzájem **izomorfní** (např. povrchová slova textové věty ve vztahu ke svým aktantům, srov. 5.4221); tento **izomorfismus** se však může týkat také jen sledovaných prvků struktur, ne všech. Analogický izomorfismus je pojem **exponentnosti** mezi prvky, komponenty souvztažných struktur, pojímající nižší komponenty jako exponenty komponentů vyšších.

5.22 Jednotka. Invariant a varianty

Jednotka (viz dál) je pro každou rovinu jiná a liší se ve své povaze zásadně tím, zda patří do langue nebo parole.

	LANGUE	PAROLE (realizace)
– Promluva (propozice) (syntaxém)	(textový typ) (větný vzorec)	text, promluva věta (textová)
– Morfém	morfém afix	morf (jako realizace) afix (jako realizace)
– Lexém – víceslovný – jednoslovný	kolokace lexém/slovo	(tvar kolokace) lex (jako realizace)
– Foném	foném (≠ hláska/zvuk)	fón (jako realizace)

Jednotky systému (langue) jsou **jednotky -émické** (srov. zakončení *-ém*), jednotky textové (parole), tj. konkrétní podoby jednotek -émických, se nazývají **jednotky -etické** (srov. zakončení názvů disciplín jako *fonetika*, *fonetický*, *morfeematika*). Základní rozdíl mezi nimi je rozdíl systémové platnosti jednotky a její *realizace* (výskytu, individuálního uplatnění), popř. invariantu a variant; obecně patří všechny formální druhy a verze jednotky ovšem do langue.

Invariant – varianty jsou formy, resp. mody existence jednotky. Zatímco invariant (je vždy jediný, srov. zakončení na *-ém*) je systémová forma **bezpříznaková**, reprezentativní a obecná (je abstraktní povahy), jsou varianty (jedna nebo více, popř. žádná a pak existuje jen invariant) tvary, ze kterých se pro daný text volí vždy jen jeden. Jsou to zároveň i tvary *příznakové*, a mají tedy mj. i určitý rys, aspekt navíc, tj. jsou specifické, popř. i konkrétnější. Varianty, které jsou primárně systémové povahy (do parole patří jen jako individuální realizace), jsou projevem přirozené synchronní **variability**, tj. existence paralelních alternativních forem pro tutéž funkci. Své kořeny však variabilita má ve tlaku diachronních (vývojových) tendencí ke změně, a představuje svými variantami tedy i rejstřík možností dalšího vývoje v dané oblasti; proti variabilitě, ve snaze udržet dočasně daný stav a podobu jazyka, působí umělé kodifikační snahy. Varianty mají většinou prefix *alo-*, srov. *alofón*, *alomorf*, *alolex* aj. Srov. např. souvztažnost forem anglického substantivního sufixu *-s* (pro označení plurálu), který je pro plné pochopení třeba vnímat především foneticky (srov. fonetickou podobu v [ ]), např. v případech *pats* (poplácání), *pads* (položky, vycpávky), *ladies* (dámy):

SYSTÉM (typ)	TEXT	(token/psaná realizace)
Morfém	→	s [s] morf ¹ : alomorf ¹ ↑
– S	→	s [z] morf ² : alomorf ²
	→	es [iz] morf ³ : alomorf ³ ↓

Jednotka -émická je tedy konstrukt, typová abstrakce představující sjednocení a zobecnění vlastností vždy celé třídy, množiny konkrétních jednotek -etických. Émická jednotka je takto zároveň jednotka, do níž se promítá hledisko funkční, protože k ní příslušné -etické jednotky vždy plní některou její dílčí funkci (v obecnějším smyslu patřičnosti forem do systému však do něj patří všechny typy dané jednotky, tj. např. morfém/alomorf/morf, viz i 5.4112). Pojetí jednotek však nemusí být vždy takto jasné nebo jednoduché. Některé jednotky, zvl. ty v jazykovědě nejstarší, např. *slovo*, jsou poměrně vágní (termín *slovo*, chápaný různě jako typ i jako individuální výskyt apod., je pro přesnější účely nahrazován termínem *lexém*, srov. 5.52), jiné jsou vázané na určitou teorii a širšího užití obv. nedoznaly (např. Martinetův *moném*), popř. jsou ve své interpretaci závislé na dodatečném hledisku, aspektu (např. *morfoném* = alternace + distribuce) aj. Srov. i další alternativní jednotky jako např. výpověď (5.42) aj.

Émická jednotka je zároveň příkladem na **kánovníckou** formu jednotky, tj. takovou, která slouží jako základ, norma či standard pro srovnávání s jinými, zde s variantami (jiným příkladem kánovnícké podoby je např. pro češtinu aj. neutrální slovosled SVO, srov. 6.11, či typická hlásková struktura morfému aj.).

Souvztažnost jednotek v obou médiích, tj. fonickém a grafickém, není vždy automatická a úplná. Vedle nejednoznačné korelace fonému a skupiny grafémů (spřežkový pravopis) na úrovni fonologické patří k nejvýznamnějším rozdílům ještě suprasegmentální morfémy (zvl. intonace), které v grafické podobě svůj korelát obv. nemají apod.

5.23 Centrum a periferie

Existence variant a invariantu vyvolává otázku nejen distribuce, ale i častosti používání té které varianty, zvláště pak tenkrát, je-li mezi nimi možná konkurence (tj. jsou to pro úzus alternativy). Některé formy jsou zpravidla častější a jiné řidší a patří obecně do **centra** nebo na **periferii** (srov. i 1.3). Tento rozdíl, opřený v zásadě o frekvenci a tím i funkční zatížení (3.22) a promítající se i do aspektů dalších, jako je větší–menší pravidelnost, bezpříznakovost–příznakovost, primárnost–sekundárnost, bázovost–odvozenost, větší–menší začleněnost do morfologické paradigmaticky, ale i velikost paradigmatu apod., je obecný a vztahuje se ke všem úrovním systému; přitom platí, že jednotky nejfrekventovanější, a tedy centrální bývají však i často nepravidelné. Tato distinkce se netýká jen jazykových jednotek (forem), ale pochopitelně i pravidel a kategorií. Tak např. na periferii patří anglické slovo *propinquity* (je synonymní s centrálním slovem *nearness* „blížkost“), české přechodníky vůbec, německé pluskvamperfektum či lišení maskulin a feminin u holandských substantiv apod. Všechny tyto a další periferní rysy se užívají řidčeji a mají tendenci být nahrazovány častějšími a obvykle také jednoduššími. V oblasti sémantiky a lexikonu má periferní povaha za následek zvýšení vágnosti hranic jednotlivých rysů, popř. i jejich identity.

5.3 Fonologie a fonetika

5.31 Zvuková stránka

Analýza fonického, zvukového řetězu, pokud mu posluchač rozumí, opřená o segmentaci, sleduje zhruba tento postup:

Věta → slova → slabiky → hlásky (resp. figury)

Tak v prosté holandské větě *Hij ging daar* („Šel tam“, 3 slova, 3 slabiky) či *Hij is daar gegaan* („[Ode]šel tam“, 4 slova, 5 slabik) se totéž adverbium *daar* (tam) skládá ze tří hlásek: *d + a: + r* (případy jako latinské *Ī* „Jdi“, kde věta = slovo = slabika = hláska, jsou netypické a krajně řídké).

Toto holandské *da:r*, pokračujeme-li v analýze dále, obsahuje hlásku *r*, vyslovovanou zde běžně s vibrací. Avšak tato hláska *r* se může vyslovovat i jinak, např. ve francouzštině a skandinávských jazycích je čípková, v angličtině je frikativní, ve švédštině může být retroflexní aj., a přitom jde stále o tutéž hlásku, o čemž čeští mluvčí, kteří ji slyší i v jazycích jim neznámých, nemají pochyb. Jde tudíž zřetelně o podoby těže jedné jednotky, a to v daném případě napříč jazyky i uvnitř jazyka jediného (srov. běžnou a ráčkovanou výslovnost českého *r*). Podobné to je u dalších hlásek, kde např. *a:* může být střední nebo zadní (to holandské je spíše zadní) ap. Proti tomuto typu variant, které jsou víceméně stálé, existují i fakultativní poziciční varianty, srov. nezávazné střídání *n* a *ŋ*, často i u stejného mluvčího, v českém slově *sklenka* (srov. i varianty čes. *r* výše).

Je tudíž jasné, že je od sebe třeba odlišit tyto varianty na jedné straně a vlastní jednotku na straně druhé. Tato potřeba lišení variant od **funkční jednotky**, zde **fónů** (= hlásek) a **fonému**, stála u zrodu funkční lingvistiky a vedla k jasněmu odlišení **fonetiky** a **fonologie** jako disciplíny popisné na jedné straně a disciplíny funkční (obv. na *-logie*) na straně druhé. Tato distinkce, založená na vztahu funkční jednotka a její varianty, se pak rozšířila i do dalších systémových disciplín (srov. jednotku v 5.22). Povaha funkční jednotky takto vymezené je absolutní a o jejích dvou nebo více různých výskytech nelze tudíž (jako ve fonetice apod.) tvrdit, že si jsou podobné více či méně.

Alternativní termín **fonémika** (angl. **phonemics**) je dvouznačný, označuje jednak vlastní fonologii a jednak často fonologickou analýzu (proto je mj. výraz **fonémický systém* nezvyklý).

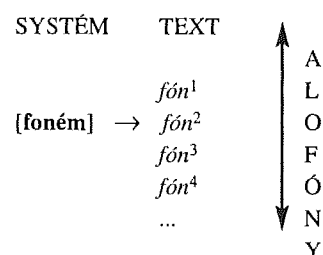
5.32 Fonetika a fonologie: forma a funkce

Pod starším názvem *hláskosloví* se nelišilo to, co nověji hledisko funkce rozlišilo jako dvě disciplíny odlišné, fonetiku a fonologii. Fonologie byla poprvé vypracovaná Pražskou školou (Trubeckoj, Jakobson, Mathesius aj.).

Fonetika se zabývá studiem, tj. pozorováním a popisem hlásek/zvuků (resp. fónů) jazyka, a to v jeho vnější stránce (textu, parole), tj. ve **výslovnosti** různých mluvčích. Podle své bližší orientace se nazývají i její druhy, zvl. fonetika artikulační, akustická, auditivní a experimentální. **Fonologie** se naproti tomu věnuje studiu systémových akustických jednotek jazyka z hlediska jejich *funkce*. Při systémovém přístupu, kdy je v systému třeba vymezit jedinečný soubor rysů každé jednotky zvláště, se tedy takto studují zároveň i komponenty znaku, jeho figury. Proti „praktičtější“ fonetice, zaměřené na způsoby realizace (fonémů) a jejich varianty, je přístup fonologie abstraktnější a teoretičtější. Podle své bližší orientace se její jednotlivé druhy nazývají fonologie segmentální, suprasegmentální, generativní aj.

Foném je tudíž minimální systémová jednotka nesémantická (resp. „podsémantická“), avšak funkční, schopná rozlišit význam (tj. v kombinaci s jinými ve vyšších jednotkách). Srov. české *den : ten* či holandské *da:r : di:r* (psáno *daar, dier*, tj. „tam : zvíře“) aj., a to na rozdíl od např. různých fonetických realizací, tj. fónů tohoto holandského *a:*, mezi nimiž se může vyskytnout *a:* přední, střední nebo zadní, aniž to na podstatu fonému, a tím i slova má nějaký vliv (jde stále o tentýž foném). Schopnost fonému rozlišit význam se chápe jako minimální a stačí, když se realizuje aspoň mezi dvěma slovy (minimální kontrast); ve funkčním pohledu se tato jeho schopnost chápe jako **distinktivní funkce**. Počet fonémů v jazycích kolísá v rozmezí několika desítek (zhruba 30–40, s výjimkami).

Zatímco **fón** je konkrétní *textová realizace* (někdy jedna z více možností) abstraktního systémového fonému, je **alofón** (tj. vždy jeden z více) *systémovou alternantou*, resp. variantou fonému a jeho studium dává smysl až při posuzování vzájemné souvztažnosti všech alofónů a jejich místa v systému (jen o „jediném alofónu“ se tudíž obvykle nemluví, je sporný i teoreticky); z hlediska analýzy je přítom fón nejmenší diskretní zvukový segment proudu mluvy. Takže týž jev, posuzovaný z různých hledisek, představuje dvě různé věci: při zdůraznění realizace jde o fóny, při zdůraznění alternativnosti apod. jde o alofóny. Srov. schéma:

Je pochopitelné, že část terminologie obou disciplín je společná; fonologie se nejen z fonetiky zrodila, ale neustále z ní čerpá všechna data. Týká se to i názvů většiny fonémů, jejich kvality, kvantity, obecného typu, jako je *vokál, konsonant* aj.

Převody zvuku na písmo a naopak, tj. vztahy mezi hláskou a grafémem, resp. stránkou akustickou a grafickou, se zabývá (fonetická) **transkripce** (srov. 1.53). Z množství standardů navržených pro tento převod (někdy jen pro potřeby jediné knihy) je prestižní, exaktní a mezinárodně přijímaný jen standard **fonetická transkripce I.P.A.** (International Phonetic Association Mezinárodní fonetické asociace). Od ní se liší **transkripce fonologická**, zachycující především invariantní formu fonémů. Zvláště z hlediska grafického záznamu většího a obvykle i uceleného orálního textu (výroku apod.), který má být zaznamenán věrně (jakožto citát), se ještě liší **přímá řeč** (*oratio directa*) od **řeči nepřímé** (*oratio indirecta/obliqua*), obv. autorské. Hranice písemně zaznamenané přímé řeči se pak ve smíšeném textu i vyznačují, zvl. uvozovkami, její začátek dvojtečkou apod.

Do zvukové stránky jazyka se promítá i **subjektivní hodnocení** některých jeho složek a kombinací ze strany některých mluvčích. V tomto populárním a pocitovém hodnotícím pohledu se pak některé stránky považují za „krásné, hezké či příjemné“ (*eufonie*, libozvučnost), jiné za „ošklivé či nepříjemné“ (*kakofonie*, nelibozvučnost), i když to s jejich podstatou ne-

má nic společného a stejný jev může být v přístupu různých mluvčích hodnocen různě. Srov. české *ř*, pro cizince obv. poněkud nepříjemné, u něhož se český mluvčí nijak zvlášť nepozastavuje; stejně tak se holandský mluvčí nepozastavuje nad výskytem ostrého *ch*, které může cizinci připadat jako kakofonické apod.

5.33 Fonetika

5.331 Artikulační orgány (mluvidla)

V širším smyslu se artikulačními orgány rozumějí dýchací orgány, hlasové orgány (hrtan a hlasivky, tj. *larynx* a *plcae vocales*) a rezonátory (ústní, nosní, hrdelní). Fyziologicky člověk žádné speciální orgány řeči nemá; všechny, které používá, slouží primárně něčemu jinému (dýchání, jídlo) a i vlastní mluvení je striktně vzato vlastně jakési nefunkční dýchání a plýtvání vzduchem. Funkce artikulace je na biologické funkci těchto orgánů navrstvena až kulturním vývojem. Toto fyziologické „plýtvání vzduchem“ uvádí však jako vedlejší produkt dýchání v život ten nejpodivuhodnější kulturní výtvar, jev jazyka vůbec.

Všechny běžné druhy artikulace se odehrávají na základě výdechového proudu; výjimečně se však při ní může uplatnit i proud vdechový (viz dále implozivy).

Vlastní artikulační orgány, tj. v užším slova smyslu, zahrnují orgány aktivní (B) a artikulačně pasivní (A); jejich členění i příslušná artikulace je tedy podle místa (srov. 5.332):

<p>A – <i>labium</i> (horní ret) – <i>dentes</i> (horní zuby) – <i>alveolae</i> (dásně) – <i>palatum</i> (tvrdé patro) – <i>velum</i> (měkké patro) – <i>uvula</i> (čípek) – <i>pharynx</i> (zadní část nosohltanu) – <i>larynx</i> (hrtan)</p>	<p>B – <i>labium</i> (dolní ret) – <i>apex linguae</i> (špička jazyka) – <i>dorsum linguae</i> (hřbet jazyka) – <i>glottis</i> (hlasivková štěrbina)</p>
---	--

Fóny/hlásky se obecně dělí na **vokály** (samohlásky) a **konsonanty** (souhlásky), především podle toho, zda jsou založeny na tónu nebo šumu. Dělbá funkce mezi nimi je příznačná: zatímco vokály jsou slabikotvorné (: tón, usnadňují vlastně výslovnost konsonantů, zvláště je-li jich víc pohromadě), jsou konsonanty (: šum) ve svých kombinacích výrazněji (ne však monopolně) nositeli významu. Jsou mezi nimi přechody (*polovokálem* je např. anglické *w* nebo *j*), z nichž nejdůležitější jsou **sonanty/sonory**, což jsou slabikotvorné konsonanty, zvl. *l* a *r*, srov. české *hrst, smršť*.

5.332 Třídění hlásek

Konsonanty

Podle **místa** své **artikulace** (viz výše přehled orgánů) a podle normy I.P.A. se **konsonanty** člení do deseti skupin; klasifikací tu je však více:

1 – Bilabiály (retoretné):	<i>p b w m</i>
2 – Labiodentály (retozubné):	<i>f v</i>
3 – Dentály (zubné) a alveolary (dásňové):	<i>t d n l r θ δ ř</i>
4 – Retroflexní (cerebrály, kakuminály):	<i>n r l</i>
5 – Palatoalveolary (zubodásňové):	<i>š ž</i>
6 – Palatály (předo-/tvrđopatrové):	<i>c ç j t d ň</i>
7 – Velary (zadno-/měkkopatrové):	<i>k g ŋ x γ</i>
8 – Uvulary (čipkové):	<i>R χ</i>
9 – Faryngály (nosohltanové, hrdelní guturály):	<i>h ʕ</i>
10 – Glotály (hlasivkové):	<i>h ʔ</i>

Stranou zůstaly další klasifikace (srov. však i 5.342) i některé řidší typy: labiály (*b, p*), labiovelary (angl. *w*), interdenty (angl. *θ, δ*), apikály, resp. koronály (tvořené plochou jazyka), dorzály (tvořené na zadní straně jazyka), orály (ústní, tvořené bez nosní dutiny), laminály (tvořené plochou jazyka a horním rtem, popř. zuby) apod.; název *laryngály* pro konsonanty tvořené v hrtanu je řidší a často užívaný v historii. Objevují se i alternativní názvy (např. *alveodentály* pro 3. skupinu) aj. Napříč téměř všemi třídami jde lišení na **znělé–neznělé**.

Sekundárním rysem některých variant konsonantů, získávaným vlivem sousedství při artikulaci, může být jejich **palatalizace, velarizace, labializace** apod. (srov. i 5.35); tak např. jsou proti českým palatálám *t', d'* ruské *t', d'* sice v základu alveolární, ale palatalizované (změkčené), podobně i *l* aj. Laryngální *ráz*, označovaný v přehledu jako *ʔ*, je vlastně slyšitelné uvolnění, rozevření hlasivek. V řadě jazyků *ráz* je spontánním doprovodným zvukem vedle vlastní artikulace, např. u izolované výslovnosti českých slov začínajících na samohlásku (tj. před ní), v jiných (jako v arabštině, dánštině) je fonémem, který rozlišuje význam slov.

Některé jazyky mají své řady konsonantů zdvojené přidáním některého z uvedených, popř. dalších příznaků; řidčeji může být takto zdvojený celý konsonantický systém. Taková je např. irštiná, kde konsonanty existují ve dvou variantách, velární (před, resp. po *a, o, u*, konsonanty „široké“) a palatální (před, resp. po *e, i*, konsonanty „štíhlé“) nebo arabštiná se svými emfatickými konsonanty (faryngálami), tvořenými s důrazem, stojícími proti neemfatickým. V irštině se však setkáme s ještě zásadnější změnou konsonantů, s *eklipsí* (viz 5.333).

Podle **způsobu artikulace**, tj. podle toho, zda se jí účastní **závěr** (okluze) nebo **úžina** (frikce), se konsonanty dělí jinak:

1 – Okluzivy (závěrové) („momentální“)	a – nazální (nazály): <i>m n ŋ</i>
	b – nenazální (exploziv, ražené): <i>p b t t' d d' k g</i>
2 – Semiokluzivy (polozávěrové)	– afrikáty: <i>c č</i>
3 – Konstruktivy/frikativy/spiranty (úžinové) (třené)	a – středové/vlastní: <i>f v s z š ž j χ h</i>
(„kontinuální“)	b – laterály/bokové: <i>l</i>
	c – vibranty/kmitavé: <i>r ř</i>

Stranou zůstaly při uplatnění tohoto hlediska opět některé zvláštní typy, např. vdechové **imploziv**, výdechové rázové **ejektivy** a podobně řidké **mlaskavky** (angl. clicks, např. *ɔ*), známé např. z jazyka Hotentotů a Křováků (khoisánské jazyky, kde jimi začínají verbální i no-

minální kořeny slov, mají vedle velárního závěru i labiodentální) aj. Ještě z jiných hledisek se některé konsonanty označují též jako:

- **Gemináty** (zdvojené, někdy též zvané dlouhé): např. *kk, tt, gg, pp* (ve fin. *lakki* „čepice“, ital. *sette* „sedm“, švédské *sugga* „svině“ aj.), přepisované jako *k:, p:, g:* (ve všech uvedených případech existují i slova s jednoduchým konsonantem a ovšem odlišným významem); v řadě jazyků je však zdvojování jen věci pravopisu, nikoliv fonetiky (srov. např. angl. *horrible* „hrozný“, někde, jako v ukrajin. *čislennij* „početný“, popř. i v češ., kde gemináty existují a jako gemináty se vyslovují, avšak vždy bez funkce rozlišovat slova, srov. čes. *měkký*)
- **Sibilanty** (s výrazným šumem): např. *s* aj.
- **Likvidy** (plynné): *r l*
- **Aspiráty** (s aspirací): např. *p^h, t^h, k^h* v angl. *pat, tack, cat* („poplácat, připínáček, kočka“) i jiných germánských jazycích aj.

Z hlediska své funkce se úhrn konsonantů (**konsonantismus**) a vokálů (**vokalismus**) daného jazyka chápe jako systém.

Vokály

Vokály se primárně člení, podobně jako konsonanty, podle **místa artikulace** na:

- 1 – **Přední**: *i y e ø ε æ œ* aj.
- 2 – **(Střední)**: *ɯ ɨ ə θ a* aj.
- 3 – **Zadní**: *u o ɔ ʌ a* aj.

Napříč tímto členěním prochází dodatečné členění podle **ne/zaokrouhlenosti**, např. *i, e* jsou **nezaokrouhlené**, zatímco např. *y, u, o* jsou **zaokrouhlené**.

Z hlediska své **výšky/zavřenosti** se vokály dělí na:

- 1 – **Zavřené**: *i ɨ y ɯ u*
- 2 – **Polozavřené**: *e ə ø θ o*
- 3 – **Polootvřené**: *ε ʌ œ ɔ*
- 4 – **Otevřené**: *a æ* aj.

Podstatou zavřenosti (striktura), resp. jí opačné otevřenosti (apertura) je větší či menší stupeň omezení průchodu proudy vzduchu a tím i následná změna kvality vyslovovaného vokálu. Uvedené jsou zde pouze samohlásky z hlediska své **kvantity** (délky) jakožto **krátké**; většina z nich má k sobě ještě své protějšky **douhé** (foneticky označované pomocí *:*, např. *i:*), popř. **polodlouhé** (foneticky *ː*, např. *iː*).

Výrazným rysem vokálů může být i jejich **nazálnost** (nosovost, vzniklá zapojením nosní dutiny). **Nazály** (nosovky) jsou běžným jevem např. v polštině, francouzštině, srov. *õ* ve slově *bon* „dobrý“, a jinde.

Od dlouhých vokálů se liší časté **diftongy** (dvojhásky, např. čes. *ou*), popř. řidší **triftongy** (trojhásky, např. ve špaň., hol.). Jednoduché vokály (někdy kvůli paralelnosti nazývané **monoftongy**) se vývojem mohou měnit v diftongy nebo naopak (**diftongizace, monoftongizace**), srov. např. pod přízvukem se diftongizující holandské *e* (první) ve slovech jako *nemen*

„brát“. Diftongy se obvykle dělí podle pozice přízvuku, *klesavý* diftong (např. čes. *ou*) má přízvuk na první části, zatímco diftong *stoupavý* na části druhé.

Na základě v hrtanu vzniklého, vytvořeného **hlasu** (procesem nazývaným **fonace**) dochází při mluvení k vlastní artikulaci, tj. tvorbě jednotlivých hlásek. Průběh **artikulace** fonému je zpravidla složený ze tří následných fází:

intenze–tenze–detenze,

tj. přípravné fáze, vlastní fáze a fáze opouštění pozice. Vedlejší artikulace, **timbre**, charakterizovaná obvykle jako „barva, zabarvení“ základního způsobu artikulace hlásky (a tedy jako *cosi* navíc), je buď pevná, nebo individuální. Individuální timbre jednotlivých hlásek je rozlišujícím osobním rysem jedince a slouží k jeho identifikaci podle hlasu. K typům pevného timbru patří zvl. **palatalizace**, **zaokrouhlení**, **otevřenost** (apertura, viz výše) aj.

Přízvuk

Slova mívají obvykle aspoň jeden **přízvuk**, který je v nich na některé slabice (viz i 5.341). Slovní přízvuk je zásadně buď *pevný* jako v češtině či obv. i v ugrofinských jazycích (první slabika) nebo *velštině* či *polštině* (předposlední slabika), nebo *pochyblivý* jako v ruštině, litevštině, angličtině, němčině aj. **Dynamický** (silový, důrazový) přízvuk, jaký je např. v češtině, je založen na zesílení intenzity hlasu, **melodický** (**tónový**) přízvuk, jaký má např. švédština (srov. však i litevštinu aj.), je naopak založen na střídání, resp. změně tónů; oba přízvuky jsou však svou podstatou zčásti odlišné jevy (viz 5.341, zvl. jazyk s přízvukovým a slabičným rytmem). Protože má přízvuk suprasegmentální povahu, je to svou podstatou jev fonologický; v transkripci se značí svislou povýšenou čárkou před přízvukovým vokálem.

Způsoby grafického záznamu zvuků a fonémů jsou v různých jazycích velmi různé (viz 1.6 a obecné typy v grafice, 1.53) a jediná grafická forma formě akustické odpovídá jen málokdy. To se týká především konsonantů, z nichž však některé (jako *r, l, m, n, d, s* proti jiným) mají sklon být zapisovány v různých jazycích obvykle stejným způsobem (a tedy jako *r, l, m, n, d, s*), ale i vokálů. Pro zápis jiných fonémů, např. čes. *č*, se v různých jazycích objevuje množství podob. Proti konsonantickým geminátám bývá vokalická délka zapisována také různě, zvl. diakriticky (ze slovanských jazyků jen v češ. a sloven.), nebo signalizována zdvojením krátkého vokálu (např. v holand. *maanaad* „mák“ či fin. *syyttää* „obžalovat“, kde je navíc i geminované *t*), nejčastěji však z formy slova k poznání není.

5.333 Kombinatorika (syntagmatika) hlásek: jejich řetězy

Některé typy kombinací hlásek vznikající segmentací mají svá jména i funkce. Srov. mj.

slabika ← **takt** ← **úsek věty (kólón)** ← **věta**

Přes potíže s přesným vymezením bývají tyto kombinatorické jednotky prakticky, intuitivně zřejmé. **Slabika** je zpravidla víc než hláska a méně než slovo a její podstatou je obv. jediný vokál (morfému však slabika obecně neodpovídá); *heterosylabický* označuje výskyt, přináležitost (např. morfému) do dvou sousedních slabik, zatímco *tautosylabický* výskyt ve slabice téže. **Takt** je vyšší útvar sestávající z kombinace slabik s jedním přízvukem (zpravidla mezi 7–16), zatímco **úsek věty (kólón)** je pak část věty oddělená pauzou od jiných. Srov. *Taková ostuda, já se už na*

to nemůžu dívat! kde se 16 zastoupených slabik dělí do čtyř taktů (vyznačeny polotučně) a dvou kólónů (hranice zde daná čárkou). **Předěl** (někdy též: *dierém*) mezi úseky bývá vedle pauzy vyznačen i melodicky (v příkladu výše je *dierém* dán hranicí kólónů). Naproti němu neobvyklá, tj. neorganická pauza (nejen ve větě, ale i v syntagmatu, konstrukci aj.), která je nežádoucí (s výjimkou využití ve verši), je **cézura**. Délka krátké slabiky se někdy bere za minimální jednotku délky slabiky, a pak se nazývá *móra*. Pokud má slovo přízvuk, je jeho nositelem slabika.

Svým způsobem opačným jevem, který neumožňuje, resp. ztěžuje vytváření zvláště menších kombinatorických jednotek, je **hiát**. Je to přeryv ve výslovnosti heterosylabického řetězu, zvl. při sousedství podobných či stejných vokálů, srov. ve slově *cha-os* i mezi slovy *nese eso*. Protože to je jev artikulačně obtížný, a tedy nežádoucí, objevuje se snaha o jeho odstranění tam, kde to je možné. Výsledkem pak bývá **vázání** slov, popř. vkládání další hlásky, srov. *modrovoká*. Důsledkem existence hiátu může být však i výslovnost s **rázem** (srov. 5.332), srov. spojení *s Evou, na adresu* vyslovené s rázem (což je těžší), tj. *slevou, na! adresu*, a bez něj, tj. *sevou* (druhý případ, tj. *na! adresu*, resp. [*na:dresu*] se příliš nevyskytuje). Vázání slov bývá v některých jazycích, např. ve francouzštině nebo italštině, gramatikalizováno, zvl. u kombinací členů a předložek, srov. ital. *nella* (viz dál, změny hlásek, kontrakce, zvl. 5.35).

Hlásky mají při svých kombinacích (uvnitř slova i přes jeho hranice vůči začátku či konci slova druhého) na sebe vzájemný vliv různého druhu. Dva nejběžnější případy představuje asimilace a vokálová (dříve též: vokální) harmonie.

Asimilace (spodoba) je poziční ovlivnění jedné hlásky druhou, zvl. znělostní, popř. i jiné, obv. z důvodů přirozeného usnadnění výslovnosti. Srov. české *kdo*, ve kterém se vlivem *d* mění *k* ve výslovnosti na *g*, tedy [*gdo*] nebo holandské *ik ben* „já jsem“ vyslovované jako [*igben*, resp. *əgben*], popř. typickou arabskou asimilací určitého členu, např. *al-šamsu* „dům“, vyslovované [*eš-šamsu*]. Uvedené případy ilustrují asimilaci zpětnou (regresivní), existuje však i asimilace progresivní (viz též dále, změny hlásek).

Vokálová harmonie, běžná mj. v ugrofinských jazycích, i když ne všech (ale i v mongolštině, turečtině aj.), je signálem typu hláskové kombinace a zároveň i jednoty, sounáležitosti morfému a tvaru daného slova (protože však ulehčuje výslovnost, je projevem i jisté ekonomie). Srov. dvě typické varianty pro tíž finský sufix inessivu označující vnitřek: *talossa* (v domě) a *merissä* (v moři), podobně *ymmärtämättömyys* (nedostatek porozumění) obsahující pouze zadní vokály. Podle povahy vokálů slova (obvykle buď předních, nebo zadních) se volí ta varianta sufixu (s předním či zadním vokálem), která se s povahou slovního základu shoduje, je s ní v „harmonii“, tj. zhruba tu platí, že ve slovním tvaru se můžou vyskytnout jen vokály přední či jen zadní aj.

Pozici konsonantů v kombinaci určitého druhu však odpovídají i pestrá pravidla kladení irské aspirace a řídkšího jevu **eclipse**. Eclipse je svými pravidly poměrně náročná poziční změna neznělých konsonantů ve znělé (*p, t, k, f* → *b, d, g, v*) a znělých konsonantů v nazální (*b, d, g* → *m, n, ng*); v písmu se zaznamenává zachováním původního konsonantu a předepsáním znaku eclipse před něj, tedy *bp, dt, gc, bhf, mb, nd, ng*, např. *na mbád* „člunů, tj. gen. pl. s určitým členem“ od nom. sg. *na báid* „čluny“. Eklipsi se poněkud blíží alternace počátečního konsonantu při flexi v některých afrických jazycích, srov. *fulbe*, kde se pravidelně podle své syntaktické funkce mění *r/-d-* → *nd-*, *w/-b-* → *-mb*, či *f/-p-* → *p-* aj. (podle nominálních tříd), např. *o remii* (on farmařil) proti *be ndemii* (oni farmařili).

Některé disciplíny poznatky fonetiky aplikují v praxi. Patří k nim **logopedie**, zabývající se léčením poruch mluvení a výslovnosti (zvl. dětí), a **foniatrie**, zaměřená na léčení patologických rysů mluvení a mluvních orgánů. **Ortoepie** (správná výslovnost) spadá do sféry jazykové politiky. Správné členění mluvního řetězu, zvl. na takty a kóla při přednesu, veřejném projevu apod., se označuje jako *frázování*; zahrnuje však vedle pauz i dodržení melodie, rozložení důrazu aj. **Dikce** je charakteristický způsob výslovnosti jedince; šířeji je to i označení pro charakteristický a účinný způsob vyjadřování, především ve volbě slov.

Vedle různých hlasových **poruch** (dysfonií), chraptění, sípání aj., patří k běžným poruchám především poruchy artikulační, jako je šišlání (sigmatismus), ráčkování (rotacismus), koktání a breptavost, popř. dyslalie (patlavost), huhňavost aj.; řídké a zásadnější poruchy zahrnují dysartrii (anartrii, neschopnost artikulovat), dysfonii (selhání hlasu, neschopnost tvořit hlas) a dysrytmii (neschopnost mluvit při zachování normální intonace a rytmu). Oblast, resp. pravidla správného tvoření hlásek jsou předmětem zájmu **ortofonie**.

5.34 Fonologie

5.341 Foném, přízvuk a tón

Foném (viz výše 5.32), funkční jednotka daná souborem distinktivních rysů, je dvojího druhu, segmentální a suprasegmentální; obojí je abstraktní povahy. Segmentální fonémy (obv. však jen fonémy) mají úzký vztah k hláskám jakožto ke svým variantám (viz výše). Jako **suprasegmentální foném** (někdy označovaný též jako *prozodém*) se běžně označuje **intonace** a **přízvuk** (viz i dále prozodie), v řadě jazyků však i *tón*. Úplný popis **fonologického systému** jazyka zahrnuje všechny segmentální fonémy včetně určení kontextů pro jejich alofony. Stejně tak do něj však patří i popis těch sledů fonémů, které jsou v něm přípustné a těch, které nejsou, spolu s popisem suprasegmentálních rysů (včetně melodie, přízvuku i důrazu) a fonémů. Zatímco konsonantický subsystém je vždy větší (konsonanty jsou výrazně opornými prvky významu, srov. zde arabský kořen), může být subsystém vokálníky někdy velmi omezený; takto některé jazyky abchazsko-adygské a australské jazyky vystačí se 3 vokály (konsonantů má naproti tomu abchazština 69!). V důsledku toho existuje v jazycích také jen velmi omezený počet slov vytvářených pouze z vokálů, srov. čes. *a, i, o* aj., švéd. *ö* (ostrov), fin. *yö* (noc) či fr. *eau* (voda, kde však jde jen o jediný foném).

Intonace je distinktivní melodické (popř. tónové) schéma typu věty (též: její **melodie**), chápané jako foném a často i znak, které je např. jiné u otázky a rozkazu apod.; svůj korelát v grafické formě obv. nemá. Typická funkce a rozsah uplatnění intonace zahrnují rozsah a hranice fráze, vyznačení výčtu, otázky, oznámení, rozkazu aj. **Kadence** (stoupavá, klesavá apod., též *melodém*) je označení koncové intonace, která bývá pro povahu věty nejrelevantnější (někdy, např. v italštině, je to však i označení pro typ intonace příznačný pro určitou oblast, kraj). Koncová klesavá intonace je typická pro oznámení (je to ekvivalent tečky v písmu), resp. zvolání, zatímco otázka mívá v řadě jazyků koncovou intonaci (kadenci) stoupavou. Proti typické kadenci může věta končit i *antikadencí*, tj. intonací se stoupavým závěrem. I když je intonace v zásadě vázaná zvl. na větu, existují pevné korelace určitého typu intonace a některých menších jednotek, zvl. partikulí. **Přízvuk** je naproti tomu označení pro dva různé jevy, přízvuk větný a slovní.

Přízvuk větný, tj. zvl. **důraz** (= **emfáze**), je zvýraznění části věty co do její intenzity, délky a zvláště výšky; nespecificky, resp. laicky a pod označením *akcent* však může splývat s intonací (zvl. je-li nezvyklá nebo nevhodná). Kromě toho, že mluvčímu umožňuje subjektivně ve větě navíc zdůraznit, co považuje za důležité, může rozlišovat i význam vět, srov. formálně homonymní anglické věty, lišené jen důrazem:

A – *John has plans to leave.*

B – *John has plans to leave.*

Věta **A** vypovídá, že Jan má k zanechání, deponování apod. nějaké plány, zatímco věta **B** konstatuje, že Jan plánuje odjezd, odchod apod. (viz aktuální členění 5.4219).

Přízvuk slovní (je jeden, popř. u delších a složených slov jich bývá i více), zdůrazňující, zvýrazňující určitou slabiku slova, resp. její vokál, je buď pro všechna slova pevný, nebo pohyblivý, tj. proměňuje ve slovech své místo. V druhém případě (jde ve skutečnosti o více podtypů) často jeho změna signalizuje změnu významu slova nebo funkce, tj. přízvuk má v tomto smyslu funkci kontrastivní, jíž se signalizují hranice slova, srov. ital. *ancora* (kotva) proti *ancora* (ještě), rus. *rukí* (gen. sg.) oproti *rukí* (nom. pl.) „ruka“ apod. Slovní přízvuk je založený na zvýšení intenzity (hlasitosti), ale i na změně délky a výšky artikulace. V některých jazycích je stálý, tj. ve všech slovech na stejném místě (např. v češtině vždy na prvním, ve velštině či polštině na předposledním), jinde je pohyblivý, srovnáváme-li různá slova navzájem (např. v angličtině), anebo dokonce i tvary slova jednoho (jako v ruštině). Povaha přízvuku pohyblivého souvisí především s jeho využitím v morfologii. V grafické formě jazyků se přízvuk obv. běžně neoznačuje, jsou však výjimky, srov. např. ital. *città* „město“ aj.

Z hlediska celkového rytmu se rozložení slovních přízvuků ve větě v určitém jazyce může blížit více k typu s *přízvukovým rytmem* (zvaný též *izochronní*) nebo naopak *rytmem slabičným*. V prvním případě, který představuje např. angličtina, věta budí dojem rozdělení a střídání přízvuků ve zhruba pravidelných intervalech; v druhém případě (se slabičným typem rytmu, též *izosylabickým*), který představuje např. francouzština (a čeština), se slabiky naopak vyskytují ve zhruba pravidelných intervalech. Je-li tento jev spojený s tóny, tento rozdíl se násobí, jako je tomu v případě některých čínských dialektů, které stojí v tomto smyslu proti sobě.

Tóny

Tóny, tj. rozdíly ve výšce fonému (resp. jeho frekvenci), charakteristické pro řadu jazyků, představují takovou odchylku od lineárnosti znaku, která střídáním (dvou nebo více tónů) liší význam slov (viz 1.3); umožňuje se tak bohatý nárůst jejich polysémie. Rozlišují se tóny rovné (jedné výšky, obv. jen vysoký a nízký, někdy však i střední) a konturové (stoupavé n. klesavé, popř. kombinované) a platí, že zpravidla jedna slabika má i jen jediný tón. Souvislost existence a fungování tónů (někdy melodického, resp. tónového přízvuku) na jedné straně a (dynamického) přízvuku a intonace, popř. i důrazu na straně druhé není dosud plně popsána. Obecně se přijímá, že jazyky jednak mohou mít tóny a přitom nemít přízvuk, jednak že mohou mít přízvuk a nemít tóny a jednak také, že mohou mít obojí. Zda existují jazyky jak bez tónů, tak bez přízvuku, však je sporné. Tóny jsou velmi rozšířené a spolu s typickou kompozicí jsou charakteristickým rysem zvl. polysyntetických, resp. izolačních jazyků; v různé

míře je využívá více než třetina jazyků světa (především Subsaharské Afriky, východní Asie, v menších souborech indiánských jazyků amerických a v Pacifiku a ojedinělé jazyky další jako švédština, norština, srbština, slovinština aj.).

Rozdíly mezi fonémy tu jsou tedy dány suprasegmentálně, rozdíl v tónu, a takovýto rozdíl v tónu pak bývá využit k rozlišení lexikálního významu. Typické **tónové (polytónické) jazyky** mívají v průměru 2–6 tónů, kdy pak má tón obvykle každé přízvučné slovo; výskyt tónu však na přítomnost přízvuku vázán být nemusí (viz výše). Podobně existují jazyky, v kterých tónovému rozlišení podléhá každá slabika slova. Např. mandarinská verze čínštiny, kde základní slova jsou obvykle jednoslabičná, užívá 4 tóny (vysoký, stoupavý, stoupavě-klesavý a vysoký klesavý). Některé její dialekty jsou však v tomto ohledu bohatší, srov. *ma*, které má v pekingské čínštině, je-li vysloveno s rovným tónem, význam „matka“, ale význam „konopí“, je-li vysloveno s tónem stoupavým, a „kůň“, je-li vysloveno s klesavě-stoupavým. Podobně slovo *tong* může podle svého tónu znamenat „otevřít n. měď n. kád n. bolet“. Stejně tak norské [húse], které vysloveno s akutovou výslovností označuje „dům“, zatímco [hùse], tj. s gravisovou (krátkou) výslovností, označuje sloveso „zabydlit, ubytovat“; jejich grafická podoba je na rozdíl od fonické, rozlišené pouze tónově, ovšem rozdílná (*huset* v prvním případě a *huse* v druhém).

Tóny mohou v určitých situacích (zvl. s ohledem na jasnost a tempo mluvy) podléhat i pozici asimilaci, popř. redukci, ale lze se i naopak setkat s případy redukce nosné slabiky, přičemž její původní tón je zachován (což mluví pro určitou autonomnost aspoň jistého typu tónů). Přítomnost tónů v jazyce nutně nevylučuje užívání větné intonace (podobně jako přízvuku). Ta však může v důsledku toho, že sama nemá pevnou vazbu na určitou formu, být ve prospěch tónů oslabena. Tento jev pro svou zvláštní povahu, kdy jeden fyzický prostředek je využíván pro dvě různé funkce (tónu a intonace), však dosud vyžaduje další studium. Důraz, emfáze však obvykle přítomností tónů oslabena nebývá.

5.342 Distinktivní rysy fonému (protiklady). Prozódie. Paradigmatika fonémů

Mají-li rysy odlišující fonémy od sebe systematickou platnost, tj. opakují-li se u více než dvou fonémů, nazývají se obv. **korelace**. Základní je (podle Jakobsona – Halleho) inventář dvanácti rysů, a to sonorosti, který je doplňován aspekty, resp. rysy kvantity a tonálnosti (ne/účasti tónu). Takto je foném především dán relativně, kombinací binárně pojatých (ne/zastoupených) rysů, resp. opozic (tj. obv. +/-; jsou založené většinou jak artikulačně, motoricky, tak akusticky), které lze zpravidla i zároveň lišit z hlediska příznakovosti a bezpříznakovosti:

- 1 – **vokalický/nevokalický** (kulminativní)
- 2 – **konsonantický/nekonsonantický** (marginální)
- 3 – **nazální/orální** (nosový/ústní)
- 4 – **kompaktní/difuzní** (vyžadující více/méně energie vzhledem k místu závěru)
- 5 – **závěrový/kontinuální** (prudký/nepřudký začátek)
- 6 – **drsný/nedrsný** (větší/menší intenzita šumu)
- 7 – **plný/omezený** (vyžadující více/méně energie za krátkou dobu, zvl. implozivy/mlaskavky/ejektivy)
- 8 – **znělý/neznělý** (ne/přítomnost důsledku kmitání hlasivek)
- 9 – **napjatý/nenapjatý** (ne/přítomnost svalové napjatosti)
- 10 – **gravisový/akutový** (‘, s dominantní nízkou/vysokou částí spektra)

11 – **plochy/neplochy** (s klesavým posunem a slábnutím horních složek frekvence nebo nikoliv)
12 – **ostrý/neostrý** (se stoupavým posunem a sílením horních složek frekvence nebo nikoliv)
Pozn.: Rysy 1–8 jsou založené na sonorosti, rys 10 na napjatosti a rysy 10–12 na tonálnosti (tonalitě).

V jiných přístupech se zdůrazňují zčásti jiné rysy (popř. i jiná jejich pojmenování), zvl. způsob a místo artikulace, aspirace, kvantita, timbre a glotalizace nebo koronárnost (artikulace zvednutou špičkou jazyka proti patru), laminálnost (artikulace plochou jazyka), rozdíl tón–šum či vibrace; některé pojmy mohou mít alternativní názvy, srov. anteriorní pro difuzní a neanteriorní pro kompaktní.

Mezi fonémy fonologického systému je několik typů **protikladů** (opozic), binárních i multilaterálních (srov. 4.3). Určují se tu však ještě další distinkce, zvl. s ohledem na jejich distribuci, které bývají někdy uplatňovány i mimo fonologii, zvl. v morfologii. Fóny, resp. fonémy, které netvoří kontrast v tomtéž kontextu, jsou ve **volné variaci**, např. české *n* a *ŋ* ve slovech typu *sklenka*, zatímco např. znělé a neznělé *ř* jsou, jakožto realizace téhož fonému *ř*, v **komplementární distribuci** podle sousedství znělých uvnitř slova a pozice na jeho konci. Komplementární distribuce, popř. i volná variace jsou charakteristické např. pro rozdíl mezi alofóny téhož fonému. Množství rozlišovaných fonémů (a jiných jednotek) se stalo základem pro pojetí **funkčního zatížení** (viz 3.22).

Prozódie je název, který se někdy užívá pro oblast suprasegmentálních aspektů, resp. prozodických rysů mluveného jazyka (prozodického systému); její jednotka se pak tudíž nazývá **prozodem**. Zahrnuje především melodii (tónovou strukturu), hlasitost, tempo (rychlost) a rytmus (ne/pravidelnost průběhu), resp. jejich variace. Šíře a množství jejich variací výrazně charakterizuje a individualizuje každý jednotlivý projev a dodává mu zároveň (nejde-li o osobní odlišnosti) mnoho dalších sémioticko-sémantických rysů včetně nové obsahové a kontextové informace.

Úhrn fonémů systematicky uspořádaných do tříd (paradigmat) představuje zároveň i část **paradigmatiky fonémů**; jiným příkladem paradigmatiky jsou i třídy fonémů vymezené místem artikulace, jejich způsobem, výškou aj. (srov. 5.332).

Vedle individuálních zvláštností a rysů promluvy (chraptění, individuální výška hlasu aj., které sémioticko-sémantickou povahu nemají) a výše uvedených funkčních rysů prozódie, které jsou podle cíle a potřeby individuálně variabilní, je zpravidla třeba lišit ještě i další. Těmi jsou **prozodické rysy** vyžadované a očekávané zvykově (situační, zdvořilostní) podle standardního typu komunikativní situace. Srov. např. diplomatické přijetí a projev nižší tónové výšky, omezené hlasitosti, pomalejšího tempa a spíše pravidelného rytmu, avšak obvykle bez důrazu. Tónová, resp. intonační povaha projevu je u běžných typů postoje či reakce velmi charakteristická a dobře známá, srov. příslušný druh intonace při vyjadřování např. podlézavosti, povznesenosti, autoritativního příkazu, zesměšňování (mj. intonační nápodobou), neochoty (bručení), důvěrnosti (šepot) apod.

5.343 Kombinatorika (syntagmatika) fonémů

Kombinatorika fonémů čili **fonotaktika** se zabývá možnostmi a omezeními, které v oblasti spojování fonémů jsou (tj. při vytváření morfémů ap.), a to mj. z hlediska doprovodných

změn, přesněji alternací (viděno z hlediska synchronního). Obecně (a zvl. v diachronních studiích) se každá poziční změna morfému/slova v místě kontaktu s jiným nazývá **sandhi**. Nejběžnějšími typy těchto změn, alternací jsou:

- 1 – **asimilace** (viz 5.333 a dále, 5.35)
- 2 – **vokalizace**: dodávání vokálu, např. české vkladné *-e-* (*v-e-jít* proti *v-lézt*)
- 3 – **neutralizace protikladu**: např. neutralizace znělosti na konci slov, běžná v řadě jazyků, též v češtině, srov. stejnou výslovnost slov *led* a *let*
- 4 – **redukce** (vokálů v nepřízvučné části slova): srov. angličtinu a ruštinu aj. (též 5.35)

Součástí fonotaktiky je však i studium těch hláskových kombinací, které vytvářejí morfémy, popř. i těch, které je v daném jazyku nevytvářejí. Např. 64 000 českých slov je vybudováno na 1737 kořenech různého složení (to mj. silně závisí na slabičnosti). Z nich nejtypičtější a nejčastější je struktura kořenu *KVK* (při rozlišení pouze konsonantu *K* a vokálu *V*), tj. je to jeho kánonická podoba. Naproti tomu lze z omezeného počtu extrémních případů vidět, proč extrémy jsou: jednoduchých konsonantických kořenů *K* je sice v češtině aspoň 90 (srov. např. *j-*, např. v tvaru *jal* slovesa *jmout*), ale vokalický není (u autosémantik) žádný; na druhé straně však je zase silně konsonantický typ *KKKVK* (*střel-*) dost netypický.

5.35 Změny hlásek a alternace

Typů hláskových změn (alternací), ke kterým dochází v systému i textu, synchronně i diachronně, je celá řada. V zásadě je lze obecně třídit na

	A synchronní	B diachronní
1 syntagmatické	+	+
2 paradigmatické	+?	+

Synchronní změny mají povahu zpravidla kombinatorickou, tj. jsou syntagmatické (srov. i vliv hiátu, 5.333), a nemusejí mít trvalou povahu; diachronní změny však trvalou povahu mají. Hlavní konkrétní typy změn (pod svými tradičními názvy a písmenným zařazením do typu) jsou:

– **Asimilace**, spodoba, A1, (B1): poziční ovlivnění jedné hlásky druhou (viz 5.333 výše); její uskutečnění může usnadnit *epenteze* (tu viz dál). Asimilace má různou povahu a zahrnuje např. i *nazalizaci* (dodání nazální výslovnosti vokálu; tu je ovšem třeba lišit od diachronního, trvalého procesu nazalizace), srov. občasnou nazální výslovnost angl. *a* ve slovech jako *hand* „ruka“.

– **Epenteze**, A1/2: vkládání dalších hlásek pro ulehčení výslovnosti obtížně artikulovatelných shluků, a to buď před začátek slova (*proteze*, viz dál), nebo do jeho vnitřku; v takovém případě jde o **anaptyxi**, srov. někdy holand., popř. i nářeční angl. *filəm* pro standardní *film* či čes. *idea-ideje*; sem patří zčásti i vokalizace, zmíněná dříve. *K* vkládání (paragogického) vokálu může docházet i na konci slova, zvl. stojí-li tam přízvučná slabika zakončená na konsonant, jehož koncové výslovnosti se mluví může vyhýbat, srov. it. nestandardní *tramme*, *gasse* (k *tram* „tramvaj“, *gas* „plyn“).

– **Proteze**, vkládání, A1: vsunutí hlásky zvl. na začátek slova, srov. čes. *okno*, chodské *haby*, špaň. *especial*, popř. i dial. angl. *espeak* (mluvit); zvl. pro diachronii je typické protetické *j*, *w*. Proteze je spolu s anaptyxí součástí širší epenteze (viz výše).

– **Palatalizace**, B1/2, (A1/2): „měkčení“ zvl. čes. řady *k g* → *č dž*, *t d* → *t' d'*, srov. *rod* : *rodina*. Opakem je **depalatalizace**.

– **Přehláska (umlaut, metafonie, popř. i perifonie)**, A1: obv. změna kvality vokálu, např. *a* → *e*, často pod vlivem okolí, srov. např. stčes. *duša* : *duše* či něm. sloveso *raten* : (*du*) *rätst* „radit : radíš“. Někdy se liší i její subtypy. **Ablaut** se obv. rezervuje pro původní inde. alternaci zvl. kořenových vokálů (viz 5.4113).

– **Redukce**, oslabení, A/B1: vypuštění hlásky, srov. něm. *Angst*, vzniklé z *Angest* (strach), holand. *krant* vzniklé z *courant* (noviny), švéd. *han sa(de)* (řekl); jde-li o ztrátu uvnitř slova, nazývá se zvl. v diachronii též *synkopa* (ta je velmi běžná např. ve flexi keltských sloves) a na konci slova *apokopa*, srov. *kilo(gram)*, něm. *Herz* vzniklé z *herze* (srdce), čes. *kos(t)ka*; *afezeze* (též *proziopeze*) je redukce počáteční hlásky nebo slabiky slova, srov. angl. *knife* „nůž“ ve výslovnosti (nevyslovuje se *k-*) či čes. *měno*; odlišná synchronní redukce je obv. jen ve výslovnosti v nepřízvučných slabikách, srov. angl. *about* a výslovnost [əbaut] „o (něčem)“, srov. i praslovanské redukované vokály známé pod názvem *jery*, tj. *ъ* a *ь*.

– **Haplogogie**, B1: vynechání podobného ze sousedství, srov. *minera(lo)logie*, *tragi(cko)komický*.

– **Elize**, A1: obdoba synkopy, ale obv. jen synchronní, srov. čes. mluvené *kos(t)ka*.

– **Metateze**, B1: přeskupení sledu několika hlásek, srov. angl. *bird* (pták) z původního *brid*, čes. *mléko* vzniklé z *melko* či lidové *cerel* místo *celer*.

– **Disimilace**, B1: rozlišení podobných či stejných hlásek, srov. angl. *pilgrim* z lat. *peregrinus* (poutník).

Projevem občasně vědomé snahy nejen po nerozlišení, ale naopak po zvýšení podobnosti, a tedy i obtížnosti, jsou některé hříčky v podobě říkánek, nalezitelné v řadě jazyků, srov. české *Tři sta třicet tři stříbrných stříkaček stříkalo...*

– **Kontrakce** (též: *elize*), B1, A1: v obecném smyslu stahování, zvl. dvou slabik v jedinou, srov. něm. *im* (= *in + dem*) „v/do + člen urč. mask./neutr. v dativu“, franc. *du* (= *de + le*) „z/od + člen urč. mask.“, ital. *nella* (= *in + la*) „v/do + člen určitý fem.“, *del* (= *di + il*) „z + člen urč. mask.“. Kontrakce je méně obvykle však i mezi prepozicí a osobním zájmenem, srov. výrazné a komplexní irské *orm* (← *ar mé* „na mně“), *uait* (← *ó tú* „od tebe“), *leo* (← *le siad* „s nimi“), *dúinn* (← *do sinn* „k nám“) apod.

– **Sonorizace**, A2, B2: nahrazení neznělého konsonantu znělým (it. *strata* → *strada* „ulice“).

K diachronním paradigmatickým (makro)změnám zasahujícím obv. celý hláskový systém patří i **mutace**. Jejím typickým příkladem je germánské hláskové posouvání (Lautverschie-

bung, viz i 7.2) při přechodu z indoevropského stavu do stavu germánského (kdy se měnily znělé okluzivy na neznělé a neznělé okluzivy na neznělé afrikáty aj.), srov. inde. *pater* gótské *fadar* (otec), lat. *cornu* gót. *haurn* (roh).

Někdy se za změny považují i monoftongizace či diftongizace (viz 5.332), srov. i analogii jako faktor změn (3.13, 3.21) a vázání (5.333). Srov. však i změny v 5.332–3 včetně vokálové harmonie.

5.4 Gramatika

Gramatika (mluvnice) je organizovaný úhrn pravidel jazykového systému chápáný jako principy tvorby a organizace vět, promluv, textů, a tedy komplexních jednotek jazyka a jejich skládání z jednotek elementárních (tj. často bez výčtu většiny jednotek systému). V aplikované podobě se jí rozumí především popis struktury, resp. té části systému jazyka, která se vztahuje ke kombinacím jednotek, zvl. při tvorbě vět. Avšak názorů na to, jak gramatiku chápat i jak ji členit, je mnoho. Zatímco např. už de Saussure upozorňuje, že ani lexikon (slovník) nelze od ní dobře oddělovat, tradiční přístup, absolutizující její jednotlivé části (morfologii a syntax), ji stále ještě leckdy vnímá jen jako jakýsi umělý slepenec těchto částí dohromady. Extrémní stanovisko tu zaujímá Chomsky, který gramatiku v podstatě ztotožnil se syntaxí.

Protože každý jazyk užívá konečného souboru pravidel k tvorbě nekonečného množství vět, promluv a má **rekurzivní** pravidla (koordinace, vedlejších vět aj.) umožňující v teorii, aby jeho věty byly nekonečně dlouhé, jsou proto i jeho gramatiky užívající **formální pravidla** (tj. matematická a logická) v tomto smyslu formální. Stupeň formálnosti je ovšem různý; obecně se mluví o formalismu těchto přístupů. Výrazně formálními gramatikami jsou dnes gramatiky především generativní dvou typů (vlastní začátek souvisí s Chomským): první se pokouší matematicky charakterizovat jazyk jako množinu vět (Katz, Montague, též Montagueova gramatika formalizující i sémantiku), tj. abstrahovaně od kauzálních faktorů v lidské společnosti, druhý usiluje o zachycení jazyka z hlediska psychologické schopnosti mluvčího (Chomsky, mentalistická gramatika). Avšak otázky, které zvláště druhý typ gramatiky (mentalistické) vzbuzuje, tj. otázky po tom, zda existují nějaké kauzálně působící kognitivní struktury v lidském mozku, které dávají člověku jeho schopnost řeči, a jakým způsobem, jak silně, popř. jak kauzálně působí apod., zůstávají stále bez výraznější odpovědi, a mají tudíž spíše povahu hypotéz. Míra úspěšnosti vytvořené gramatiky, její **adekvátnost**, se posuzuje z hlediska míry vystižení jazykových dat, která popisuje.

Gramatičnost parolových, textových struktur jakožto komplexních jednotek (především vět), tj. jejich gramatická povaha, znamená, že byly správně vytvořeny podle **gramatických pravidel**, a jsou tudíž přijatelné; odtud také někdy termín **gramaticky správný**. Co je ovšem gramaticky správné, nemusí být nutně **sémanticky správné**, srov. **Ta dlouhá hloupost štěkala kolmo*, kde je na rozdíl od sémantiky gramatika správně uplatněna. Tento příklad také naznačuje přirozenou prioritu vedoucí od významu k mluvnicku, ne však naopak. I bez gramatiky lze totiž, s využitím prostého sledu (juxtapozice) pojmenování, dosáhnout určité základní sdělnosti komunikace, a tedy **smysluplnosti**, srov. např. **Já ten klíč zítra vrátit ten paní*; právě tento způsob využívají jazyky pidgin (tam je ovšem funkční, normální). Z hlediska gramatického je taková komunikace pak **agramatická**. Pojem gramatiky je velmi proměnlivý, často i co do

rozsahu jejího předmětu; takto např. univerzální gramatika není gramatikou v žádném z běžných pojetí, ale jen předpoklad univerzálního souboru principů jazyka (viz 5.11).

Gramatiky lze dělit podle jejich povahy různě, zvl. pak:

Aspekt	Typ gramatiky
A – (<i>Obsah</i>):	performační ¹ x systémová (→ 2)
B – (<i>Čas</i>):	diachronní ² x synchronní (→ 3)
C – (<i>Jazyky</i>):	univerzální ³ x teoretická ⁴ x kontrastivní ⁵ x jednojazyková (→ 4)
D – (<i>Cíl</i>):	preskriptivní (normativní) ⁶ x deskriptivní (→ 5)
E – (<i>Forma–Funkce</i>):	onomaziologická (nacionální, funkční) ⁷ x sémaziologická (→ 6)
F – (<i>Východisko</i>):	strukturní ⁸ x systémová (systémická) ⁹ x generativní ¹⁰ x stratifikační ¹¹ x funkčně-generativní ¹² aj.

Typy gramatik

Performační gramatika (1), zdůrazňující textové struktury a funkce a realizovaná dosud jen ojedinele, popisuje gramatiku tak, jak je skutečně užita a zjištěna v korpusu (jde u ní tedy o zobecnění parole); proti ní stojí gramatika popisující, obv. dosti apriori a bez funkcí, jazykový systém. **Diachronní** (2) gramatika (též **historická**) popisuje optimálně gramatickou podobu jen jednoho z minulých stavů jazyka a pro každý další stav je třeba mít vlastní. **Univerzální** gramatika (3, viz 5.1) není vlastně gramatikou a její název klame (Chomsky); **teoretická** gramatika (4) se snaží zachytit obecnější principy a kategorie nevázané na jeden jazyk, obv. však jen v podobě uplatněných alternativních možností v různých jazycích. Gramatika **kontrastivní** (dříve též **konfrontační**) (5) studuje ve srovnání gramatický systém dvou, popř. několika jazyků, zvláště z hlediska shod a rozdílů relevantních především pro jazykovou výuku; téměř vždy má jen dílčí povahu. **Preskriptivní (normativní)** gramatika (6) popisuje systém z hlediska snahy zachytit a předsat správný úzus prostředků jazykového systému, jakkoliv je tu mnoho subjektivismu a naráží se na námitku, že proti **deskriptivní** (ta realisticky popisuje vše, co v jazyce je) gramatika normativní realitu zkresluje a svůj výběr „politizuje“ (viz 3.32); typická její podoba je pak **školní** gramatika. **Onomaziologická (funkční)** gramatika (7) se pokouší o postulování výchozích funkcí a významových kategorií a snaží se jim přiřadit příslušné prostředky formální; skepsi lingvistů co do možnosti ji realizovat potvrzuje v praxi jen několik málo existujících pokusů.

Strukturní gramatika (8) vychází z ucelené teorie jazyka a zahrnuje řadu směrů (pražská, kodaňská, ženevská, americká bloomfieldovská); opírá se o studium systémových i textových struktur vytvářených jazykovými znaky a obv. i jejich funkcemi, tj. vztahy mezi nimi; má společný začátek u de Saussura. Zatímco gramatika **systémová (systémická)** Hallidaye (9), založená na paradigmatických vztazích v systému a funkci, má ke strukturní gramatice velmi blízko, je **generativní** gramatika (10, dnes častěji **transformační**) Chomského založená na představě možnosti formálními pravidly generovat, tvořit z konečného počtu prvků nekonečný počet vět; prošla a prochází řadou odlišných fází (frázová, generativně-transformační, řízení a vázání, minimalistický program, unifikace aj.). **Stratifikační** gramatika (11, Lamb) pracuje s hierarchizovaným popisem rovin; **funkčně-generativní** (12, Sgall) integruje vedle

funkce aj. také princip jazykových rovin apod. Směru a východisek je ovšem mnohem větší množství, z nichž většina, zvláště syntakticky založených, má však jen jepičí život. Za zmínku stojí ještě pojem *tradiční* gramatiky, tj. vlastně prelingvistické gramatiky vycházející ze staré latinské tradice, která ještě leckde zčásti přežívá.

Z hlediska *šíře pokrytí jazyka gramatikou* je nutné konstatovat, že vyčerpávající gramatiku (nejen ve smyslu I výše), která zatím k dispozici není, lze, jak se ukazuje, získat pouze neselektivním studiem korpusu; dosavadní tradice se tu dokonce – v jiném smyslu – nedokázala shodnout ani na tom, které roviny jazyka do gramatiky zařazovat: často vyčleňovanými, resp. dosud nezařazovanými bývají fonetika s fonologií, ortografií, někdy i slovtvorba a vždy lexikon (v anglosaské tradici se tu mluví poněkud nejasně jen o sémantice), popř. i pragmatika. Zvláště v poslední době se však znovu ukazuje potřeba, o které nepochyboval už de Saussure, propojit gramatiku a lexikon v jediné kontinuum; k realizaci je však ještě daleko.

Kategorie

Kategorie je třeba v první řadě odlišovat podle toho, zda odrážejí vnější realitu či nikoliv; ty první, odrážející **přirozené kategorie**, jsou, nemají-li parolovou povahu (viz 4.2), značně omezené a týkají se především jmenného rodu osob (srov. *žena* = jazykově femininum a biologicky ženského pohlaví, tj. zde je shoda mezi obojím rodem, stejnému jazykovému rodu slova *kniha* naproti tomu žádný přirozený rod neodpovídá). Většina je však druhého druhu, tj., jde o vlastní **jazykové kategorie** (též: gramatické, popř. i morfologické), které žádnou vnější realitu neodrážejí. Jazykové kategorie se pak zásadně dělí na

- (A) ty, které mají slova vždy, a tedy už v systému, a jsou tedy **systémové**,
- (B) ty, které jim jsou přiřazovány až při komunikaci ve větě, textu, a jsou tedy **textové** (srov. 4.2).

Obecně lze jazykovou kategorii chápat jako funkční (abstraktní a obecnou) třídu, realizovatelnou v relativně homogenních prostředcích, která zřetelně umožňuje mj.

- a – **specifikaci** – gramatickou: rod substantiv, vid; slovní druhy
– sémantickou: kvalita, děj, substance, nástroj, člověk aj.
- b – **alternaci**: zvl. aktivum–pasivum (diateze)
- c – **kvantifikaci**: číslo jmen, numerale
- d – **determinaci, určení**: ne/určitost, jedinečnost; deixe
- e – **specifikaci** (konkretizaci) aktantů věty a relací zvl. větných: osoba, větné členy, predikativum, pád aj.
- f – vyjádření **textových relací**: anafora aj.

Z dalších kategorií lze připomenout Aktionsart (druh děje), modus, reciprocitu, reflexivnost, impersonálnost, i/reálnost, modalitu, kauzalitu, posesivitu, rezultativnost, komparaci aj.

5.41 Morfologie

5.411 Morfologie a morfém

5.4111 Morfologie a její operace

Obecně se morfologií míní ta oblast gramatiky, která studuje povahu a chování morfémů; podle jejich dvou dosti odlišných typů se pak dělí i morfologie, a to na morfologii v užším a širším smyslu. Morfologie v *užším smyslu* se v podstatě kryje s **flexí**, tj. **deklinací** a **konjugací**, popř. i **komparací**, pokud je jazyk ovšem má (např. čeština je na tento typ morfologie bohatá, čínština však nemá žádnou). Morfologie v *širším smyslu* (která v nějaké formě existuje v každém jazyku) se týká **tvoření slov** (slovtvorby, 5.413), resp. **tvoření pojmenování**, a zahrnuje **derivaci**, **kompozici**, zčásti i **kombinaci slov** (**kolokace**) a další typy, zvl. **konverzi** (5.4131), **abreviaci**, **univerbizaci** aj.

Společný mají všechny tyto druhy morfologie **morfém**, byť různého typu; koncovka ovšem morfémem často není a nelze ji s ním ztotožňovat. Z hlediska pravidel se morfologie liší od syntaxe zpravidla jejich menší produktivností, resp. omezeností na určité třídy či subtypy, často v konkurenci s jinými; slovtvorné prostředky, procesy i typy jsou pak různě produktivní.

Z hlediska zásad textové analýzy a segmentace textu na morfémy, resp. morfy se někdy morfologie nazývá **morfematika** (**morfemika**).

Morfologické operace, tj. obecné operace, jimiž se tvoří slovo či jeho tvar, zahrnují (vedle kombinace slov a vlastních procesů slovtvorby, viz výše) především:

- **aglutinaci**: prosté (mechanické) připojení morfému (obv. však takového, který má jen jedinou funkci, srov. typologii na aglutinaci založenou v 6.11; ve flektivních jazycích je značně oslabena)
- **reduplikaci**: zdvojení téhož morfému (obecně spíše řídký případ), srov. laoské *mó* „blízký“ a *mómó* „velmi blízký“, švéd. *farfar* „dědeček z otcovy strany“ (*far* „otec“), popř. i čes. *poposkočit* (srov. i 5.4131)
- **redukční operace**: zvl. **deprefixace**, **desuffixace** (5.4134), **abreviace** aj.
- **alternaci**: střídání hlásek při tvoření slovních tvarů i nových slov (srov. 5.341), srov. *žena–ženě*, *pít–pije*, *ruka–ruce*, *vézt–vůz*

Tyto operace mají své aspekty syntagmatické (lineární přidávání/ubírání) i paradigmatické. K paradigmatickým aspektům vnitřním lze řadit zvl. alomorfii, k vnějším např. vytváření čeledí, funkčních tříd prefixů aj.

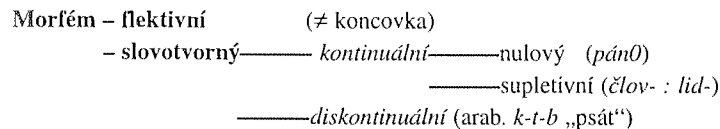
Objektem zájmu morfologie jsou zpravidla a především, ne však nutně, jen autosémantika (autosémantická, resp. plnovýznamová slova). Takto je např. pro **flexi** slovanských jazyků většinou charakteristická pozornost věnovaná dvěma skupinám autosémantik (a některým synsémantikům), skupině jmenné (substantiva, adjektiva, pronomina a numerale) a skupině slovesné (slovesa); nominální morfologii, resp. jmenné flexi se říká **deklinace**, verbální flexi pak **konjugace**.

Úhrn jednotlivých tříd (paradigmat) morfémů různého typu (tj. flektivních a slovtvorných, který se uvnitř blíže člení do užších tříd), a tudíž uspořádaný subsystém všech morfematických inventářů představuje **paradigmatiku morfémů**. Zásadní dělení v ní probíhá však mezi morfémy autosémantickými a synsémantickými (viz 5.4112), přičemž ty druhé můžou v jazycích určitého typu v různé míře chybět, kdežto první typ má univerzální existenci.

5.4112 Morfém

Morfém je minimální jazykový znak, tj. minimální (abstraktní a systémová) významová a/nebo gramatická jednotka, chápaná, má-li alomorfy, jako třída alomorfů. Morfém má tedy vždy význam a/n. funkci. Je pro něj charakteristická arbitrárnost formy ve vztahu k jeho významu či funkci.

Jeho typy lze ve vzájemné souvztažnosti zachytit jako:

Napříč tímto schématem jde dělení na morfémy **synsémantické (gramatické)** a **autosémantické**: flektivní a nulové morfémy bývají synsémantické (bez zřetelného významu, jen s funkcí, též: prázdne), ostatní jsou autosémantické (plnovýznamové, s lexikálním významem). Další distinkcí je způsob výskytu morfémů: jsou-li nutně spjaty se slovním základem či slovem, jsou to **morfémy vázané**, jsou-li samostatné, nazývají se **morfémy volné**; k těm prvním patří všechny typy v přehledu, ke druhým patří především jednomorfémová synsémantická (gramatická) či autosémantická (kořenová) slova, srov. angl. *on* (předložka „na“) proti *sea* („moře“) či čes. *do a nos*. Analýza lexikálního řetězu na morfémy však není bez problémů, a tudíž i pojetí morfému v některých detailech kolísá. Ke specifickým patří povaha (1) supletivních morfémů, srov. čes. *jd-u : š-el, já : mě*, angl. *go : went* „jít-šel/šli“, fr. *bon : pire* „dobrý–horší“ (tj. je tu např. *went* dvoumorfémové, tj. *wen-t?*) nebo (2) morfémů „nepravdělných“, srov. hol. *zie-n : zag* „vidět–viděl“ v sg.“ nebo angl. *foot : feet* „noha–nohy“, kde v obou případech si morfémy neodpovídají vůbec nebo jen zčásti.

Morfém a jeho formy (srov. i 5.2)

Langue	→	(realizace)	→	Parole	
/MORFÉM/ čes. BŮH angl. -S	=====→			morf ¹ <i>bůh</i> [-s]	↑ a l o m o r f y ↓
				morf ² <i>bož-e</i> [-z]	
				morf ³ <i>boh-ovi</i> [-iz]	
				morf ⁴ <i>boz-i</i>	
...		...		...	

Alomorf je (distribuční/poziční) varianta morfému (vždy jedna z několika), pojatá jako systémová alternanta a součást třídy alomorfů. Alomorf má tedy výrazný aspekt paradigma-

tický a mluvíme o něm, uvažujeme-li možné alternativy navzájem a místo jedné uprostřed ostatních. Studiem alomorfů a jejich zákonitostí se zabývá *alomorfie*.

Morf je (grafická/fonická) diskrétní (textová) realizace abstraktní jednotky morfému v textu (může být pro týž morfém jedna nebo více); morf má tedy v důsledku toho, že slouží realizaci, výrazný aspekt syntagmatický. Vztah morfému a morfu je tudíž týž jako u typu a tokenu, resp. exempláře.

Při analýze textu, ve výuce apod. se často nespecificky užívá místo termínu *morf*, popř. *morfém* i méně určité označení, zvl. *tvar/forma, koncovka* (ta může být větší i menší než morf, popř. s ním i shodná).

Morfologicky zvláštní povahu mají **ne/odlučitelné prefixy** (lat. *preverbium*, něm. *Verbzusatz* aj.), rozšířené zvl. v germánských jazycích (ne však v angličtině). Jsou to verbální prefixy tří typů: ty, které se od slovesa neodlučují nikdy, ty, které se odlučují vždy (a kladou dozadu za verbum a nomen ve funkci postpozice) a ty, které se někdy odlučují a jindy nikoliv. Distribuce zvláště posledního případu, která může být poměrně složitá, závisí na zvláštních pravidlech, přízvuku a typu významu slovesa (totéž sloveso může podle svých různých významů být zároveň odlučitelné i neodlučitelné). Některé případy můžou zároveň představovat i přechod od prefixu, tj. morfému k postpozici, tj. lexému. Srov.

švéd. *Var skal du stiga av?* (*avstiga* „vystupovat“, „Kde budeš vystupovat?“)
holand. *Hoe vat je dit op?* (*opvatten* „pochopit“, „Jak tomu rozumíš?“)
něm. *Jetzt geht mir die Geduld aus!* (*ausgehen* „vycházet; docházet“, „Už mi dochází trpělivost!“)

Preverbiem se někdy, zvl. v ugrofinských jazycích, však míní spíše než verbální prefix (popř. prefixální derivát) část kompozita (popř. takové kompozitum celé), kde prvky dodávané před verbální základ mají jednak spíše autosémantického morfému, a jednak můžou být i početnější. Srov. maď. *végigolvas* „přečíst“, dosl. „až do konce-číst“, kde je preverbium stejně jako v němčině apod. odlučitelné; jindy může preverbium odpovídat postponované adverbium, srov. fin. *otaa kiinni* „uchopit, sevřít“, dosl. „vzít–zavřený/o“. Rozdvojení a částečný přechod germánského preverbia jinam představuje afrikánské zdvojování, resp. opakování téhož (původně prefixálního) morfému, srov. *Hy kom uit die huis uit* „vychází z domu“, které lze v podobě koexistence prefixu a stejné či podobné předložky nalézt ostatně v češtině také (srov. ekvivalent).

Postavení morfému jako minimálního jazykového znaku bývá však poněkud méně přímočaré v jazycích užívajících ideogramů (srov. 1.53). Velmi výraznou jednotkou jazyka tu je *slabika*, tedy jednotka jen akustická, která tu sice morfému v zásadě odpovídá, ale ne vždy jednoznačně (tj. bývá zároveň i lexémem); jejím grafickým korelátém, který bývá také nejednoznačný, je pak znak, ideogram. Např. plný slabičný repertoár dnešní čínštiny tvoří 1542 slabik, avšak ty v důsledku vysoké homonymie, resp. polysémie odpovídají až sedmínásobku morfémů (a podobně i základních znaků). Extrémním případem tu je např. slabika [*li*], která má přes 30 významů, resp. funkcí, a tedy i množství grafických zápisů, tj. znaků čínského písma.

Arabský kořenový morfém, který je nediskrétní, tvořený z 90 % kombinací tří z 28 možných konsonantů, které tu existují, zůstává stejný, avšak mezi jeho konsonanty či před nebo za ně vstupují morfémy jiné (viz introflexi, 6.11); při těchto operacích tu tedy ve vztahu ke kořenu o alomorfy nejde. Pozoruhodný je tu však foném a morfém v jiném smyslu: zatímco

všech přes 3000 potenciálních permutací (z 28 konsonantů) v arabštině aspoň teoreticky existuje a dává tak velké možnosti derivační, je tu vzhledem k jejímu odmítání kompozit naopak problémem rozšiřování lexikonu v tomto směru (kořenů je však obecně více, přes 4000).

5.4113 Kombinatorika morfémů. Morfonologie

Při kombinaci morfémů (tj. některé z morfologických operací), ať pro účely gramatiky (flexe nebo při hyposyntaxi, viz dále), nebo tvoření slov, jde buď o kombinaci prostou, anebo s průvodní hláskovou změnou (viz 5.35 a 5.343). V druhém případě nastává tedy **sandhi**, některá z pozičních změn, zvl. pak **alternace**. Ta může být buď nespecifická a negramatikalizovaná, anebo gramatikalizovaná. Druhému případu se obv. říká **ablaut** podle funkčního střídání alternace (vokálu) v kořenu některých germánských tzv. silných, resp. nepravidelných sloves (němčiny apod., u angličtiny jen okrajově, v afrikánštině vůbec ne): srov. totéž verbum „zpívat“ a jeho infinitiv, tvar préterita a pasivního participia (kde jde v podstatě o ablaut *i-a-u*, popř. o varianty)

- angl.	<i>sing</i>	- <i>sang</i>	- <i>sung</i>
- něm.	<i>singen</i>	- <i>sang</i>	- <i>gesungen</i>
- švýc. něm.	<i>singe</i>	- - -	- <i>gsunge</i>
- dán.	<i>syng</i>	- <i>sang</i>	- <i>sunget</i>
- hol.	<i>zingen</i>	- <i>zong</i>	- <i>gezongen</i>
- island.	<i>syngja</i>	- <i>söng</i>	- <i>sungim</i>
- frís.	<i>sjonge</i>	- <i>song</i>	- <i>songen</i>
- švéd.	<i>sjunga</i>	- <i>sjöng</i>	- <i>sjungen</i>

Proti tomuto stavu stojí pravidelné afrikánské *sing-gesing*, *skryf-geskryf* („psát“) aj., kde ovšem préteritum chybí. Mj. i touto cestou, kterou si vytvořily germánské jazyky (i když historicky tu jde vlastně o ablaut), vznikají alomorfy a vlastní jev *alomorfie*. Případu střídání různých kmenů při flexi, a to skutečně různých (srov. čes. *kot-ě*, *kotěť-e*, *dít-ě*, *děť-í*) nebo daných jen morfonologicky (viz dále, např. *bratr - bratř-*), se někdy říká **heteroklize**; vede obv. i ke změně deklinačního paradigmatu.

Morfoném (kontrakcí z *morfo+foném*) je abstraktní třída *fonémů* se vzájemnou funkční substitucí uvnitř téhož morfému, resp. téže třídy; představuje tedy paradigma alternujících fonémů pro týž morfém, srov.

čes. *ruk/ruc/ruč ruK* (morfoném *K* pro kořen slova *ruka*)
angl. *sing/sang/sung sIng* (morfoném *I'* pro kořen slova *sing*)

Způsob jeho zápisu, jak je z příkladů vidět, kolísá. Vznikem, povahou a distribucí morfonémů se zabývá **morfo(fo)nologie**.

Hyposyntaxí se rozumí kombinatorika morfémů chápaná syntakticky, tj. z hlediska (kva-)syntaktických vztahů mezi nimi, které jsou obdobné vztahům slov ve větě. Srov.

A – něm. *Tageslicht*, švéd. *dagsljus*, hol. *daglicht* aj. („denní světlo“), kde jde původně o genitivní spojení, v němž první člen má povahu *atributu*
– švéd. *svartvit*, hol. *zwartvit* aj. („černobílý“), kde jde o vztah *koordinace*

B – lat. *scribō* („píšu“), čes. *dělám* aj., kde jde vztah *predikát + subjekt (-ó, -m)* aj.

Malá zřetelnost a častá nejednoznačnost těchto vztahů však vyvolává problémy. Avšak zvl. vztahy typu **A** bývaly v minulosti, byť pod jiným názvem, základem teorií a klasifikace kompozit.

Běžný a zřetelný předěl mezi morfémy (čes. *les-ní*), nazývaný **morfémový šev**, může být někdy, zvláště v závislosti na typu jazyka (jazyky flektivní), méně zřetelný, protože se v něm překrývají části obou morfémů. Pak se mluví o **morfémovém uzlu** (čes. *rus-ký*, kde by se při zřetelném předělu psalo *rus-ský*).

Kombinatorika morfémů tudíž nutně zahrnuje aspekty morfologické i syntaktické. Oblasti studia těch gramatických kategorií, které pro své plné vymezení vyžadují kritéria morfologická i syntaktická, se někdy pro jednoduchost říká **morfosyntax**. Patří do ní z tohoto hlediska obvykle takové typické kategorie, jako je např. číslo substantiva, čas a pasivum verba aj.

Naproti tomu studiem systematického lineárního uspořádání morfémů v parole se zabývá disciplína, které se říká **morfortaktika**.

5.4114 Vztah formy a funkce morfémů

Vztah formy morfému k jeho funkci/funkcím stejně jako způsob jeho vyjádření nebývá vždy jednoduchý ani jednoznačný. Srov. hlavní případy:

A Vztah FORMA → FUNKCE:

- 1 – jednoznačný: čes. -š pro 2. singuláru prézenta indikativu verb. Tento vztah je „symetrický“ a jednoduchý, platí i v obráceném smyslu.
- 2 – víceznačný: angl. -er pro suffixu nominu agentis (*speaker* „mluvčí“) a komparativu (*longer* „delší“) aj. Tento vztah je „asymetrický“ a složitý; jde obv. o **polyfunkčnost** takové formy nebo **homonymii**.

B Vztah FUNKCE → FORMA:

- 1 – syntetická forma: jeden morf (sufix -en germánského pasivního a minulého participia). Vyjádření funkce je omezeno na jedinou formu (přitom může jít o případ A1 i A2).
- 2 – analytická forma: diskretní forma více morfů, resp. slovních tvarů (švéd. *skal + infinitiv* pro tvar futura). Vyjádření funkce je dáno kombinací více tvarů.

Pozn.: **a** – Analytickému vyjádření (tvaru) se říká též **perifrastické**, resp. **opisné**.

b – Funkce ovšem někdy svou zvláštní odpovídající formu nemá, je **implicitní**, resp. zastoupená implicitně, tj. vzhledem k určité formě jen spolu s nějakou jinou funkcí. Případy **A** a **B** výše zachycují jen vztah **explicitní**, resp. explicitního vyjádření. V praxi jsou však i případy smíšené, tj. takové, kdy se funkce někdy v určité formě (explicitně) vyjadřuje, jindy, tj. za určitých okolností (v určité závislosti), však nikoliv.

c – Případu **B-2** je jen zdánlivě podobný ten, kdy téže funkci odpovídá více alternativních forem (např. u variant, synonymie aj.).

d – V důsledku neutralizace (viz též 5.4125) může, zvl. v rámci paradigmatu, mít společnou jedinou formu i více funkcí, např. při splývání pádových koncovek; je to zvláštní případ **A-2** výše, nazývaný obv. **synkretismus**. Od neutralizace, resp. synkretismu se liší případ **homonymie** forem, tj. náhodná formální shoda dvou/více tvarů původem z různých tříd, paradig-

mat aj., srov. ženu 1 (: žena) a ženu 2 (: hnát). Pojetí homonymie se však někdy s neutralizací zčásti překrývá.

e – Supletivismus viz 5.4112 a 5.55.

5.412 Flexe

Flexe (ohýbání) je ta součást morfologie, která slouží k vyjádření gramatických, resp. syntaktických vztahů na slově, a to obv. pomocí sufixů (koncovek), řidčeji i prefixů (např. prefixální je arabská slovesná flexe). Může v jazycích chybět vůbec anebo být tak výrazná, že je podle ní charakterizován celý typ jazyků, jazyky flektivní (např. čeština). Vedle flexe jmen (deklinace/skloňování) a sloves (konjugace/časování) se sem někdy řadí i **stupňování (gradace)** adjektiv a adverbii. Výsledek připojení některého flektivního sufixu, resp. prefixu se obecně nazývá *tvar*, resp. *forma* slova.

5.4121 Kategorie flexe jména. Numerus. Genus a třídy. Casus

Systémovou povahu, tj. přítomnou u jména (substantiva) vždy, má u jmen (a to plně jen u substantiv) pouze rod; ostatní, tj. číslo, pád, popř. i posesivita a determinace, jsou v tom smyslu, že se alternativně realizují až v textu, povahy parolové. Jen okrajově mohou substantiva vyjadřovat ještě kategorie jiné, např. čas (jazyk kwakw'ala, zde spolu s posesivitou).

Numerus (číslo)

Nejčastěji rozlišují jazyky jen poměrně neurčitě pojem jednosti a mnohosti, vyjádřený morfologicky v **singuláru** (čísle jednotném) a **plurálu** (čísle množném). Jazyky však gramaticky nemusejí substantivem vyjadřovat číslo žádné, i když mnohost vyjadřují pochopitelně všechny (např. čínština, jazyk nahkauri na Nikobarách, kde singulár = plurál, a stejně tak řada dalších jazyků), anebo rozeznávat čísel více, zvl. pak **duál** (který měla a v některých dnes už přehodnocených tvarech dosud má i čeština, srov. však např. i slovinštinu, a to i u časování, řec. aj.), popř. řídce i **triál**, **kvadrál** (rozlišování skupin tří, čtyř, např. v melanéských jazycích či v australském wailbiri a worora) či **paukál** (označující neurčitou, avšak málo početnou mnohost, arab.) aj. Vedle morfologického a lexikálního vyjádření plurálu (obv. adverbium) lze však řidčeji plurál vyjádřit i jen prostou reduplikací substantiva, srov. indonéské *burung burung* „pták pták, tj. ptáci“ (pro úsporu tu však bývá neobvykle zapisován pomocí číslovky, tj. *burung2*). Povaha plurálu však může být různá; vedle inkuzivnosti a exkluzivnosti (viz dále) může plurál označovat spíše než mnohost jen pouhou skupinovitost, resp. kolektivnost (jazyk tlingit) nebo může být formálně, i když ho jazyk má (srov. maď., tur.), potlačen a v kombinaci s číslovkou stojí jen singulárový tvar substantiva.

V rámci plurálu může dojít ještě k dalšímu lišení, a to u 1. pl. na **inkuziv** a **exkluziv** (resp. plurál inkuzivní a exkluzivní). V prvním případě je oslovená osoba do plurálu zahrnutá, v druhém nikoliv, srov. indonéské „my“: *kita* (inkuziv, tj. „my včetně tebe“) a *kami* (exkluziv, tj. „my kromě tebe“). Užití inkuzivu a exkluzivu, běžné např. i v australských jazycích, plní zároveň i úlohu determinace, a patří tudíž také do oblasti deiktických kategorií.

Při lišení čísla je mezi formou slova a jeho obsahem obvykle soulad, ne však vždy. **Plurale tantum** (substantivum pomnožné) je plurálová forma substantiva, které k sobě žádný singulár nemá, i když slovo co do obsahu, věcně, žádné množství nemusí vyjadřovat, srov. švéd. *saxor*,

angl. *scissors* či ekvivalentní české *nůžky*, *Athény* apod.; **singulare tantum** je naproti tomu substantivum, které z různých důvodů plurál vyjádřit nemůže, srov. *mír*, angl. *peace* nebo *voda* a holand. či angl. *water* (kde občasný plurál *vody*, *wateren*, *waters* není řádným plurálem a má zvláštní význam). Od těchto dvou případů se liší **kolektivum** (substantivum hromadné), které si vytvořily některé jazyky vedle singuláru a plurálu k označení neurčitého, a tedy nepočítatelného množství, srov. čes. *listí*, *armáda* (tj. na rozdíl od *list–listy*, je *listí*, *aristokracie* tvarově singulár i kolektivum zároveň), angl. *foliage* (listí). Někdy se pod názvem **singulativum** (srov. *dobyčče* k *dobytek*) odlišuje zvlášť pojmenovaná jednotlivina z toho, co je obvykle normálně kolektivem. Užití 1. osoby plurálu místo singuláru je známé zvl. z historických textů jako **pluralis maiestaticus** (majestátní plurál), kterým si na důstojnosti přidával panovník apod.

Při počítání objektů ap. se však nemusí vždy užívat plurál; v řadě jazyků tomu slouží kombinace singuláru slova, číslovky a zvl. slovního druhu numerativu/klasifikátoru (viz 5.532). Kromě toho v jazycích existují většinou zvláštní slova k označení přirozených **skupin**, srov. čes. *hejno*, *stádo*, *smečka*, a to nejenom pro zvířata. Ta však už tvoří přechod do lexikonu. Jejich jistým opakem jsou standardní názvy přirozených (**sou**)částí celku, srov. *stroužek* (česneku), *stéblo* (trávy) aj. (viz 5.332).

Počítatelnost substantiva je jeho sémantická vlastnost, která se chápe jako schopnost být, popř. nebýt počítán, tj. spojován s číslovkami, popř. i členy. Zatímco např. individua jsou obv. počítatelná, bývají substantiva látková i řada abstraktních nepočítatelná. Bezprostřední souvislost ne/počítatelnosti s číslem je však jen v tom, že jen počítatelná v zásadě umožňují vlastní užití plurálu. V některých jazycích se rozdíl ne/počítatelnosti promítá i do existence a užití dvou řad adverbii, srov. angl. *much water* „mnoho vody“ proti *many books* „mnoho knih“. Některé jazyky však rozdíl ne/počítatelnosti dovedou zčásti překonat užitím zvláštní řady číslovek (druhových) i pro nepočítatelná, chápou-li se v posunuté platnosti jako druhy, typy obecné substance apod., srov. čes. *dvojitá voda* (srov. 5.532).

Genus (rod jmenný) a jmenné třídy

Rod slouží bližšímu členění substantiv, zvl. pro účely flexe; na rozdíl od flektivních jazyků ho však aglutinační jazyky, které mají flexi také, obvykle neznají. Mívají ho jazyky velmi různého typu. Počet gramatických rodů se různí. Bývá nižší (zvl. 2–3), nemá-li pravidelnou souvislost s významem substantiv (např. jazyky slovanské, germánské i románské, albánština aj.), a naopak vyšší, má-li tuto souvislost (např. některé jazyky africké bantuské rodiny aj.); pak obv. plynule přechází do jmenných tříd. Rod bývá někdy vyjádřen formou slova, a to především druhem jeho zakončení (např. česká substantiva na *-o* bývají neutra). Ve většině studovaných jazyků byla zjištěna slabší či silnější souvislost mezi typem rodu a typem formy slov, rod tudíž bývá často formálně signalizován. V tomto smyslu pak lišení rodu, zvl. jen na několik málo tříd, může být signálem rozlišení typů flexe. Mezi gramatickým a přirozeným (biologickým) rodem (pohlavím) přímá souvislost není, zvl. u jazyků s malým počtem rodů, i když částečnou souvislost lze v jazycích, které rod mají, často nalézt, např. fr. *la femme* či it. *la donna* (a čes. *žena*, vše femininum); podobně i ve slovanských jazycích. V češtině je biologický příznakový ženský rod často u osob signalizován sufixálně, srov. *učitel–učitelka*.

Slovanské jazyky rozlišují **maskulinum**, **femininum**, **neutrum** (rod mužský, ženský a střední), přičemž vnitřní členění maskulin na **životná** a **neživotná** (animatum a inanimatum,

tj. osoby/zvířata a neosoby) vlastně vytváří rod čtvrtý; baltské, keltské a románské jazyky znají dva rody (maskulinum a femininum, s výjimkou tří rodů v rumunštině). Germánské jazyky buď rod nemají (angličtina), nebo mají dva (skandinávské jazyky, utrum a neutrum, tj. rod společný a střední, s určitou výjimkou norštiny), popř. tři (němčina, islandština); holandština své původně tři rody rozlišuje jen někdy a vystačí většinou jen s dvěma; i arabština a baltské jazyky mají jen dva rody (k nim patřící stará pruština však měla i neutrum). Členění na **animatum** a **inanimatum** (životný a neživotný), které znala zřejmě už indoevropština a které se z nástupnických jazyků zachovalo jen ve slovanských (někde, jako např. ve slovin., však jen oslabené), mají v zesílené míře např. jazyky kavkazské a americké; např. v krí prostupuje prakticky celým jazykem, tj. substantivy, verby, zájmeny i číslovkami, zatímco tradiční rody tu nejsou aj. Zčásti lze však tuto distinkci (např. v čínštině) vyjadřovat i pomocí přiřazení specificky *ne/životného* klasifikátoru (srov. 5.532).

Existence rodu se obvykle projevuje v tvarové (rodové) kongruenci, shodě (5.4217) substantiva zvl. s adjektivem apod.

V jazycích, které gramatický rod rozlišují, se zvláště případy, resp. slova, kdy se přirozený sex jimi nerozlišuje (a jde tu tedy o specifickou obouřodost), nazývají **epicenum**, srov. lat. *vulpes* „liška/lišák“; část užití čes. *liška* sem patří také.

Přechod od nesémantické (formální) podstaty rodu, jak ji známe především z evropských jazyků, k sémantické představují jazyky drávidské, kde se liší *vyšší* a *nižší* pojmy, zvl. v aspektu „rozumný–nerozumný“ (první typ zahrnuje boha a lidi, druhý zvířata a věci). V řadě jazyků (nigerokordofánské či severoamerické indiánské) se liší substantiva *živá/životná* a *neživá/neživotná*, jinde zase podle toho, zda označují *osoby* nebo *věci* (eskymácké jazyky, většina afrických jazyků na jih od rovníku aj.).

Sémantický základ rodového lišení, resp. lišení do **jmenných tříd** ilustruje situace svahilská (v sg.), kde se užívají pro jednotlivé rodové třídy prefixy:

<p>A</p> <ul style="list-style-type: none"> – lidé: <i>m-/w-</i> – stromy: <i>m-/w-</i> – plody: <i>ji-/</i> – věci: <i>ki-</i> – zvířata: <i>n-/m-/ny-/</i> – uvnitř: <i>mu-</i> 	<p>B</p> <ul style="list-style-type: none"> – abstrakta: <i>u-/w-</i> – infinitivy: <i>u-/w-</i> (= substantiva verbální) – blízkost: <i>pa-</i> – vzdálenost: <i>ku-</i>
--	--

Vedle těchto singulárových tvarů tu existují obv. ještě zvláštní tvary pro plurál, např. „ruka“ *kono* má takto v sg. tvar *mkonono*, v pl. však *mikonono*. Takto lišených tříd, do nichž je zařazeno každé substantivum, lze nalézt v různých jazycích více, např. bantuské jazyky jich znají 16–20, západoafrická fulbština dokonce 25 aj. Sémantická klasifikace a kategorie představované těmito třídami mají však k objektivní a systematické klasifikaci substantiv z tohoto hlediska velmi daleko. Vzhledem k sémantickému základu takového lišení pak ovšem rod může celkem plynule přecházet, vedle lišení substance, k dalším distinkcím, zvl. k vyjadřování lokality (zde B). Tento typ rodového, resp. třídového označení obstarávají v jazycích, jako je čínština, *numerativy* (viz 5.532); v širším smyslu mají ovšem funkčně povahu klasifikátorů tyto afixy také.

Casus (pád)

Pád znají především jazyky flektivní, aglutinanční a introflexní, i když v různé podobě. Zatímco flektivní jazyky mívají pro týž pád podle rodů a deklinačních vzorů více koncovek (často mnoho), aglutinační jazyky, které rod neznají (a v podstatě ani různé deklinační vzory), mívají pro týž pád koncovku jen jedinou, obv. však ve dvou variantách (pro potřeby vokálové harmonie). To také vysvětluje, proč např. 14–15 finských pádů představuje ve skutečnosti ve srovnání např. s češtinou a jejími 7 pády mnohem omezenější formální bohatství a pestrost. Počet pádů může být tedy různý (od dvou, resp. tří jako v arabštině, popř. čtyř v irštině a němčině či pěti v albánštině a turečtině, přes 8 v inuit či romštině až po údajně 49 v kavkazské lakštině), ale vyšší počet nemusí nutně znamenat vyšší složitost a tedy i náročnost na paměť. V jazycích, které pády nemají (a nemají tudíž obv. ani tzv. volný slovosled), vyjadřují spolu se slovosledem jejich funkci předložky a adverbia. Pokud jazyk pády má, tvoří jim konkurenci paralelně existující předložky nebo záložky, ovšem v součinnosti s nimi, nikoliv výlučně; český lokál je dnes už pádem výlučně předložkovým. V učebnicích bývá pádový systém prezentován v přehledných paradigmatech skloňování.

Zatímco latinský pádový systém se svými šesti pády odráží původní indoevropský stav jedním způsobem (v inde. se předpokládá 7 pádů, tj. N, G, A, D, L, I, Abl, popř. s bezsufixálním vokativem 8), česká situace (*nominativ, genitiv, dativ, akuzativ, vokativ, lokál*, resp. *lokativ* a *instrumentál*) ho odráží zase jinak (proti latině má navíc vokativ a instrumentál, ale nemá ablativ, pád odluky, Abl); funkce jednotlivých stejnojmenných pádů i systémů se mohou lišit. Syntagmaticky, tj. podle toho, jaký druh vztahu pád vyjadřuje, lze v češtině, která je mezi slovanskými jazyky formálně i počtem pádů nejbohatší, lišit obecně tři druhy funkce:

- (1) **adverbální** (vztah mezi verbem a jménem),
- (2) **adnominální** (vztah mezi dvěma jmény, zvl. atributivní),
- (3) **adverbiální** (kde těsný formální vztah k určitému slovnímu druhu není).

Především první dva funkční typy pádu jsou v převážné míře předurčovány valencí slov a do věty jsou tedy „vnášeny“ už ze slovníku (nejsou tudíž, jde-li o valenci obligatorní, nikterak věci volby mluvčího, viz 5.4123). Proti slovanským (ne však všem) a baltským jazykům románské jazyky pády ztratily většinou úplně a germánské do značné míry (islandština a němčina má čtyři, ostatní nemají žádný, popř. jen určité stopy genitivu); čtyři pády (včetně vokativu) se však zachovaly i do novořečtiny apod.

Nominativ (N) je typicky pádem subjektu, tj. především agentu, a je v širším smyslu proto také pádem adverbálním. Sémanticky slouží základnímu označení, resp. pojmenování, a proto může také typicky tvořit sám o sobě nominální větu (což však mohou i některé další pády).

Akuzativ (A) bývá obvykle adverbálním pádem přímého objektu, označujícím manipulovaný předmět, resp. *patiens* apod., zatímco

dativ (D) je pádem objektu nepřímého (resp. životného), adresáta;

genitiv (G), který může mít stejně jako většina dalších pádů ještě jiné funkce, včetně adverbálních, je však primárně adnominálním pádem neshodného atributu (na verbu pak nezávisí) a často vyjadřuje kvantitu a posesivitu, popř. vlastnost;

lokál (L, též *lokativ*) je adverbiální povahy a vyjadřuje především významy lokální a temporální, zatímco

instrumentál (I) je adverbialním pádem prostředku, nástroje apod.

Vokativ (V) je pád poměrně řídký (srov. však irštinu, litevštinu, urdu aj.) a tam, kde je, je často i málo frekventovaný; slouží k označení oslované osoby, a užívá se proto především u proprií. Reprezentativním slovníkovým tvarem bývá v různých jazycích **nominativ**.

(4) **Lokální** funkce, která se často překrývá s funkcí adverbialní, je velmi bohatě rozrůzněná, zvl. v ugrofinských jazycích, a zahrnuje vyjadřování pestrého množství lokálních distinkcí. V češtině má k dispozici primárně jediný pád (lokál, a to ještě ne celý, zčásti však i instrumentál, akuzativ, popř. i další). Zvláště charakteristické jsou v ugrofinských jazycích korelované trojice lokálních pádů vnitřních a vnějších, srov. fin.

– (povrch) *ablativ* – *adessiv* – *allativ* („z – na/navrch – k/na [povrch]“) a
– (vnitřek) *elativ* – *inessiv* – *illativ* („z – v/uvnitř – k/do/ dovnitř“),
srov. *talosta* – *talossa* – *taloon* „z domu – v domě – k/do domu“.

Tato korelovanost do trojic je tu běžná i u lokálních, velmi bohatých postpozic. Řadu lokálních pádů měly zvl. v minulosti i jazyky baltské. Vedle převážně syntaktického nominativu, genitivu a akuzativu má ještě finština i pád podílnosti či částečnosti, resp. neurčitého množství, nazývaný **partitiv**, často stojící v protikladu k českému akuzativu. Její **essiv** vyjadřuje existenci někde či funkci „jako něco/někdo“ (*lapsena* „jako chlapec, když jsem byl chlapec ap.“), **abessiv** pak absenci něčeho (česky „bez“, srov. *takitta* „bez kabátu“), zatímco **komitativ** je pád společnosti, spolupůsobení („spolu s“, srov. *vaimoineen* „se svou manželkou“). **Instruktiv** je pád způsobu či prostředku a **translativ** zprostředkovává význam změny (v češtině mu často odpovídá sloveso „stát se něčím“). Pády typu partitivu, essivu, abessivu, komitativu, instruktivu a translativu patří ovšem k funkčním typům uvedeným výše (1–3).

Maďarština svůj počet pádů ještě zmnožuje (na 25–26) mj. oddělením významů časových od lokálních (např. **temporál** je pád udávající odpověď na otázku „kdy?“, např. *ötör* „v pět [hodin]“, je tu ale i **terminativ** pro význam „až k/do“, **multiplikativ** pro násobnost, např. *öt-ször* „pětkrát“ aj.) a existenci **distributivu** („po kolika“, *-nként*) se jedná o přechod do číslovky. Jiné typy pádů jsou řídké a stejně tak i jejich terminologie (někdy se tu názvy překrývají), srov. např. avarský **perlativ** (pád proniknutí „skrz“), mongolský a drávidský **sociativ** mj. pro vyjádření posesivnosti n. společnosti (srov. komitativ výše a 5.4123) či v australských jazycích **purposiv** (pád účelu), **aversiv** (**evitativ**) (pád toho, čemu se člověk má vyhnout) či **proprietiv** (opak abessivu, pád vlastnění), **benefaktiv** (pád příjemce prospěchu, poněkud podobný dativu) aj. Jeden z mnoha přesahuje běžných pádových funkcí představuje např. drávidský **komparativ** odpovídající funkčně české spojce *než* při srovnávání.

Sekundárním rysem a funkcí některých pádů může být i **vyjadřování neurčitosti**, patřící obv. ke členu či zájmenu. Takto vyjadřuje např. ve finštině neurčitou část objektu či nevymezený objekt **partitiv** (viz výše), zatímco určitý a jasně vymezený objekt vyjadřuje **akuzativ**, resp. **genitiv** apod. (srov. 5.4122). Srov. *Luen kirjan* : *Luen kirjaa* „přečtu tu knihu : čtu tu knihu“. Determinovaná povaha akuzativu se tu do češ. promítá však i jako rozdíl v času a vidu, i když čas užitý zde ve fin. je stejný, přezens.

Závažná je syntaktická funkce (5) **ergativu** (ERG), specifického pádu subjektu tranzitivních sloves (tj. tranzitivních v českém pohledu i terminologii). Pokud ho jazyk má (odhaduje

se, že ho v nějaké míře lze najít ve 20–25 % jazyků vůbec, tj. takových jazyků, jako je tibetština, australské, novoundické, čukotsko-kamčatské, eskymácko-aleutské a kavkazské jazyky, majské, baskičtina aj.), pak výrazně poznamenává celkovou podobu jeho vět. Subjekt, resp. agens je tu v ergativu a objekt je v nominativu. Naproti tomu věty se slovesem intransitivním jsou strukturou obdobné českým, anglickým ap., ale pádu jejich subjektu (agensu) se říká v nepřítomnosti protikladu k objektu **absolutiv** (= nominativ, ABS); srovnej pro ilustraci vzdáleně podobnou situaci v české větě *Otci se jeví kniha* místo běžného *Otec vidí knihu*, kde je ovšem místo ergativu dativ. Tato situace se poněkud podobá situaci v pasivní větě, srov. gruzínskou větu *Monadire-m* (= ERG) *mokla datw-i* (= N) „Lovec zabil medvěda, dosl. lovec-ERG zabil (ho-on) medvěd-N“ nebo větu v dyirbal *Yabu uma-ngu bura-n* „Otec u/viděl matku, dosl. matka-ABS otec-ERG vidět-nefuturum“ ap.

Termín **absolutiv** se používá ve více smyslech, např. v tur. pro pád neurčitě vymezeného subjektu–objektu (mj. pro predikátové substantivum po sponě), v litevštině však pro neohebene participium shodné s gerundiem. Jen některé řídké případy jmen (**indeklinabilia**) se ve flektivních jazycích neskloňují; mají pak povahu výjimek, a to především kvůli svému neobvyklému zakončení, a tedy formální nezařaditelnosti.

Někdy se pod pádem, především pod vlivem teorie hloubkových pádů (Fillmore aj.), rozumí pouze sémanticko-syntaktická funkce, resp. role jména (jakožto aktantu věty), daná jeho vztahem k predikátu, a to bez jakéhokoliv formálního exponentu zprostředkovaného zvláštním morfémem, resp. pádovou koncovkou (známá je jako **pádová gramatika**). Postuluje se pak univerzální existence především šesti pádů, tj. agentivu, instrumentálu, dativu, faktitivu, lokativu a objektivu, popř. i dalších, jako je zdroj, cíl, protiagent, proživatel, téma aj. Hloubkové pády nazývá Chomsky tematickými rolemi.

5.4122 *Posesivita a determinace*

Posesivita (přivlastňování)

Kategorie přivlastňování se vyjadřuje v jazyce různým způsobem, a nemusí tedy vždy patřit ke kategoriím jména, srov. slovesa v čes. *mít*, angl. *have*, fr. *avoir* aj., které však naopak např. irština a finština nemá vůbec a ruština jen zčásti. V případě absence zvláštního verbálního ekvivalentu „mít“ nastupuje obv. konstrukce slovesa *být* a předložky nebo pádu, srov. vedle ruštiny

fin. *minulla on auto* „mám auto, tj. na mně je auto“,

ir. *Tá bróga nuá ag Máire* „Marie má nové boty, tj. Je boty nové u Marie“

či rom. *Tut hin phral* „Ty máš bratra, tj. ty-je-bratr/Akuz.“ ap.

Vedle rozšířených **posesivních pronomín** a **posesivních adjektiv** (posesiv, která např. germánské, románské ani ugrofinské jazyky neznají), přivlastňovacího genitivu (angl. *father's hat*, fin. *isän hattu* „klobouk otce“, resp. ve fin. „otce klobouk“), zvláštního pádu (sociativ v mongol., srov. *bi nomtoj* „mám knihu“, dosl. „já kniha–sociativ“), **statu constructu** (viz dál), popř. i dativu (*Poškrábal bratrovi ruku* „= jeho“) slouží této funkci někdy také **posesivní sufixy**, známé např. z ugrofinských jazyků (srov. však např. i kečua, hausa, austronéské a papuánské).

Tyto sufixy se užívají jako jmenný sufix (zdánlivě paradoxně přidávaný obv. až za sufix pádu), a to buď samostatně, anebo spolu s posesivním zájmenem, srov. fin. *kirjani/kirjasi... má/tvá kniha*, ale též *minun/sinun kirjani/kirjasi*, tj. spolu se zájmeny; skloňované pak např. v inessivu *kirja-ssa-ni* „v mé knize“. Vedle užití posesivních sufixů slouží k vyjádření posesivity i kládení osobního zájmena za substantivum v indonéštině, srov. *rumah saja* „můj dům, tj. dům-já“. Povahu posesivního sufixu má ovšem i angl., srov. *father's hat* „otcův klobouk, klobouk otce“. Příklad plně neměnného a pozičně stálého afrikánského *se* představuje mezistupeň mezi sufixem a zájmenem, srov. *die plaas se naam* „jméno toho místa, dosl. místo-poses. morfém-jméno“. Srov. i užití partikule v této funkci (5.532).

Status constructus je v hebrejštině, semitských jazycích ap. zvláštní tvar substantiva (v hebr. pro maskulina může mít sufix *-ej* a pro feminina *-at/-et* aj.), odlišný od základního, sloužící k vyjádření šířeji pojatého posesivního genitivního vztahu mezi ním a následujícím substantivem. Srov. hebr. *bejt káfe* „kavárna, dosl. dům kávy“, kde status constructus slova *bajt* „dům (= základní tvar)“ je ovšem vyznačen infixem na slově „dům“, srov. zvýraznění, nikoliv však na slově „káva“; tomuto druhému členu konstrukce (nebo jako v arabštině jí celé) se někdy říká **status absolutus**. Širší, tj. nejen posesivní funkci má **ezáfet**, rozšířený zvl. v iránských a tureckých jazycích. Je to nepřívzvučný sufix, šířeji však i celá konstrukce, kterou tento sufix zprostředkuje, k vyznačení toho, že následující slovo je jeho atributem (v pořadí kvalifikované-kvalifikátor), srov. pers. *ketáb-e chúb* „kniha dobrá“ či *koh-i-nur* „hora světla“ (srov. atribut 5.4214). Celkově už tato konstrukce patří ovšem především do oblasti vyjadřování determinace.

Posesivní konstrukci podobnou genitivní však užívá řada jazyků i k vyjádření vztahů vlastnosti, které běžně vyjadřuje prosté adjektivum. Takto vyjadřuje řada austronéských jazyků spojení jako *velký dům* konstrukcí typu „*dům velkého (velikosti)*“, srov. podobně i v hausa *Mun hau wani dogo-n ditse* (Vyšplhali jsme se na vysokou horu, dosl. my šplhali jistou výšku-Gen hora/y) nebo farsí *ketab-e-bezorg* (velká kniha, dosl. kniha-partikule-velký), kde adjektivum stojí v zadní pozici posedora, tj. tam, kde stává (osobní) substantivum.

Některé jazyky (např. polynéské) však v rámci posesivity ještě ostře liší ve svém vyjadřování **vlastnictví ne/zcizitelné**, tedy např. rozdíl mezi tím, co je součástí lidského těla, a vnějším předmětem (tj. např. „oko“ proti „zbraň“), někdy ještě s dalším vnitřním členěním (vlastnictví atemporální/ realizované/nerealizované a mezi mluvčím a posluchačem aj.). Srov. např. v maori *taaku/naaku* proti *tooku/ooku* pro význam „můj“ u předmětu zcizitelného a nezczizitelného (s alternativami pro atemporální a realizované vlastnictví v obou případech), např. *taaku hoe* „mé pádlo“ a *tooku ihu* „můj nos“.

Determinace (určitost, určenost)

Substance vyjadřované substantivy je ve větě zvl. při jejich opakovaném užití, vytčení, konkretizaci apod. možné označit tak, že se místo jejich **neurčitě** platnosti naznačí platnost **určitá**. V rámci kategorie určitosti má tuto funkci především **člen (určitý/neurčitý)** (např. v jazycích germánských, románských, keltských, arabštině aj.), zčásti **slovosled** (např. v ugrofinských jazycích, ve většině slovanských, čínštině apod.), **ukazovací zájmena** a některé ojedinelé prostředky další (častá, ne však univerzální číslovka *oba*, srov. angl. *both*, švéd. *båda*, fin. *molemmat*, it. *ambedue* aj., s alternativním opisem v it. *tutt'e due* „dosl. všichni dva“, kte-

ré je však ve fr. jediné možné, srov. plně obdobné *tous les deux* a takto ovšem i s vyššími číslovkami, it. *tutt'e tre*, fr. *tous les trois* „dosl. všichni tři“ aj.). Sekundárně však vyjádření jistého druhu určitosti slouží každé užití číslovky, a to pouhé číslovky nebo s numerativem (počítáním se věc zkonkrétňuje), většiny zájmen (zvl. zájmen ukazovacích) a některých prostředků dalších (např. i užití přivlastňovacího adjektiva či genitivu a také superlativu, srov. 5.4126 i determinátor, 5.4214). K vyjádření neurčitosti, resp. neurčenosti stejně jako určenessi (viz výše), může sloužit i slovosled či některý pád (např. ve finštině partitiv), popř. celý typ deklinace (v albánštině se liší deklinace určitá od neurčité) ap.; ze slovních druhů k vyjadřování in/determinace různě slouží zvl. pronomina (především demonstrativa). Determinace se výrazně funkčně stýká s kvantifikací (5.532).

Člen (viz 5.532), formálně lišený podle rodu, popř. i čísla v některých jazycích, stojí před slovem jako zvláštní slovo, resp. slovní druh (srov. určité členy ve fr. *le livre* = maskulinum, hol. *het boek* = neutrum, něm. *das Buch* = neutrum, angl. *the book*, čes. jen *kniha*), anebo postpozitivně za slovem, avšak jako jeho součást, tj. sufix (např. určitý člen v dán./švéd./nor. *huset* „dům“, bulh. *macara* „stůl“, podobně i v armén. aj.). Neurčitý člen má sklon stávat před substantivem (např. fr. *un livre* „kniha“, něm. *ein Buch* „kniha“, *eine Stunde* „hodina“, špaň. *una cabeza* „hlava“, hol. *een boek*, dán./švéd./nor. *et hus* „dům“) anebo v jazyce chybět (v bulh. či makedon.) vůbec, popř. chybět jen v plurálu (srov. např. angl. *a boy : boys* „chlapec : chlapi“). Někdy se člen váže s předložkou do jediné formy, srov. it. *della* (= *di + la* „z + urč. člen fem.“) či fr. *du* (= *de + le* „z + urč. člen mask.“). Keltské jazyky mají pouze určitý člen prepozitivní (ir. *an*, velš. *y/yr'r*), irština ho však do určité míry skloňuje v pádech.

Zvláštní kombinaci určitosti a neurčitosti představuje románský **partitivní člen** (dělivý), který kontrakcí kombinace předložky a členu určitého slouží k vyjádření neurčité části či množství něčeho, srov. it. *del vino* (= *di + il*), fr. *du vin* (= *de + le*) „nějaké víno, trochu vína ap.“ aj.

Nemá-li substantivum člen a stojí přitom v pozici, kde ho mívá (zvl. objektové a při opakované zmínce), může mít, spolu s určitým členem, **generickou platnost**, tj. označovat substanci v platnosti slovníkové, jako typ (srov. znak, 1.52). Propria člen zpravidla mít nemůžou, jejich povaha už je sama o sobě determinativní, individualizovaná.

5.4123 Kategorie flexe slovesa.

Valence. Kautativita.

Persona. Numerus. Tempus.

Modus. Genus verbi. Aspectus

Zahrnují zvl. osobu, číslo, čas, modus, rod, vid; žádná z nich se však nemusí vyjadřovat morfologicky. Ani jazyky, které morfologii mají, nemusejí ovšem všechny tyto kategorie mít. Trvalou systémovou povahu, přítomnou u slovesa vždy, má pouze vid, pokud ho sloveso ovšem má.

Reprezentativní slovníkovou formou bývá **infinitiv** (způsob neurčitý), popř., chybí-li, některý osobní tvar, zvl. 3. sg. Veškerá případná slovesná flexe (**konjugace**) se však týká **finitivních** (určitých) tvarů (**verbum finitum**). Ty (někdy však i infinitiv) můžou navíc mít, na rozdíl od jiných slovních druhů a vedle tvarů jednoslovných (jednoduchých), i tvary víceslovné (analytické, opisné, složené), např. pro čas, rod či způsob, srov. např. čes. minulý čas, ro-

mánské i germánské perfektum aj. Finitní tvary jsou po stránce formální gramatickými afixy, přidávanými na konec slova či kmene (koncovky, např. v lat. či češ.) nebo i na jeho začátek (např. v arab.). Kategorie finitní formy verba se někdy pro svůj výskyt v predikátu nazývají jeho **predikační kategorie**. Jazyky bez flexe rozdíl mezi finitními a infinitivními formami zpravidla neznají; příslušné kategorie se v nich vyjadřují obv. kombinací verba se synté. mantiky, popř. i implicitně.

Valence

Valence se tradičně za slovesnou kategorii nepovažuje (dříve se jí ve zúženém pojetí říkalo **rekce**), protože není vyjadřována přímo na slovesu jako kategorie vlastní; nevyjadřuje primárně subkategorizaci širší třídy ani textové, resp. komunikativní vztahy a souvislosti. Nejbohatší je však valence právě u verba. Valence, kterou má každé sloveso stejně jako i každé slovo libovolného slovního druhu (s výjimkou interjekcí), je systémový syntagmatický (ve slovníku potenciální) vztah slova ke slovům za i před ním, jejichž interpretaci a formu predeterminuje, často i pomocí morfologického či lexikálního signálu. Pokud však pokládáme tento formální signál, exponent valence (např. v podobě předložky, viz zde dál) za pevnou součást slova v určitém významu (asi jako diskrétně zapisované české reflexivní *se* u slovesa na rozdíl třeba od ruštiny, kdy se s ním píše dohromady), nic nebrání tomu, přijmout valenci především jako zvláštní morfologickou kategorii, nejen však výlučně slovesnou.

Protože je valence slova dána už v systému a má tedy lexikální povahu (a nikoliv syntaktickou, v syntaxi se realizuje, srov. i 5.56), nemůže být ovlivněna volbou mluvčího ani potřebami komunikace (textu); může být jen jako nabídnutá možnost realizována (syntakticky použita) či nikoliv. Srov. systémové **DÁT–NĚKOMU–NĚCO** a textové realizace objektové valence *dal mu peníze, dal peníze, dal 0* (jen elipticky); subjektivní (tzv. levá) valence je zde **NĚKDO**, tj. životné nomen v nominativu. Exponenty valence, jimiž k její realizaci ve větě, textu dochází a jimiž se i signalizuje, jsou různé. Jsou to především pády a předložky (čes. *mluvit o něčem, strach z něčeho, názor na něco*, angl. *view of* „názor na“, fr. *lutte contre* „boj proti“, holand. *afhankelijk van*, „závislý na“, angl. *responsible to* „odpovědný někomu“, fr. *parler de* „mluvit o“), některé spojky (*myslet si že*, angl. *think that, delší než*, holand. *langer dan*), popř. partikule, ale i predeterminovaný výskyt určité kategorie nebo přímo slovního druhu (*dopadnout dobře/skvěle...*, tj. obecně *dopadnout ADV–evaluativní*) aj. Pro sloveso v jeho vztahu k dalším kategoriím (zvl. pasivu) je důležitá ta část jeho pravé valence, která pokrývá výskyt, resp. nevýskyt objektové valence. Má-li sloveso valenci k přímému objektu (v češtině je zpravidla v akuzativu, *číst něco*), nazývá se sloveso tradičně **tranzitivním (tranzitivem)**, nemá-li takovou valenci (v češ. např. dativní, srov. *naslouchat někomu*), popř. nemá pravou objektovou valenci vůbec (*zůstat*, angl. *stay*, fr. *rester*), jde o sloveso **intranzitivní (intranzitivum)**. Valence je obecnější než kolokabilita, která se jeví jako její konkretizace (viz 5.56).

Protože slovo si svou valenci při přechodu (transformaci) do jiného slovního druhu podržuje, srov. *odpovídat* → *odpovědný* → *odpovědnost za něco*, mluví se o **dědění** jeho struktury (resp. struktury jeho argumentů). Tento termín má však v daném smyslu platnost širší, i v jiných oblastech.

Kauzativita

Výrazné postavení má v rámci slovesa **kauzativita**, tj. sémanticko-gramatická kategorie obsahující pevnou obecnou složku **ZPŮSOBIT** doprovázenou složkou individuálního významu, srov. dvojice českých sloves *jíst : krmit, padat : kácet/shodit, zemřít : zabít, jet : rozjet* ap., v nichž vždy druhé sloveso (**kauzativum, kauzativní sloveso**, srov. i 5.4133) tuto obecnou složku významově zahrnuje spolu s významem příslušného slovesa prostého. Kauzativita se vyjadřuje vedle výše naznačeného

- (1) lexikálního způsobu, srov. čes. *kácet, zabít*, angl. *kill, feed* „zabít, krmit“ nebo
- (2) pevnou syntaktickou konstrukcí (srov. fr. *faire + inf.*, angl. *make/have + inf./partic.*, hol. *laten + inf.* apod., např. angl. *Father made him go* „Otec ho přiměl/donutil, aby šel“) i
- (3) morfologicky, užitím pádových nebo jiných afixů. Pak mívá, proti omezením předchozích způsobů, i jasně vyhraněnou gramatickou povahu, srov. plně paradigmatický finský sufix *-tta/-ttä-*, např. u *syödä : syöttää* „jíst: krmit“; podobnou funkci má zvl. japonský slovesný sufix *-(sa)seru*, turecký sufix *-dir-* aj., srov. tur. *bilmek* „znát“ a *bildirmek* „způsobit, že je známo“ apod.;
- (4) řidčeji intreflexí, která bývala běžná u indických jazyků, srov. bengál. *por-par* „padat–srážet (ze stromu aj.)“, *mor-mar* „umírat–být“ aj.

Kauzativita je zároveň v těsném sepětí s valencí verba v tom smyslu, že mění sloveso intranzitivní na tranzitivní. Zvláštní důležitost má však v takových jazycích, jako je čeština, při tvoření reflexivních verb: v řadě případů nelze česká reflexiva tvořit jinak než právě od kauzativ, srov. *rozesmát : rozesmát se, hýbat : hýbat se*. Dochází pak přitom k opačnému procesu změny tranzitiv v intranzitiva.

Persona (osoba)

Označení osoby naznačuje povahu a počet participantů dané situace; zprostředkuje se osobním zájmenem, koncovkou slovesa nebo obojím. U slovesa obvykle (tj. v aktivní větě se slovesem činnosti aj.) vyjadřuje skutečnost, že mluvčí je shodný s činitelem slovesného děje (1. osoba) či je posluchačem (2. osoba) anebo není tím ani tím (3. osoba), popř. je to věc, a to podle pravidla, že *někdo mluví s někým o něčem/někom*. Poměrně řídce se repertoár tří osob může i rozšířit. V indiánském jazyce krí např. existuje rozlišování třetí a čtvrté osoby, přičemž obě jsou životné, **obviativ** tu označuje 4. osobu, tj. každou další, pozdější třetí osobu po první zmíněné (kde pak věta typu *On ho viděl* nemůže být nejasná).

Vyjádření osoby v singuláru je zpravidla odlišné od vyjádření v plurálu. Zájmena 1. a 2. osoby proto striktně řečeno další rozdíl (zvl. rodové) v rámci osoby vlastně nevyjadřují (na rozdíl např. od 2. sg. arab.: *anta-anti* „ty [vůči muži]–ty [vůči ženě]“).

Zdvořilostní aspekty se do vyjádření osoby mohou také promítat, viz 2.1 (**honorifika**). Vyjadřování osoby v těchto případech pak často přechází ze zájmen na substantiva. Stopy této situace lze vidět z evropských jazyků např. v holand. *jullie* (z původního *jij lieden* „vy lidé“, dnes pro tykání i vykání v pl.) nebo španělském *usted* (z pův. *Vuestra merced* „Vaše milost“ pro 2. sg., v pl. se užívá jeho plurálová forma *ustedes!*), srov. však i polskou vykací

náhradu zájmena 2. pl. substantivem *Pan, Pani*, která však svým způsobem užití (ne ale častostí) nabývá už povahu staršího českého onkání, tj. přibírá slovesné tvary 3. osoby (zastarale zná čeština i onikání).

Často je důležité osobu nevyjádřit (= neutralizace osoby). Funkci této **impersonálnosti** (neosobovosti) má ze slovesných osobních tvarů zvl. tvar 3. sg, a to za spoluúčasti (reflexivního) pasiva, popř. i jiné, zvl. 3. sg., 3. pl. apod.; jinak se k jejímu vyjádření užívají i zájmena, srov. angl. *one*, fr. *on*, hol. *men*, něm. *man*, it. *si*, popř. řídké čes. *člověk* aj. (viz Man-Satz v 5.4212 a dál i genus). Kvůli dalšímu členění 1. osoby plurálu srov. numerus v 5.4121 a plurál inkluzivní a exkluzivní (5.4121). V těch jazycích, kde je číslo členěno bohatěji než jen na singulár a plurál, se bohatěji člení ovšem i osoba (např. duál staroslověnštiny). Srov. i všeobecný subjekt, 5.4214.

Poměrně řídký případ konjugace představují mezi indoevropskými jazyky takové, jako je velština, kde se vedle slovesa časují také předložky, stojí-li u zájmen. Děje se to tak, že se k těmto předložkám připojují osobní koncovky, srov. koncovky *-of, -ot* a *-do* u předložky *heb* „bez“ v 1.–2.–3. os. sg.:

hebof (f)i – heboti – hebdo ef atd. „beze mne, bez tebe, bez něj“, kde *(f)i* „já“, *ti* „ty“, *ef* „on“ jsou závislé tvary osobních zájmen.

Numerus (číslo)

Číslo slovesa bývá, podobně jako číslo jména, rozlišené nejčastěji do singuláru a plurálu; na rozdíl od substantiva však další bohatší distinkce obvykle nevyjadřuje. Výjimkou bývá duál, vyjadřovaný spolu s obdobně dále lišenou osobou zvláštní soustavou koncovek, srov. např. staročeský duál pro 1.–2.–3. osobu (*my-vy-oni* dva) *kupujevě/-va-kupujeta-kupujeta*. Číslo se tu i v jiných flektivních jazycích vyjadřuje typicky spolu s osobou v jediné koncovce; podobně však i v jazycích ugrofinských, které tu samotný plurál zvláštním morfémem také neliší (na rozdíl od čísla jmenného). Mezi číslem subjektu a číslem slovesa je obvykle shoda, ve flektivních jazycích ostře dodržovaná. Jazyky bez flexe však mohou porušení shody využívat významově, srov. angl. *the committee have met* „výbor se sešel“ s verbem v plurálu k označení mnohosti, členství apod.

Tempus (čas)

Čas slovesný není vždy totožný s časem reálným, tj. např. tvar minulého času nemusí vyjadřovat minulost, resp. minulost se nemusí vždy vyjadřovat pomocí tvarů minulých časů. Čas slovesný, často vyjadřovaný morfologicky (koncovkou, suffixem), bývá členěn různě bohatě (od dvou až např. po osm v maked., bulh., špaň. či turečtině). Některé jazyky morfologický čas nemají vůbec (laoština, čínština, malajština), některé vyjadřují ze tří reálných časů, tj. minulosti, přítomnosti a budoucnosti, jen jejich část: např. finština nemá morfologické futurum vůbec a čeština ho má jen u nedokonavých sloves; futurum chybí ovšem v jazycích často, neměly ho původně ani germánské či slovanské jazyky aj. Tam, kde morfologická forma času vůbec chybí, bývá čas vyjadřován prostou kombinací typu pronomén + verbum + adverbium (času) a tento (lexikální) způsob vyjádření se pak blíží vyjádření reálného času, srov. malajskou větu bez kontextu zcela nejasnou *Almad pergi* (A. přišel/jde/přichází/přijde, tj. „A. jít“) proti adverbium zpřesněné *Almad pergi semalam* (A. přišel včera), podobně též laoské *choi kamlang vao* (= „mluvím“, tj. „já + právě + mluvit“). Futurum však bývá často zastupováno formami prezenta apod.

Povaha tří reálných časů, minulosti, přítomnosti a budoucnosti, je odlišná, což se projevuje i na slovesném času. Protože **futurum** (budoucí čas) má ireálnou, neskutečnou a vlastně jen podmíněnou povahu, může odpadat (srov. i 5.52); pokud mívá vnitřní členění, nebývá bohaté (srov. lat. *futurum exactum*, čas předbudoucí). **Aktuálnost**, aktuální platnost („právě teď/tehdy“) vyjadřuje tvarem slovesa v češtině především **prézens** (přítomný čas); uvnitř však dále prézens specifikován už nebývá. Prézens může, stejně jako i některé z minulých časů, popř. spolu i s videm, vyjadřovat i **obvyklost, uzuálnost**. Protože *minulost* bývá nejsložitější, popř. nejlépe poznatelná, bývá vyjadřována často větším množstvím slovesných minulých časů (**préteritum, perfektum, imperfektum, pluskvamperfektum, aorist** aj.). U těch slovanských jazyků, které čas rozlišují nejbohatěji, tj. v bulharštině a makedonštině, se vyjadřuje i distinkce ne/přímého svědectví, a tedy (v případě nepřímé účasti na ději) i z toho plynoucí význam nezaručenosti obsahu (je podobné větě s *prý*). Srov. mezi devíti časy makedonštiny její neopisné perfektum *I Božo bil so niv* „Božo byl (prý/snad) s nimi“, užívané jako zvláštní modus (srov. *narrativ* v modu). Takovéto významy obvykle vyjadřuje však modus.

Z hlediska logického odpovídají kritériu verifikovatelnosti pouze časy minulé a přítomný. **Bezpříznakovému** užití času, kdy je časová dimenze neutralizována, slouží přítomné formy, zvl. v **gnómičtém prezentu** vyjadřujícím obecně platné a nadčasové děje a vztahy (atemporalnost), srov. *Země se točí kolem slunce*.

Aktuálnost slovesného děje se však může v některých jazycích vyjadřovat i zvláštními časy. Charakteristická je v tomto ohledu angličtina se svými průběhovými časy (*continuous /progressive forms, -ing formy*), které tvoří plnou paralelu ke všem časům neaktuálním, srov. *I read it* („Čtu/Čítám to“, ne však právě teď) a *I am reading it* („Právě to čtu“); progresivní (průběhový) čas tohoto typu však zná i kečua, srov. *parlasani* „právě mluvím“ (afix *-sa-*) aj. Potřebu tohoto druhu vyjádření však plní také různé opisy, srov. špaň. *Pedro está cantando* „P. právě zpívá“ (zde s participiem přítomným). V češtině je zde při vyjádření aktuálnosti výrazná spoluúčast nedokonavého vidu.

Zvláště u času se slovesné **formy** výrazně člení na jednoduché a složené (jedno- a více-slovné). Jednoduché tvary mívají préteritum, imperfektum či aorist, složenou povahu mívají perfektní časy (tj. tvořené obvykle z infinitivu nebo minulého participia a tvarů pomocného slovesa, jímž často bývá *být* či *mít*, srov. však futurální *shall/will* v angl., *werden* v něm., *zullen* v holand. či švéd. *skal*). **Perfektní časy**, jejichž význačným rysem je *rezultativnost* (jsou ukončené, avšak s trvalým výsledkem), jsou přítomné, minulé (*plusquamperfektum*) i budoucí (*futurum exactum*).

Pro větu je důležité rozlišovat časy samostatné, tj. stojící v hlavní větě nebo větě jednoduché (vyjadřují čas děje věty), a **časy relativní**, které se vyskytují pouze ve větách vedlejších (vyjadřují poměr k času děje věty hlavní), přičemž platnost relativních časů je určována v závislosti na času věty řídicí (nebo věty výše nadřazené, např. věty uvozující nepřímou řeč). Relativní časy, které tedy přímo čas nevyjadřují, jsou trojího druhu.

Buď jsou (A) formálně identické s časy samostatnými (např. v češtině), přičemž mají jinou funkci (prézens označuje nikoliv přítomnost, ale současnost, préteritum předčasnost a futurum následnost).

Nebo jsou (B) také identické s časy samostatnými, ale jsou, především po *minulém čase* věty řídicí, fázově posunuté, tj. vykazují zvláštní posloupnost, resp. **souslednost časů** (lat. *consecutio temporum*), zvl. v germánských a románských jazycích (viz 5.4218).

Anebo jsou (C) vyjadřovány zvláštními formami **konjunktivu** (subjunktivu), např. v románských a germánských jazycích (i když ne všech, v angl. jediný tvar *were* proti hojnosti v něm.). Srov. it. *Essigeva che ognuno facesse il proprio dovere* „Vyžadoval, aby každý konal svou povinnost“ (viz *modus* níže).

Slovesný čas vyjadřují ovšem do jisté míry i participia (včetně přechodníků), popř. i infinitiv; vzácněji ho může vyjádřit i substantivum (např. indiánský jazyk potowatomi takto k substantivu připojuje stejné koncovky minulého času jako k verbu). Sémantika času je implicitně u substantiv a adjektiv zastoupena ovšem poměrně často, srov. různý zřetel k témuž časovému bodu v čes. *svobodný–zasnoubený–ženatý–rozvedený*, popř. i v izolovaných slovech jako *vdova, otec* aj.

Modus (způsob)

Slovesný způsob vyjadřuje, resp. formálně vyznačuje slovesný děj především jako reálný (konstatování), podmíněně závislý nebo vůlí někoho přikazovaný a tvoří takto součást širší (sémantické) kategorie **modality**. Základní sémantický protiklad, který se do modu promítá, je tedy reálnost–ireálnost, který se může dále členit. Rozlišuje se tak především v závislosti na rozdílech naznačených výše **indikativ** (způsob oznamovací), **kondicionál** (způsob podmiňovací) a **imperativ** (způsob rozkazovací); jiné pohledy však kladou imperativ zvlášť aj. Souvislost s časem je zřejmá: indikativ vyjadřuje v zásadě tři časy, kondicionál dva (může však vyjadřovat jen jediný) a imperativ žádný (má však jistý vztah k budoucnosti). Podobně silná je i souvislost modu s negací (viz 5.4213).

Inventář modů však může být větší; např. řečtina má **optativ** (způsob přací), finština, mongolština, čínština a japonština aj. **potenciál** (s významem „snad/možná/pravděpodobně“), srov. fin. *Kirjoittanet minulle ensi viikolla* „Snad/Doufám, že mi příští týden napíšeš, resp. *Mohl bys mi příští týden napsat*“. Potenciálu je blízký **narrativ** (popř. alternativně **dubitativ**, **imperceptiv** či **inferenciál** označující nezaručený děj, který mluvčí nemůže dosvědčit) např. v makedonštině a turečtině, srov. maked. *Božo bil so niv* (Božo prý byl s nimi), srov. čas výše.

Arabština má **jusiv**, což je imperativ 1. a 3. osoby sg./pl., a **energicus** (vyjadřující přítomností suffixu *-an(na)* emocionální ujištění, že něco určitě nastane); jindy se však rozeznává i **modus obligatornosti** děje (v kwakw'ala) či **permisiv** (v aymara), **(ex)hortativ** (který zdvořile vyzývá) či **exklamativ** (např. v korejštině, srov. např. suffix *-psida* v exhortativu *Kapsida!* „Pojďme“), **prekativ** (zdvořilá prosba), **benediktiv** (prospěch, obdobný dativu) či **preskriptiv** (v mongolštině, pro zdvořilou prosbu, zdvořilý pokyn nebo mírný rozkaz). **Admirativ** s významem mírného překvapení je řídký (v albán., srov. užití suffixu *kam* pro přítomnost ve větě *E pas-kam këtú!* „Tady to mám!“; srov. čes. *vždyt!*); **desiderativ** je *modus* přání či chtění. Pro grónštinu bylo modů evidováno dvanáct aj.

Někdy se ke způsobu počítá i **konjunktiv** (subjunktiv), relativní čas slovesa ve vedlejší větě, podmíněný jejím postavením v souvětí (viz výše *tempus*). Výrazně modální funkci má

konjunktiv, je-li užitý v hlavní nebo jednoduché větě, srov. něm. *Käme er doch gleich!* „Kdyby tak přišel hned!“, kdy vyjadřuje často přání (v příkladu), možnost apod.

Modalitou se obv. rozumí (A) vztah mluvčího k obsahu promluvy (modalita **subjektivní**, specificky též postojová, popř. dispoziční) nebo (B) vztah obsahu promluvy k realitě a její situaci (modalita **objektivní**, specificky též jistotní). Tato primárně sémantická kategorie nachází své vyjádření v různých prostředcích, mj. v modálních verbech, partikulích, některých adverbích, intonaci aj. Z hlediska modální logiky se rozlišuje především modalita deontická, alethická a epistemická. **Alethická** modalita je ve větě přítomná, když jde v ní o vyvozování závěru, vyplývání domněnky z okolností apod., srov. *Oběd musí být hotový*, tj. např. s významem „soudím tak podle pokročilé hodiny či jeho vůně“. **Deontickou** modalitou se rozumí tatáž věta, zavazuje-li jí mluvčí posluchače k jejímu uskutečnění (jde tedy o nutnost, popř. svolení), tudíž např. s významem „poručím ti to, zaříd to“. **Epistemická** modalita se konečně váže na uvedení větu, jde-li o známou informaci či pevnou domněnku, tj. znamená-li např. „Je to jistě tak, jsem o tom přesvědčený apod.“. Řídce se k modalitě subjektivní někdy zařazuje ještě sporný pojem modalit *voluntativní*, která se týká vyjádření vůle mluvčího. Z hlediska sémantického se tento pohled na modalitu do značné míry překrývá s *presupozicí* (viz 4.5).

Genus verbi/diateze (slovesný rod)

Rod je morfologický prostředek k vyjádření **diateze**, tj. typu vztahu mezi sémantickými participanty věty a syntaktickými funkcemi, zvl. mezi subjektem a objektem. Vyjadřuje zejména to, co/kdo je *agens* (činitel/konatel) a co/kdo je ve větě *patiens* (trpný objekt, cíl manipulovaného děje). Z hlediska tohoto zřetele k **de/agentnosti**, tj. ne/přítomnosti, resp. ne/vyjádřenosti agenta ve větě lze lišit případy, resp. stupně:

- 1 – **aktivní** : agens = subjekt (*aktivum*)
- 2 – **střední** : patiens = subjekt (*pasivum*)
- 3 – **nejnižší** : agens = 0 (*pasivum*)

První případ se vyskytuje v běžných **aktivních** větách, srov. švéd./dán./nor. *Han skriver et brev* „Píše dopis“. Druhý případ, u kterého se objekt, resp. patiens (z případu 1) stává agentem, nacházíme v běžných **pasivních** větách, srov. angl. *The boy was sent home* „Kluk byl poslán domů“. Třetí případ vyjadřuje **deagentnost**, absenci (nebo všeobecnost) agentu, srov. čes. *Dům se staví. Jde se na procházku*. Z hlediska vyjádření osoby tu pak jde zároveň o **impersonálnost**, nevyjádření osoby.

V některých jazycích je výraznější sklon k vydělení impersonální formy od ostatních. Např. irština užívá k jejímu vyjádření pasivní formy sice pro každý čas zvláštní, ale bez vyjádření osoby a čísla, a podobně i finština; užívá se ovšem potom i u intransitiv. Vyskytují se však i další případy, srov. řecké *mediopasivum*, resp. *medium* (řídce též: rod střední), vyjadřující činnost od subjektu vycházející a k němu se také vracějící, tj. totéž co *reflexivita*, srov. *τροπομαι* „obracím se“.

Uvedené schéma stupňů *diateze* je ovšem zjednodušené, další jeho větvení představuje **reflexivita** (*zvratnost*), **reciprocita** (*vzájemnost*), vyjadřující vztah objektu i subjektu k téže věci (entitě, srov. čes. *myje se*) či vztah vzájemnosti, zvl. mezi více subjekty (srov. čes. *píšou si*), popř. i **medium** (viz výše). *Reflexiva* můžou však v jazycích také chybět (arab.).

Souhra opozic aktivum–pasivum a agens–patiens na sebe ovšem vždy těsně vázána být nemusí. Tak např. v malajštině (kde nejsou pády) lze na jedné straně druhou opozici vyjádřit pouze v rámci aktivní věty prefixem *meng-* (*mem-*, *men-*) pro označení subjektu, který je agens, a prefixem *ber-* (*be-*/*bel-*) pro označení subjektu, který je patientem a který se připouje, na rozdíl od češtiny ap., k témuž slovesu.

Srov. *Ahmad belajar sains.* (A. studuje [přírodní] vědy)

Ahmad mengajar sains. (A. učí/vyučuje [přírodní] vědy)

Na druhé straně tradiční pasivum tu vyjadřuje spíše prefix *di-*,

srov. *Kaum India membina jalan-jalan raya.* (Indové postavili dálnice)

Jalan-jalan raya dibina kaum India. (Dálnice byly postaveny Indy, dosl. Dálnice + pas. pref.–stavět + Indové).

Prostředky vyjádření diateze jsou často (1) kombinace pomocných verb (lat. *esse* a analogická verba v angl., fr., češ. aj., něm. *werden*, hol. *worden*, švéd. *bli[va]* aj.) s pasivním participiem a (2) zvláštní morfém (skandinávské *-s*, popř. čes. *se* pro reflexivní pasivum). Reflexivní forma verba však diatezi vyjadřovat vůbec nemusí (jako např. v litevštině, kde tuto funkci nemá nikdy). V některých jazycích kategorie rodu však není vůbec (drávidské).

Tradiční názvy zde užívané jsou především **pasivum opisné** a **reflexivní** (perifrastické a zvrtné).

Aspectus (vid)

Vid, charakteristický zvl. pro jazyky slovanské (srov. ale i arabštinu, drávidské, altajské, některé austroasijské, nigero-konžské i celoamerické indiánské jazyky, kečua, evenštinu, baskičtinu, popř. i čínštinu aj.), je kategorie sloužící k rozlišení a naznačení především rozdílu mezi dějem v jeho průběhu, který je tudíž neukončený, a jednorázovým dějem, který je tudíž ukončený, uzavřený, blíže nespecifikovaný a pojímaný jako celek. Základní binární distinkce tu je mezi **imperpektivem** (*videm nedokonavým*, resp. slovesem nedokonavým) a **perfektivem** (*videm dokonavým*, resp. slovesem dokonavým), kterou má standardně většina sloves (resp. slovesných významů) v jazycích rozlišujících vid, ne však všechna. Tato distinkce se však často ještě dále člení, byť ne vždy jasně formálně. Srov. češtinu:

Aspekty a subtypy **imperpektiva**:

A – **Ne/aktuálnost**: *psát* (obecně/právě teď), *chodit/jít*

zde někdy v tomto rámci ještě **in/determinovanost**: *chodit/jít*

B – **Uzuálnost**: slovesa na *-ávat/-ívat*

zde někdy navíc: **frekventativnost** s týmiž sufixy a *-at*

C – **Iterativnost** (opakovanost, násobenost): *sázet* (iterativum)

D – **Durativnost**: *dělat* (durativum)

Aspekty a subtypy **perfektiva**:

A – **Rezultativnost** (neutrální a obecný): *napsat*

B – **Momentálnost**: slovesa na *-nout* (slovesa momentální)

C – **Distributivnost**: *pozavírat* (distributivum)

K vytčení stránky celistvosti děje u vidu se při jeho popisu někdy užívá termínů **telický** (úplný) a **atelický**, které označují děj (popř. i taková slovesa), který je úplný, celistvý a s jasným koncovým bodem, a děj, který takový není. Je tu tedy volná souvztažnost s perfektivností a imperfektivností, které jsou ovšem funkčně komplexnější. Řadu stránek vidu lze v jazycích, které ho přímo nekonstituují, implicitně nalézt ovšem v jiných tvarech a kategoriích, především v rozdílech času (viz výše): např. perfektivní časy, které jsou rezultativní, vyjadřují dokonavost, anglické průběhové časy zase nedokonavost aj. Srov. i souvislost vidu a pádu (zvl. partitiv versus akuzativ) ve finštině (5.4121).

Některé jazyky vyjadřují ještě další distinkce vidu (eskymácký inuit užívá pro vyjadřování vidu na 50 různých afixů). Takové jsou bantuské jazyky nebo jazyk hausa, v němž se vedle kontinuativního vidu (odpovídá zhruba aktuálnímu imperfektivu) vyjadřuje též **kompletiv**, pojímající čas jako celek (ten odpovídá zhruba perfektivu). Vyjadřuje se zvláštním souborem vidových zájmen, charakteristických vysokým tónem a dlouhým vokálem nebo sufixem *-n*, např. *nā* „já“, *yā* „on“ apod., srov. *yārō yā zō dà rānā* „Chlapec přišel v poledne, dosl. chlapec-on-přijít-v minulosti-den/slunce“.

Aktionsart (způsob slovesného děje) souvisí s videm jen volně a není vyhraněně morfologickou kategorií. Je to vlastně jen občas užívané označení pro proměnlivý počet sémantických kategorií slovesa (vyskytujících se u něj spíše nepravidelně), resp. jeho děje, jako je jeho fáze (např. počáteční fázi vyjadřuje *inchoativum*), míra, deminutivnost, popř. i kauzativnost. Někdy se sem počítá i násobenost a aktuálnost děje (viz vid výše). V řadě popisů se tento pojem pro svou nejasnou povahu však vůbec neuzívá.

Výše se pro kategorie verba (a tedy predikátové) uváděly především jejich funkce základní. Na rozdíl od kategorie jména mají verbální kategorie však často možnost za určitých podmínek plnit ještě **funkce sekundární** (tj. jiných kategorií), zvl. v podobě a pod názvem různých posunů platnosti. Srov. např. fin. přezentní pasivum *Menään* (zhruba „jde se“), které se běžně užívá i jako výzva, resp. imperativ („pojďte!“), či podobně české nebo franc. indikativní přezentní *Ideme!* (1. os. pl.), *On y va!* (3. os. sg., obojí ve významu „pojďte“) aj.

5.4124 Infinitní formy verba (neurčité tvary slovesné)

Infinitní (též: jmenné) tvary jsou u slovesa prostředkem k vyjádření formální reprezentativnosti (slovníkový tvar) a funkčně ekonomie. V druhém případě pak především v tom smyslu, že jsou úspornější než vedlejší věty, s nimiž jsou synonymní a na které jsou převoditelné. Můžou různě vyjadřovat čas, rod, vid, popř. (zvl. u přechodníků) i osobu a do jisté míry i číslo. V některých jazycích však můžou přebírat i některé kategorie a formy jmenné, zvl. pád.

Infinitiv (neurčitý způsob)

Je to reprezentativní, bezpříznaková (slovníková) forma slovesa, užívaná navíc omezeně při tvoření některých složených časů; pokud v jazyce chybí (např. v bulh., maked., arab.), zastupuje ho v jeho funkci ve flektivních jazycích některá z frekventovaných osobních forem nebo jiná forma (v arab. konstrukce konjunktivu). Má-li jazyk jen jeden infinitiv, je v něm pak infinitiv funkčně poměrně nespecifický a může ve větě nabýt řady substantivních funkcí. Má-li jich jazyk více (např. finština jich má pět), bývají jeho funkce specifičtější. Infinitiv stejně jako parti-

icipia se v řadě jazyků skloňuje (ve fin., ale i v portugal. aj.). K hlavním funkcím infinitivu ve větě patří vyjadřovat účel nebo objekt. Český název infinitivu, tj. neurčitý způsob, je nešťastný, není to žádný způsob (modus) a ani navrhované počestění *neurčitek* se příliš neujímá.

Participium (příčestí)

Participia jsou jmenné tvary slovesa s různými funkcemi, zvl. s funkcí spoluúčasti na tvorbě některých časů (složených, **participium minulé**, v češ. na *-l/a/o* aj.) a pasiva (**participium pasivní**, v češ. na *-n/a/o*, resp. *-t/a/o* atd.) nebo s funkcí atributu. Jakožto prostředky vyjádření okolnosti slovesného děje participia, kterých bývá v jazycích různý počet (srov. např. češtinu s 2 vlastními participii proti litevštině s 9 participii či finštině, viz dál), obvykle vyjadřují čas (zvl. relativní) a rod („participují“ na ději slovesa). Často bývají i zdrojem tvoření adjektiv, srov. angl. *spoken (language)* („mluvený [jazyk]“) nebo čes. *unaven* + ý. Jejich zásadní syntaktickou funkcí je typologicky tvořit alternativu k vyjadřování významu ve vedlejších větách, zvl. relativních (proto např. má turečtina, která vedlejší věty téměř nezná, jen pro vyjádření gerundií 32 sufixů).

Supinum je v lat. verbální tvar, tvořený od jeho kořenu sufixem *-tu-*, vyjadřující cíl nebo účel, resp. akuzativ, dativ či ablativ, který se původně užíval po slovesech polybu. Ve švéd. je to tvar užívaný v perfektních časech, kde označuje děj (většinou se shoduje s minulým participiem), avšak bez rozlišování rodu či čísla, srov. *Han har skrivit boken/brevet* „Na/psal knihu/dopis“. **Gerundivum** je v lat. verbální tvar zakončený mj. na *-(a/e)nd-i/o/um*, podobný svou funkcí především adjektivu s původním významem participia pasivního futura, srov. *laudandum* „(určený/vhodný) k pochválení“ aj.; **gerundium** je tu naproti tomu neosobně a samostatně, tj. ve funkci verbálního substantiva užívaný tvar, zakončený na *-ī*, např. *laudandī* „chválení“.

Přechodník (transgresiv) je druh participia užívaný pro sloveso původní vedlejší věty, která se jím zkracuje a ze souvětí se stává věta jednoduchá. Vyjadřuje současnost, předčasnost, popř. i následnost děje vůči ději věty hlavní, resp. hlavnímu ději, a může (avšak nemusí) vyjadřovat omezení i jmenný rod a číslo (v 3. osobě jako v češ., běloruš.), srov. vyjádření předčasnosti (popř. současnosti) v čes. *Vida/vidouc/vidouce to, protesta-v-la/-li*. Naproti tomu např. v ukrajin. je co do vyjadřování osoby zcela neměnný (a chápe se jako verbální adverbium), srov. též např. ruš. pro minulost *zrobivši uróki* „když uděla-l/a/o/i/ty úkoly...“ nebo bengál. *dat thakte* „dokud budou zuby“, dosl. „zuby jsoucí“. Obdobné je např. i nesklonné, ale rodové litev. participium na *-is/-usi/-ies/-usies* mající shodu se subjektem a vyjadřující okolnost, srov. *atnesis* „přinesší“. V různých jazycích se však často témuž typu participia říká různě.

Finská participia jsou typologicky příznačně bohatší (stejně jako i v dalších aglutinačních jazycích), většinou se skloňují. Srov. participium

- (1) prézenta aktivního *tekevä* „dělající“, užívané zvl. jako atribut, ale i jako náhrada vedlejší věty objektové, *työtä, tekevä ihminen* „prací dělající člověk“;
- (2) perfekta aktivního *tehnyt* „dělal“, užívaného také v atributu aj., *hän on tehnyt sen*, „udělal to“;
- (3) agentní *tekemä* „(někým) udělán“, které vyjadřuje původce, srov. *isän rakentama talo* „dům postavený otcem“;
- (4) prézentu pasivního *tehtävä* „který má být udělán“, srov. *Työ on tehtävä heti* „Tu práci je třeba udělat hned“ a
- (5) perfekta pasivního *tehty* „udělán“, srov. *tehty työ* „udělaná práce“.

Další formy slovesa, jakými jsou zvl. verbální substantiva a adjektiva, se v různých přístupech hodnotí různě, popř. splývají s participii a infinitivy do jedné skupiny verbálních derivátů (srov. zde zvl. turečtinu). Často se však od sloves vydělují a přearazují k substantivům a adjektivům, srov. např. čes. *dělání, dělající, udělavší*.

5.4125 Poznámky k morfologii verba

Morfologické kategorie může sloveso ve větě také nemít, tj. mluvčí se jím může vyhnout, nechce-li např. vyjádřit čas a chce přitom užít finitní formu (jinak má k dispozici infinitiv). Případu takového nepoužití vnitřního členění určité kategorie, resp. možnosti takovou kategorií sice použít, ale bez volby některé z jejích vnitřních tříd, se říká **neutralizace**. K jejímu vyjádření se užívá obv. jedné z jejích běžných, příznakových forem bezpříznakově (k bezpříznakovým formám patří obvykle 3. sg., prézens a imperfektivum). Nemůže-li naopak sloveso využít celého rejstříku možností členění dané kategorie a je omezeno vždy jen na jedinou, označuje se pak tato jediná možnost atributem **tantum**, např. *záviset* je imperfektivum tantum (odpovídající dokonavý protějšek k němu neexistuje). Takto se tato skutečnost označuje i u jiných slovních druhů, srov. např. plurale tantum u substantiv (např. *kalhoty*).

Funkce a významy verbální flexe však nemusejí být vždy signalizované samotným tvarem verba (u jazyků s flexí) či být implicitně dané přítomností neměnných pomocných slov (jako např. ve vietnamštině). Může je signalizovat např. i pravidelně časované zájmeno, přičemž vlastní verbum zůstává neměnné, srov. jazyk hausa, kde takovému zájmenu, flektované pro šest různých časově-modálních kategorií, které stojí před verbem, vyjadřuje osobu, číslo i čas, ale i modalitu a vid aj., např. *yā zō* „on přišel“ (*zō* „přijít“ je neměnné), *yā kan zō* „přicházel“ aj. Obvyklou rolí zájmena stojícího u slovesa je však vyjadřovat osobu (srov. angl. *He came* „[On] přišel“), i když někdy spolu s koncovkou (češ. tu informaci o osobě může zdvojit, srov. *on přišel*, ruš. jí zdvojuje vždy *он пришел*).

Predikativum není sloveso ve vlastním smyslu, ale některá slova jiných slovních druhů (často adverbii), která mají (pouze) funkci jen finitního slovesa, tj. tvořit především predikát, přísudek; odtud jeho název. V některých jazycích se někdy považuje za zvláštní slovní druh, v jiných se o něm vůbec nemluví, srov. čes. *třeba, možno, rád*, srbochorv. *prijatno, teško* „příjemně, těžko“ aj.

Nominální tvary slovesa se někdy skloňují, popř. vyjadřují i další jmenné kategorie jako rod apod., srov. čes. *psala* a vyjádření feminina.

5.4126 Jiná flexe

Kromě flexe adjektiv, zájmen a číslovek, která v podstatě, tj. s drobnými rozdíly, je obdobná jako flexe substantiva, lze k flexi v širším smyslu počítat ještě **komparaci/stupňování adjektiv/adverbii** (též: **gradaci**). Důvodem je vysoká pravidelnost a produktivnost tvoření příslušných tvarů. Alternativně se komparace klade do tvoření slov.

Stupňování (gradace) může být (A) morfologické (a pak vyjadřované sufixálně) anebo (B) syntaktické (a pak vyjadřované slovy typu *víc–nejvíc*, srov. vedle románských a germánských jazyků zde i ruštinu). Existuje u takových (tj. ne všech) adjektiv a adverbii, která

jsou sémanticky gradovatelná, tj. jejichž platnost lze vyjádřit v různé míře (viz 5.55). Gradace slouží srovnávání při různosti a vyjadřuje se jí standardně jeden ze tří stupňů platnosti významu některých adjektiv a adverbii, které se nazývají **pozitiv–komparativ–superlativ**, resp. 1.–2.–3. stupeň (pozitiv je shodný s lexikálním tvarem slova). Odchytky jsou řídké, např. čtyři stupně velštiny, kde vedle těchto tří stupňů existuje ještě *ekvativ* (srov. standardní *swynol* : *mor swynol* : *mwy swynol* : *mwyaf swynol* „krásný: krásnější: stejně krásný: nejkrásnější“), užívaný při srovnání vlastností dvou objektů apod. (před adjektivum se klade adverbium *cyn* nebo *mor*, srov. *mor swynol ag* „stejně krásný jako“). Srov. A i B:

švéd. A *bred* – *bredare* – *bredast* : čes. *široký* – *širší* – *nejširší*
 B *öde* – *mera öde* – *mest öde* : *pustý* – *pustější* – *nejpustější*

Elativ je forma superlativu, popř. komparativu užitá bez své funkce, tj. srovnání, a vyjadřující absolutní vysoký stupeň platnosti, srov. *s největší radostí* (= zvlášť velkou, ne však největší). Alternativní termín pro takový zvlášť vysoký stupeň platnosti je **superlativ absolutní**, srov. např. italský **pozitiv–komparativ–superlativ–superlativ absolutní** v

bello – *più bello* – *il più bello* – *bellissimo*
 „krásný – krásnější – nejkrásnější – překrásný/zvlášť krásný ap.“

Superlativní forma mívá před sebou, pro svou určitost, v těch jazycích, které mají člen, člen určitý, srov. angl. *the best*, franc. *le meilleur* „nejlepší“, srov. i ital. příklad výše (*il*). Srov. gradovatelnost v 5.55.

5.413 Tvoření slov (slovotvorba) a tvoření pojmenování

Disciplína tvoření slov má tradičně nevhodný název. Jednak synchronně studuje a popisuje většinou jen hotové rezultáty (být svědkem vlastního procesu vzniku nového slova je obtížné a vzácné), a nikoliv reálně probíhající procesy tvoření (z těch si všimá obecných zákonitostí a pravidel), a jednak se často omezuje jen na oblast tvoření **slov**, resp. jednoslovných pojmenování, a nikoliv **víceslovných pojmenování**, kterých je v jazyku mnohem větší množství než jednoslovných a která se slovotvorbou v tradičním smyslu mají řadu přechodů. Synchronní přístup se tudíž zabývá de facto výsledky procesů, kdežto vlastní studium procesů, které zpravidla není vůbec přímo možné, má už povahu diachronní. Tvoření pojmenování je tudíž širší pojem zahrnující jak slovotvorbu, tak tvorbu víceslovných pojmenování.

5.4131 Způsoby tvoření slov a pojmenování

Faktory, které rozhodují o způsobu tvoření nového pojmenování (srov. však i faktory v 2.21 pro běžná, nenová pojmenování) nebo slov (obojí je součástí **neologie**, oblasti **neologismů** v jazyce), jsou počet zapojených kořenů, tj. slov, místo slovotvorného morfému, resp. afixu (před kořenem či za ním) a způsob (syntagmatický či paradigmatický). Někdy se v tomto smyslu mluví o slovotvorných **modelech**, daných obecně typem a počtem komponentů, jejich pozicí a pořadím, druhem vztahu mezi nimi a obv. i druhem základu, z něhož se vychází. **Derivace** (odvozování) užívá z **afixů** obv. jen **prefixu** či **sufixu**, resp. předpony či přípony (prefixací a sufixací se společně říká **afixace**), řidčeji i **infixu**, umístovaného v některých jazycích dovnitř slova (srov. 5.4111); rezultátem tvoření pomocí derivace čili **odvozování** je

derivát (odvozenina). Charakteristická je derivace substantiv, a to častěji sufixální, která může být, jako např. v češtině, poměrně bohatá (několik set sufixů); naproti tomu však např. sva-hilština má i poměrně bohatou derivaci slovesa aj.

Povaha afixů je funkčně a sémanticky značně pestrá. Afix může označovat funkci čistě gramatickou (zvl. v podobě koncovek) a jen obecně kategorizační (zvl. slovnědruhovou, srov. transpozici 5.4133, např. české adverbialní *-ě*, srov. *krásný* : *krásně*) nebo význam různého kognitivního druhu (srov. např. nomina agentis, jména činitelská v 5.133), ale také povahy pragmatické (srov. některá deminutiva aj., kdy např. u slova *pivečko* nejde o „malé pivo“, ale „vytoužené, žádané aj.“). V posledním případě se pak takové afixy také nazývají **evaluativní** či **afektivní** (vyjadřují hodnocení a postoje) a zahrnují vedle deminutiv a augmentativ i výrazná meliorativa či pejorativa aj. (srov. i 5.58), srov. it. *albero* a *alberello* „strom : (hezký/milý aj.) stromeček“ či *donna* a *donnino* „žena : rozumná dívka chovající se už jako dospělá ap.“, kde sufix *-ino*, přidávaný k substantivům označujícím ženy, vytváří názvy s odstínem maskulinních vlastností aj.

Přejímání slov

Výpůjčky čili **přejímky** z cizích jazyků, které existují ve všech jazycích a bývají často předmětem různě uvážlivé manipulace jako předmět jazykové politiky (2.1), k vlastní tvorbě slov či pojmenování nepatří, srov. *sport*, *komputer*, *stres* (z angl.), *luft*, *mančaft* (z něm.). Přejímání slov, ale i víceslovných pojmenování slovní zásobu daného jazyka pouze rozšiřuje a nic se tu v cílovém jazyce netvoří; v cílovém jazyce se však naopak od přejímek nová slova na jejich základě tvořit můžou, srov. české *laser* → *laserový*. Zvláštním přechodem mezi výpůjčkou a vlastním tvořením nového pojmenování je **kalk**, který se skládá z přejetí obecného pojmenovacího modelu z cizího jazyka (zvl. u kompozit nebo kolokací) a z plně domácích morfématických či lexikálních základů, srov. lat. *benedicere* a čes. *blahořečit*, něm. *Schreibmaschine* a čes. *psací stroj* nebo angl. *skyscraper* a čes. *mrakodrap* či lat. *influentia*, ovlivňující řadu jazyků, např. švéd. *inflytande*, holand. *invloed*, něm. *Einfluss*, pol. *wplyw*, maď. *befolyás*, angl./fr. *influence* či stejnoznačné čes. *vliv* aj. **Hybrid** je lexém složený co do původu z jazykově nestejných složek, srov. *tele-vize* (řec. + lat.), *housl-ista* (čes. + lat.).

Schematicky a zjednodušeně situaci **tvoření pojmenování** zachycuje přehled:

Pojmenování	A – syntagmaticky (kombinace)	-1 – slovo	– jeden kořen (<i>derivace</i>)	– <i>prefixace</i>
				– <i>suffixace</i>
			– dva/více kořenů (<i>kompozice</i>)	
		-2 – kolokace	– dvě/více slov	
B – paradigmaticky		-1 – rozšíření/vznik	polysémie (viz 5.55)	
		-2 – převod do jiného slovního druhu	– konverze	

Derivace (odvozování) stejně tak jako kompozice (skládání) ovšem často využívá více prostředků a způsobů zároveň, a to i napříč: spolu s kompozicí se může uplatnit i derivace. Součástí derivace, resp. kompozice jsou ovšem i řidší postupy regresivní, tj. **deprefixace** a **desuffixace**, resp. **dekompozice**, kdy se např. sufigované slovo svého sufixu zbavuje (obv. ho pak nahradí jiný, srov. čes. *zubař* → *zubák*) ap.

Konverze, abreviace a kompozice

Konverze je v zásadě v jazyce tím rozšířenější, čím méně flexe jazyk má; v řadě jazyků (např. v čínštině, indonéštině, srov. ale i angličtinu) má postavení zcela zásadní. Spočívá v převodu slova z jednoho slovního druhu do jiného beze změny jeho formy a významu, resp. přejímá funkce podle své nové syntaktické pozice. Srov. angl. *the whites* „běloši, dosl. bílí“, vzniklé z adjektiva (v zásadě jen syntakticky) nebo *below the table—it is below* „pod stolem—je to vespod/dole“, kde je v druhém případě z původní předložky adverbium nebo fr. *le parler*, něm. *das Sprechen* či holand. *het spreken* „mluvení“, kde jde o verbální substantivum typicky vzniklé z infinitivu aj. V širším smyslu lze ke konverzi řadit i latinské případy jako *deus* → *dea* „bůh → bohyně“, případy české jako *krásný* → *krásně* apod., kde již jde o určitou změnu formy.

Zvláštní případ na pomezí derivace a kolokace (který svou podstatou odporuje termínu tvoření slov také) je běžná slovesná **reflexivizace**, tj. tvoření reflexivních verb z nereflexivních, jejíž povaha je většinou diskretní, srov. dán. *vaske sig*, švéd. *tvätta sig*, holand. *zich wassen*, fr. *se laver* či ekvivalentní české *mýt se*, kde všude se reflexivum píše zvlášť k původnímu slovesu nereflexivnímu (na rozdíl např. od ruštiny). Jak v germánských, tak románských jazycích se však užití zvláštního reflexivního zájmena *sig*, *sich*, *zich*, *se* aj. omezuje na 3. osobu; v ostatních ho nahrazuje, na rozdíl od jazyků slovanských, zájmeno osobní, a reflexivita se tedy zvlášť nevyjadřuje.

Dva zvláštní způsoby tvoření založené na přechodu a mající vyhraněně ekonomickou povahu se uvedenému schématu vymykají. **Abreviace** (zkracování) je tvoření **zkratk** (abreviatur), tj. vlastně „neslov“ ze slov nebo jejich kombinací; nejčastější jsou zkratky **iniciálové** (složené z prvních písmen kombinace, např. *OSN*). Nejvíce ji využívá oblast proprií, v jazycích, jako je čínština, však v podstatě neexistuje (srov. akronymum, 5.533). Druhý typ je založen na přechodu z kolokací nebo kompozit k derivacím nebo elipsou k jednoslovnému základu původní kolokace a někdy (v české lingvistice) se mu říká **univerbizace**, srov. čes. *Václavák*, *těláček* (← *Václavské náměstí*, *tělesná výchova/tělocvik*), *státnice* (← *státní zkouška*) a *vrchní* (← *vrchní číšník*).

Kompozice (skládání) je způsob hojně využívaný např. germánskými či ugrofinskými jazyky a délka takto utvořených slov (**kompozit**, **složenin**), která často odpovídají v jiných jazycích kolokacím, může být značná. Srov. např. fin. *sala/kaupan/harjoittamis/mahdolisuus* „možnost provádět nedovolené obchody (na černém trhu)“ či něm. *Donau/dampf/schiff/fahrts/gesellschaft/kapitän/mütze* „čepice kapitána společnosti dunajské paroplavby“, které má 7 slovních základů, 13 slabik a 46 písmen (přibližné dělení na jednotlivé základy je naznačeno pomocí /). Spojení dvou/více základů vyjadřuje určitý vztah mezi nimi; dva základní typy tohoto vztahu, někdy ještě dál členěné, jsou v zásadě syntaktické povahy: **koordinační** a **determinační**.

O kompozici stejně jako o derivaci lze ovšem bezpečně mluvit jen u jazyků psaných latinou a některých dalších, tj. tam, kde jsou hranice mezi slovy zřejmé a lze dodržovat jejich diskretní způsob zápisu. V jazycích znakových (jako je čínština či laoština), kde se hranice mezi skupinami slov (kolokacemi) a slovy vždy dobře nepoznají, a to nejen v písmu, pak také proto do značné míry splyvá kompozice a tvorba kolokací (v jistém smyslu je tomu však

podobná i např. situace v angličtině). Avšak právě v těchto jazycích je tento způsob tvoření spolu se syntaktickou konverzí základní. Podobně je tento rozdíl oslaben i u jazyků majících inkorporaci ap. (srov. 5.4214 a 5.52).

Iterace a reduplikace

Především v rámci kompozice se někdy uplatňuje i **reduplikace** (zdvojení), založená na **iteraci** (opakování, a to nejen v tvoření slov), která je obecně v jazyce však vždy zvláštní. Obecně je třeba lišit reduplikaci (morfému, popř. slova, někdy jen slabiky) (A) gramatikalizovanou, a to buď slovotvornou (resp. tvořící ustálené pojmenování), nebo morfologicko-syntaktickou, od (B) reduplikace neustálené a negramatikalizované, která při prostém autorském opakování slov znamená obvykle jen prostý důraz. Srov. *velmi, velmi zajímavý román* aj. K typu (A) patří především následující případy, kdy reduplikace slouží k tvorbě, vyjádření:

- (1) **plurálu** či **kolektivnosti**, srov. částečnou reduplikaci v nahuatl *cih-tli* : *ci-cih-tli* (kde *cih* = zajíc, tedy zajíc, zajíci), popř. malaj./indonés. *anak* : *anak-anak* (dítě, děti, srov. i 5.4121); přesnější tu však je chápat jednoduchý tvar jako schopný vyjádřit podle kontextu jak singulár, tak plurál, zatímco tvar reduplikovaný signalizuje individuálnost (platnost každého členu) v rámci pojmenované skupiny;
- (2) **intenzifikovaného** výrazu, srov. řidší čín. *ren* a *renren* (člověk/osoba, lidé/každý), *tiān* a *tiāntiān* (den, každý den) či *hǎo* a *hǎohǎo* (dobrý, velmi dobrý) a tak i v laoštině aj.; podobně ve velštině *tŷ bach bach* (kde *tŷ* = dům, *bach* = malý, tj. velmi malý dům) či tur. *bos* a *bosbos* (prázdný a úplně prázdný) nebo baskičtině, *barra barra* (velmi hodně, s verbem) či joruba *gógóro* (dlouhatánský, kde první slabiku lze zopakovat podle žádaného důrazu až čtyřikrát);
- (3) **pokračování** anebo **dokončení** (perfektivnost), srov. vyjádření pokračování v hausa, např. *buga* proti *bugabuga* (mlátit proti dál mlátit), zčásti podobně v tagalogu *bili* (koupit) a *bibili* (imperfektivum ireální); sanskrtské *jan* a *janjan-* (rozen proti narozen) vyjadřuje naopak perfektivnost, kdežto čínské *tai-tai* (podívat se) implikuje zároveň distributivnost; částečnou reduplikaci pomocí prefigovaného konsonantu (a dodaného *-e-*) znala pro stejnou funkci i klasická řečtina, srov. *le-ly-k-a* (osvobodil jsem) aj.;
- (4) **dalších** menšinových funkcí, např. k tvorbě deverbativních adjektiv, srov. fidži *sava-ta* (mýt něco) a *sava-sava-a* (umytý, čistý), jindy okrajově k signálu deminutivnosti či redukci platnosti (v čín. n. maori), srov. maori *wera wera* „lehce teplý, vlažný“ (kde *wera* znamená „teplý“) apod.

Produktivnost (produktivita) slovotvorného modelu, způsobu či prostředku je odhad potenciality další tvorby, resp. použitelnosti toho modelu apod. do budoucnosti. Takový předpokládáný, častěji jen vycitovaný model je založený na analýze nedávné minulosti a počtu realizovaných výsledků. Povaha produktivnosti, jakkoliv jen přibližná, je tedy v zásadě frekvenční (statistická) a s přesahem do diachronie. Soubor příbuzných slov, odvozených z téhož základu, který může být někdy značný, je slovotvorná **čeleď**.

Kolokace, víceslovná pojmenování (též: sousloví)

Pokud jsou víceslovná pojmenování ustálená a tedy i součástí lidské paměti (na rozdíl od pojmenování neustálených, tvořených pro potřeby konkrétního textu), jsou v zásadě jen dvou

typů; v praxi existují ovšem přechodné případy. Jsou to jednak **víceslovné termíny** a jednak **frazémy a idiomy** (viz 5.54). Tvoří se kombinací slov a jejich tvarů, a to především podle kombinatorických, syntakticko-sémantických modelů a pravidel, která se vztahují na jednotky daného jazyka, tj. především slovních druhů (určité výjimky tu mohou představovat frazémy, srov. však syntagmatiku slovních druhů v 5.4215 a též 5.532).

Funkčně jde hlavně o kombinace nekoordinací (srov. konstrukce v 5.4216), jejichž celková funkce je analogická funkci jejich řídicího členu; vstupují takto funkčně do rámce slovních druhů, který se tedy jejich existencí obv. nezmnožuje, jen se početně, počtem jednotek spadajících pod každý z nich, rozšiřuje. Srov. taková pojmenování v angl., např. *nitric acid*, a v češ., kde je analogické *kyselina sírová*, která jsou utvořena podle modelu A-S, tj. adjektivum-substantivum, a která ve větě fungují obdobně jako prosté substantivum. **Kolokace, víceslovná pojmenování** můžou mít i komponentů více než dva jako v předchozím příkladu (a jsou tudíž i více popisná, srov. 5.52), zvl. v případě speciálních termínů, srov. *několikavřetenový řadový obráběcí stroj* a ekvivalentní angl. *multi-gang-spindle machine*, nebo i vlastních názvů (třeba institucí aj.), jejich přílišný růst a rozsah však naráží na požadavek jazykové ekonomie. Funkčně zdaleka nejčastější jsou víceslovná pojmenování substantivní povahy; jiná jsou poměrně řídká, ne však nemožná. Je pochopitelné, že v případě ustálených víceslovných pojmenování utvořených na základě modelu S-V, který je základem predikace, jde zároveň i o ustálené věty; běžné jsou ve frazeologii (přísliví aj.), ale v podobě axiomů a pouček např. i v matematice, fyzice aj.

Mezi pojmenováním jednoslovným (kterému odpovídá tvoření slov) a pojmenováním víceslovným není ovšem žádná nepřekročitelná hranice. Jednak je propojují některé procesy (srov. např. abreviaci výše), jednak nebývá v některých jazycích jasné, zda jde o kompozici nebo o tvorbu pojmenování víceslovného (viz výše, srov. však i 5.52).

5.4132 Morfém v tvoření slov

Prostředky užívané v tvoření slov, resp. pojmenování se zásadně liší tím, zda jejich povaha je (A) synsémantická či (B) autosémantická. Jazyky, které toto lišení (téměř) neznají (jako čínština), nemívají rozvinuté tvoření slov. Pro češtinu apod. to jsou především tyto typy (srov. ale i 5.4112):

Morfém A	- afix	- prefix
		- sufix
		- infix
B	- kořen	

Zatímco **kořen** je jeden holý morfém lexikální povahy (B, lexikální morfém, srov. čes. *ná-měst-i*) a vyskytuje se obv. uvnitř slova, názvy **afixů** (A, *ná-*, *-i* v příkladu) naznačují pozici jejich výskytu v příslušném derivátu (před kořenem, resp. kmenem nebo za ním, *pre-*, *sub-*, *prefix*, *suffix*).

Infix (někdy: *vpona*) je charakteristicky využíván např. v arabštině, kde kořeny mají obvykle jen konsonantickou povahu a jejich stavba podléhá pevným pravidlům, srov. *k-t-b* („psát aj.“). Vložením infixu (zde vokalického, složeného z více vokálů rozdělených pozičně kořenovými konsonanty), popř. infixu a dalšího afixu, se utvoří slovo, popř. mluvnický tvar (pak je

to **introflexe**, vnitřní flexe), srov. např. *kitáb* „kniha“, *kitába* „psaní (verbální substantivum)“, *aktubu* „píšu“, *katába* „psal“, *jaktubu* „on píše“, *katbun* „psaní“, *maktabun* „místo psaní, stůl, kancelář“ aj. Tato vokalizace konsonantického kořenu tudíž určuje podle přítomnosti toho kterého ze svých vokalizačních vzorců (= sledu afixů) i typ sémantické funkce výsledného tvaru (srov. však omezení v oblasti arab. kompozit, 5.4112).

Vedle těchto základních termínů pro morfém se někdy užívají ještě další, zvl. **circumfix**, tj. diskrétní, diskontinuální afix (obvykle však nikoliv jednomorfémový), psaný obv. „okolo“ kořenu, srov. čes. *polesť* či něm. *gefragt*, min. participium od *frag-en* „ptát se“ aj. Jiný takový termín je **postfix**, užívaný zvl. pro sufix přidávaný až za flektivní tvar, srov. české *má-li* či sufixy posesivní; termínu **konektém** se někdy užívá k označení spojovacího morfému základů kompozit, např. *lesopark*. Hojně užívaný termín **kmen** označuje obv. vícemorfémový základ dalšího tvoření (a flexe v užším slova smyslu), chápaný, na rozdíl od kořenu, tedy jako východisko (může jím být ovšem i kořen). Srov. angl. (1) *man* → (2) *manly* → (3) *unmanly* → (4) *unmanliness* „muž-mužný/mužský-nemužný-nemužnost“, kde se rezultát tvoření, zde slovo, stává vždy v následujícím kroku (někdy s obměnami formy) kmenem pro další tvoření. V češtině zhruba alternativní termín, užívaný místo kmenu, je **báze**, pojatá jako základ dalšího tvoření; k ní blíže nespecifikovaný protějšek tvoří **formant**, tj. morfematický jednoduchý nebo i složený afix.

Označení procesu a báze

Bez ohledu na to, z jakého typu základu (slovotvorné báze) se vychází, označují termíny **substantivizace**, **verbalizace**, **adjektivizace**, **adverbializace** aj. proces formální, tj. slovo-tvorné přeměny v rezultát, který je vyjádřený v základu těchto termínů (tj. v substantivum, verbum atd.). Tyto termíny jsou známé z transformačně-generativní gramatiky (i když jsou starší), a proto se nazývají **transformace** (jejich platnost se ovšem neomezuje jen na tvoření slov). Potřebujeme-li naproti tomu pojmenovat, zdůraznit druh báze, ze které studovaná forma vznikla (bez ohledu na to, jaká je povaha této rezultativní formy), užíváme termíny s prefixem *de-* (= z, odvozený od ap.), takže pak např. **desubstantivum** je forma (substantivum/verbun/adjektivum/...) odvozená ze substantivního základu, **deverbativum** forma (různé povahy) získaná z verbálního základu atd.

5.4133 Onomaziologické způsoby a procesy

Vycházíme-li z pohledu sémantického, lze tvoření pojmenování a slov rozdělit do čtyř specifických způsobů, a to mutace, transpozice, modifikace a integrace (Dokulil v Mluvnici češtiny aj.).

Mutací se při tvoření slova apod. vždy mění význam (ve srovnání s významem základu) a někdy i slovní druh, popř. jiná kategorie. Srov. švéd. *läsa* → *läsning* → *läsare* „číst-četba-čtenář“, čes. *káva* → *kavárník* apod.

Transpozicí, shodnou s formálně-syntaktickou **konverzí** (5.4131), se mění slovní druh, popř. kategorie základu, nemění se však jeho význam, srov. něm. *sein* → *das Sein* „být-bytí“, čes. *nemocný* → *nemocný*, *krásný* → *krásně*.

Modifikací se k existujícímu významu dodává jen sekundární příznak, který ho zásadně nemění, srov. něm. *der Lehrer* → *die Lehrerin* „učitel–učitelka“, čes. *list* → *listí* aj.

Integrací, která se uplatňuje u kompozit, se sémanticky slučují dva, resp. více původně samostatných základů, srov. švéd. *svart* + *vit* → *svartvit* „černobílý“, holand. *boter* + *ham* → *boterham* „máslo + šunka = sendvič“.

Slovotvorné *třídy* jsou označovány podle své významové povahy; jejich počet se od jazyka k jazyku liší, a to v zásadě podle toho, které se v něm slovotvorně realizují. K častým a většinou tradičním třídám, uplatňovaným především v rámci derivace, patří např. (s vyznačením typických sufixů)

nomina agentis názvy činitelské, v zásadě deverbativní, zakončené např. na germánské *-er*, srov. angl. *doer* „kdo dělá“, *teacher* „učitel“ (někdy lišená od *actoris*, konatelských, která jsou pak denominativní povahy, např. čes. *zahradník*),

nomina acti názvy dějů, např. švéd. *smältning* „tavba, tání“, čes. *četba*,

nomina instrumenti názvy prostředků, např. holand. *sleutel* „klíč“, čes. *mýdlo*,

nomina loci názvy míst, např. it. *mattatoio* „jatky“, čes. *mlékárna*,

nomina attributiva názvy vlastností fr. *vitesse* „rychlost“, čes. *chytrost*,

nositelů vlastností, čes. *chytrák*, fr. *vieillard* „stařec“ (někdy se spojují s předchozími),

nomina resultativa názvy výsledků děje, např. čes. *výrobek*, něm. *Verbindung* „spojení, spoj“, holand. *weefsel* „tkanina“,

nomina deminutiva názvy zdrobnělé, např. holand. *handje* „ručička“, něm. *Händchen* „ručička“, tur. *evcik* „domeček“, litev. *sūnelis* „synáček“, ale i adjektivně tur. *ufacik* „maličký“, čes. *knížka/knižička*,

nomina augmentativa názvy zveličelé, např. it. *librone*, *ragazzotto* „velká kniha, velký chlapec“, čes. *psisko*,

nomina collectiva názvy hromadné, např. něm. *Bürgerschaft* „občanstvo“, čes. *sloupoví*, popř.

nomina mota názvy přechýlené, vzniklé mocí, přechylováním, např. čes. *sousedka*, švéd. *lära^rinna* „učitelka“ aj.

U jiných slovních druhů než substantiv k tak bohaté klasifikaci obvykle nedochází; přesto však některé vzniklé třídy jsou pak značně výrazné. Jde zvl. o (1) **kauzativum** od slovesného základu a (2) **faktivum**, tvořené od jmenného základu, srov.

(1) něm./holand./švéd./dán./angl. *fällen/vellen/fälla/faelde/fell* „porazit, pokácat“

(2) něm./holand./dán./nor./angl. *weißen/witten/hvidte/hvitte/whiten* „na-/o-bílit“ aj.

Pro slovanské a některé další jazyky je charakteristická bohatá verbální **prefixace**. Avšak ani zde, i když jde o tvoření velmi bohaté (srov. čes. 20 prefixů *do-*, *na-*, *nad-*, *o-*, *ob-*, *od-*, *po-*, *pod-*, *pro-*, *pře-*, *před-*, *při-*, *roz-*, *s-*, *u-*, *v-*, *vy-*, *vz-*, *z-*, *za-*), neexistuje od téhož slovesného základu utvořený plný počet derivátů (srov. např. *donést*, *nanést*, *nadnést* apod., ale nikoliv **onést*, **znést*). Prefixace patří, na rozdíl od heterogenní sufixace, zpravidla do modifikace (viz výše).

5.42 Syntax

Syntax je v langue ta oblast pravidel, způsobů a modelů kombinace slov, která slouží tvorbě vět, popř. širě jiných jednotek (kolokací) nebo textů; u tvorby textů však už primárně nejde jen o čistě syntaktická pravidla. Skutečná tvorba, tj. veškerá realizace pravidel syntaxe, modelů a způsobů kombinace slov však naproti tomu patří už do parole. Zatímco věta je jednotka konstrukční, systémová (viz dále, 5.4211), základní jednotkou textu, na kterou (resp. na které) lze text segmentovat, je promluva. **Promluva** je (v původním pojetí Pražské školy) takový sémantický a formální celek (pojatý jako úplná sémiotická reakce), který je vymezený jednotou mluvčího, místa a času a odpovídá určitému impulzu. Může jí být tedy jak věta, třeba jen jednoslovná, tak v druhé krajnosti i monologický román. Vzhledem k tomu, že realizace systémových možností a pravidel, jakými je text, promluva i konkrétní věta, jsou složeny z lexikálních znaků, mají díky jim a vztahům mezi nimi také znakovou povahu; samy však pro svou neustálenost znakovou nejsou. Zásadně je tudíž nutné odlišovat abstraktní a systémovou syntax a její realizace v textu, promluvách aj.

V některých přístupech se syntax vydává za disciplínu samostatnou a bývá absolutizována do té míry, že je vydávána přímo za gramatiku (srov. např. Chomského). Je však třeba ji nazírat instrumentálně, jen jako nástroj napomáhající vyjadřování významu, který je nesen lexikonem, jímž je také evidentně podmiňovaná (to zdůrazňuje mj. lexikálně-funkční gramatika a Mathesius ve své teorii **jazykového usouvztažnění**, která je založena na uvádění **jazykových pojmenování** do vztahu). K jejímu nevyváženému pojetí přispívá i to, že v jiných přístupech se do ní, v zásadě bez jakýchkoliv hranic, začleňují i rozsáhlé partie sémantické a stylistické aj. K hlavním rozdílům v pojetí syntaxe patří odlišný důraz kladený jednou na závislosti, zaměření na složky (bezprostřední komponenty), jindy na zapojení funkce či orientace na generování a transformace.

V novější české lingvistice se však někdy **promluva** ztotožňuje zjednodušeně s parole (mluvou), resp. textem či jazykovými projevy, a místo termínu promluva se pak užívá, většinou v odlišném významu, nejednoznačný termín **výpověď**. Původní význam výpovědi, vymezovaný jako obsah promluvy, tedy sémanticky, se v takovém případě neuzivá. Termín výpověď, navrhovaný z nespokojenosti s obtížně vymežitelným pojmem věty, je však také nejasný a v úzu značně rozkolísaný (mimo část české lingvistiky je většinou neznámý). Může znamenat, vedle obsahu promluvy, abstraktní hloubkovou strukturu věty, minimální formální textovou jednotku či častěji konkrétní realizaci abstraktního modelu věty aj.

5.421 Syntax věty

5.4211 Věta a propozice. Význam propozice

Věta

Co to je věta, není snadné definovat (už r. 1931 publikoval J. Ries na 140 definic věty); o tom, že její povaha jako jednotky je v důsledku toho, že leží na hranici langue a parole, nejasná, uvažoval už de Saussure. Pro účely běžné textové analýzy postačí pracovní její (ne zcela přesné) vymezení jako elementární komunikativní jednotky textu, která je intonačně uza-

vřená a má také svou obvyklou strukturu (alternativně se tu u některých českých lingvistů užívá i termín výpověď). Především se však dnes věta chápe jako jednotka systémová abstraktně, mj. pak pod názvem větný vzorec. **Větný vzorec** je tudíž abstraktní systémový model pro realizaci určitého typu vět. Tento větný vzorec, a tudíž i každá jeho realizace má svou **strukturu**, která je znakové povahy a kterou se rozumí lineárně uspořádaný sled prvků, propojený vzájemnými vztahy do uzavřeného celku.

Pravidlo je závazná systémová instrukce k realizaci určité struktury (viz 4.3), popř. formální vyjádření vztahu mezi strukturami či prvky struktury; podléhá mu celý jazyk. Např. **generativní** pravidlo slouží k tvorbě, odvozování správných vět v bazovém komponentu generativní gramatiky, **transformační** pravidlo k tvorbě správných transformací jedné struktury či tvaru v jinou, resp. jiný aj. Zásadní je však rozdíl mezi pravidly gramatickými a sémantickými, popř. pragmatickými. Poněkud sporně Chomsky dnes místo pojmu pravidlo prosazuje obecnější a širší, avšak také vágnější pojem **principu**, resp. principů.

Význam a propozice

Propozice je (logicky) významová „jednotka“ odpovídající obvykle zvláště jednoduché označovací větě (popř. i souvětí, ve formálním smyslu viz však výše), založené na predikaci (tj. něco se v propozici tvrdí, že je/není pravdivé). Řidčeji se propozice chápe i jako jednotka formální, synonymní s větou v systémovém smyslu (tj. bez modalit a dalších predikátových kategorií, 5.42). **Význam**, resp. **smysl** věty je naproti tomu celková informace, kterou věta přináší; tato informace kromě významu vlastní propozice zahrnuje presupozici, kontextovou informaci aj. **Hlubková struktura** věty je určité základní uspořádání vztahů mezi lexikálními komponenty věty, které umožňuje odvození **povrchové struktury** věty, tj. skutečné její vnější podoby. Hlubková struktura věty (pojem generativní gramatiky, zhruba shodný s významovou stavbou) se považuje za její obecnou a abstraktní syntaktickou reprezentaci. Např. tři české věty

- (1) *Karel Čapek napsal tu povídku.*
- (2) *Tu povídku napsal Karel Čapek.*
- (3) *Ta povídka byla napsána Karlem Čapkem.*

představují v tomto pohledu tři povrchové struktury jediné věty v hlubkové struktuře; je mezi nimi tedy paradigmatická souvztažnost. Pojem hlubkové struktury je v nedávné době zainicován u Chomského za více speciálnějších pojmů (logickou formu, sémantickou reprezentaci a D-strukturu, z nichž v nové, minimalistické podobě jeho gramatiky má nejvýznamnější postavení právě logická forma).

Presupozice je význam předpokládáný, a tedy doplňovaný, dodávaný k významu propozice kontextem a situací (význam sám je zprostředkován především lexikálními komponenty); často se presupozicí rozumí přímo specifický výrok, který vyplývá jak z věty, tak její negace. Avšak význam už některých lexémů obsahuje sám o sobě presupozici (viz 4.5). Má především dvojitou povahu: (a) faktuální a (b) pragmatickou, srov.

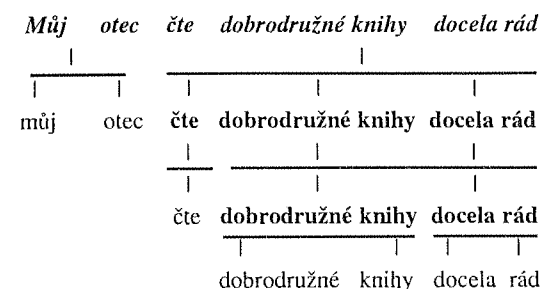
- (1) *Má dcera hraje na saxofon* (→ *Mám dceru*) nebo *Bránili mu v odchodu* (→ *Chtěl odejít*),

- (2) *Mám doma dobré víno.* (→ *Zajdi a ochutnej apod.*), nebo
- (3) *Už přestal kouřit* (→ *Kouřil*) apod.

Někdy se presupozice chápe jako specifický druh **vyplývání** (entailment); vyplývání je zaměřeno na různou pravdivost vyvozovaného závěru druhé věty. Takže je-li např. věta (3) nepravdivá, pak v pohledu vyplývání může být věta, která z ní vyplývá, jak pravdivá, tak nepravdivá, avšak z hlediska presupozice nepravdivost první věty znamená, že druhá musí být pravdivá.

Analýza věty

Analýza věty postupuje zpravidla cestou postupného rozkladu na **bezprostřední složky** (konstituenty), a může být tudíž víceúrovňová. Srov.

Analýzou (která může mít různou podobu) se zároveň vždy v každé složce určuje hlavní (řídící) člen a člen závislý (základ a jeho modifikátor), pokud je přítomen (srov. i 4.41–2). Pokud je určovaná složka sama složená z dalších komponentů (např. *můj otec*), nazývá se (v řadě přístupů) **fráze** (viz dále 5.4222). Fráze je tedy část struktury věty, syntagma jsoucí svou povahou mezi větou a slovem (obv. ne však syntagma subjektu a predikátu). Podmínkou analýzy věty a každé její fráze je pravidelnost jejich vytvoření. Fráze anomální, nepravidelné (např. idiom *má rád*, pokud bychom jím nahradili v příkladu výše *čte rád*) analyzovat takto nelze a zůstávají zachovány jako celek (srov. 5.54). Mezi složkami věty, vyjádřenými zpravidla frázemi, a pojmenováními je v zásadě korespondence (viz 5.4215, 5.4131); bližší rozpracování tu však dosud chybí. Analýza na **bezprostřední složky** či závislosti (závislostní gramatika, resp. syntax) má v přístupu jednotlivých autorů, teorií, popř. i národních tradic různě modifikovanou podobu. V evropské lingvistice se však už dlouho před touto analýzou uplatňovala a uplatňuje **závislostní syntax**, obv. více spjatá s významem, popř. aktuálním členěním. Je především založená na určování specifických **relací** (závislostí, podmíněností) větných komponentů a prvků struktur (spjatá je zvl. se jménem L. Tesnière a s pojmem valence, srov. 5.4221). Syntaktickou strukturu tu zachycují závislostní stromy.

5.4212 Typy vět

Základních typů věty, budovaných vždy na (A) svém specifickém (syntaktickém) modelu s příslušnou strukturou, je v každém jazyce jen několik; jejich rozvíjením, tj. dodatečnou modifikací a dodáním některých složek, jejich počet ovšem značně vzrůstá. Od nich je třeba odlišit typy vět (B) podle postoje mluvčího, které jdou prvním napříč, resp. jejich základní podobu také modifikují, avšak bez dodávání dalších složek. Patří sem věta (v češ. a angl.)

- A 1 – **Bezsubjektová** různého druhu, tj. skutečně bez subjektu (viz 6.11), nebo někdy jen v pasivu, popř. s všeobecným subjektem (viz dále a též mj. 5.52), *Prší. It rains.*
- 2 – **Subjektová**, resp. dvoučlenná, dále členěná podle typu predikace, např. *Otec čte. My father is reading.*
- 3 – **Nominální**: bez predikátu, resp. verba, *Ticho!, Silence!*
- 4 – **Ergativní**: v jazycích majících ergativ (viz 5.4121, casus)
- 5 – **Interjektivní**: založená na interjekci, *Ahoj!, Hi!*
- 6 – **Adverbiální**: založená na adverbium, popř. partikuli, *Samozřejmě. Naturally.*
- K nim patří někdy zvláště vydělované jejich subtypy (zvl. ve 2), např.

- a – Man-Satz, **věta se všeobecným subjektem**, srov. věty s něm. *man*, holand. *men*, dán. *man*, angl. *one*, fr. *on*, popř. i it. *si* aj.;
- b – **Existenční** věty: zvl. v germánských i románských jazycích, srov. angl. *There is*, něm. *Es gibt*, holand. *Er is*, dán. *der er*, fr. *il y a*, ale i srbochorv. *Ima/nema* aj.; mívají typicky obligatorní lokální určení;
- c – **Ekvativní** věty vyjadřující identitu: *Karel je Jirkův učitel;*
- d – **Kategorizační** věty: typu *A je/patří do B.*

Napříč se některé tyto typy dále často dělí i významově, především na věty **akční a statické**. Akční věty jsou příznačně schopné rozlišit vztah agens–patiens (činitel/původce činnosti–manipulovaný objekt/člověk). Protože však míra aktivity subjektu může být různě silná a nemusí jít vždy o agenta, objevuje se tu, zvl. ve valenční syntaxi, množství dalších sémanticky založených (a ne vždy jednoznačných) termínů jako nositel, proživatel, procesor, kauzátor aj., kterými se tato distinkce značně oslabuje, srov. též rod slovesný (genus verbi, 5.4123). Podle přítomnosti aktiva, resp. pasiva ve větě se v poněkud odlišném smyslu mluví i o větě **aktivní a pasivní** (viz i genus verbi, 5.4123).

- B – Oznamovací** (enunciační/deklarativní) : tvrzení, oznámení ap.
- **Tázací** (interrogativní) : otázka
  - **Rozkazovací** (imperativní) : rozkaz
  - **Přací** (desiderativní), resp. žádací : přání, žádost
  - **Zvolací** (exklamativní) : zvolání

Pro tento typ vět je charakteristický vždy jiný soubor **prozodických rysů**, resp. každá věta má jinou prozódii (srov. zvl. 5.342). Vzájemný vztah těchto vět podle postoje mluvčího (B), které mají úzkou souvztažnost k modu a modalitě (5.4123), lze chápat především z hlediska invariantu–variant, resp. báze–derivátu. V tomto smyslu lze za základní, resp. invariantní a též nejčastější chápat věty oznamovací, na které je také možné ostatní typy v zásadě transformovat. Naproti tomu takovéto transformace mezi ostatními typy navzájem zpravidla možné nejsou (např. rozkazovací věty na tázací převádět nelze).

5.4213 Otázka a zápor

Tázací věty vyjadřují především a obvykle **otázku**, tj. explicitní přání získat nějakou informaci, kterou se vyžaduje, očekává od dotazovaného odpověď. Otázkou se lze ptát obecně (s elementární odpovědí typu *Ano/Ne*, otázka **zjišťovací**), tj. se zřetelem především k predi-

kátu, nebo specificky (s elementární odpovědí na slova typu *Kdo/Co/Kde/Kdy/Který ap.*, otázka **doplňovací**), tj. se zřetelem k potřebě doplnění především informace nominální nebo adverbialní povahy. Otázka sama však může obsahovat už alternativy, o kterých se zjišťuje, která platí. V řadě jazyků se při zjišťovací otázce liší stará informace od nové (hausa aj.).

Přímot otázky může být a bývá nahrazována nepřímou formou otázky vyjádřenou konstatováním, doplněným koncovými partikulami či menšími **tázacími frázemi**, kterými se mluvčí může nepřímou dožadovat potvrzení, oslabovat platnost svého tvrzení apod., srov. fr. *n'est ce pas?*, něm. *nicht wahr?*, čes. *že (ano/ne)?*, pol. *prawda/dobrze?*, popř. složitější a podle formy a smyslu variabilní anglické možnosti *isn't he/she/it...*, *is he/she/...*, *doesn't he/she/...*, *does he/she/...*?. Jinou podobnou možnost nabízí velština, která naopak formou iniciálového tázacího slova už anticipuje druh odpovědi, srov. tázací slovo *onid* anticipující kladnou ve větě jako *Onid melys yw mēl?* ([Copak] není med sladký?) – *Yw* (je) aj. Ve fin. vyžaduje alternativní otázka s „nebo“ užití zvláštní spojky *vai* (proti neotázkovému *tai* „nebo“). Po fr. zjišťovací otázce obsahující zápor je zase třeba užít zvláštního „ano“, srov. *Vous ne viendrez pas? – Si.* „Vy nepřijdete? – Ano/ale ano“ (proti standardnímu *oui* „ano“).

Formálními signály **otázky**, resp. tázací věty bývají

(1) tázací slova, **interrogativa**, tj. zvl. zájmena či adverbia, a to obv. u otázky doplňovací, např. čes. *čí*, hol. *wiens*, dán. *hvis*, fin. *kenen*, popř. kombinované it. *di chi*. Srov. však i iniciální zjišťovací partikuli polskou *czy* (na začátku věty), ukraj. *чи*, bělorus. *ci*, litev. *ar* či albán. a velšské *a*, *onid* nebo irskou *an*, popř. rus. partikuli finální *-li* apod. v otázce zjišťovací; podobně v jazyku yoruba počáteční *njé* či koncové *bí*, popř. *don*, stojící obv. na začátku věty;

(2) **afix** přidávaný ke slovesu či ověřovanému slovu (finské *-ko/-kö*, srov. *Talonko te ostitte?* „Dům jste koupili?“; lat. *-ne*, *Feminane bona est?* „Je to ta dobrá žena?“), nebo malajské *-kah* v různých pozicích, zvl. v koncové *Ahmad bekerja di Singapurakah?* „Pracuje A. v Singapuru?“; nebo *A. bekerjakah di Singapura?* „A. v Singapuru pracuje?“ atd., kterému odpovídá v čes. aktuální členění;

(3) **inverzní slovosled** (angl. *Is John at home?* „Je Jan doma?“), někdy doplňovaný o pomocné sloveso (srov. angl. *Does John sleep at home?* „Spí Jan doma?“); slovosledný prostředek je však běžný obv. jen v indoevropských jazycích; řidčeji jimi ještě bývá

(4) pouhá **intonace** na svém konci typicky stoupající (čes. *Jan je doma?*); tu lze užít pro bezpříznakovou otázku i v malajštině bez afixu, srov. první příklad v (2) výše; intonace ovšem zpravidla doprovází i jiné formy vyjádření otázky; řídce

(5) **jiné způsoby**, zvl. zvláštní flexe verba (v grónštině), popř. neurčité konstatování místo zjišťovací otázky (typu *Někdo přišel?* ve smyslu „Přišel někdo?“), která může chybět (např. v jazyce hopi) aj.

Tázací věta může však sekundárně vyjadřovat i výzvu či prosbu, často v kombinaci s dalšími kategoriemi a prostředky, zvl. kondicionálem, popř. i negací aj., srov. *Mohl/Nemohl bys zavřít to okno?*

Přímé standardní **odpovědi** na jednotlivé typy otázky mohou být různé, ne však libovolně. V případě (1) to bývá primárně, podle tázacího slova otázky doplňovací, vhodné substantivum, posesivum či adverbium, ne nutně však v podobě věty. U otázky zjišťovací (zvl. 2–4 a část 1) to bývá buď jen predikátové verbum, nebo celá věta, může to však být i jen pouhé *ano* nebo *ne* či jejich ekvivalenty (srov. i fr. výše). Ve velštině však (srov. větu výše) se v odpovědi (na otázku začínající tázacím slovem *A*) musí užít celé verbum či věta, nikoliv pouhý ekvivalent „*ano*“. V angličtině mající na konci tázací frázi elicitující odpověď (typu *isn't he?*, viz výše) je v odpovědi třeba užít sloveso z této fráze, ne vlastní věty aj. Je-li to však otázka spadající do oblasti společenské zdvořilosti, mohou být odpovědi dané konvencí a etiketou, např. zdvořilá nabídka ve švéd. či hol. vyžaduje při přijetí, vedle poděkování, užití ekvivalentu českého „*rád/a*“ místo pouhého „*ano*“, srov. *Gärna!*, *Graag!*

Negace (zápor) je popření platnosti, resp. pravdivosti (A) věty (**větný zápor**) či (B) její části (**lexikální**, slovní zápor). Obojí se může kombinovat, jako je tomu např. v češtině. Termín **dvojitá negace** je tu ve vztahu k formě však nepřesný, protože může jít o negaci mnohonásobnou, srov. (A) *Karel to nečetl* proti (B spolu s A) *Karel nikdy nic nikde nečetl*. Jen zdánlivě podobnou možnost, avšak s jinou distribucí, má např. afrikánština *Ek is nie moeg nie* „Nejsem unavený“, kde dvojitá negace je jen formálně nutná tam, kde jde vedle predikátu o objekt či jiný další člen věty. Čistě formálně vždy dvojitá negace má francouzština, srov. ve stejném významu *Je ne suis pas fatigué* stejně jako jen prostě *Je ne sais pas* „Nevím“ (v mluveném jazyce se však ruší). V řadě jazyků se ale naproti tomu uplatňuje pravidlo výskytu jediné negace ve větě, srov. např. příslušnou změnu českého negativního zájmena v anglické pozitivní, *Nikoho neviděl*, *He did not see anybody*.

Vedle druhu negace (vztah k celku výpovědi či části) vstupuje do jejího vyjádření i souvislost s aktuálním členěním věty; silná je tu i souvislost negace s modem (viz 5.4123). Na rozdíl od otázky se negace může uplatnit vedle indikativu, kondicionálu a jiných modů i u rozkazu. Vedle běžného výskytu u autosémantik a zájmen se řídce lze s negací setkat též u spojek, srov. v negaci časovanou spojku ve fin. *jollen/jollet/jolei...*, „jestli *já/ty/on ne*“ (vznikla kontrakcí spojky se slovesem, viz dál; v češtině se však podobně časují spojky *ta*, i když pozitivně, srov. *abych/abys/...*, *kdybych/kdybys/...*).

Prostředky vyjádření **negace** jsou především

(1) **záporné partikule** (zvl. u záporu větného), srov. švéd. *inte*, holand. *niet*, island. *ekki*, it. a lat. *non*, malaj. a indonés. *bukan* (pro substantiva), *tidak* (pro verba a adjektiva), popř. podle povahy lišené alternativy jako ve velštině, např. *ni(d)* (pro běžné věty), *na(c)* (pro imperativ) a další (*oni[d]*, *na[d]*) nebo arabštině (*lā ma.*, *mu.*; jsou tu však ještě další). Srov. výše i jejich zdvojení (např. ve francouzštině); v romštině je vedle základního prostředku negace *na* odlišný prostředek pro imperativ *ma*, srov. *Ma ker!* „Nedělej!“;

(2) **prefixy** nebo **suffixy**, srov. čes./pol. *ne-*, lat./fr./angl. aj. *un-*, švéd. *o-*, dán./nor. *u-*, fin. *-maton*, *-kä(än)*, hol. *-loos*, něm. *-los*, popř. lat./fr./angl. aj. *in-/il-*, velš. *a-/an-/am-*, tur. *-me* aj. Negativní prefixy jsou běžné i u negativních řad zájmen a příslovcí typu *nikdo*, *nic*, *nikde*, *nikdy* (ne však vždy a důsledně, srov. *nikolik). Český případ se svým střídáním *ne-* ve funkci afixu a samostatné částice (srov. *Nezapomněl* : *Ne abys zapomněl* : *Ne každý to ví* : *neznalost*) slučuje v sobě typ (1) a (2);

(3) **záporná slova**, tj. hlavně zájmena a adverbia (bez negativního afixu), srov. čes. *žádný*, fr. *aucun* „žádný“, it. *mai* „nikdy“, špaň. *jamás*, fr. *jamais*, dán./švéd. *aldrig*, fr. *personne* „nikdo“ aj. Smíšený případ představuje dvojitá ladinský lexikální zápor *nu* a *brich*, lišený distribučně, srov. *el nu'm scriva* „on mi nepíše“ a samostatné *el brich* „on ne“;

(4) **záporné sloveso**, srov. např. fin. *menen/menet/menee* „jdu/jdeš/jde“ a proti tomu negativní *en/et/ei...* *mene* „nejd-u/-eš/-e...“; podobně v dalších ugrofinských jazycích, v tur. (*degil*) či korej. (*an-* a emfatické *mos-*) aj. Lze se však setkat i s kombinací některých způsobů, např. v mongolštině se užívá tzv. nomen imperfecti, verbální forma substantivní platnosti v negaci (sufixální) a sloveso *být* aj.

Vedle takto a podobně explicitně vyjadřované negace se lze s negací, zvl. lexikální povahy, setkat i v implicitní podobě, srov. čes. *skoro*, *málem*, *popřít*, angl. *hardly*, *deny* aj.; takto lze stupně negace i modifikovat, zvl. u zájmen a adverbií, srov. čes. *málokdo* aj. Obecně mají tudíž prostředky negace povahu aditivní, tj. jsou ke kladným (afirmativním) větám, slovům a konstrukcím dodávány zpravidla navíc, ne místo nich či jejich části.

5.4214 Členy věty.

Subjekt, predikát, objekt, atribut, adverbiale, parenteze. Téma, další

Na rozdíl od slovních druhů, do nichž se promítá ontologie, systémové vlastnosti slov a jejich vztah k vnější realitě skrze svou denotaci, jsou **větné členy** zásadně jiné a představují kategorii čistě jazykovou, bez přímého vztahu ven z jazyka. Obecnou, ne však jednoznačnou souvislost větných členů s mimojazykovými, sémantickými a logickými kategoriemi lze ovšem často, zvl. v aktivní větě, přesto stanovit, srov. např. vztah subjektu a činitele aj. (viz též dál). Některá pojetí jazyka (např. někteří generativisté, funkční gramatika) však s touto tradiční distinkcí nepracují, popř. pracují jen zčásti. Větné členy jsou syntaktická kategorie (v závislosti i jiné gramatické) odrážející lineární povahu mluvy a její členění především na aktanty akce, tj. agens, objekt, nástroj aj. V tradičním přístupu k nim se národní lingvistiky mohou v některých ohledech lišit, srov. český doplněk (atribut verbální), ruský predikativ (srov. predikativum v 5.4125), anglický adjunkt, francouzský complément aj. Rozdíly lze však najít i v kladení hranice mezi objektem a adverbiale, popř. v počtu rozeznávaných objektů aj., např. ugrofinisté při popisu ugrofinských jazyků obv. nepracují s kategorií druhého objektu. Určitou náhradou za větné členy, nikterak zásadně odlišnou, představují nověji ve složkové koncepci, resp. gramatické (generativní) pojmy jako verbální fráze, nominální fráze, adjektivní fráze aj. Výraznější odchylku od indoevropského (a dalšího) typu členu věty představuje téma v úloze zvláštního větného členu, které propojuje pojetí větných členů s aktuálním členěním věty (srov. 5.4219).

Realizaci větných členů bývají jen autosémantika a jejich substituty (pronomina a numeralia). Synsémantika (prepozice, konjunkce a partikule) fungující vedle nich jen jako pomocné relační prvky, ne však plnohodnotné komponenty, se obv. za větné členy nepovažují; interjekce nejsou ani tím, ani tím, jsou to ekvivalenty vět. Nominální povaha subjektu a objektu je v ugrofinských jazycích dále rozvinutá v jejich determinaci (srov. 5.4122). Rozlišuje se tu proto důsledně (pádově), zda jde o subjekt či objekt determinovaný, známý, resp. totální, nebo indeterminovaný, blíže neznámý, resp. částečný (parciální); v prvním případě je subjekt obsazený nominativem, v druhém partitivem, srov. fin. *Lapsset (= Nom) juoksevat pihalla* a *Lapsia (=*

Part) *juoksee pihalla* „Chlapci (resp. ti chlapci/nějáci chlapci) běhají na dvoře“. Modifikaci jednotlivých členů realizovanou přidáním dalšího slova (obv. ve funkci atributu nebo adverbiale) se struktura věty, složená ze **základních členů** věty (subjekt a predikát, někdy i objekt), zmnožuje. Toto **rozvíjení**, charakteristické při produkci vět, stojí v protikladu k opačnému postupu **redukce**, resp. **redukcionismu**, který se uplatňuje při analýze věty (srov. výše).

Subjekt (podmět) je obv. chápán jako argument predikátu a je to jeden ze dvou základních členů nejobvyklejšího typu věty; je označením pro osobu či věc, o níž se něco predikuje (vypovídá), srov. čes. *Otec četl včera zajímavou knihu*. Mívá nominální povahu (vyjadřuje se především substantivem nebo substantivním pronominem, a to obv. charakteristicky v nominativu). V aktivní větě vyjadřuje agens (resp. činitele, konatele nebo nositele vlastnosti, srov. však rod, 5.4123 a ergativ, 5.4121, casus). Ve větě může být subjekt potlačen (srov. neosobovost, impersonálnost, 5.4123), resp. vyjádřen jen obecně (všeobecný podmět), bez konkrétního substantiva či pronomina. Terminologie tu je však někdy matoucí, např. v české tradici nevyjádřený subjekt znamená obv. pouze subjekt nevyjádřený zvláštním slovem (i když ho ovšem jinak koncovka verba vyjadřuje).

Predikát (přísudek) je jeden ze základních členů věty, který určuje její povahu; chápe se jako to, co se subjektu přisuzuje, připisuje ap., srov. čes. *Otec četl včera zajímavou knihu*. Taková věta je pak verbální povahy (je založená tudíž na verbu finitu, pokud daný jazyk má flexi); obecně představuje nejčastější typ věty. Predikát je informací obv. o individuu, které je vyjádřeno v subjektu. Charakteristickou vlastností predikátu je, že na sebe velmi často valenčně váže další argumenty, větné členy, zvl. objekt a adverbiale vpravo (a subjekt vlevo, srov. 5.4221). Podle povahy slovesného času, popř. přítomnosti dalších slov se povaha platnosti predikátu, vyjádřeného slovesem, jeví jako *aktuální*, momentálně skutečně platná, nebo *obecná*, a tedy neaktuální (srov. 5.4123, tempus).

Zvláštní postavení tu má predikát vyjadřovaný **pomocným slovesem**, resp. **sponou** (kopulou, obv. *být* a ekvivalenty v jiných jazycích apod.), který se v případě, že je doplňován jménem, nemusí v některých přístupech považovat za celý predikát, ale jen jeho část (tj. vedle části jmenné); v řadě jazyků tento predikát pak může chybět, především v indikativu prézenta (maďarština, ruština, japonština aj., viz verbum 5.532, srov. tam i konverbum). Sémanticky slouží tento druh predikátu obv. k vyjádření identifikace, kategorizace, přiřazení funkce či k lokalizaci apod. (významy statické). Zdá se, že o skutečném verbálním predikátu lze tudíž uvažovat především u významů dynamických, procesuálních oproti významům statickým.

Objekt (předmět) je hlavní a obvyklý valenční argument verba, resp. predikátu na pravé straně (v bezpříznakovém sledu), srov. čes. *Otec četl včera zajímavou knihu* (resp. *zajímavou knihu*). Tradičně se rozlišuje objekt první, resp. **přímý** (vyjádřený obv. akuzativem anebo druhou ze dvou objektových pozic, chybějí-li v jazyce pády nebo předložky) a druhý, resp. **nepřímý** (též: životný, vyjádřený obv. dativem, resp. první ze dvou objektových pozic, chybějí-li pády). Má při své realizaci stejnou nominální povahu a prostředky k svému vyjádření jako subjekt. Hranice mezi objektem a adverbiale nemusí být jasná a různé přístupy ji kladou na různá místa.

Atribut (přívlastek) je sekundární člen věty rozvíjející, modifikující všechny nominální (jmenné) komponenty či části věty, tj. zvl. subjekt, objekt, nominální část predikátu či adverbiale, ale i jiný atribut, srov. čes. *Otec četl včera zajímavou knihu*. Atribut **shodný** (kongruentní)

bývá realizován obv. adjektivem v pozici před jménem (tj. je preponovaný, anteponovaný), popř. za ním (srov. např. francouzštinu). Atribut **neshodný** (nekongruentní) bývá realizován obv. substantivem v pozici za rozvíjeným základním substantivem (tj. je postponovaný, srov. angl. i čes. *father's hat, klobouk otece*), popř. i před ním (viz např. finštinu, srov. *isän hattu*). Shodu atributu však jazyky obvykle formálně nevyjadřují; někdy se pro takový případ k vymezení toho, co je atribut, vytvořila **ezáfetová** konstrukce, typická zvl. pro íránské jazyky (srov. 5.4122). Mívá povahu sufixu substantiva, k němuž se přidává, má-li se signalizovat, že slovo následující za ním je jeho atributem, viz perské *ketábe chúb* „kniha dobrá“, srov. však i obdobnou konstrukci albánštiny, kde však jde spíše o partikuli (5.532). Ustálený atribut některých substantiv se tradičně ve stylistice nazývá **epiteton** (básnický přívlastek) několika typů, srov. *Karel Veliký*. Pozice atributu před řídicím členem se nazývá *anteponice* (preponice) a vzadu, za ním *postponice*.

Adverbiale (příslovné určení) je argumentem verba jen málokdy, realizuje se obv. prostřednictvím adverbia (církumstativa), popř. kolokace, fráze založené na substantivu a dalších slovech, srov. čes. *Otec četl včera zajímavou knihu*. Má ve větě obvykle rámcovací funkci, zasazující ji *hic et nunc* hlavně do spatiotemporálního, popř. i jiného rámce, jehož povaha je prakticky vždy sémantická. Mívá však i funkce další, zvl. způsobu, prostředku, příčiny, podmínky, zřetele aj. Základní adverbiale (adverbia) jsou někdy zároveň i prostředky pragmatickými (4.5).

Zvláštní povahu má **parenteze** (vsuvka) představující sekundární vložení slova, kombinace slov, popř. i krátké věty do jiné věty, srov. čes. *Otec, pokud vím, četl včera zajímavou knihu*. Zůstává do ní v zásadě syntakticky neintegrována (a tedy mj. bez relačních slov, tj. je připojená **asyndeticky**, signalizuje ji však mj. intonace). Funkčně mívá povahu boční informace, často i evaluativního komentáře a pak je obdobná partikulím. Protože jde o komunikaci na jiné rovině, mívá vztah k rovině základní věty dost různý.

Někdy se zvláště, přitom však často jen vágně, vydělují ještě další členy, zvl. verbální atribut typu *Chodí bosý*, nazývaný např. v češtině tradičně **doplňek**, a další.

Téma je v řadě jazyků do značné míry samostatný a výrazný větný člen, sloužící témuž cíli jako téma v bezpříznakovém pořadí při aktuálním členění věty (srov. 5.4219). Bývá klade-no na první místo věty a může být uvozeno následnou partikulí, srov. např. japon. partikuli *wa* označující téma, kterou lze parafrázovat mj. jako „pokud jde o, co do“: *boku wa ašita ongakai ni jukimasu* „já-wa (pokud jde o)-zítra-koncert-ni(místo)-jít, tj. *Já/Pokud jde o mne*, jdu zítra na koncert“. Stejný princip užívá (obv. bez partikule) např. i laoština, v modifikované podobě však např. i čínština, korejština (postponice *i a ga* pro subjekt aj.) a další jazyky (vedle partikule se někdy takový prostředek chápe za zvláštní pád, **casus absolutus**). Protože bývá partikule někdy vyslovována s předchozím takto určeným slovem dohromady, bývá někdy interpretována i jako pádový sufix (srov. 5.4219).

Vyjádření jednotlivých větných členů je zpravidla buď jednoslovné, nebo viceslovné (pomocí fráze). Méně obvyklé však je spojování dvou či více větných členů, zvl. objektu, adverbiale a pronominálního subjektu, do jednoho formálního útvaru, jehož jádrem bývá predikát, který má povahu jakéhosi dočasného, tj. velkého textového kompozita. Tento jev, známý např. ze severoamerických indiánských a eskymáckých jazyků (5.52), ale širě i např. velštiny (v níž se do verba, resp. verbální fráze inkorporuje pronominální objekt) či italské (srov. *Scriviamogli oggi*

„Napišeme **mu** dnes“), proměňuje podobu celé věty a ruší do značné míry i hranici slov v textu. Užívá-li se pomocných prostředků, zvl. pronominálního opakování větných členů (objektu), mluví se o **inkorporaci** (srov. i 5.52). Věta typu *Otec vidí matku* se pak může vyjadřovat sledem *Otec-matka-on-ji-vidí*, srov. menominské *akuapīnam* „bere to z vody“, dosl. „odstranění odně-kud (*akua*)-tekutina (*epī*)-působit na něco rukou (*en*)“ či eskymácké *naluvara* „to nevím, dosl. nevědoucí/neznalost (*nalu* od verba *nalo*)-jsem-já-to“. Někdy se pro přítomnost tohoto rysu vy- dělují takové jazyky do zvláštního inkorporujícího typu (viz 6.11).

V odlišném přístupu, motivovaném už sémanticky, se za větné členy chápou i **kvalifiká-tory** (v systémové gramatice je to adjektivum sémanticko-syntakticky kvalifikující své řídicí substantivum či adverbium kvalifikující své řídicí verbum, avšak jen zezadu, v postpozitivní pozici) a **modifikátory** (adjektivum závislé na substantivu nebo adverbium závislé na verbu, obojí modifikuje svůj hlavní člen v endocentrické konstrukci, a to bez ohledu na pozici), popř. i **kvantifikátory** (viz 5.532). Pro širší skupinu gramaticky rozvíjejících větných členů i ne- členů, které vyjadřují, resp. široce specifikují determinaci jména, tj. člen, demonstrativum, posesivum, kvantitativní adverbium apod., se někdy užívá termín **determinátory** (5.4222, srov. i determinace, 5.4122).

5.4215 Syntagmatika slovních druhů při stavbě fráze

Syntaktické vztahy mezi komponenty syntagmat, resp. frází (skupin apod.), větných čle- nů či vět (v souvětí) jsou v zásadě stejné, tj. je mezi nimi buď **subordinace**, nebo **koordi- nace**. Subordinace je vztah mezi slovem, členem základním a podřízeným (modifikátorem), zatímco vztah mezi komponenty při koordinaci je rovnocenný. Základní rozdíl je ve větě me- zi syntagmatem, resp. skupinou (A) nominální a (B) verbální, které jsou reprezentované zvl. syntagmaty

(A) S₁-S₂, A-S a
(B) V-S, V-ADV

(kde je A = adjektivum, ADV = adverbium, S = substantivum, V = verbum). Z hlediska syn- tagmatiky, kombinovatelnosti jednotlivých slovních druhů s různými větnými členy či jejich složkami, popř. jinými slovními druhy často platí (situace česká, bez rozlišování směru zá- vislosti), že se kombinuje:

- S: se všemi slovními druhy
V: se S, ADV (u *být* ap. též: A)
A: se S (u *být* ap. též: V)
ADV: s V, A (řídce též: S)

V tomto ohledu jsou mezi jazyky větší či menší rozdíly, srov. něm. *Er spricht langsam* „Mlu- ví pomalu“, popř. švéd. *Han talar bra* „Mluví dobře“, kde následuje po verbu adjektivum (resp. adverbium nemá zvláštní tvar od adjektiva odlišný), avšak angl. *He speaks well* „Mluví dobře“, které je zde shodné s češtinou, i když jindy ani u tohoto typu shoda být nemusí aj.

Vedle syntagmatiky formální, na které buduje syntax, je však třeba si všimnout i **syntagma- tiky sémantické**, založené na sémantických pravidlech (4.31), jejíž úspěšná realizace je nut- ným předpokladem syntagmatiky formální. Tato sémantická pravidla stejně tak určují možné jako indikují nemožné kombinace lexémů, popř. jejich kategorií. V druhém případě, pokud ta- ková kombinace přesto vznikne, mluvíme o její nesrozumitelnosti, nejasnosti apod. a obv. až

na jejím základě si začínáme uvědomovat existenci těchto sémantických pravidel. Vedle pří- padů čistě lexikální inkompatibility typu **vztah zezelenal* (viz 5.56, typická je tu mj. i ne- možnost užít vedle sebe v kombinaci např. synonyma, srov. **červené rudé víno*) lze podobně uvažovat i o inkompatibilitě kategoriální (kategorií). Takto nelze syntagmaticky kombinovat např. v češ. spojku *aby* s futurem (**aby přijde*), perfektivum a durativní adverbium (**stále na- psal*) a obv. ani imperfektivum a partitivní určení (**jí několik jablek*) apod.

5.4216 Konstrukce a syntagmata

Různé typy (většinou binárních, závislostních) syntagmat lexémů se tradičně seskupují do dvou velkých typů, do konstrukcí endocentrických a exocentrických:

I – Endocentrické: její funkce, resp. distribuce jako celku je stejná s funkcí, distribucí jed- noho (= hlavního, řídicího) komponentu; např. konstrukce A-S, SprepS (subordinační), popř. někdy i S-S (koordinační);

II – Exocentrické: její funkce, resp. distribuce jako celku se nerovná funkci, distribuci žádného z komponentů; např. S-V (subjekt-predikát), prep-S, V-S, V-A.

Modifikaci, obohacení a zpřesnění těchto dvou typů konstrukcí, resp. syntagmat předsta- vuje trojice paratagma, hypotagma a katatagma (Thorell):

A – **Paratagma:** (koordinační) syntagma, kde *každý* komponent má funkci celku; např. *otec, matka a dcera*;

B – **Hypotagma:** (subordinační) syntagma, kde jen *jeden* (hlavní) komponent má funkci celku; např. *můj otec*;

C – **Katatagma:** syntagma, kde *žádný* komponent nemá funkci celku; např. *řekl mu-aby počkal-na chodbě*.

5.4217 Syntaktické vztahy

Pole tradičně chápaných primárních syntaktických vztahů zachycuje přehled:

Vztahy	Formy	(SOUVĚTÍ)	Prostředky vyjádření	Výskyt
PREDIKACE	<i>kongruence</i>		afix verba/slovosled	subjekt-predikát
SUBORDINACE (-)	<i>rekce/valence</i> <i>kongruence</i>	(HYPOTAXE)	pád, někdy s prepozicí/ /infinitiv/klauze s konjunkcí/slovosled	A-S, V-S, S-S, V-ADV
KOORDINACE (+)	(<i>týž tvar</i>)	(PARATAXE)	asyndeton (pauza)/ konjunkce	S+S, A+A, V+V aj.
APOZICE (=)			juxtapozice/konjunkce <i>a to, a sice, totiž</i> aj.	S=S, A=A, V=V aj.

Kongruence (shoda) se u predikace obv. projevuje, pokud jde o jazyk flektivní, v osobě, čísle a rodu, u subordinace (též: **determinace**) se projevuje v pádu, čísle a rodu. Vztah **pre-**

dikace je vylučným vztahem mezi subjektem a predikátem (vztah větotvorný), vztah subordinace a koordinace viz výše. Vztah **apozice** je vztahem mezi dvěma, popř. více juxtaponovanými členy různého druhu, které mají v zásadě totožnou, popř. podobnou referenci. Termín **asyndeton** označuje spojení bez použití spojky, **juxtapozice** označuje prosté položení, umístění něčeho vedle něčeho jiného, tedy bez syntaktického vztahu (viz 4.42). Termín **determinace** (určování) se užívá v několika různých významech ve smyslu syntaktickém, sémantickém i sémiotickém, a není tedy jednoznačný ani příliš vhodný. Některé méně užívané české termíny jsou *přisuzování* (= predikace), *přiradování* (= koordinace), *podřadování* (= subordinace), *řízenost* (= rekce).

Kongruence (shoda) mezi některými větnými členy být tudíž může, ale také nemusí; záleží to na typu jazyka, srov. češ. proti angl. *Matka psala, stará matka a My mother wrote, my old mother*. Pokud vyjadřovaná bývá, může být ovšem důslednější a homogennější než třeba česká, srov. svahilštinu: *watu wakubwa wale wameanguka* „lidé velcí tito spadli“; věta tím nabývá ovšem na redundantnosti vyjádření.

Parentezi (viz výše 5.4214) nelze považovat za syntaktický vztah, je z jiné roviny. **Hypotaxe** a **parataxe** jsou označením závislé či nezávislé konstrukce, resp. druhu spojení vět, tj. zvl. za použití podřadných spojek aj. v prvním případě a asyndetonu, popř. juxtapozice, intonace aj. v případě druhém. Poněkud jiné názvy pro způsoby vyjádření syntaktických vztahů užívá valenční syntax aj.

I běžnější typy **porušení** syntaktických vztahů mají své názvy. **Apoziopeze** je akustické či myšlenkové přerušení (odmlčení), srov. *Ten člověk se otočil... (posloucháš mě vůbec?)*; **anakolut** (vyšinutí, přeryv), srov. *Kdo šetří, sám do ní padá*. **Kontaminace** je smíchání, zkřížení částí dvou valencí dohromady, srov. *studuje němčině (: učí se něčemu)*; **zeugma** je spřažení dvou valenčních vazeb dohromady v jedinou konstrukci, srov. angl. *wage war and peace* (místo *wage war* „vést válku“ a *make peace* „dělat mír“), srov. i něm. *Sie spricht fremde Sprachen und über andere Leute* „Mluví cizími jazyky a o jiných lidech“.

Za syntaktické, resp. syntakticko-sémantické vztahy se v některých přístupech považují ještě **determinace** (5.4122 a výše), vztah mezi hlavním členem a determinátorem (viz 5.4214), **modifikace**, vztah mezi řídicím členem a na něm závislým a sémanticky ho modifikujícím modifikátorem (5.4214), popř. jí podobná **kvalifikace** (viz kvalifikátor, 5.4214).

5.4218 Kombinatorika vět (syntagmatika vět)

Věty složené, **souvětí** nejsou vždy pouhou kombinací vět jednoduchých, které jsou formálně uzavřené a relativně samostatné. Povaha souvětí je dána tím, zda jsou tvořeny kombinací složek sestávajících jen z (A) vět hlavních (ty jsou v podstatě shodné s větami jednoduchými) nebo z (B) (aspoň jedné) věty hlavní a (aspoň jedné) věty vedlejší, která sama o sobě však stát nemůže. Někdy se (hlavní n. vedlejší) věta v souvětí, na rozdíl od věty samostatné, nazývá **klauze**. Srov. přehled primárních vztahů a složek:

	Povaha složek	Vyjádření	Vztah mezi složkami
Souvětí	/ pouze hlavní věty	parataxe	koordinace
	\ hlavní+vedlejší věta	hypotaxe	subordinace

Počet složek souvětí může být někdy i značně rozsáhlý a stejně tak i jejich vztahy (sekundárně lze i pro parataxi užít hypotaktické vyjádření aj.); rozsah souvětí je omezený jen pragmaticky únosností, resp. srozumitelností. Čím větší počet těchto složek je, tím je pochopitelně větší i počet kombinatorických vzorců souvětí; hranice jsou většinou nejasné. Souvětí založená na koordinaci, v němž jsou všechny složky vzájemně rovnocenné, se nazývají souvětí **souřadná** (koordinační). Souvětí založená na heterogenní skladbě svých složek, mezi nimiž jsou hlavní věty syntakticky nadřazené jiným klauzím, a ty jsou na nich závislé, jsou souvětí **podřadná** (subordinační). V závislosti na svém typu jazyk však vedlejší věty mít nemusí vůbec (např. inuit) nebo jen velmi málo (např. tur.), kdy pak místo nich užívá nejrůznější nominální a participiální konstrukce.

Repertoár **souřadných** souvětí, resp. spojení vět (a to i uvnitř podřadného souvětí) zahrnuje obv. aspoň šest typů (klasifikací je ovšem hodně); vydělovány jsou na základě vzájemného vztahu složek. Jejich názvy a příklady charakteristických spojek, které se v nich vyskytují, dobře ilustrují jejich (v zásadě logicko-sémantickou) povahu (viz i 4.42), srov.

- 1 – **kopulativní** (slučovací): *a*
- 2 – **gradační** (stupňovací): *ba, i*
- 3 – **adverzativní** (odporovací): *ale*
- 4 – **disjunktní** (vylučovací): *nebo*
- 5 – **konkluzivní/konsekutivní** (důsledkové): *proto*
- 6 – **kauzální–explikativní** (důvodové–vysvětlovací): *vždyť, však*

Srov. ještě ilustraci většiny těchto vztahů na pouhé kombinaci slov:

Otec (1) *al*(2) *ba il*(3) *(ne) alel*(4) *(bud') nebol* (5) *proto i matka*

Podřadné souvětí, resp. spojení se členívá co do množství i počtu vztahů mezi větami různě, sémanticky i syntakticky; srov. např. svou povahou smíšené novější členění české (Bauer – Grepl), s těmito druhy závislých klauzí:

- 1 – **obsahové**: *že*
- 2 – **relativní** (vztažné): *který*
- 3 – **adverbiální** (příslůvečné): *když, protože, jestliže*

Tradiční častější typy, které se tu určují v jiných přístupech, jsou podle své funkce nazývány mj. souvětí, resp. klauze **podmětové** (subjektové), **předmětné** (objektové), **přísudkové** (predikační), **přípustkové** (koncesivní), **podmínkové** (kondicionálové), **způsobové–účinkové** (modální–finální), popř. *doplňkové* aj.

Jen řídké mívají někdy samy jednotlivé klauze své vlastní názvy; takto se u kondicionálového souvětí někdy klauzi obsahující podmínku (obv. po příslušné spojce) říká **protaze** a klauzi vyjadřující důsledek **apodoze**.

Pozn.: Název pro složité souvětí, vybudované periodicky a typické zvl. pro flektivní jazyky, např. pro klasické latinské texty, je **perioda** (řídce: obvětí). Mezi větami zvláště rozsáhlého souvětí se někdy určuje také pořadí vět, **větosled**, typický mj. u flektivních jazyků (srov. zapouštění 5.4222). V germánských a románských jazycích (včetně latiny) se uplatňuje v souvětí princip **souslednosti časové**, podle kterého je volba času závislé klauze předurčována, resp. omezoována časem (zvl. minulým) slovesa klauze řídicí (tj. věty hlavní, srov. 5.4123, čas).

Pokud se složky souvětí navzájem vážou spojkou, jde o vztah zvaný **syndeton**, pokud se vážou více spojkami najednou, jde o vztah nazývaný **polysyndeton**, spojení bez použití spojek je **asyndeton**. Užité konjunkce mohou přitom být korelativní, odkazovat na sebe navzájem a signalizovat tak i těsnější sepětí klauzí, srov. *Čím..., tím...*. Sémantická kategorie **kauzality** se často vyjadřuje také až na úrovni souvětí (spojkami).

5.4219 Aktuální členění věty (funkční perspektiva)

Každá věta, která může mít u jazyků s tzv. volným slovosledem mnoho podob (příznakových), má i bezpříznakovou, neutrální podobu (které odpovídá i její strukturní model); u jazyků s pevným slovosledem je bezpříznakový slovosled zároveň v zásadě jediný možný. Pro češtinu stejně tak jako pro angličtinu, francouzštinu, finštinu ap. má tento bezpříznakový slovosled podobu **S–V–O** (tj. subjekt–verbum–objekt), zatímco např. v irštině, hebrejštině nebo arabštině je jiný, **V–S–O** apod. Teoreticky (a většinou i prakticky, omezení jsou zvl. ze strany enklitik) má pak taková věta s volným slovosledem, např. v češtině, při počtu tří členů 6 slovosledných variant (resp. 1 invariant + 5 variant), výchozí (abstraktní) věta se čtyřmi autosémantickými slovy (větnými členy) však už má 24 variant atd.; každá z nich však má přitom jiný smysl. Škála odstínů významu, důrazu a vazeb ke kontextu je tedy značná. Termín **volný slovosled** je proto zavádějící a nešťastný, žádná volnost ve smyslu možnosti volby z alternativ tu v zásadě není (viz dál). Tímto „volným“ slovosledem jsou známé vedle jazyků slovanských mj. jazyky ugrofinské (srov. flektivní a aglutinační typ v 6.11). Právě vzhledem k těsné vazbě k (typu) kontextu, významu a důrazu se však při popisu aktuálního členění mluví spíše o různých větách než o variantách jediné.

Volba příznakových variant slovosledu se řídí více aspekty. Vedle důrazu je slovosled věty v prostém informativním, resp. popisném, oznamovacím textu založený na rozlišování **základu** a **jádra výpovědi** (původně Mathesius, pak Firbas, Sgall, Hajičová aj., srov. i 5.4211), resp. jejího **tématu** a **rématu** (T a R, v angl. a jinde se užívá též *topic* a *comment*, popř. i ve smyslu rématu též termín *ohnisko*, *focus*). Při sdělování se o daném tématu (= „stará informace“) něco rématem sděluje, vypovídá (= „nová informace“). Neutrální pořadí v bezpříznakové větě **T–R** se v příznakové větě může převrátit (**subjektivní slovosled**) a réma může stát před tématem, srov. čes. *Auto se nám ztratilo*, s příznakovým větným přízvukem na začátku věty. Zjištění rématu věty napomáhá otázkový test (*Co se nám/vám ztratilo?*), zatímco téma lze naopak zjišťovat parafrází (srov. větu *Před školou stojí auto* a parafrázi tématu *před školou* pomocí např. formulace *co se týká školy...*). Pro aktuální členění je důležitá i prozodie věty, především postavení jejího intonačního centra (větného přízvuku), které je v prototypickém případě v češtině na konci věty. Sémioticky má v češtině v bezpříznakovém slovosledu téma povahu indexální (je determinované předchozím kontextem), zatímco réma je neurčené, obv. symbolické.

V jazycích s pevným slovosledem se subjektivnímu slovosledu, resp. zvláště přesunu rématu (topic) do mimořádné první pozice ve větě říká **topikalizace**, srov. angl. *The explanation I'll give you in a moment* (místo obvyklého *I'll give you the explanation in a moment*, tj.

S–V–O) „**Vysvětlení** vám dám za okamžik.“ Topikalizovaný jiný (zvl. koncový) člen věty se může s vlastní větou však spojovat pomocí formálních prostředků (zvl. zájmen), a pak se někdy mluví o **dislokaci**, srov. fr. *Ton nouveau directeur, je le connais très bien* „tvého nového ředitele, **toho** znám moc dobře“. Především topikalizaci rématu slouží (i když se s ní nekryje) formální operace **vytýkání**, známá v různých jazycích pod různými názvy (srov. např. angl. *cleft-sentence*). Takovéto důrazové vytčení (**vytýkání**) původní části věty dopředu udělá z jednoduché věty relativní souvětí, uvozené typicky především zájmeny a vytýkací konstrukcí (zvl. sloveso *být*), srov. čes. *Byl to ředitel, který samozřejmě nakonec rozhodl*.

Prototypická (zobecněná neutrální, bezpříznaková) podoba slovosledu je předmětem studia syntaktických univerzálií (srov. 6.11, 6.12); pro češtinu i angličtinu, tj. jazyk se slovosledem jednak „volným“, jednak pevným, je stejná: **S–V–O**. I u jazyků s „volným“ slovosledem však může být dílčí slovosled některých větných členů pevný, srov. český neshodný atribut či kombinaci číslovky a substantiva, *dům mého otce, sedm knih* aj.

Distinkce bezpříznakový prototypický základní slovosled (např. v češ. i angl. **S–V–O**) a jeho příznakové permutace podle pravidel aktuálního členění, umožňované primárně existencí flexe (např. v češ.), však mívá někdy sklon ke splývání. Tak např. v jednoduché čínské větě *Yú chí le* „Někdo snědl rybu, tj. Ryba–jíst–signál perfekta“, kde je základní slovosled **S–V–O** pevný, je základní syntaktická souvztažnost založená na subjektu a predikátu potlačena (subjekt tu vlastně není vyjádřen vůbec) ve prospěch zdůraznění tématu v první pozici (srov. téma jako slovní druh v 5.4214); větu lze zrovna tak totiž interpretovat pasivně jako „Ryba byla snědena“. Převažující tendenci většiny jazyků k preferenci tématu v první pozici potvrzují typologické výzkumy (viz 6.11); přes 86 % zkoumaných jazyků má slovosled začínající substantivem. Přesnější souvztažnost obou typů slovosledu je však dosud málo poznána.

Klitika

Permutacím slovosledu podle pravidel aktuálního členění však podléhají jen slova přízvučná (popř. bez atributu); nepřízvučná slova mají ve flektivních jazycích pravidla zvláštní. Podle Wackernagelova pravidla se tato slova obvykle přiklání (enklize) k přízvučným (příklonky, resp. **enklitika** přiklání se dozadu, k předchozímu slovu, a **proklitika**, resp. záklonky přiklání se dopředu, proklize), a to tak, že se běžně hromadí zhruba za 1. přízvučným slovem věty, resp. za jejím prvním přízvučným členem (srov. např. místo a způsob seskupování slov jako *se, by, mu* apod. v české větě). Srov. čes. *Karel by se mu to pak snažil rozmluvit* (pět enklitik po přízvučném *Karel*) a též alternativní možnost vyjádření tématu jako větného členu, např. v japon. (5.4214).

Klitika, která jsou řidším termínem společně pro **enklitika** a **proklitika** a která zřetelně propojují v podobě určitého kompromisu stránku redukčně zvukovou (přízvukovou) a funkční, mohou mít v různých jazycích různě výraznou povahu, popř. i často chybět. Výraznější jsou v jazycích, které více využívají rozdíl v rytmu ve větném přízvuku (ne však tóny). Pozici enklitika, která jsou zřejmě častější než proklitika, stávají často, podobně jako v češtině, za prvním přízvučným slovem (enklize, srov. tagalog či pozici franc. *y*), mohou však stát i jinde (v nootka na samém konci klauze, srov. však i tázací koncovou partikuli *ma* v čín.).

Funkčně bývají klitiky buď oslabené formy zájmen (osobní, reflexivní i tázací), pomocných sloves, nebo modální partikule, výplňková slova aj. (viz čes. příklad výše), srov. např. tázací par-

tikuli *-ne* vždy v druhé pozici v lat. *Estne puer bonus?* (Je ten chlapec dobrý?); zpravidla nevyjadřují réma. Podstata klitik „narušuje“ hranice slova, a oslabuje tudíž i jeho definici a můžeme tu spíše vidět splývavou škálu slovo-klitikon-afix; v řadě jazyků, které nepíšou latinkou, je téměř nemožné rozlišit, zda jsou klitika slovy nebo afixy (např. u japon. partikulí, jako je *ga* „signál nominativu“), srov. však i latinku a nejběžnější finské partikule, které mají povahu klitik a které lze sufixálně připojovat na velmi různé pozice ve větě (srov. 5.532).

5.422 Valenční a generativní syntax

5.4221 Valenční (závislostní) syntax

Tato syntaktická koncepce (inspirovaná pův. Tesnièreem, viz i 5.4211) vychází z toho, že jádrem věty je sloveso, které má vpravo i vlevo od sebe zpravidla argumenty, resp. **aktanty** (též **participanty**), předurčované obecně samotným slovesem. **Valence** (srov. více v 5.4123) je v tomto pojetí pak schopnost především verba vázat na sebe určitý počet syntaktických pozic, a tedy aktantů, argumentů; primárně je to však schopnost už lexikální, tj. systémová, a nikoliv syntaktická (v syntaxi se valence jen ne/realizuje). Některé z těchto pozic ve větě realizovány být musejí (jsou obligatorní), jiné jen můžou (jsou fakultativní). Valenční syntax, pracující s pojmem větěného vzorce, se často (ve svých různých verzích) však zatím omezuje jen na valenci slovesa, jakkoliv valenci mají i ostatní slovní druhy. Srov. blíže zvl. 5.4211, 5.4214 a 5.5417.

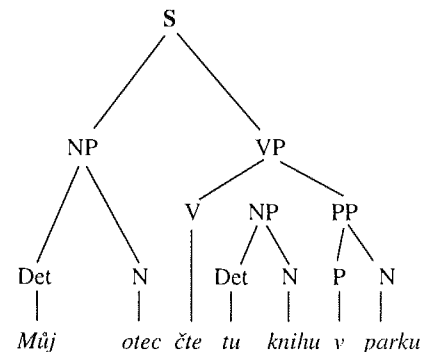
5.4222 Generativní syntax (generativní gramatika)

Chomsky a další pojmají gramatiku jako množinu formálních pravidel, která vymezuje všechny gramatické (tj. gramaticky správné) věty jazyka. Těmito pravidly se z jednoduchých bází, bázevých složek **generují**, tj. produkují rozsáhlejší struktury, **fráze** (existují však i fráze o jediné složce) a samotné věty. Generování tedy znamená, že každému stupni takového tvoření, resp. odvozování se explicitně přiřazuje i strukturní popis daného stupně. Pohled na toto generování se v řadě ohledů a detailů liší podle užitých *modelů* generativní gramatiky, kterých je už mnoho (např. model gramatiky relační, konečných stavů, frázových struktur, transformační, teorie standardní, rozšířené standardní teorie, teorie řízení a vázání či nověji teorie principů a parametrů, resp. její minimalistická verze (minimalistický program), gramatika lexikálně-funkční, zobecněná frázová gramatika aj., srov. i 6.11). Sled a přesnou podobu jednotlivých stupňů, kroků odvozování zachycuje formalizovaný **algoritmus**.

Užívané **kategorie** jsou zde obv. dvojího druhu, **lexikální** (**N**, **V**, **Adj**, **Det**, **Aux**, **prep/P**, **Pro**, **konj**, tj. nomen, verbum, adjektivum, determinátor, pomocné sloveso, prepozice, pronomen, konjunkce aj.) a **frázové** (= fráze). Struktura **fráze**, v níž je vždy řídicí, základní člen, tj. N v NP, V ve VP aj., se zachycuje stromovým grafem, srov. např.

VP (verbální fráze)	NP (nominální fráze)	PP (prepoziční fráze)
/ \	/ \	/ \
V NP	Det Adj N	prep N
/ \		
Det N	ta stará kniha	v parku
číst tu knihu		

Věta (S = sentence) je pak tvořena kombinací NP a VP, srov. např. strom vycházející z vrcholu S

Pro generování příslušných kombinací slov (nikoliv libovolných) platí ve starší verzi generativní koncepce **frázová pravidla** (závorkou je označena neobligatornost); v daném případě se jim říká **přepisovací pravidla**, protože se jimi přepisují, resp. rozepisují báze n. jednodušší struktury na další fráze aj. (znak $\rightarrow$ označuje nahrazení), srov. např.

- a S $\rightarrow$ NP + VP
- b NP $\rightarrow$ Det + N + PP
- c NP $\rightarrow$ Adj + N
- d VP $\rightarrow$ V + NP + PP
- e PP $\rightarrow$ P + NP atd.

Pro různé fráze lze podle pravidel teorie X s pruhem (angl. $\bar{X}$ -bar theory) tento řídicí člen fráze zobecnit, a to s pravidly jako $\bar{X} \rightarrow$ Spec X, kde Spec je specifikátor typický pro kategorii X, (tj. např. A pro N, subjektová NP pro VP aj.). Místo větvení (**uzel**) je zároveň místem výskytu více společných kategorií; **lexikální vkládání** nového komponentu se řídí povahou syntaktické kategorie uzlu aj.

V tomto přístupu, kde se množství transformací (zde transformace $\rightarrow$ **pohyb**, angl. *move*, *movement*) redukuje na několik málo (popř. jedinou, zvanou *pohyb alfa*), se má za to, že transformací se fráze (resp. slovo, zvané např. *s*) posouvá ze své obvyklé pozice v hloubkové struktuře do pozice jiné, ale zanechává po sobě **stopu** (trace), která má s novou pozicí souvislost. Srov. *Co napsal (t, stopa) do toho dopisu?*, kde stopa je korelovaná s *Co* (= slovo *s'* v nové pozici po provedené transformaci).

Pro generování frází atd. platí možnost **rekurzivnosti**, tj. vlastnosti umožňující prodloužení fráze a tím i věty o opakované stejné komponenty, srov. toto prodloužování (rozvíjení) naznačené závorkami směrem doprava, srov.

$$f \quad N \rightarrow N + N + N \dots$$

tj. *otec a matka a dcera a...*, popř. *((ta kniha)+na polici)+v rohu)+...* Rekurzivnost může ovšem sama o sobě vést k nekonečným a nesrozumitelným řetězům, srov. čes. *Ten člověk vi-*

děl toho psa, který kousl tu dívku, která hladila kočku, která ležela u stolu, který byl v rohu parku, který... a v praxi má své přirozené meze.

Transformace

Transformace je operace, syntaktická a formální změna slova, fráze aj., měnící určitý syntaktický strom (tj. určité uspořádání symbolů v něm zachycených) ve strom jiný (resp. v jiné uspořádání), a to podle **transformačního pravidla** (viz i výše, zvl. pohyb). Transformace (v dřívějších verzích této teorie šlo o více transformací různého typu) se rozkládaly v zásadě ve tři složky:

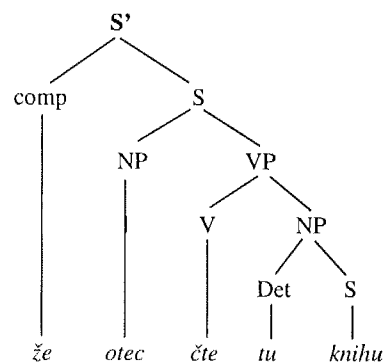
- (1) **báze**, tj. sled lexikálních prvků a jejich strukturální popis, který určuje, pro které dané transformační pravidlo platí;
- (2) **transformační pravidlo** určující druh a pravidla prováděné transformace, např. věty do pasiva;
- (3) **strukturální změna** (realizace) dávající žádaný rezultat.

Transformací se dříve rozlišovalo mnoho typů; obecně k nim patřily zvl. (a) **pohyb** (přeskupení, resp. permutace, viz i výše), (b) **vkládání** nebo **vypuštění** a (c) jiné. Běžné konkrétní transformace tu představují např. negace, otázka, pluralizace; pasivizace, reflexivizace; vytýkáání, inverze, elipsa; zapouštění, wh-movement (v angličtině); pronominalizace, pohyb partikule; nominalizace aj. V nové verzi Chomského transformačního popisu jazyka se však pracuje už jen s jediným takovým pravidlem, především pro přemístění prvku (move alpha, např. pro přemístění vztažného zájmena na začátek klauze).

Derivací se tu rozumí jeden krok či sled více kroků v generování věty od báze (obv. v hloubkové struktuře) ke konečné větě (v povrchové struktuře). Pokud derivace žádnou transformaci neobsahuje, pak se hloubková struktura shoduje se strukturou povrchovou.

Princip **zapouštění** (vnořování, angl. embedding) umožňuje zapouštět jednu větu do druhé věty S' (čárkované S, S-bar), kde comp = komplement: zapouštěná věta/klauze.

Srov. např. S' = Anna řekla, že

Běžně přijatelný a srozumitelný bývá v jazyku případ jen zapouštění jednoho stupně ve větě; vícestupňové zapouštění narušuje srozumitelnost (srov. výše příklad u rekurzivnosti).

5.423 Text a diskurz

5.4231 Text. Diskurz. Hypersyntax

Text je libovolný, resp. nespecifikovaný jazykový projev (psaný či mluvený, ukončený či neukončený aj.), tj. akt parole (mluvy) jako celek nebo jako část; obvykle však bývá větší než věta. Jednotkou textu je ovšem **promluva** (viz 5.4211 výše, srov. i výpověď, 5.42). Struktura textu, tj. způsoby a prostředky jeho uspořádání a vazeb jeho částí, se někdy nazývá **hypersyntax** (viz 5.4232, srov. i odlišný hypertext, 1.6). **Diskurz** je alternativní jméno pro text jakožto jednotku mluvy (zvl. mluveného jazyka, často vymezenou jako větší než věta); obv. se však chápe jako text obsahující i více než jediného mluvčího a mající povahu mluvnické události (konverzace, vtip, proslov, interview aj.).

Kontext je vzhledem k analyzované větě, prvku či místu ta okolní část textu, která je nějak relevantní (významově, syntakticky ap.). Kontext tedy specifikuje potřebnou vnější informaci o významu, referenci některého znaku, doplňuje to, co je **elipsou** vynechané (elipsa je obv. pojímána jako vypuštění části struktury) aj. **Situace** je pro každou promluvu a její kontext jejich vnější, mimojazykový rámec, vytvářený jak (a) faktory bezprostředními (počet, povaha a poměr účastníků, mj. z hlediska stupně formálnosti a vzájemné obeznamenosti, vnější akce či děje ap., k nimž se promluva váže aj.), tak (b) faktory široce kulturními (společné/obdobné vzdělání, společná zkušenost a životní prostředí aj.).

Někdy se termínem **kontext** široce míní vlastní kontext jazykový i neязыkový (ten se jindy nazývá též **kontext situace**), nebo ještě jindy se pro stručnost a zdůraznění jednotné povahy obojího, tj. determinace významu promluvy zvětšuju, spojuje termín kontext a situace v termín **konsituace** (kontext + situace).

Studiem textu, jeho jednotek, vazeb mezi nimi a kontextem, jeho strukturami (prostého vyprávění a sdělování, výkladu a argumentace, dotazování se, žádání, mluvnických aktů, konverzačních sekvencí, vyjadřování emocí, zaujímání postojů aj.), popř. i jejich typologií apod. se zabývá **textová lingvistika**, resp. **lingvistika diskurzu**. Proti do značné míry umělým a izolovaným příkladům vět apod., analyzovaným zvl. v syntaxi, představuje lingvistika diskurzu ovšem mnohem realističtější přístup k jazykovým faktům, kdy se bere v úvahu to, že např. věty vzaté z textů nejsou zdaleka ideální podoby, úplně či zcela pravidelné. To se týká především, ne však výlučně, mluveného diskurzu, textu, kam zasahují sociální, situační a psychologické faktory nejvýrazněji. Lingvisticky lze tyto a další **faktory textu** rozlišit především na **kognitivní, sociální, expresivní** i **vlastní textové** (viz 5.4232 a srov. i 4.5).

5.4232 Faktory textu a prostředky vazby textu

Faktory textové

Pravidla a zásady **aktuálního členění věty** (viz výše, 5.4219) mají svůj vztah i ke koherenci a kohezi textu, a jsou tedy jedním z prostředků jeho organizace a strukturování. Za tradiční části psaného a komunikativně nějak uzavřeného textu se považuje zvl. **odstavec** (paragraf) a **kapitola**. **Vazby textu**, tj. vztahy obstarávající v něm jeho souvislost a srozumitelnost, zajišťují koherence a koheze textu. **Koherenci** textu se míní funkční souvislost, spojitost, resp. sou-

držnost a identita textu obecně, zvl. pak vzhledem k inferenci, tj. schopnosti mluvčího informaci z něj vyvozovat, jeho mimojazykové zkušenosti a znalosti, předpokladům, které mluvčí má, i způsobům zapojení mluvnických aktů. Souvisí mj. s územím a uměním mluvnických aktů (viz 4.5, 5.4233) a se schopností informaci členit tematicky z hlediska jejich stupňů (s tím souvisí i stupeň zapojení elipsy a vsuvky). Naproti tomu **koheze** se myslí souvislost, resp. spojitost a vázanost textu, resp. jeho konstrukcí syntakticko-sémantické povahy, zvl. z hlediska referenčního vztahu mezi zájmeny, členy a substantivy; srov. i substituci a substitutiv (4.31).

Textové jevy jsou především podmiňovány lexikálním složením textu; to, zda je text hutný nebo málořikající, závisí jednak na opakování slov, jednak na množství různých slov v něm. Toto množství se dá měřit statisticky co do **bohatství slovníku**. **Prostředky** textových vazeb mezi lexémy, zvl. koheze, jsou formálně, tj. vedle významu, v zásadě dvojího druhu. Prvním je **opakování** téhož, zvl. substantiva, což je možnost velmi omezená. Druhým jsou prostředky anaforické **reference**, užívající především různá zájmena, a to zvl. k identifikaci něčeho s něčím, zobecnění, popř. modifikaci, srov. funkci zájmen *on/tento/ten, každý/takový, někdo/kdosi/někdo jiný* ap. v tomto smyslu. Sémanticky je **povaha reference**, podle toho, čeho se týká, trojí: personální (resp. věcná), temporální nebo lokální, tj. určují se skrze ni osoby (resp. věci), doby nebo místa. Referenci slouží ovšem i morfologické prostředky, např. při nevyjádření subjektu věty ji zprostředkuje tvar slovesa aj. Jiný typ textových vazeb představují spojky, které v textu mají zásadně „nadsekvenci“ funkci, tj. organizují text složitěji než jako prostý sled klauz (vyjadřují např. odporující vztah jedné věty k druhé apod., srov. 5.532). Takové prostředky poetiky a členění poetických textů, jako je **rým** a **aliterace**, se sem však nepočítají (i když řada aspektů poetiky do lingvistiky spadá, srov. 1.6).

Typy **reference**, zprostředkované zejména substantivy, ale i pronominy, členem, některými adverbii aj. (tj. slovy indexální znakové povahy), jsou obecně také dva, anafora a deixe.

Anafora, resp. anaforická reference je vztah těmito prostředky zabezpečovaný v textu zpátky, k předchozímu výskytu téhož, srov. klasický začátek českých pohádek a roli zájmena *ten*: *Byl jednou jeden král a ten král měl tři dcery. Nejstarší se jmenovala Maruška...*, ve které zájmeno *ten* odkazuje na jemu předcházející první substantivum *král* (slovu, na které anaforický výraz odkazuje, se někdy říká **antecedent**). Opačným, avšak řidším případem anafory je **katafora**, referující v textu dopředu, k tomu, co teprve bude zmíněno, srov. *Řekl jsem mu toto: „...“*, popř. *Ted' přijde...* V širším smyslu sem tedy patří i deiktická, resp. pronominální adverbia typu *ted'-pak, tady-tam*, ale i zájmena osobní *já-ty-on*, ukazovací *ten* (často korelativní typu *ten... který*), vztažná *svůj* ap., ale i deiktické kategorie gramatiky, resp. morfologie (zvl. čas, osoba), kategorie určitosti aj. Anafora a katafora se někdy společně nazývají **endofora** („ukazování vnitřní“).

Deixe („ukazování vnější/ven z jazyka“), též obecněji a symetricky k předchozí endofore zvaná někdy **exofora**, zahrnuje deiktické prostředky k identifikaci výrazů jazyka s objekty, denotáty vnějšího světa, především zájmena typu *tento-tamten*, adverbia *tady, ted'* ap. Logicky bývá deixe zprostředkovávaná **ostenzí** (ukázáním, viz 5.6). V širším, obecnějším smyslu, kdy se do jisté míry odhlíží od textových souvislostí, se referencí rozumí i vztah výrazů k jimi označovaným individuálním objektům (viz 1.52) nebo (genericky) k celé jejich třídě (tj. *tento pes*, tj. „určitý pes“ proti *pes* pojatý obecně jako třída).

Spřažená reference, **koreference**, je vztah její totožnosti u dvou či více složek věty, textu, srov. koreferenční první osobu a tedy její totožnost v příkladu *Půjdu tam, až to dopíše*.

Další faktory

V širším, netextovém smyslu patří k specifickým prostředkům reference i honorifika, zahrnující odstíněné způsoby oslovení ap. (srov. 2.1, někdy též: sociální deixe). Sémioticky se při stavbě textu (i věty) uplatňují vedle prostředků **indexálních** (tj. především výrazů přímo vztažených k promluvě, čes. *já-ty, zde, ted', dnes* aj., srov. i anaforu aj.) někdy i prostředky povahy **ikonické** (paralelnost opakování, užití interjekcí aj.).

Vedle převážně jen textové (souvětne) povahy spojek slouží k zajištění vazeb v textu i **pragmatické konektivy** další, negramatické, resp. netextové v úzkém slova smyslu. Jsou to především **partikule** (čes. *no, že?, totiž*) a lexikalizované fráze a idiomy (nežádací čes. *prosím tě, dyť jo, abych nezapomněl*) apod. Jejich funkcí je signalizovat zamýšlenou úroveň interpretace textu partnerem a druh interakce, reakce či postoje, jindy však slouží jen k udržení konverzace, např. na neosobní rovině, k přihlášení se o slovo aj. Obecně sem patří i užití řady interjekcí. Tyto prostředky vyjádření především sociálních a expresivních faktorů však mají, zvl. kvůli dodržení obvyklosti kontaktu, povahu **klišé** a vůbec stereotypů. Vstupují však mezi ně i prostředky prozodické, resp. paralingvistické (viz 1.0, 1.7).

Rámce a scénáře

Pro především mimojazykové, obsahové aspekty stavby a analýzy textu se někdy uvažují jako relevantní, vedle pragmatických faktorů (principu kooperace, konverzační implikatury, viz 4.5, mluvnických aktů, viz dál) aj., i některé způsoby interpretace (viz též 2.21). Uplatňují se zřejmě tam, kde jde o větší úhrn předchozích znalostí a zkušeností. **Rámcem** se rozumí mentální plán určité oblasti znalosti či vědění (či úžeji strukturní okolí lexému, Fillmore), který se zčásti překrývá se **scénářem**, tj. zapamatovaným sledem, posloupností nějakých událostí. Např. *kuchyň* se dá chápat jako rámec v tom smyslu, že si ji jasně spojujeme s jejími typickými součástmi, např. *kamny/sporákem, umývadlem, stolem, nádobím* apod. V rozhovoru, při užití každého pojmenování těchto součástí (např. *nádobí*), se pak vybavuje i celek, čímž se dodává často pro určení smyslu promluvy potřebná informace. Do rámců máme utříděnou valnou část svých jazykových znalostí a zkušeností.

5.4233 Mluvní akty

Některé věty typu *Slibuju, že to bude hotové, Křtím tuhle hospodu na „Žíznyého Honzu“* svým vyslovením přinášejí nejen informaci, ale představují zároveň i provedení zmiňované činnosti (zde: aktu slibu či „křtu“). Jsou to v důsledku své povahy, stejně jako slovesa (v 1. sg), na nichž budují, **performativa**, zatímco běžná slovesa aj., kterými se určitá informace jen konstatuje, se pro rozlišení nazývají **konstativa** (Austin). Vedle přímých performativ tohoto typu jsou i performativa nepřímá, v nichž se takový akt provedení jen vyznívá, srov. *Bude to hotové*.

Valnou část textů lze chápat jako složenou z realizací mluvnických aktů (viz jejich popis v 4.5), i když jejich podstata není v mnoha ohledech přesně vymežitelná. Tři základní obecné typy aktů, které obecně představují významné rozpracování teorie parole obohacené o situační aspekty, zahrnují:

- 1 – (obsahově:) **lokuční akt** (lokuce): minimální smysluplný výrok, vlastní akt vyjádření něčeho, tj. pronesení jazykových prvků v určitém pořadí (+ event. spolu s 2 n. 3), srov. *Je pět hodin.*
- 2 – (intencí:) **ilokuční akt** (ilokuce): akt vykonání něčeho užitím jazyka (*i*, resp. *il* = *in* = „v“), např. rozkaz, slib, žádost, akt zatčení s jeho formulí, srov. *Žádám vás tímto o vrácení zálohy...*
Ilokuční síla tohoto nebo i jiného druhu aktu je, po oddělení jeho vlastního obsahu (významu), ta schopnost, která vede k tomu, že promluva je přijata jako slib, žádost aj.
- 3 – (účinkem:) **perlokuční akt** (perlokuce): akt vyvolání účinku na posluchače vyslovením promluvy, věty (*per* = „skrz“), např. urážka, přesvědčování, výsměch, hrozba aj., srov. *Já ti ukážu!*
Perlokuční účinek tohoto nebo jiného druhu aktu je, po oddělení jeho významu, jeho skutečný účinek na posluchače či jeho ovlivnění.

Ilokuční i perlokuční akty se obv. realizují prostřednictvím aktu lokučního.

Podmínky realizace aktů, tj. **podmínky zdařilosti** (felicity conditions) jsou více druhů a zahrnují splnění, resp. dodržení příprav, podmínek určitého druhu, typu obsahu, v přístupu mluvčího pak upřímnosti, záruku serióznosti či kompetentnosti, angažovanosti aj.

V obsahovém přístupu k třídění mluvnických aktů (Austin, Searle) se obv. udává především těchto pět typů:

- 1 – **Direktivní:** ovlivňování posluchače, např. prosba, rozkaz
- 2 – **Komisivní:** zavázání se mluvčího k něčemu, např. slib, záruka
- 3 – **Expresivní:** výraz vlastního já, např. omluva, přivítání, výraz sympatie
- 4 – **Deklarativní:** navození, vyhlášení nové situace, např. demise, křest
- 5 – **Reprezentativní:** výraz vlastního přesvědčení o výroku, např. tvrzení, podmiňování

Uvedené pojetí mluvnických aktů (Austin, Searle) však typy aktů a textů nevyčerpává. V tomto svém omezení na výraznější případy je tudíž užší proti původnímu nespecifickému pojetí de Saussurovu, který aktem mínil jen prostý výskyt parole jakožto realizaci langue.

5.5 Lexikon

Slovník je označení pro knihu obsahující především informace o určitém výběru slov, nebo pro úhrn slov daného jazyka, a pak se nazývá také **lexikon**. Ve funkčním pohledu je slovník, resp. lexikon úhrnem slov a ustálených kombinací slov (kolokací), tj. jazykových pojmenování různého druhu včetně jejich individuálních pravidel užití. Termín **lexikon**, stojící obv. v určitém, ne však zásadním protikladu ke gramatice, má také dvojitý smysl. Jednak se jím míní předmět teoretické disciplíny **lexikologie** zabývající se (převážnou) částí jazykového systému (langue) a jednak, spíše prakticky a z hlediska různých výběrů, jistý částečný úhrn slov, zvaný **slovní zásoba** (který má však určitou funkci i vnitřní strukturaci), popř. i úhrn úplný. V různých teoriích jazyka se role lexikonu buď zanedbává, zvl. donedávna u generativistů, a pak se mnohé z jeho aspektů zmiňují pod nálepkou sémantiky, anebo, jako u strukturalistů, se staví víc do popředí.

Přes silnou tendenci k začleňování stále více aspektů do syntaxe a její stavění do popředí se zdají návrat ke slovníku a systematictější pozornost mu věnovaná nevyhnutelné. Stále víc je totiž zřejmé, jak zdůrazňoval už de Saussure, že tu mezi syntaxí a lexikonem žádné ostré hranice nejsou a jde často jen o rozdílné hledisko uplatňované na tentýž jev na škále.

5.51 Nominativní aspekty slovníku/lexikonu

Podle různých přístupů vyvstávají do popředí i různé stránky lexikonu. V přehledu jde především o tyto:

- Lexikon** – 1 – složením: *apelativa* (jména obecná) a *propria* (jména vlastní)
Pozn.: Propria studuje subdisciplína **onomastika**, resp. zvl. **antroponomastika** (názvy lidí) a **toponomastika** (názvy míst, srov. 5.332–3).
- 2 – procesuálně: **onomaziologie** (od významu k formě, přiřazování), **sémaziologie** (od formy k významu, analýza, dešifrace)
- 3 – teoreticky: **lexikologie** (teorie), **lexikografie** (aplikace)
- 4 – šíří uplatnění: obecná a nespecifická část slovníku a **terminologie** (založená na exaktní definici denotátu různých profesí)
Pozn.: V pojetí **slangu** jako neoficiálního výraziva různých oborů jde vlastně o terminologii také.
- 5 – časově: **synchronní** slovník a **diachronní** slovník(y) jednotlivých stavů jazyka a **etymologie** (původ slov)
- 6 – kombinatoricky: *pravidelné* kombinace (terminologické, náhodné a jiné) a *anomální* kombinace, studované **frazeologií a idiomatikou**
- 7 – funkčně (v pražské tradici): **funkční onomatologie** (nauka o pojmenováních, resp. nominacích, zde jen ustálených, tj. část 4 a 6)
- 8 – znakově: *indexy* (zvl. pronomina a propria), *ikony* (onomatopoeia) a *symboly* (ostatní)

Lexikon, resp. různé jeho části, ovšem už nemusí být přístupný pouze v podobě tradičních slovníků, ale i **slovníků computerových**. V proměnlivém a rostoucím množství nabídky tu zvláštní důležitost mají computerové (počítačové) slovníky mezinárodní, zvláště databanky termínů. Předním takovým zdrojem je **Eurodicautom** (Evropský automatický slovník), evropská terminologická databanka zahrnující užívanou terminologii všech úředních jazyků Evropské unie (se vzájemnými ekvivalenty, kontextovými ilustracemi ap., internetová adresa eurodic.ip.lu).

5.52 Jednotka lexikonu. Forma a význam. Pojmenování jednoslovné a víceslovné. Nominativní mikrosystémy. Lokalita

Podle různých aspektů lze rozlišit tři druhy lexikálních jednotek, slovo, lexém a pojmenování.

Slovo je tradiční formální a do značné míry intuitivní jednotka, psaná dohromady jako (nepřetržitý) celek; někdy bývá ztotožněno se slovem textovým. Patří v jazykovědě k nejstarším a zároveň nejvíc diskutovaným (srov. dále kritéria).

Lexém je formálně samostatná jednotka abstraktní povahy a dvojí formy, jednotka jednoslovná a víceslovná (**kolokace**) mající význam a funkci; u flektivních jazyků zahrnuje celé flektivní paradigma (soubor **alolexů**). Realizace systémového lexému v textu je **lex** (5.22). Pro určení formální povahy lexému má důležitost i jeho frekvence, patřící k jeho pevným charakteristikám.

Nominace (pojmenování) je slovo nebo kombinace slov, tj. ustálený (víceslovný) lexém, chápaný jako forma přiřazovaná určitému obsahu, resp. jako výsledek tohoto procesu. Od ustálených pojmenování je třeba lišit pojmenování neustálená, tvořená pro potřeby textu ad hoc, která součástí lexikonu nejsou. Srov. tři neustálená pojmenování ve větě typu (1) *Tamhle na pravém břehu Vltavy* (2) *stavějí* (3) *nový velký hotel*.

Kritéria delimitace slova

- a** – minimální distinktivní sémantická jednotka
- b** – přemístitelnost a substituovatelnost
- c** – určitá fonetická ztvárněnost a ustálená nepřerušitelná forma
- d** – izolovatelnost v textu (obecná možnost pauzy na jeho obou koncích)
- e** – nositel přízvuku

Všechna tato kritéria mají své výjimky, resp. jsou do jisté míry zpochybnitelná, srov. např. **a** a lexém různého druhu formy, **b** a člen pevného víceslovného termínu, **c** reflexiva typu *bít se* či český přechodný případ *na konec* : *nakonec*, **e** a enklitika aj. Navíc v řadě jazyků splývá v grafickém záznamu rozdíl mezi kolokací a kompozitem (viz zde dále).

Forma a význam

Význam lexému lze chápat jako jeho mentální intersubjektový obsah, složený z několika vrstev, které jsou vyjádřitelné v **sémantických rysech**, resp. **sémech**. Jeho základem je **kognitivní (pojmové) jádro** se vztahem k denotátu (může mít ovšem, jako např. u synsémantik, různě abstraktní povahu) a soubor dalších, především pragmatických rysů (estetických, evaluativních, intenzifikačních, expresivních aj.), často souhrnně nazývaných **konotace** (viz blíže 5.62). **Termín**, odborný název z jednoho n. více oborů (obv. jen substantivní, popř. i adjektivní povahy), je však založený pouze na kognitivním typu významu (srov. i 5.62), a proto lze také jeho význam jednoznačně zachytit i v explicitní definici.

Komponentová analýza, především u jasnějších tříd lexémů s kognitivním významem, se pokouší významy jednotlivých členů třídy (popř. i tříd nadřazených) rozkládat na základě zjištěného a konečného (malého) počtu významových opozic do jednotlivých rysů (komponentů, sému); význam lexému se pak chápe jako určitá konfigurace těchto rysů. Srov. např. možnost diferencně popsat ne/přítomnosti rysu (ženské pohlaví, FEM) a (dospělost, ADULT) slova jako *chlapec*, *dívka*, *muž*, *žena*, tj. např. *muž* rysy (-FEM+ADULT) apod. Ne vždy lze však takto jednoduchého binárního přístupu užít a stranou vždy zůstávají nekognitivní složky významu.

Srovnáme-li např. česká pojmenování (1) *les*, (2) *les-ní*, *les-n-ík*, (3) *les-n-ic-ký*, *les-n-ic-tví*, (4) *les-o-park*, (5) *les-ní těž-ba*, vidíme, že různé obsahy jsou vyjádřeny různým počtem

morfémů, popř. slov; přitom je tu mezi užitými formami jeden zásadní rozdíl. Pojmenování (slovo) (1) *les* (a podobně *nos*, *úř*, *břít* aj.), nazývané **značkové pojmenování** (Mathesius), svou formou o významu nic nevyovídá, dítě nebo cizinec se ho učí jako celek; tvoří většinou základ pro další derivaci, kompozici a kombinaci (případy 2–3). Všechna další jsou však tvořena více morfémy, a protože uživatel, i když se s nimi setká poprvé, může díky své předchozí znalosti aspoň z některých jejich složek (např. *-ní*, *-n-ík* aj.) určitou obecnou informaci o jejich obsahu vysoudit, znát či odhadnout, nejsou zcela „neprůhledná“ a jejich celkový obsah, resp. význam je takto (částečně) díky složkám „popisován“; nazývají se proto **pojmenování popisná**. Je zřejmé, že popisnost je škálový pojem: čím víc morfémů, slov (nebo jiných povědomých znaků) pojmenování obsahuje, tím je popisnější a, jakkoliv nové, je i „povědomější“. Z jiného hlediska se popisnost, tj. míra souvztažnosti formálních složek a celkového významu, označuje také jako **motivovanost** (motivace). Slova, pojmenování značková, jsou pak nemotivovaná.

Pojmenování jednoslovné a víceslovné

Z hlediska obsahu (významu) jakožto východiska, tj. především v pojetí jednotky jakožto nominace, lze dospět jak k jednoduché (jednoslovné) **formě**, tak k formě víceslovné (srov. i 2.21). Lexém druhého typu sice zpravidla existuje tehdy, je-li zapotřebí mít pojmenování **explicitnější**, založené na více komponentech (slovech, ale i morfémech), a lexém typu prvního v případě opačném, **implicitnějším**, ale není to nijak závazné. Technicky mnohem složitější *komputer* (resp. počítač) má k sobě lexém jednoslovný, zatímco jednodušší *psací stroj* je vyjadřován lexémem dvouslovným. Podobně může být rozdíl v míře explicitnosti (a tedy i motivovanosti) pojmenování různý, srovnáváme-li jazyky s omezenější preferencí pro kompozita (jako v češtině) s jazyky, v nichž jsou kompozita víc centrální (jako v němčině, holandštině či maďarštině), srov. čes. *pračka* a holand. *wasmachine*, popř. švéd. *tvättmachine*. Zákonitost tu však žádná není, uvědomíme-li si na základě alternativního řešení kolokací, srov. fr. *machine à laver* (kde je však také *lavatrice*) nebo angl. *washing machine*, že v češtině mohlo docela klidně být také **prací stroj*, jak to napovídá např. *psací stroj* (a kde zase naopak žádná **psačka* ap. nevznikla). Tento problém (jedna forma nebo více pro týž obsah) je tedy otevřený a do značné míry v jazyce, jako je čeština, ponechaný i náhodě. Že jde vlastně o kontinuální škálu a jediný relevantní rozdíl je typologicky ne/existence derivačních morfémů, je zřejmé ze srovnání např. s čínštinou, která derivaci (v podstatě) nezná a kde sama hranice mezi kompozitem a kolokací není jasná.

Preference při tvorbě a volbě určitého typu pojmenování jsou ovšem obecně dány typologicky. Takto (1) flektivní jazyky jako čeština vytvářejí např. denominativní adjektiva (typu *letadlový*, *strojní*), (2) jazyky s polysyntézou jako němčina či finština užívají kompozita (fin. *lentokone-*, *kone-*, něm. *Flugzeug-*, *Maschine-*), zatímco (3) jazyky izolační jako angličtina užívají kombinace, resp. juxtapozice substantiva (*airplane X*, *machine X*), přičemž adjektiva z typu (1) v typech (2) a (3) pak obvykle chybějí, nejsou. Míra explicitnosti vyjádření obsahu je pak u těchto pojmenování jen zdánlivě stejná, srov. např. něm. kompozitum *Bierfaß* (kde *Bier* = pivo, *Faß* = sud), které sice primárně odpovídá českému *pivní sud*, ale podle kontextu může (řidčeji) znamenat i *sud piva*, *sud od piva*, *sud s pivem*, *sud na pivo* apod., což jsou všechno v češ. (analytická) pojmenování explicitnější.

Takováto volba mezi jednoslovnou a víceslovnou formou pojmenování se ovšem týká celého lexikonu včetně těch nejzákladnějších a frekventovaných lexémů. Ani v této oblasti v důsledku arbitrárnosti jazykového znaku tudíž neplatí, že jazyk pro jednoduchý či častý pojem musí mít jednoduchou formu. Takto např. nelze jednoslovně vyjádřit v angl. význam „mlčet, chybět“ a užívá se víceslovné pojmenování *be silent, be missing/lacking*, a podobně „potřebovat“ v it., fr. a rumun. *aver bisogno, avoir besoin, avea nevoie*, ve fr. „levný“ *bon marché*, v dán. aj. „tolik“ *så mange*, nebo „co“ v it. *che cosa* či „mít“ v řadě jazyků, např. finštině, kde je syntaktická konstrukce *on -lla (minulla on „mám“, tj. dosl. „na mně je“)*, srov. však i členění barevného spektra (5.61) aj. Stejná je pochopitelně v opačném smyslu i čeština, srov. něm. *aufpassen*, ale dvouslovné české *dávat pozor* či it. *riuscire* a čes. *mít úspěch* aj.

Sémantické spektrum, v němž žádné hranice bez jazyka a jeho segmentace skrze slova nejsou, jak zdůrazňoval de Saussure, lze členit tedy různě. Srov. různou situaci šesti jazyků v téže oblasti

fin.	dán.	češ.	franc.	indonés.	špaň.
<i>puu</i>	<i>trae</i>	<i>strom</i>	<i>arbre</i>	<i>pohon</i>	<i>arbol</i>
<i>metsä</i>	<i>skov</i>	<i>dřevo</i>	<i>bois</i>	<i>kaju</i>	<i>leña</i>
	<i>ved</i>	<i>les</i>	<i>forêt</i>	<i>hutan</i>	<i>madera</i>
					<i>bosque</i>
					<i>selva</i>
-----					
strom a	strom a		strom	strom	strom
hmota	hmota		hmota	hmota	palivo
les malý/	les malý/		malý les	les malý/	hmota
velký	velký		velký les	velký	les malý
	hmota				les velký

Totéž sémantické spektrum, vystižené aspoň zhruba významy v dolní polovině schématu, je, jak je vidět, členěno v každém jazyce jinak; bylo by naivní předpokládat, že některé z nich je optimální a jiné zase horší. Zahrnuta tu jsou přitom pouze základní pojmenování neutrální a původní, tj. nikoliv typu dán. *braensle* pro „palivo“, které je odvozené od verba *braende* „hořet, pálit“, a je tedy pojmenováním motivovaným sekundárně či synonyma jen modifikující některé z uvedených, např. čes. *hvozd* či fin. *korpi* „hluboký jehličnatý les“. Jen zdánlivě chybějící pojmenování, např. v dánštině a finštině, se přenášejí pochopitelně do oblasti kompozit či kolokací, srov. např. fin. *puuaine* „hmota“, *polttopuut* „palivo“ či *pieni metsä* „malý les“. Žádný jazyk se tudíž výrazově „nedostává do úzkých“ a vyjádří, tak či onak, vše, co potřebuje (i když cena, ekonomičnost může být různá).

Plynulý přechod pojmenování do syntaxe můžou představovat mj. pojmenování (bezsubjektových) stavů či procesů, meteorologických a jiných, které se obv. vyjadřují větou, avšak v ní pak už různými slovními druhy a způsobem. Srov. čes. *Hoří! Prší* (pouhé verbum), fr. *Au feu! Il pleut* (tj. „K ohni!“ a formální subjekt v druhém případě), angl. *Fire! It rains* (substantivum a verbum s formálním subjektem), fin. *Tuli on irti! Sataa* (substantivum, dosl. „Oheň je rozpoutaná“ a verbum bez subjektu), srb. *Vatra! Pada kiša* (substantivum a sub-

stantivum s verbem). Sklon k rozkládání jednoduché nominace do syntakticky vyjádřené věty, a tedy i arbitrárnosti pojmenování, ať prostým verbeni nebo substantivem či verbem spolu s formálním nebo plnohodnotným substantivem, je zřejmá. Srov. ještě způsoby vyjádření osobního stavu, kde se střídá rejstřík verb i nominálních komponentů, čes. *je mi zima* (subst./adv.), angl. *I am cold* (adj.), fr. *j'ai froid* (subst.), švéd. *jag fryser* (verbum), fin. *(minun) on kylmä* (adj.).

Nominativní mikrosystémy

Je-li povaha některých pojmenování přitom dána spíše náhodou nebo v menší míře i životním prostředím nositelů jazyka (srov. eskymácká pojmenování *sněhu* v 2.3), pak do povahy jiných se povaha jazyka promítá zcela nesporně. Dobře je to vidět např. v polynéských či ugrofinských jazycích, např. finštině, jejímž celým systémem výrazně prostupuje značně bohaté a jemně odstíněné vyjadřování **lokality**. Srov. např. rejstřík fin. adverbialně-pronominálních demonstrativ pro prosté ukazování v terénu (české ekvivalenty jsou volné, často však nejsou):

KDE?	ODKUD?	KAM?
A <i>tässä</i> (zde/tady uvnitř, v tom, u viditelného)	<i>tästä</i> (tady odtud)	<i>tähän</i> (sem)
<i>tuossa</i> (tamhle, tady, kousek dál od mluvčího)	<i>tuosta</i> (tamhle odtud, tady odtud)	<i>tuohon</i> (tamhle)
<i>siinä</i> (tam/tady, obecné referenční, blíž k mluvčímu, u viditelného a v malém prostoru)	<i>siitä</i> (odtud/odsud)	<i>siihen</i> (tam/sem)
<i>täällä</i> (tady/zde, blíž mluvčímu, větší prostor)	<i>täältä</i> (odtud/odsud)	<i>tänne</i> (semhle)
<i>tuolla</i> (tamhle, dál než u tuossa)	<i>tuolta</i> (tam[hle]odtud)	<i>tuonne</i> (tamhle)
<i>siellä</i> (obecné referenční tam, dál než siinä)	<i>sieltä</i> (odtud)	<i>sinne</i> (tam)
B <i>tännempänä</i> (tadyhle, u viditelného, zesílené, srov. <i>tässä</i>)	<i>tännempää</i> ([právě] tady odtud)	<i>tännemmäksi/tännemmäs</i> ([právě] semhle)
<i>tuonnempana</i> (tamhle, víc vzdálené, zesílené, srov. <i>tuolla</i>)	<i>tuonnempaa</i> ([až] tam odtud)	<i>tuonnemmaksi/tuonnemmas</i> (tam/kus dál)
<i>sinnempänä</i> (tam/zde, obecné referenční zesílené a řídké, viz <i>siinä</i>)	<i>sinnempää</i> ([právě] tam odtud)	<i>sinnemmäksi/sinnemmas?</i> ([právě] tam)

Případy (A) jsou pojmenování prostá, v základní platnosti, pojmenování (B) jsou v důsledku přítomného komparativu zesílená.

Lokalita a její prostředky často slouží na základě metaforizace i pro vyjadřování **temporality**, časových vztahů a pojmů, srov. čes. *před (domem → TÝDNEM)*, *za (dům → TÝDEN)* apod. Struktura temporálního mikrosystému a jeho pojmenování vzhledem k odlišnosti fy-

zikální podstaty času ovšem nemůže v některých aspektech trojdimenzionální strukturu lokality (prostoru) prostě kopírovat. V uvedeném českém příkladu se linearita plynutí času, tj. *DŘÍVE-POZDĚJI* (zvláště v minulosti), připodobnila k lokální horizontální dimenzi *VPŘEDU-VZADU*, což je princip užívaný i řadou jiných jazyků. Tento vztah však může platit i obráceně, kdy např. v čínštině budoucnost leží „vzadu“ a minulost „vpředu“, srov. *yi hou* (budoucnost, kde *yi* označuje referenční bod a *hou* = zpátky) a naopak *yi qian* (*yi* plus *qian* = předek/vpředu). Podobnou strukturaci, kde budoucnost je asociována s místem vzadu, má např. i kečua či aymara (*q'ipi uru* „zítra, tj. den za mými zády“), australské jazyky, fidži (srov. *muri* „následující/ vzadu“, *e muri* „vzadu/v budoucnosti/později“, přičemž [*vaka-*] *muri-a* znamená „následovat“). Jiné jazyky (např. často americké indiánské) pojem času gramatikalizovaný nemají (rozdílejí se naproti tomu aspekty jako ne/zjevnost, vnitřek/vnějšíšek a subjektivnost/objektivnost), a nemívají pak ani pojmenování odpovídající češtině apod. Proto i budoucnost jakožto nezjevná a subjektivní (proti obrácené povaze minulosti) se tu vyjadřuje, resp. pojmenovává méně zřetelně.

V konečném pohledu se ovšem všechny jazyky uchylují při tvorbě nových pojmenování primárně ke kombinacím prostředků (morfémů či slov, a tedy pojmenováním popisným), které mají k dispozici, prostě z toho důvodu, že základní repertoár především kořenových autosémantických morfémů jazyků je víceméně daný a dál z domácích zdrojů obvykle neroste, protože nemá z čeho. Srov. v tomto světle např. údaje o jednoslabičných morfémech v čínštině (5.4112). Tato dosud málo zdůrazňovaná, avšak zásadní skutečnost má řadu důsledků, především pro vývoj jazyka.

Obecně otevřenou otázkou zůstává, co vše se do rozmezí formy slova vlastně vejde. Z hlediska obsahu nemusí totiž diskrétní forma jednoho slova pokrývat ani obecně a zhruba vždy totéž. Proti spíše jednoduššímu obsahu nesložených slov např. většiny evropských jazyků může slovo třeba v polysyntetickém americkém severoindiánském jazyce haisla obsahovat vedle kořenu jak derivační, tak flektivní sufixy různého druhu, srov. větu o dvou slovech *Lanis tla' kemliselasu'ina* „Někdo pádluje před naší vesnicí“, kde *lanis* „někdo (= inkluzivní my)“, *tlak* „pádlovat“, *-em* „před, tvář, hlava“, *-lisel(a)* „podél břehu“, *su* „pasivum (jedno z pěti)“, *-in-* „gerundium s odstínem ted“, *-a* „kompletiv“. Tento případ (srov. polysynthese, 5.71), který je třeba odlišit od inkorporace ve vlastním smyslu (5.4214), ukazuje dobře, že to, co v jednom jazyce je vyjádřeno slovem, může být v jiném docela dobře vyjádřeno také sufixem.

Že jde o slovo tvorné sufixy (relačního, často procesuálního typu), které dodávají kořenu v širokém smyslu dodatečnou a velmi rozrůzněnou adverbialní informaci, je vidět z toho, že pro tento jazyk bylo evidováno pouze na 1400 vlastních kořenů a jejich další významové a další modifikace zabezpečuje inventář asi 600 sufixů. Přitom tyto sufixy, které často významově zdvojují významy vyjádřené kořeny (zvl. v oblasti lokality), nejsou s kořeny příbuzné, a nelze tedy zaměňovat jedno za druhé, srov. sufix a substantivní kořen: *-ilh* : *guk* „uvnitř/v domě : dům“, *-qi* : *hi'xt'i* „na/v hlavě : hlava“.

Jeden z extrémů tohoto typu představují takováto textová slova v jiném indiánském jazyce tanaina (skupina na-dene). Verbální kořen, resp. kmen tu přijímá až 19 různých tříd prefixů v pevném pořadí (v první, od verba nejvzdálenější pozici stojí např. objekt postpozice, v osmé rod substantiva, v sedmé negace, v třetí perfektnost, v první klasifikátor udávající

typ morfému), za nímž může stát ještě jeden sufix enklitický. Tak je dána možnost těžko vyčíslitelného bohatství funkcí a významů, které mluví až při komunikaci podle potřeby skládá dohromady. Z hlediska vztahu slovník a text, a tedy ne/ustálenosti statut takovýchto slov, není dosud zcela jasný.

Podle své příslušnosti k centru či periférii jazyka se ovšem slova užívají různě často. K základu (a centru) každého jazyka patří jen poměrně malý počet vysoce frekventovaných slov: valná část z nich jsou slova synsémantická. Srov. nejfrekventovanějších 20 slov v angličtině a češtině:

the, of, to, in, and, a, for, was, is, that, on, at, he, with, by, be, it, an, as, his, a, být, ten, v, on, na, že, s, z, který, mít, já, k, do, i, ale, svůj, jako, o, tak.

5.53 Typy slov. Slovní druhy

Slova slovníku lze třídit s různou mírou abstrakce a z různých hledisek.

5.531 Autosémantika a synsémantika

Nejabstraktnější je ve slovníku distinkce (A) **autosémantika–synsémantika**, dělicí slovník na dvě velké části. Toto rozlišování vychází zhruba z toho, že slova mají buď samostatný *lexikální význam* (obv. jen substantiva, adjektiva, verba, adverbia), anebo význam závislý, *gramatický* (ostatní s výjimkou interjekcí, tj. prepozice, konjunkce, partikule, často však i pronomina a numeralie, přestože jejich povaha je zčásti odlišná, viz dále). Gramatický význam je především dvou druhů, *relační* (u prepozic, konjunkcí a partikulí) a *substituční* (u pronomin a numeralií). Zatímco autosémantika tudíž mají vedle své obecné slovnědruhové funkce i jasný význam, synsémantika mají vždy zřetelnou jen funkci; výraznější význam mají zčásti jen předložky a záložky, popř. numerativy. Nicméně v jazycích typu čínštiny se i tento zdánlivě zásadní rozdíl výrazně oslabuje a převažuje tu pak kombinatorický, syntagmatický potenciál lexémů.

Rozdíl mezi autosémantikou a synsémantikou se však při srovnání různých jazyků může jevit pouze relativní. Takto tentýž význam může v jednom jazyce vyjadřovat např. adverbium a v jiném prepozice či postpozice aj., anebo se může do takovéto souvztažnosti dostat dokonce i slovo a morfém, zvl. u inkorporujících jazyků (srov. 5.52). Korelaci slova a prefixu ilustruje např. srovnání čes. a fin. *vy-huat* : *ajaa pois*.

Další dělení slov je na slovní druhy (B, 5.532), podle stupně abstrakce (C, 5.533) a sémantiky (D, 5.533).

5.532 Slovní druhy (Partes orationis)

Kvantifikátory. Substantivum. Adjektivum. Verbum. Adverbium.

Pronomen. Numerales. Prepozice a postpozice. Konjunkce. Partikule. Interjekce.

Člen. Klasifikátor (numerativ). Další slovní druhy. Víceslovná forma slovních druhů

Nejobvyklejší však je třídění na (B) **slovní druhy**, jejichž počet je v závislosti na typu jazyka (a ovšem také na náročnosti užití teorie) různě velký (např. pro češtinu se jich standardně rozlišuje deset) a formálně různě zřetelný. Nejjasnější jsou slovní druhy co do formy

v jazycích flektivních, jinde slovní druh z formy zase vysoudit vůbec nelze, např. v čín., ale není-li přítomen afix, ani např. v indonés. apod. K častým slovním druhům patří substantiva (S, podstatná jména), adjektiva (A, přídavná jména), verba (V, slovesa), adverbia (ADV, příslovce), pronomina (pron, zájmena), numerale (num, číslovky), prepozice (prep, předložky), resp. postpozice (post, záložky), konjunkce (kon, spojky), partikule (part, částice), interjekce (int, citoslovce), členy (articulus), klasifikátory (numerativy).

Slovním druhům vyjadřujícím kvantitu různého druhu se také říká **kvantifikátory** (pronomina, číslovky a část adverbii). Tento proces **kvantifikace**, tj. vyjádření především počtu entit (viz dále), se pak chápe buď logicky a sémanticky (kvantifikace univerzální či existenční, srov. rozdíl pronomin *každý–některý*), nebo jazykově (kvantifikace neurčitá a určitá, srov. rozdíl pronomin a numerálií *některý/mnohý–sedm*); někdy se liší i mezi úplností (totalitou) a částečností (parciálností). Kvantifikace se zčásti funkčně stýká, popř. podmiňuje s determinací (5.4122, zvl. logická kvantifikace), jinak však také např. s pádem (např. partitivem) či videm (např. imperfektivem). Vyjadřuje se obv. lexikálně, ale též afixálně. V širším smyslu se, proti úzkému chápání logickému, dá v jazykovém pohledu mluvit v různém stupni o kvantifikaci (zahrnující i intenzifikaci) u všech autosémantik, srov. čes.

S: *každý/některý student, pět/hodně studentů, pytel brambor, úplný výčet, malé dítě,*
A: *velmi/strašně zajímavý, prastarý,*
V: *hodně pít, poskakovat, pootvírat, nachodit se,*
ADV: *mnohem déle, velmi mnoho.*

Kvantifikátory (obv. neurčitými) pak mohou být i další typy slov, zvl. substantiva, srov. zvl. tyto tři jejich typy:

- (a) **partitivní** (neurčitá část něčeho), např. *hromada, spousta,*
- (b) **singulativní** (konvenční, známý díl nepočítatelných), např. *stroužek, stéblo a*
- (c) **numerativní** (konvenční skupina počítatelných), např. *hejno, smečka, pytel.*

Především zde se pak jasně jeví možnost dalšího lišení, které řada jazyků rozvíjí přednostně v podobě zvláštního slovního druhu, klasifikátoru, resp. numerativu (srov. zde dále).

První čtyři slovní druhy (S, A, V a ADV) představují v podstatě otevřené třídy, které se kombinují mezi sebou a jejichž členy v jazyce početně neustále narůstají bez zřetelného omezení; vztahy mezi nimi vyjadřují především další tři (prep/post, popř. konj). Prosté substituty prvních dvou (tj. S a A, popř. i ADV, v některých jazycích však i V) nebo substituty kvantitativní představují, vedle svých dalších funkcí (zvl. ukazovací), pronomina a numerale (viz substituci v 4.31). Partikule vyjadřují zvláště modalitu; interjekce jsou komunikativně samostatné, a stojí tudíž mimo systém slovních druhů. Obecně lze **sémantiku** slovních druhů jednoduše popsat především jako oblast lexikálního vyjádření, resp. pojmenování *entit* (S) a jejich *vlastností* (resp. příznaků včetně predikátů a různých jejich modifikací či omezení, tj. restriktivních modifikací) nebo *vztahů* mezi nimi.

S přihlédnutím k syntaktickým **funkcím** lze však slovní druhy dělit především z hlediska jejich výskytu, fungování spolu se (1) substantivem, tj. adjektiva, prepozice/postpozice, pro-

nomina, numerale, členy, numerativy, omezeně adverbia, konjunkce a partikule, či (2) verbem, tj. adverbia, partikule, konjunkce, popř. i prepozice. Základem věty funkčně bývá zdaleka nejčastěji **predikát** (jehož nositelem je zvláště V). Existence uvedených slovních druhů a jejich naznačeného poměru není nikterak univerzální; bezpečně univerzální jsou zřejmě jen substantiva a verba. V následujícím si slovních druhů stručně všimneme především z hlediska jejich funkce a významu. V některých jazycích (slovanských, ugrofinských, kavkazských aj.) se v klasifikaci slovních druhů také přihlíží k výskytu, resp. uplatnění **morfologie** (flexe), obv. však jen u S, A, V, pron a num.

Substantivum (podstatné jméno)

Substantiva jsou názvy entit, resp. substancí (osob, zvířat, věcí konkrétních a abstraktních) a ve větě mohou zastávat vůbec největší počet funkcí (větných členů), především však subjektu a objektu. Substantiva jsou nominativně primární, základní slovní druh, na který lze většinou různými transformacemi převádět další, je to však zároveň obv. i druh jak typově nejbohatší, tak co do skutečných lexémů ve slovníku nejpočetnější. Často se dělí do formalizovaných rodů či sémantických tříd (5.4121, srov. tam i epicenum). Jejich základní dělení je na **apelativa**, obecná jména, a **propria**, vlastní jména, popř. (apelativa) na konkrétní a abstraktní (1.52), kolektiva (hromadná, 5.4121), látková (názvy konvenčně nedělitelných a nepočítatelných látek, hmot apod., *krev, písek, voda*) aj.

Vlastní jména zvl. osob a míst, popř. i další, tj. **propria** (srov. 5.533), která jsou znakově indexy s jedinečným denotátem, se obv. studují mimo rámec substantiv, i když mezi ně v řadě ohledů patří. Můžou mít zpravidla extenzi v podobě adjektiv, popř. adverbii aj., u níž je propriálnost však již oslabena (srov. *český, česky, počítat k Čech*). Propriální substantiva bývají často graficky zvýrazněna (zvl. velkým písmenem na začátku) a mohou k apelativním přecházet (apelativizace), srov. *škoda, ampér* (viz eponymum, 5.533) aj.

Zvl. ve flektivních jazycích jsou substantiva co do své substantivní funkce vyznačena svou formou, tj. charakteristickými sufixy, odlišnými od sufixů pro jiné slovní druhy. Přítomnost sufixů a širší typu zakončení je obv. půdorysem i pro bližší třídění jejich flexe, která u substantiv bývá nejbohatší. Kategorie, které se tu obv. vyjadřují, jsou rod, pád a číslo, popř. životnost (5.4121).

Např. čes. *Karel, Čech, učitel, pes, stůl, řeka, krása, návštěvnost.*

Adjektivum (přídavné jméno)

Adjektiva jsou názvy především vlastností (substancí), popř. i vztahů (např. osobních vztahů vlastnictví nebo širě přináležitosti, jaké vyjadřuje české posesivní adjektivum) a ve větě vyjadřují především atribut substantiva. Adjektiva stávají jako v češtině či němčině před substantivem nebo jako ve francouzštině, albánštině či velštině, popř. i maďarštině za ním, v postpozici. V některých jazycích (v čín., korej.) syntakticky splývají ta adjektiva, která se vyskytují v predikátu, se slovesy. Vztah k predikátu se může projevovat však i jinak; u dalších jazyků, např. některých slovanských (v češtině jen stopově), se liší krátké formy od dlouhých, jasně odlišené i funkcí. Krátké tvary, možné jen v predikátu (např. *mlád, stár*, zvl. po *být*),

označují momentální, aktuální platnost a podobají se tímto rysem konjugovaným adjektivům čínským apod.; dlouhé tvary, fungující v atributu i predikátu (jsou tedy základní), označují pro adjektiva typickou vlastnost trvalou nebo obojí. Podobný syntaktický rozdíl v distribuci adjektiv lze nalézt i u slovinské distinkce mezi adjektivy, resp. jejich tvary určitými (v roli subjektu) a neurčitými (ve funkci predikátu); v atributu však mohou stát oba typy. Pro velkou část adjektiv platí, že mohou fungovat jak atributivně (před substantivem, popř. za ním), tak predikativně (srov. *dobré jablko, to jablko je dobré*); menší část adjektiv je však omezena jen na jednu z těchto funkcí (srov. jen atributivní funkci a nemožnost říct **jedna koruna je pouhá*).

V řadě jazyků však slovní druh adjektiva nemusí téměř existovat (viz i 5.52), a takové jazyky (thajština, austronéské jazyky aj.) pak typické „adjektivní“ významy vyjadřují v rámci kategorie slovesa (v inuit se v predikátové pozici užívá stativní verbum, v atributivní jeho participium). Pokud se v daném jazyce vyskytne aspoň malá skupinka nesporných adjektiv, je přednostně vyhrazena pro pojmy typu dimenze, barvy, stáří a hodnocení. Většina „adjektivních významů“ se pak vyjadřuje v rámci kategorie substantiva nebo verba, srov. arabštinu, kečuá, bantuské jazyky aj. Řidčeji v takových jazycích, jako je čeština a ukrajinština, existují i adjektiva **posesivní**, označující vztah k individuální osobě (typ *sestřin*). **Relační** adjektiva, označující víceméně prostý vztah k základovému substantivu (jsou to desubstantiva, srov. čes. *strojní*), v řadě jazyků běžně chybějí. Neposesivní adjektiva v posesivní konstrukci viz 5.4122.

Zvl. ve flektivních jazycích jsou adjektiva ve své adjektivní funkci jasně signalizována typickými sufíxy. Ty jsou základem pro bližší členění jejich flexe, pokud existuje. V řadě jazyků podléhají adjektiva kongruenci se svým substantivem (5.4217), srov. čes. *dlouhá cesta, velký dům* apod. kategorie, které se tu obv. vyjadřují, jsou rod (v kongruenci), pád a číslo (5.4121). Některá adjektiva vstupují do komparace (5.4126).

Např. čes. *velký, strojní, letadlový, chytrý, dlouhý*, popř. *bratřív*.

Verbum (sloveso)

Slovesa jsou názvy především procesů, stavů či změn stavů, tj. dynamicky proměnlivých příznaků substancí (v čase) a na rozdíl od jiných slovních druhů umožňují vyjádřit aktuální platnost věty; fungují v ní především jako predikáty, resp. jejich základ. Pokud verbum má vedle finitních tvarů i tvary infinitivní (viz 5.4124), může jimi vyjadřovat i další funkce (popř. i s podřadící spojkou), zastupovat adjektivum, popř. mít adverbialní platnost (např. přechodníky n. **konverba**, tj. určité tvary n. třídy verb v čín., korej. aj.). Některá verba fungují jako **pomocná** při stavbě různých konstrukcí a forem (nebo spony, kopuly při stavbě verbonominálního predikátu, často *být, mít, stát se* a jejich ekvivalenty, srov. angl. *be, have*, něm. *sein, haben, werden* apod.), často se také vydělují i **verba modální** (*muset, moct, smět* aj., srov. holand. *moeten, kunnen, mogen*).

V některých případech však se verbum, zpravidla širokého nebo sponového významu, nemusí pro spojení subjektu a predikátového jména užít vůbec, srov. japon. *Kaitjóší-wa kono hako-ni* (Papíry s odpověďmi [přijdou] do téhle krabice, tj. dosl. odpověď-papír-téma tento krabice-dativ), ale i např. ruštinu aj. Zvláště různé malé **nepravidelné** třídy verb dostávají

často specifická jména, srov. latinské a jiné verbum **deponentní** (které ztratilo aktivní tvary a má pouze pasivní formu, ovšem s aktivním významem, např. *loquor* mluvím), v němčině, popř. dalších germánských jazycích se nepravidelným slovesům (tj. v jejich tvoření především participií) říká **silná** aj.

Zvl. v jazycích flektivních, introflexních a aglutinačních má verbum různě složitou konjugaci (5.4123) vyjadřující řadu takových kategorií jako osoba, číslo, čas, způsob a rod, popř. vid (5.4123). Verbum má také nejsilnější a nejbohatší valenci. Srov. i impersonálnost a reflexivnost (5.4123).

Např. čes. *být, pře-číst, cítit, z-luždnout, na-krmít, bát se*.

Adverbium (příslowce)

Adverbia jsou především názvy okolností procesů nebo okolností vlastností (pak se jim někdy říká cirkumstativa), a označují tudíž příznaky prosté (u verb) anebo sekundární (u adjektiv, která sama označují příznaky substancí), tj. vyjadřují místo, čas, způsob, míru, příčinu aj. Kombinují se především s verby, popř. adjektivy, mohou však být ve větě i relativně samostatná, popř. větu samy tvořit (srov. čes. *Výborně!*). Ve větě nejčastěji fungují jako adverbiale (5.4214). Jeden jejich podtyp často funguje i jako substitut ostatních adverbií (pronominální typ *ted, tady, tak, tolik* apod., srov. i ostenze, 5.62). Menší, avšak významná bývá skupina adverbií označujících míru a množství, která se kombinuje se substantivy (typu českého *hodně, mnoho*). Sekundárně mohou některá adverbia (zvl. deiktická a tázací) fungovat i jako konjunkce (relativa, korelativa).

Adverbia zpravidla vlastní flexi nemají a formálně nebývají vždy jasně rozlišena (na rozdíl od češ., srov. *krásně*); některá adverbia vstupují do komparace (5.4126).

Např. čes. *dnes, vzadu, strojově, chytře, anglicky, tady, kdy*.

Pronomen (zájmeno)

Zájmena funkčně slouží především k vyjádření substitute (nahrazují syntakticky zvl. S a A) a obou forem ukazování, tj. deixe (vnějazykové, typ *tenhle, tamten*) a anafory (typ *ten, on*, srov. 5.432). Z množství jejich funkcí je obecně nejdůležitější funkce substantivní (absolutní, např. čes. *on*) a atributivní (např. čes. *tento*). K hlavním a obvyklým druhům patří zájmena osobní (personalia, např. *já, ty*), ukazovací (demonstrativa, např. *tento*), neurčitá (indefinita, např. *něco, někdo*), přivlastňovací (posesiva, např. *můj, její*), tázací (interrogativa, např. *kdo, co*) a vztažná (relativa, např. *kdo, jejichž*), popř. další (negativa, např. *nikdo*) aj. Některá zájmena však mohou v některých jazycích chybět, např. irština nezná relativa, jindy se může povaha a funkce zájmena silně zobecnit (srov. čes. absolutní *co* ve vztažné funkci) a ztratit své kategorie (zde rod, číslo i pád) aj. Výrazně rozvinutý bývá systém osobních zájmen tam, kde se v jazyce vyjadřují odstíněné zdvořilostní vztahy (srov. honorifika 2.1), avšak ani ten nemusí být, nazíráno evropským pohledem, úplný, i když tu honorifika jsou, srov. mongol. pronomina 3. osoby, kde vlastní prostředky chybějí a nahrazují je demonstrativa. Podobně liší japonština tři typy demonstrativ, tj. pro ukázání toho, co je blízké vůči mluvčímu (*kono*),

posluchači (*sono*) a je vzdálené oběma (*ano*). Ve flektivních, aglutinačních, popř. i jiných jazycích se některá zájmena deklinují a vyjadřují kategorie substantiva; výjimečně se můžou i časovat (hausa, srov. 5.4123).

Funkce části demonstrativ splývá s funkcí členu, který se z nich někdy vyvinul, popř. ji nahrazuje. Funkci samostatných zájmen můžou nahrazovat sufixy, zvl. místo přivlastňovacích zájmen můžou stát posesivní sufixy (viz 5.4122), ale např. v arab. existují i alternativní enklitické a tedy sufixální tvary zájmen osobních (srov. „já“ samostatné a sufixální *'anā* proti *-ya*, popř. *-(n)í* aj. vázané na verbum). Úzus osobních zájmen kolísá, ve flektivních a aglutinačních jazycích (např. češ. a fin.) v neutrální funkci vedle verba použita být nemusejí (na rozdíl např. od ruš.) a bývají užitá jen v příznakových funkcích. Především z tohoto důvodu pak v nich také můžou vzniknout dvě alternativní řady forem, plná a redukovaná enklitická, které podle své ne/přízvučnosti, popř. ne/důraznosti své pozice alternují (srov. 5.4219 a čes. *ti* a *tobě*). Smíšený případ je vzácný, srov. např. ladinštinu, v níž (neúplná) enklitická řada zájmen funguje sufixálně, srov. *en invlid* → *invlida* „zapomínám“ aj. Srov. i 5.4123 (aspectus).

Např. čes. *já, tento, něco, cosi, tvůj, kdo*.

Numerale (číslovka)

Číslovky funkčně slouží, na rozdíl od neurčitých a deiktických adverbíí, k vyjádření přesného množství v jeho různých vztazích a aspektech; jsou proto jako jediný slovní druh definovatelné zcela exaktně co do svého významu. K častým třídám patří číslovky základní (kardinalia), řadové (ordinalia), násobné (multiplikativa); řidší bývají číslovky podílné (distributiva, distributivní), druhové (specialia) aj. Zlomky mívají povahu smíšenou, založenou někdy na zvláštních substantivech (*třetina*).

Z historických důvodů (dnešní univerzálně přijímaný decimální numerický systém matematiky je mladší než jazyky) se v různých jazycích uplatňují numerické systémy různé a číslovky jsou modelovány podle nich. Vedle neznámějšího desetinného (opírá se o deset prstů na ruku) je známý ještě systém pětkový (kvinární, např. v grónštině), dvacítkový (vigesimalní, ainu, baskičtina, ale i dánština, francouzština aj.), popř. i dvojkový, méně známé jsou však i další (stará havajština měla za základ např. 40), uplatňované v různé míře důslednosti. Srov. dán. **50**: *halvtredsindtyve* (= $2\frac{1}{2} \times 20$), velš. **70**: *trigain a deg* (= $60 + 10$), fr. **80**: *quatre-vingt* (= 4×20) a **90**: *quatre-vingt-dix* (= $4 \times 20 + 10$), ale i velš. **19**: *pedwar arbymtheg* (= $4 + 15$), protože ve velštině existují jednoslovné číslovky jen do patnáctky včetně. Takovéto skládání číslovek se ovšem může týkat i číslovek nejnižších, srov. fin. **8, 9**: *kahdeksan, yhdeksän* (= $10-2$, resp. $10-1$). V australských jazycích jsou samostatné číslovky jen od jedné do tří (další se skládají). Zatímco ve většině systémů převládá u vyšších číslovek skládání či derivace několika číslovek základních, lze se řídit setkat i s extrémy, kdy jednotlivé číslovky vzájemně odvozené nejsou; bývají potom výrazně lexikálně motivované. Např. papuánský jazyk kalam takto počítá až do 27 tím, že pojmenovává 27 částí těla, přičemž se počíná od prstu, pokračuje přes zápěstí, paži, rameno, krk a dál. Dnešní podoba většiny jazyků je v oblasti číslovek, není-li čistě decimální, obvykle smíšená.

Např. čes. *tři, třetí, třikrát, trojmo, po třech, troje*.

Prepozice a postpozice (předložka a záložka)

Prepozice i postpozice vyjadřují především (valenční a věcný) vztah mezi verbem (typu *mluvit o dovolené*) a substantivem, řidčeji mezi substantivy navzájem (typu *otec s matkou*), anebo substantivum modifikují v samostatné adverbialní konstrukci (typu *v pátek, z hladu*). Liší se obvykle aspoň tři druhy, lokální, temporální a ty, které vyjadřují různé abstraktní vztahy. Postpozice (např. ve fin., tur., urdu, bengál., korej., čín., romšt., baskič., ale např. zčásti i v holand. aj.) se od prepozic liší v zásadě jen slovosledem, tj. tím, že stávají, na rozdíl od prepozic, až za svým substantivem. Obvykle má jazyk buď jen (popř. převážně) prepozice, nebo jen postpozice. Jádro postpozic, resp. prepozic bývá společné s jádrem verbálních prefixů, pokud je jazyk má (srov. čes. *z- : z*), nebo adverbíí (zvl. u postpozic).

Např. čes. *na, od, v, kvůli, kromě*; fin. *talon edessä* „před domem“, tur. *kedi-yle* „s kočkou“.

Konjunkce (spojka)

Konjunkce vyjadřují především vztahy; obvykle jsou dvojího druhu, koordinační a subordinální, mezi klauzemi, tj. různými druhy vět v souvětí. Sekundárně můžou omezeně vyjádřit i některé vztahy mezi slovy (typu *otec i matka*). Významově označují vztahy slučovací, odporovací, vylučovací, důsledkové, vysvětlovací a jiné (koordinační, souřadící, resp. souřadné), nebo objektové, vztažné (zde často zájmeny ve funkci konjunkce), časové, podmínkové, přípustkové, účelové, příčinné, účinkové, srovnávací a další (subordinační, podřadící, resp. podřadné). Na začátku souvětí se může v češtině vyskytovat jen spojka podřadná (případy jako *a, nebo* stojící na začátku souvětí jsou možné jen tehdy, když vyjadřují vztah k předcházející větě). Explicitní souvztažnost (korelativnost) dvou klauzí může označovat přítomnost korelativ, dvojic korelativních spojek, srov. *čím-tím, jestliže-pak* aj. Sekundárně můžou v roli konjunkcí vystupovat i některá pronomína a adverbia (zvl. relativa), v korejštině, kde spojky nejsou, však i zvláštní verba. Někdy vystupují spojky nesamostatně, jako pouhý sufix, srov. čes. *-li*.

Např. čes. *a, nebo, že, když, až, proto, protože, jestli*.

Partikule (částice)

Partikule vyjadřují především různé gramatické a modální vztahy ve větě nebo vztahy mezi mluvčím a obsahem věty (postoje) apod. (včetně otázky a záporu), srov. čes. *Přece jsem ti to večera dával!* Protože můžou takto vedle objektivních vztahů vyjadřovat také subjektivní vztahy a postoje mluvčího, jeho vůli apod., jsou i významným prostředkem vyjadřování evaluace. A protože se často pod ně zvykově řadí různá gramatická slova, která se do jiných tříd nehodí, mívá tento slovní druh do určité míry zbytkovou povahu, která se od jazyka k jazyku liší (i ve středověkém evropském pohledu, který rozlišoval jen menší počet slovních druhů, byly už partikule takové). Takové širší pojetí částic se někdy uplatňuje např. pro čínštinu, vietnamštinu aj., kdy pak mezi takto pojímanými partikulemi vyvstávají do popředí mj. ty, které označují různé aspekty povahy děje, např. ve vietnamštině jeho intenzitu, akceptaci, kontinuitu aj. a jeho lokální určení, tj. směr, polohu aj. Pak vyjadřují partikule funkce podobné prostředkům vidovým, českých slovesných předpon aj. Jiný typ partikulí označuje do jisté míry

to, čeho se slovosledně dosahuje při aktuálním členění věty (5.4219 a zde dál) aj. Smíšenost funkcí vykazují např. japonské partikule, které představují soubor polyfunkčních prostředků k vyjádření syntaktických vztahů (srov. pády), mezivětných vztahů (spojek), aktuálního členění (srov. jinde slovosled), zesílení platnosti, posese, ale i otázky (viz 5.4213) aj. Srov. pádové funkce a jap. partikule *ga* (a nominativ), *wa* (a akuzativ), *de* (a instrumentál) a *ni* (a lokál/dativ), např. *Inu-ga hito-wa kamu* (Pes kouše muže).

Z hlediska čistě gramatické funkce, tj. bez modality a jiného významu, je úloha partikul v jazycích poměrně řídká, srov. však albánskou konektivní partikuli *i* spojující, vedle dalších, mj. i dvě substantiva, popř. adjektivum a substantivum aj.: *pallati i mbretit* „palác krále“ (obdobný je však i íránský ezáfet, viz 5.4214). Funkčně se partikule vážou buď na slovo, především verbum, nebo na celou větu; v druhém případě stávají jak na jejím začátku, tak i konci, popř. uvnitř. V ugrofinských jazycích se za partikule, vedle partikulí diskretně zapisovaných jako slovo, tradičně považují i některé sufixy, obv. s významem důrazu, připomenutí ap., ale i otázky a záporu, srov. fin. *-han/-hän*, *-kin*, *-kaan/-kään*, *-pa/pä*, tázací *-ko/-kö* aj., např. *Koirapa tieltä tulee (ei kissa)* „Od cesty přichází/jde pes (ne kočka)“. Formálně může být mezi partikulí a především předložkou (viz dál příklady z něm. a angl.), popř. adverbem aj. vztah odvozenosti.

Např. čes. *kěž, vždyt, přece, ne*; něm. *Er stand früh auf* „Vstal brzo“, angl. *He gave it up* „Vzdal to“, laoské tázací koncové *bo*, čín. *lián* „dokonce“.

Interjekce (citoslovce)

Interjekce, které funkčně představují samostatné propozice a do věty se zpravidla neintegrují, vyjadřují především samostatně hodnotící emoce a intelektuální postoje mluvčího (na rozdíl od nesamostatných partikulí apod.), kontakt s posluchačem (včetně pozdravů a různých kontaktních výrazů) či zvířetem, nebo imitují některé častější zvuky (interjekce onomatopoeické, **onomatopoeia**). Zajímavé je, že nejběžnější interjekce, jakými je *ano*, *ne*, můžou v některých jazycích chybět (v irštině). V důsledku své jedinečné povahy představují interjekce funkčně (jednoslovný) konec škály, která pokračuje přes specializované tvary slov k ustáleným kombinacím, kam patří vedle pozdravů např. i kletby a nadávky (*Dobrý den! K čertu!*).

Např. čes. *fuj, au, prásk, pozor, bravo, ejhle, ahoj, hele, zdařbůh, bůhví, hafhaf*.

Člen

Členy signalizují, v jaké funkci je substantivum užito, tj. pro určité (a určené) individuum (člen určitý), nebo individuum neurčené (člen neurčitý), popř. pro třídu, a můžou i lišit zvl. rod a číslo. Stojí před substantivem nebo se k němu připojují jako sufix (srov. blíže 5.4122, determinace). Z inde. jazyků člen mají jazyky germánské, románské, ale slovanské jen zčásti (bulh. a maked.), jazyky ugrofinské a polysyntetické ho obv. nemívají.

Např. angl. *a boy, the boy* „(nějaký/ten) chlapec“ (určitý a neurčitý v sg.), fr. *un livre* „(nějaká) kniha (neurčitý maskulina v sg.)“, švéd. *(den) boken* „(ta) kniha“, *la maison* „(ten) dům“ (určitý feminina v sg.), *les livres* „(ty) knihy“ (určitý obourodý v pl.).

Klasifikátor (numerativ)

Klasifikátory signalizují sémantickou třídu substantiva a užívají se v textu spolu s ním, ne však výlučně, tenkrát, je-li nutno ho spojit s číslovkou (srov. výše kvantifikaci); v takovém případě a z tohoto důvodu se pak často nazývají újeji numerativy (srov. vzdáleně podobné české *tři kusy dobytka* aj.). Bývají to samostatná slova substantivní povahy, jejichž slovosledné postavení vůči substantivu a číslovce bývá různé, popř. se vyjadřují (např. v některých jazycích afrických) i jako prefix či sufix přidávaný k danému substantivu. Vedle funkce počítání (u počítatelných) zprostředkuje přítomnost klasifikátoru ještě i determinativnost (kterou jinde zprostředkují např. členy) a někdy i specifikaci významu polysémných slov, kdy pro jeho odlišné významy se pak užívají klasifikátory různé. Sekundárně klasifikátor může ovšem někdy vyjádřit i leccos z ne/životnosti. Uskutečňuje se to přiřazením k substantivu takového klasifikátoru, který se kombinuje pouze se živými, resp. životnými substantivy (takový je např. čín. *wei*). Vlastní volba klasifikátoru, někdy z více možností, je tudíž závislá na interpretaci významu substantiva, při níž mluvčí pak zdůrazňuje, vyzdvihuje ten a jindy onen významový rys.

Povaha klasifikátorů je v gramatice jedinečná v tom, že i když je jejich povaha jasně gramatická (syntaktická), jsou ve většině jazyků přítom lexikálně průhledné, a mají tudíž i svůj vlastní lexikální význam. Počet klasifikátorů bývá různý, např. v čínštině jich je asi 100, srov. *suo* pro budovy n. *žang* pro ploché předměty (jako je stůl, obraz, lístek, mapa aj.). V laoštině se zase klasifikátory dělí na ty, které vyjadřují násobenost (děje), druhovost (vlastnosti a stavy), měrovost (abstrakta, zvl. čas a nepočítatelná látková) a konkrétnost (kusovost, pro osoby, živočichy a věci počítatelné), např. *chan* pro lžice, vidličky, tužky, deštníky, udice ap. Obecně se klasifikátorem zdůrazňuje tvar, látka a druh její soudržnosti, velikost, umístění a další rysy, nikdy však např. barva. Klasifikátory jsou značně rozšířené; z dalších jazyků je lze v různé míře nalézt v jazycích austronéských, austroasijských, papuánských, nigero-konžských, čari-nilských, thajských, viet-muongských, celoamerických indiánských, ale i v turečtině aj. V některých jazycích lze pozorovat tendenci k jejich redukci (např. indonéština má dnes už jen tři).

Např. čín. *liang zhī qianbi* „dvě tužky, resp. dvě-dlouhá věc-tužka“, laos. *meo sam tua* „kočka-tři-zvíře“, tur. *yüz baş koyun* „sto ovcí, resp. sto-hlava-ovce“, srov. i svahilské numerativní prefixy v 5.4121 užívané pro jmenné třídy a determinaci v 5.4122.

Další slovní druhy

Za zvláštní slovní druhy se někdy ještě můžou v různých jazycích, popř. i teoriích považovat predikativa (predikátory), enklitika, kopuly, ukazatelé existence, některá honorifika, konektory (různé prostředky spojování lexémů a klauzí a širší než konjunkce), substituty (viz 4.31, 5.532) aj. Srov. např. ukazatel existence v hausa *akwai*, kladený na začátek věty či predikátor v bambara ukazující, že slovo má funkci predikátu, např. *alamisadon don* „je středa, resp. středa-PRED“.

Víceslovná forma slovních druhů

Gramatické slovní druhy, především prepozice, konjunkce, partikule a také interjekce, svůj omezený jednoslovný repertoár zpravidla expandují do ustálených **víceslovných jednotek** (víceslovných pojmenování, 5.413), jejichž počet většinou již přerostl uzavřený počet jednotek jednoslovných, a tedy slov. Funkčně a syntakticky jsou všechny víceslovné jednotky ekvivalenty jednotek jednoslovných, a počet slovních druhů se jejich existencí tudíž nijak nezvyšuje. Tyto výrazy, které slovníky ani gramatiky běžně v úplnosti nezahrnují, pak obvykle v důsledku anomálie své stavby zároveň přecházejí mezi frazémy a idiomy, srov. příklady z češtiny: *na úkor, bez ohledu na, v souvislosti s* (prepozice), *hned jak, pro případ že* (konjunkce), *že by, co když, jen aby* (partikule), *nějaký ten, moje maličkost* (pronomina), *Do toho!, Tak co?, No tohle!* (interjekce). Víceslovnost číslovek (srov. *pět set dvacet tři tisíc šest set sedmdesát osm* apod.) je, aspoň teoreticky, neohraničená; její meze jsou dány především schopností naší paměti. U členů a obvykle ani klasifikátorů se víceslovné jednotky zpravidla nevyskytují. Víceslovná autosémantika existují, v kontrastu k synsémantikům, jen někde, tj. v oblasti terminologie (5.52), kde jsou omezena na substantiva, a v oblasti frazeologie a idiomatické (5.532), kde existují takovéto funkční ekvivalenty slov u všech slovních druhů.

5.533 Sémantické a funkční třídy. Jiné

Abstraktum a konkrétum

Dělení lexémů, především substantiv, na (C) **abstrakta a konkréta** je založené na druhu denotátu (srov. 1.52), srov. *láska, psaní, kámen, mléko*. Konkréta mají, zhruba řečeno, denotát fyzické povahy, zatímco u abstrakt jde o denotát obecně kulturní; jazykově jsou abstrakta často odvozená od adjektiv, a jde tedy o názvy vlastností, nebo od sloves, a pak jde zvl. o dějová jména. Toto dělení bývá aplikované v praxi jen v oblasti substantiv, není ovšem na substantiva omezeno nijak závazně a ekvivalenty této distinkce lze do jisté míry hledat i u dalších autosémantik.

Sémantické třídy

Další, ještě detailnější a bohaté dělení už probíhá uvnitř jednotlivých slovních druhů; u autosémantik má povahu (D) **sémantických tříd**, popř. kategorií a u synsémantik obvykle **funkčních tříd (funkční slova)**. Povaha i počty sémantických tříd jsou různé, některé jsou vydělovány tradičně (substantiva nástrojů, látková, činitelská, verba kauzativní, pohybu, myšlení, adjektiva relační aj.), popř. intuitivně, avšak úplný, popř. i jednotný popis v jazyce obvykle chybí. Distribuce a funkce sémantických tříd, které mohou mít i několik hierarchických stupňů, však nebývá obvykle signalizována formou těchto slov. Případů jednoznačných, typu českých substantiv na *-dlo (unývadlo, plavidlo)*, kde sufix celkem jednoznačně napovídá funkci (zde: nástroj), je velmi málo, protože většina sufixů je mnohoznačná, pokud je jazyk vůbec ovšem má (srov. *nůž*). Distribuce a funkce funkčních tříd u synsémantik je vyhraněná a zřetelná více. To je ovšem dáno spíše malým počtem členů každého funkčního paradigmatu než nějakým formálním signálem samotných slov (toto dělení i vlastní členy každého paradigmatu se běžně uvádějí v gramatikách). Srov. i jmenné třídy (5.4121).

Bohatě vnitřně dál členěná jsou ovšem i propria obou hlavních typů, tj. **antroponyma a toponyma**, srov. např. *hodonymum* čili název cesty, *hydronymum* čili název vodní plochy či ces-

ty, *oikonymum* čili název sídliště, *chrématonymum* čili název lidského výtvoru (výrobku, uměleckého díla ap.), *oronymum* (název hory či pohoří), ale i *osobní (křestní) jméno, příjmení, akronymum* iniciálové vlastní jméno či např. *patronymikon* příjmení založené na jménu otce, srov. švéd. *Johansson* (kde *-son* = syn) či prostřední jméno v ruských jménech osob aj. (srov. i přezdívká, 1.6). Zvláštní případ představuje **eponymum**, tj. název osoby, podle níž byl pojmenován výrobek, místo apod., srov. *Washington, Boleslav*; v některých případech přechází totiž do apelativ, srov. *watt, joule, ohm* aj. V některých jazycích se u příjmení vyjadřuje zvláštním sufixem ženský rod, srov. litev. *-iene* či čes. *-ová, Nováková*.

5.54 Frazém a idiom

Každá ustálená anomální kombinace dvou či více prvků (morfémů, slov, popř. kolokací), z nichž aspoň jeden je členem extrémně omezeného a uzavřeného paradigmatu (třídy), je **frazémem**, resp. **idiomem**. Lze ji testovat pokusem o komutaci (záměnu) komponentu frazému (idiomu) analogickým jiným, a tato záměna přitom nesmí umožňovat jiné (ustálené) kombinace s analogickou funkcí. Srov. angl. *lose one's head* „ztratit hlavu“ nebo čes. kolokaci a frazém *chytat lelky* a nemožnost záměny formy *lelky* za jiné ptáky (**chytat vrabce/vlaštovky*), ani záměny formy *chytat* za jiné verbum pohybu (**lapat/lovit lelky*). Podobně i např. u švéd. *komma väl till pass* („šiknout se“, a ne tedy např. **resa/gå till pass* aj.). Běžný a méně výstižný pohled spatřuje na frazémeh nesoučtovost, neaditivnost sémantiky jejich komponentů, často i skrytý obraz, metaforu apod. Pro frazém je přitom charakteristická přítomnost abstraktního denotátu celku. Uvedený příklad je zároveň ilustrací i známého rysu idiomů obsahovat často lexikální prvky, které se jinde v jazyce nevyskytují, tj. s krajně omezenou kolokabilitou (**monokolokabilní slova**) (zde: *pass), srov. ještě holand. *geen kik geven* (*kik, „ani neceknout“), angl. *kith and kin* (*kith „příbuzenstvo“), popř. i čes. *nechat někoho na holičkách* (*holičky).

Jev **frazeologie**, resp. **idiomatické** (oba pojmy, stejně jako frazém a idiom, se prakticky překrývají, první však je označením formálních aspektů jevu, druhý aspektů sémantických) je univerzální a vyskytuje se na všech rovinách jazyka spjatých s kombinatorikou významových jednotek (viz 5.32). Počítá se do něj tudíž jak třeba **příslloví** na úrovni vět (*Pozdě bycha honit*), tak idiomatické jednoslovné kompozitum, srov. však např. i idiom vzniklý derivací, čes. *na-jít*, jehož význam „nalézt“ z významu komponentů nevyplývá (širší se lze tedy s ním setkat často v tvoření slov, včetně např. velké části oblasti ne/odlučitelných verbálních prefixů germánských apod.), nebo **přirovnání** (obv. s pevným *jako, mít hlad jako vlk*). Největší oblastí je však oblast kolokací, nevětných kombinací slov (*vzít do zaječích*). **Binomiál** je dvoukomponentový frazém založený na iteraci stejného (druhu) komponentu, srov. angl. *spick and span* „jako ze škatulky“, čes. *krev a mlíko, ze dne na den*.

Užívaná terminologie tu je však nejednotná stejně tak jako názory na podstatu a šíři jevu, srov. však naopak zavedenou **paremiologii** (nauka o příslovích). Tradiční rozšířené vymezování idiomu, resp. frazému jako kombinace, jejíž význam se nerovná sumě významu komponentů, však už nepostačuje; hodí se jen na část jevu.

Frazeologie je rozšířená ve všech jazycích, což souvisí s jejich potřebou vyjadřovat také nepravdělné, anomální kombinace; v kontrastu k tomu je na ní a její vydělování mnoho názorů.

5.55 Paradigmatika slovníku: homonymie, synonymie, opozitnost, hyponymie Jiná paradigmata. Polysémie

Jediným principem, jakkoliv omezeným, za jehož pomoci lze valnou část paradigmatických, a tudíž i systémových lexikálních jevů uvést do vzájemného vztahu, je **podobnost**. Míra podobnosti, způsoby jejího určování a využití jsou v jazykovědě jedním z jejích věčných témat, zvl. v oblasti synonymie. Srov. schéma z hlediska zastoupení podobnosti

	Pozitivně	Negativně
Forma	<i>homonymie, paronymie</i>	<i>(heteronymie)</i>
Sémantika	<i>synonymie</i>	<i>opozitnost</i>

Podle tohoto schématu lze i vydělit a studovat jednotlivé paradigmatické oblasti lexikonu.

Homonymie

Homonymie je jev náhodné podobnosti **formy** dvou nebo více lexémů (jejich význam je ovšem různý) a při analýze textu může někdy působit potíže, srov. fr. *fin* (jemný) a *fin* (konec), angl. *flour*; *flower* a čes. *travička1*, *travička2*. Homonyma (příčemž jeden člen páru se nazývá **homonymum**) se uvnitř této oblasti dále člení na homonyma jen podle grafické či fonické formy (**homografa**, **homofona**), na homonyma systémová, tj. reprezentativních tvarů, a tvarová, vzniklá na základě podobnosti jen některých flektivních tvarů aj. Homografa představují české příklady výše, ale i např. angl. forma infinitivu a minulého času *read*, *read*, homofona pak angl. příklady výše, nebo české *mýt* a *mít*, zatímco homonyma tvarová lze spatřovat např. v čes. substantivu a imperativu *nos*. Homofona jsou nápadná v čín., kde jsou i jednou z hlavních překážek přechodu od (jednoznačných) znaků k (nejednoznačné) latince.

Homonymii však může vytvářet i pouhý rozdíl jmenného rodu, srov. něm. *der Leiter* (vůdce/vedoucí) a *die Leiter* (žebřík) nebo změna přízvuku. Základní problém tu představuje vztah homonymie a polysémie, protože rozhodnutí, zda jde o dvě slova (homonyma), anebo jediné, ale s dvěma významy, nebývá vždy jednoznačné, srov. hol. *overspelen* (znovu přehrát) a *overspelen* (příliš silně hrát), kde není jasné, zda to jsou homonyma nebo jediné sloveso polysémi.

Vedle homonymie se někdy spíše z důvodů praktických, zvl. jazykové výuky, vyděluje příbuzná oblast **paronymie** (též **paronomázie**, *faux amis*, *falešní přátelé* či *zrádná slova*). Zahrnuje slova (**paronyma**) nikoliv formálně identická, ale v různé míře podobná, která právě z tohoto důvodu mohou představovat zdroj potíží (nechtěně se zaměňují), srov. *řadit* : *řádit*, *čtvrť* : *čtvrť*. Negativní projev podobnosti vykazuje řídce a jen doplňkově uvažovaná oblast samozřejmě **heteronymie**, tj. oblast výskytu různých jazykových názvů pro různé významy.

Synonymie

Synonymie je jev v zásadě náhodné podobnosti **významu** dvou nebo více různých lexémů, tj. majících různou formu; je jedním z hlavních zdrojů jazykové stylistiky. Srov. např. angl. *buy* : *purchase* „koupit“, fin. *homma* : *juttu* „záležitost/věc“ a čes. *těžký* : *obtížný*. Kritéria bližšího

lišení typů synonym jsou velmi různá a málokdy zcela spolehlivá; hlavní problém je v určení stupně, resp. úplnosti podobnosti. Zdá se, že výrazný výskyt synonym souvisí mj. s oblastí slov evaluativní povahy. Za teoreticky nejzávažnější se dnes považuje kritérium identické distribuce (které je ovšem prakticky nedokazatelné), založené na srovnání všech kontextů posuzovaných synonym, a kritérium identity jejich intenze, tj. kognitivní i emocionální složky významu, které by vymezilo **absolutní** (někdy též: totální) **synonyma**; jejich existence (tj. ve smyslu synonym absolutních) je v rigoróznějších přístupech apriorně popírána jako nemožná. Populární slovníky synonym jsou proto založeny především na **částečné** synonymii. Některé typy synonym mají svá zvláštní jména, srov. např. **tautonymum** (pro synonyma z různých variet, resp. jazyků, srov. čes. a moravské *vesnice* : *dědina*) aj. Stejně jako u homonymie není ani výskyt synonymie omezený jen na lexikon, lze ji zjišťovat na všech rovinách jazyka (kromě fonologické).

Opozitnost

Opozitnost (tradičně **antonymie**) je oblast výskytu lexémů s protikladným, opozitním významem, tradičně antonym. I zde je pak problém určení podstaty protikladu a míry jeho platnosti, zvl. týká-li se z významu jen některých jeho rysů. Srov. fin. (1) *pieni* : *suuri* „malý : velký“, fr. *long* : *court* „dlouhý : krátký“ a čes. *rychlý* : *pomalý*, ale i (2) *muž* : *žena*, popř. (3) *koupit* : *prodat*. Základní typy opozit zahrnují vedle vlastních antonym (typ 1) i opozita komplementární (typ 2) a konverzní (konverziva, typ 3). Základní distinkcí, která jde zčásti tomuto dělení napříč, je **ne/gradovatelnost**, tj. schopnost vyjadřovat stupně platnosti téhož typu významu. Takto jsou opozita *rychlý–pomalý*, označující stupně rychlosti na škále, zde gradovatelná opozita (rychlost lze dokonce měřit), zatímco příklady na typ (2) a (3) taková nejsou. Povaha vůči sobě sousedních opozit na škále má blízko k synonymii, srov. *žhavý–vroucí–horký–teplý–vlažný–chladný–studený–ledový* ap.

Zcela odlišný pohled na paradigmatickou slovníku (povaha všech předešlých byla až dosud horizontální) představuje přístup hierarchický, v systému slovníku vertikální, který se uplatňuje v principu hyponymie.

Hyponymie

Hyponymie je vztah, který je např. mezi slovem *květina* a slovy *růže*, *tulipán*, *slunečnice*..., jejichž obecný význam (všechna tři slova patří mezi květiny) zahrnuje význam slova prvního. Je pro ně jinými slovy charakteristická přítomnost téhož základního sému. Platí tedy, že **hyponyma** (tj. *růže* aj.) jsou obecně členy paradigmatu označeného nadřazeným pojmem, **hyperonymem** (tj. *KVĚTINOU*), resp. obecněji, že každé relevantní uvedené hyponymum je členem takové třídy, avšak tato třída může obsahovat ještě i další, neuvedené členy. Vztah hyponymie je jediný univerzální vztah, kterému v lexikonu podléhají všechny lexémy; každé slovo tedy v tomto smyslu patří do nějaké třídy, jakkoliv rozsáhlé (může být ovšem i jednočlenná). V přírodních oborech se tento vztah stal už dřív základem **taxonomie**, hierarchické systematizace členů přírodní říše. **Hyperonymie** je vlastně tentýž vztah, resp. princip, vzhledem k hyponymii je však obrácený; pro svou sekundární povahu se užívá jen řídce. Někdy se od hyponymie oděluje buď zcela zvlášť, nebo jako její zvláštní součást **meronymie**, hierarchická souvztažnost části/částí a celku ve více podobách, srov. *RUKA*: *prsty* (*palec*, *malíček*...), *loket* aj., *KNIHA*: *kapitoly*, *stránky* aj.; **meronymum** je pak název pro příslušnou část celku.

Jiná paradigmata

Jiná paradigmata představují různé sémantické a funkční třídy (viz typy slov výše, D). Tyto třídy, omezené a většinou velmi malé, jsou ve slovníku různě zřejmé. K těm výrazným patří především dublety, supletiva a onomatopoeia. Zvláštní, rozsahem však omezené třídy formální představují ale i **dublety** (dvojtvary), varianty především na úrovni invariantů lexému, srov. švéd. *hava* : *ha* („mít“), angl. *speciality* : *specialty*, čes. *muset* : *musit* aj. Podobně omezené rozsahem, avšak frekvencí obv. centrální jsou třídy tvořené **supletivními formami** některých slov, srov. něm. *bin* : *war* : *sei(n)* („být“), angl. *go* : *went* („jít“), fr. *mauvais* : *pire* („špatně : hůře“), čes. *dobry* : *horší*, *já* : *mi* atd. **Supletivismus** je v zásadě jev alomorfie založený na etymologicky nepřibuzných základech. Z hlediska sémiotického lze konečně, vedle málo specifické a příliš rozsáhlé třídy symbolů a výše zmíněných indexů (viz 1.52, zvl. pronomina), za paradigma považovat i ikony reprezentované **onomatopoickými slovy** (zvukomalebnými, též: onomatopoeia), které v (téměř) čisté podobě nacházíme u interjekcí, srov. čes. *bum*, *cing*, *hafhaf*, *kikirikí* aj. Zprostředkovane, a tedy jen částečně, lze ovšem ikony hledat i jinde, srov. *hafat*, *ku-kačka*. Jejich ikonická povaha je dána jistým, nikoliv však věrným napodobením reálných zvuků vnějšího světa.

Polysémie

Paradigmatickou povahu však má i „vnitřek“ slova, tj. uspořádání jeho významových složek, resp. významů pod názvem **polysémie** (mnohoznačnost, popř. mnohofunkčnost). Polysémie je jev běžný, ba zákonitý v každém jazyce u jeho centrálních, nejčastěji užívaných lexémů a je to zároveň i jeden z nejčastějších způsobů rozšiřování slovníku, lexikonu („ideální“ slovník, v němž by jedné formě vždy odpovídal jeden význam, nemá žádný z přirozených jazyků, tedy IF : 1V). Polysémie je označení spektra dvou či více významů téhož lexému, u kterých je společný průnik a prokazatelná synchronní souvislost jednoho s druhým; kde taková polysémií souvislost není, jde obv. o dvě slova homonymní, resp. více. Lexém mající pouze význam jediný je pak **monosémií** (**monosémie**). Stanovení hranic mezi polysémií a homonymií však nebývá vždy jasné. Významová souvislost u jednotlivých významů polysémie, nazývaná obv. **motivace** (motivovanost, viz 5.53), se zakládá na odvození jednoho významu z jiného, a to zpravidla metaforickým či metonymickým procesem (5.57). Srov. čes. *koruna* a stupně významu dané podobností a tedy metaforou (vztah 1–2), resp. sousedstvím a tedy metonymií (vztah 2–3):

1 – horní část stromu

2 – horní ozdoba krále (tj. jeho hlavy)

3 – mince (pův.) s obrazem krále/jeho ozdoby

Vztah **motivovanosti**, který je tu sémantické povahy, existuje vedle polysémie i u derivace a kompozice v oblasti tvoření slov; vedle povahy čistě sémantické, popř. sémanticko-formální může mít i povahu jen formální, fonetickou (u interjekcí).

Polysémie, resp. její nárůst je důležitý prostředek rozšiřování lexikonu, protože v žádném jazyce neplatí, že by se v něm všechny jeho významy vyjadřovaly vždy zvláštní formou. V jazycích jako čín. se vysoká míra polysémie snižuje zavedením tónů.

Specifický typ tříd slovníku, který se do značné míry překrývá s intuitivní mírou jeho užívání, představují třídy dané **frekvencí** slov. Tak např. skutečnost, že počet slov v určité skupině, resp. třídě, která má stejnou frekvenci, vynásobený jejich (stejnou) frekvencí, je celkem konstantní, byla zformulovaná jako **první Zipfův zákon**. Takovýchto souvislostí, jimiž lze dospět k dalším funkčním třídám, bylo stanoveno více.

5.56 Syntagmatika slovníku. Kombinatorika lexémů

Schopnost kombinovat se s jinými jednotkami je jednou ze základních vlastností každé jazykové jednotky, je to i jedna z jejích funkcí. Lexémy se v zásadě primárně kombinují podle svého významu, který musí být slučitelný, **kompatibilní** s významem druhého slova; žádný lexém se nespojuje se všemi ostatními, ba ani s lexémy slovního druhu, se kterým se obecně spojovat může. Srov. čes. *psát* + *dopis/knihu/vzkaz/nápis/...*, nikoliv však **psát vodu/jídlo/rychlost/světlo/...*, kde první příklad ilustruje běžná spojení se vzájemnou kompatibilitou mezi lexémy, a druhý lexémy vzájemně inkompatibilní.

Tato kompatibilitou podmíněná spojitelnost lexému, která je pro každý jednotlivý lexém slovníku jiná (srov. pojem hodnoty), je jeho **kolokabilitou**; má (formálně-)sémantickou povahu. Inkompatibilita je v různé míře běžná mezi většinou slov ve slovníku navzájem (srov. ještě např. **zelená zlost*, **vztah zezelenal* aj.), mluví si ji však běžně příliš neuvědomují. Protože však mezi kompatibilitou, umožňující existenci kolokability, a inkompatibilitou ostrá hranice zpravidla není, je případy metafory (viz 5.57) třeba posuzovat především jako rozšíření kolokability (a kompatibility), a nikoliv jako porušení inkompatibility.

Na pozadí své obvykle velmi rozsáhlé kolokability má lexém však také svou **valenci**, tj. kategoriální a gramatikalizovanou spojitelnost s obvykle jen několika málo možnostmi (viz blíže 5.4123). Ta bývá obvykle, ne však vždy, vyjádřena buď morfologicky, nebo pevným synsémantikem (popř. i slovosledem), které předurčují obecnou kategorii (sémanticky specifikovanou až kolokabilitou, resp. volbou mluvčího z ní) dalšího komponentu syntagmatu, tj. slova, se kterým se dané slovo spojuje, srov. zde schematicky zachycenou valenci slovesa

$S^1-V-S_D^2-S_A^3-S_L^4$, resp. (*někdo*)–*řikat*–*někomu*–*něco*–*o něčem*
(kde S = substantivum, D = dativ, A = akuzativ, L = lokál).

Úhrnná kolokabilita slova tvoří jeho specifické paradigma (např. výše slova *dopis*, *kniha*, *vzkaz* aj.), které představuje zároveň sémantickou distribuci takového slova. Paradigmatický vztah u valence lze naproti tomu vidět ve skutečnosti, že konkrétní valenční schéma platí téměř vždy pro celé paradigma konkrétních slov se stejnou funkcí, resp. i významem, nikoliv jen pro jediné, srov. *řikat/povídat/vyprávět/... někomu – něco – o něčem*. Slovnědruhové aspekty kombinatoriky lexémů viz též v 5.4215.

Smysluplné kombinace (syntagmata), tj. spojení slov zvaná **kolokace**, **víceslovná pojmenování** nebo též *sousloví*, jsou nejen jednotky textové, ale také systémové. Takto *tvrdý chléb* je pojmenování (kolokace) zřejmě neustálené, ale *pšeničný chléb* naopak ustálené je, je to navíc i termín. Ty druhé musejí být, mají-li patřit do langue, **ustálené**. Kolokace pak jsou vedle vlastních jednoslovných lexémů (slov) stejně bohatou a rozsáhlou (spíše však rozsáh-

lejší) oblastí slovníku a jasně naznačují, že už sám termín **slovník** není zcela přesný (nejde jen o slova, ale i o jejich kombinace).

Smíšenou povahu syntagmatickou i paradigmatickou mají **sémantická pole** (též: lexikální pole), oblíbená u některých lingvistů už od 30. let (Trier). Podle této představy je slovník organizován do tematických, resp. významových oblastí, které jsou vnitřně do jisté míry strukturovány. Ilustrace takovýchto polí pocházející z oblasti barev, pohybu apod. však zůstávají právě jen dílčími ilustracemi a o úspěšnosti takového popisu slovníku a možnosti vyčerpávajícího zachycení lexikonu jeho pomocí je více pochyb než jistot.

Specifickou kombinatorickou povahu mají **figury**, zvl. katachreze, oxymóron aj. (viz 1.6), popř. litotes apod. (viz 5.57).

5.57 Kombinace textové (neustálené): výrazy. Metafora

Z hlediska logicko-sémiotického se zvl. neustálená textová, parolová syntagmata, resp. pojmenování obvykle nazývají **výrazy** (srov. mj. 5.56). Podle povahy vyjadřované individualnosti jsou několika druhů:

A – Jedinečné (singulární): *William Shakespeare, Venuše, Šumava* (= individua)

B – Obecné (generální) : *muž, Dán, dům* (= třídy)

Jedinečné výrazy můžou být někdy ustálené (viz příklad výše). V textu však obecné výrazy obvykle vystupují spolu s jinými slovy, která jejich povahu pozměňují (B → C), a dále se pak, namísto jedinečných, může v textu vyskytnout cosi jako vysvětlení, tedy popis (A → D), srov.:

C – Zjedinečnělé (singularizované): *ten muž/Dán/dům*

D – Popisy (deskripce): *první čs. prezident, autor Hamleta*

Užití jiného, ale synonymního (ekvivalentního) výrazu než obvyklého, už užitého apod., je **parafrázi** prvního výrazu, srov. čes. *Přijel autem* → *Dostal se sem dopravním prostředkem* ap. **Perifráze** (opis) naproti tomu znamená rozvinutí původního označení, názvu jeho explicitním (a pokud možno jednoznačným) popisem, srov. *T. G. Masaryk* → *první čs. prezident*. Oba způsoby užití jsou v zásadě běžné a přiměřeně ekonomické.

Z hlediska psychologického (viz 2.21) se do povahy a druhu výrazu však promítá především distinkce klasifikace–kvalifikace, resp. zařazení–hodnocení (evaluace), která zvláště typ C–D dále člení. Výrazným protikladem na škále tu je výraz, resp. jeho užití **jednoznačné** (zvl. termín, viz 5.52) proti **vágnímu**, neurčitému (viz 1.42, 5.0). Obecně lze ovšem výrazy všeho druhu a obecněji i jakékoliv pojmenování považovat za odraz holistického principu Gestalt, snahy po ucelenosti vnímání i produkce (srov. 1.42).

Neekonomická jsou proti příkladům výše taková užití více slov, která zčásti informaci opakují a vzbuzují pocit nadbytečnosti (**pleonasmus**), srov. *K. přiletěl do Prahy letadlem* (místo plně postačujícího *K. do Prahy přiletěl*). Svým způsobem opakem pleonasmu je (vědomé či nevědomé) ochuzení či oslabení sdělované informace užitím **klišé**, které je svou povahou

ovšem ustálené (1.6). Je to každý nadužívaný, a tudíž otřelý výraz (slovo, spojení), který už proto i část svého významu ztratil, resp. oslabil. Takto je to tudíž pojem subjektivní, protože tentýž výraz nemusí představovat klišé pro každého. V širším smyslu jsou klišé součástí ustálených **stereotypů**, které do promluvy vstupují jako prefabrikované, hotové výrazy různého typu, pravidelné i nepravidelné (frazémy), viz 1.6. Klišé i stereotypy představují zároveň obv. výrazy z centra lexikonu.

Textové pojmenování se však může od předpokládaného a obvyklého standardu lišit i svou **intenzitou**, může být formálně (ne však sémanticky) úmyslně silnější než obvyklé (**hyperbola**) anebo slabší (**litotes**).

Metafora

Metafora je posun významu slova, resp. kombinace, vzniklý na kombinatorickém základě. V našem slovníku (v podobě ustálené, pak jde často o frazémy) i promluvách (zvl. metafory neustálené) je metafor velké množství. Jejich vědomý úzus souvisí s některými typy stylu (verše apod.), mnohem častěji však mluvčí užívají metafor neuvědoměle. Někdy se tento termín užívá nespecificky pro jakýkoliv posun, častěji se však rozlišuje:

Metafora (na principu **podobnosti**): (člověk →) *nebe pláče*,
jasný hlas (← světlo)

Metonymie (na principu **soumeznosti**): *celý dům to slyšel* (← lidé v něm),
škola na výletě (← žáci ap.)

Synekdoha (na principu **pars pro toto**): *mláď se nebojí* (← mladí lidé),
nebe se třpytí (← hvězdy)

Ustálené metafory se buď stávají součástí polysémie slova, nebo, zůstávají-li v podobě kolokací, se stávají součástí frazeologie a idiomatiky. Metafora se stala jedním z ústředních témat kognitivní lingvistiky (sémantiky, srov. 7.3). V obou případech se musela původní originální metafora **lexikalizovat** a nabýt mj. na původním kontextu nezávislost samostatné existence (srov. schéma vývoje polysémie u slova *koruna* výše, 5.55). Výrazem **přenesený**, **přenesení** se často označuje významový posun neustálený, jen textový, a tedy např. taková metafora.

5.58 Funkce lexikálních jednotek. Diachronie v synchronii

Základní funkcí lexikálních jednotek je funkce **nominativní**, pojmenovací (též: onomatologická). Podle typu svého slovního druhu pak mají slova i různě bohatou, resp. speciální i **strukturní funkci**, tj. především roli v určitých typech syntagmat a v určitých členech vět. Nejbohatší rejstřík strukturních funkcí má substantivum (může plnit roli prakticky všech větných členů), verbum finitum mívá naproti tomu pouze funkci predikátovou apod.

Z hlediska sociolingvistického, především ve smyslu zprostředkování kontaktu s posluchačem, plní slova i různé specifické, příznakové funkce komunikativní, resp. podílejí se na těchto funkcích. Řada slov má tuto funkci už jako svůj systémový rys, jiná ji nabývají teprve v určitém kontextu. K těm prvním patří po stránce obsahové např. **pejorativa** (slova hanlivá, popř. zhrubělá, srov. čes. *drška, tlama* místo *ústa*, či vulgární, vulgarismy *hovno* ap.), resp.

depreciativa (slova znevažujícího významu) či **meliorativa** (slova zjemňující), srov. rozdíl čes. *blázen* : *duševně chorý*, **dysfemismy** (náhrady hrubým, drsným slovem, výrazem) a **eufemismy** (náhrady jemnějším slovem, výrazem), srov. *chcípnout* : *zesnout*. Po stránce formální (subjektivního formálního dojmu) jsou taková i slova **eufonní** (libozvučná) a **kakofonní** (nelibozvučná, srov. však 5.32), popř. i někdy zvlášť kladená **hypokoristika** (mazlivá slova domácká), srov. *Jeníček*, *Mařenka* aj. Zatímco např. pejorativa a vulgarismy svým užitím signalizují větší distanci mezi mluvčím a posluchačem (pokud nejsou, zvl. při svém nadměrném užívání, příznakem psychické poruchy *koprolalie*), užitím meliorativ, euphemismů, výrazů důvěrných (familiárních) aj. se signalizuje naopak jejich blízkost. Této jejich rozdílné role si pak také všímá stylistika. Všechna z nich se obecně vyznačují přítomností **emocionálnosti** a **expressivity** (srov. 5.62).

Diachronie v synchronii

Protože se na jazyku nejrychleji vyvíjí právě slovník a způsoby jeho užití (zvl. v kombinacích), lze v něm vysledovat jak prvky, které už přecházejí k minulosti, tak ty, které signalizují stav nový, obojí jako projev diachronie. Těm prvním se říká **archaismy**, těm druhým **neologismy**; oblasti studia neologismů a šíře inovací vůbec se pak někdy říká **neologie**. O diachronii při synchronním pohledu na slovník však mluvíme i tehdy, uvažujeme-li **původ** slov, popř. jejich etymologii.

Slova můžou pocházet z předchozích tvarů týchž slov, resp. jazyka bezprostředně předcházejícího, tj. zvl. z jiných jazykových stavů, nebo jako **výpůjčky** z cizích jazyků (viz 5.4131, např. *čibuk* je v češ. výpůjčka z turečtiny). Často, zvl. v moderní době, jsou ovšem tvořena nově a bez opory v jiném stavu či jazyku. V případě společného původu více (paralelních) slov, která vznikla různými cestami z jediného základu, se někdy mluví o **alotropech**, srov. čes. *město* a *místo*, popř. *čaj* a *t(h)é* ze severočínského *ča* a jihočínského *te*.

Etymologie, nauka o původu slov, sleduje jejich historii obv. až do prajazyka, srov. čes. *dům* ← staročes. *dóm* ← staroslověn. *domъ* ← indoevrop. *dem-* „stavět“ (srov. i lat. *domus* „dům, obydlí“ či řec. *δευω* „stavět, pokládat“). Proti ní **lidová etymologie** nabízí populární, ale jen zdánlivý výklad původu slov. Srov. její projev v občasném lidovém zápise *zdrava* slova *strava*, tj. pod domnělým vlivem slova *zdravý*, či historicky neoprávněné chápání souvislosti slova *hrozinka* se slovem *hrozen*, přestože vzniklo z něm. *Rosine*, a to zase přes francouzštinu vede až do latiny, k *racemus* „stopka, hrozen“.

V minulých stavech jazyka se díky jejich záznamu v textech lze setkat občas i se slovy doloženými jen jednou; takovýto **hapax legomenon** je pak v jazyce zcela izolovanou formou a její význam nelze přesně, popř. vůbec určit. Jinou překážkou v určování původu slova a jeho významu může být faktor sociální, založený na pověře apod., a projevující se v působení **tabu**, jehož vlivem se původní slovo může z jazyka zcela ztratit (taková jsou např. takto náhradní česká slova *medvěd*, *zmije*). Takováto náhradní tabuová pojmenování, někdy ještě průhledná, mívají povahu euphemismu, srov. něm. *Gottseibeius* „čert“ (resp. „bůh buď při nás“). Diachronním, etymologickým studiem hledajícím lexikální příbuznost více jazyků se zabývá **glottochronologie**.

Obecné názvy slov podle původu rozlišují buď jejich původ lokální (sufix **-ismus**, např. **galicismus**, **germanismus**, **anglicismus**, **rusismus**, **evropeismus** aj.), nebo transformačně-derivacní (prefix **de-**, např. **deadjektivum**, **deverbativum** aj.); odlišný je termín **bohemikum** označující (rané) vpisky českých slov a poznámek do cizojazyčného textu.

5.59 Slovníky

Slovníky jakožto aplikace popisu lexikonu představují velmi širokou paletu a ve větších jazycích jen jejich typů je několik desítek. Hlavní typy, seřazené podle aspektů, na které se zaměřují, v hierarchickém pohledu, zachycuje přehled:

Aspekt	Typ slovníku
1 – (<i>Obsah</i>):	encyklopedické x jazykové (⇒ 2)
2 – (<i>Čas</i>):	diachronní (historické/etymologické) x synchronní (⇒ 3)
3 – (<i>Jazyky</i>):	vícejazyčné (zvl. dvoujazyčné/překládové) x jednojazyčné (⇒ 4)
4 – (<i>Cíl</i>):	normativní (zvl. školní) x deskriptivní (vědecké) (⇒ 5)
5 – (<i>Uspořádání</i>):	jiné (retrogradní/frekvenční/věcné) x alfabeticke (⇒ 6)
6 – (<i>Oblast</i>):	dílčí (individuální/dialektické/terminologické a slangové/frazeologické a onomastické aj.) x celonárodní (⇒ 7)
7 – (<i>Východisko</i>):	sémaziologické (obecné/dílčí–ortografické/ortoepické) x onomaziologické (tezaurus/synonymní aj.) (⇒ 8)
8 – (<i>Médium uložení</i>):	knižní x elektronické

Určitým ekvivalentem slovníku, zachycujícím geografické rozšíření jednotlivých dialektických jevů, je **jazykový atlas**. Zdroji informací pro sestavení slovníku jsou reprezentativně rozsáhlá excerpta lexikálního materiálu s kontexty, ukládaná do kartotéky, resp. **lexikálního archivu**. V nové době jsou jimi elektronicky ukládané rozsáhlé **korpusy** textů, často převáděné i do podoby **konkordance**, tj. uspořádaného seznamu výskytů každého slova textu s jeho kontexty aj. (viz 5.12).

Základní jednotkou slovníku (zvl. jednojazyčného výkladového a vícejazyčného) je **heslo**, tj. individuální položka, resp. článek s informací různého druhu, podle typu slovníku. Nejčastějším principem uspořádání slovníkového materiálu (viz aspekt 5 výše) je **abeceda** (viz i 1.53). Toto uspořádání se zakládá na základní (reprezentativní) slovníkové podobě hesla, zvané **lemma** (srov. 5.12, systém–text), k níž se vztahuje i většina další informace v hesle. Z důvodu ekonomických se více příbuzných lemmat, resp. hesel někdy seskupuje do **hmízda**. **Tezaurus** však často alfabeticke uspořádání nemá; je to zpravidla slovník věcný (onomaziologický) s hierarchickým uspořádáním lemmat podle významových souvislostí a příslušnosti do hyponymních tříd.

5.6 Sémantika

5.61 Sémantika a lingvistika

Termín **sémantika** označuje disciplínu (ne však rovinu) studující význam v jazyce obecně, tj. ve všech jeho částech, z hlediska jazykového znaku pak jeho část nazývanou označovaným (signifié); často je také synonymem k termínům **význam**, **významová stránka**. Z hlediska znakového stojí sémantika v protikladu k *formě* (signifiant). V řadě ohledů se tu zdůrazňuje vzájemná provázanost kultury a jazyka, do kterého se kultura promítá, resp. v němž slouží mj. jako kritérium segmentace pojmových kategorií. Jazyky mohou v tomto smyslu tutéž pojmovou oblast, např. barevného spektra, mající povahu kontinua, segmentovat dosti arbitrárně a pokaždé jinak (srov. arbitrárnost jazykového znaku), o čemž svědčí nejen různý počet názvů pro barvy v různých jazycích, ale i jejich neekvivalentnost, tj. různá šířka distribuce těchto názvů (srov. 5.52). Zdá se však, že tato segmentace není zcela libovolná, že má nejenom svá omezení daná kulturou, ale i hierarchicky uspořádanými možnostmi, které volbu a počet segmentů a tedy významů, resp. lexémů předurčují. Na rozdíl od filozofů a logiků, zkoumajících podstatu významu, lingvisty zajímají především způsoby, jakými je význam do jazyka zakódován, jak ho lze určit či jak ho lze vyjadřovat apod. (pro vyjádření v textu srov. zvl. kompozičnost, 4.41).

Dnes se rozlišuje vedle **sémantiky lexikální** (výše a 5.52) s ní propojená **sémantika pozice** (5.4211) a **sémantika textu (diskurzu)**. Ta se dnes soustřeďuje především na takové vybrané aspekty a jevy textu, jako jsou mluvní akty a ilokuční síla (5.4233), implikatury (4.5), rámce a scénáře (5.4233) apod.

Sémantika studující jazykový systém i text z hlediska signifié a jeho významových rysů je sémantika tradiční, resp. **strukturní** (často též lexikální). Liší se od sémantiky **logické (pravdivostní)**, která se zabývá pouze omezenou částí textů (parole), a to z hlediska pravdivosti tvrzení ve větě (tj. zvláště věty v indikativu, ne však zpravidla např. otázky, rozkazu aj.). K jejímu rozvoji přispěli především G. Frege a B. Russell, usilující původně hlavně o poznání logických základů matematiky. Antropologicky orientovaný B. Lee Whorf zase zdůrazňoval jazykovou relativnost, podle níž konkrétní jazyk (zvl. rodný), do něhož se daná jedinečná kultura promítá primárně a který člověk užívá, udává zároveň rámec pro jeho vnímání i myšlení a „vnucuje“ mu i svou vágnost, předsudky, pověry apod. Významný vliv na rozvoj sémantiky a myšlení o jazyce vůbec měli i další filozofové, zdůrazňující zvl. důležitost přirozeného jazyka, především L. von Wittgenstein, který převádí pozornost napřed na souvislost významu s územ („význam slova je jeho užití“), jeho pravidly a omezení a později na pojetí jazyka jako hry, čímž se vrací zpět k F. de Saussurovi a zvl. jeho pojmu hodnoty (podstatu slova lze přirovnat k podstatě šachové figurky). Generativní sémantika byla směr v generativní gramatice 70. let; o významu se v samotné generativní gramatice mluví jen velmi neurčitě a povšechně, zvl. v souvislosti s termíny **sémantický komponent** (komponent generativní gramatiky) a **lexikální vkládání** (viz 5.4222); jinak zájem o sémantiku generativní gramatiky nejví. Od sémantiky se odlišuje pragmatika (4.5), zabývající se tou (funkční, sémiotickou) složkou významu věty apod., v níž se projevuje především (subjektivní) orientace na posluchače aj. Zakladatelem intenzionální sémantiky, která studuje vztahy mezi významy vět (vyplyvání aj.) a směřuje k popisu významu formálními metodami, byl R. Montague; má řadu pokračovatelů (v oblasti kvantifikace B. Partee a sémantiky promluvy H. Kamp aj.).

Alternativní přístupy k formálně orientované sémantice představuje teorie **prototypů** (viz 1.42), **komponentová analýza** (viz 5.52), princip **kompozičnosti** (viz 4.41) a princip **Gestalt (holistický)**, viz 4.32).

5.62 Význam věty a lexému

Význam je ta část jazykového znaku, která je korelovaná formě, obohacená o pojmové (nociální, obv. jen 1 v přehledu níže), popř. i nepojmové složky další a uložená jako odraz reality ve vědomí, resp. paměti člověka. Význam textový, parolový, se liší od systémového v řadě ohledů (viz smysl), především o vliv faktorů kontextových (presupozice aj.). Význam ovšem není totožný s funkcí (srov. zvl. 4.31).

V systému se **význam** týká především lexémů (i víceslovných) a morfémů, zčásti však i vět, v textu vět a promluv, a je specifickou záležitostí vždy jednotlivého jazyka (v tom, že se v něm kognitivní obsahy strukturují pokaždé jinak). Význam má povahu invariantu s různě silnou **potencialitou** dalších rysů, o které se může rozšiřovat. V textu se význam v důsledku působení kontextu **aktualizuje** ve **smysl**, tj. zkonkrétňuje se, stává se jednoznačným a obohacuje se o to, co do něj vnáší kontext a situace. V každé významové jazykové jednotce či strukturním útvaru má však jejich celkový význam obecně dvě složky, strukturní a individuální, dále dělené (viz dále). Starší představa *sémému*, tj. jednotky lexikálního významu, je proto nerealistická a příliš zjednodušující. V důsledku toho, že i význam lexému je dán úhrnem jeho (zvl. významových) opozic k relevantním jiným, má význam povahu relační, tj. jakéhosi průsečíku řady vztahů vedoucích jinam (viz 4.2).

Strukturní složka významu, která je nejbohatší a nejzřetelnější u věty (i když i slova mají svou obecnou vnitřní strukturu, danou sledem morfémů, též: **vnitřní forma**, viz 5.63), má obecnou povahu, danou sledem komponentů, jejich počtem a tvarem, typem i typem vztahu mezi nimi (= syntaktická struktura), popř. i intonací a dalšími suprasegmentálními rysy. **Individuální** složka významu je dána především významem lexémů (popř. i morfémů, resp. skladu svých sémů, viz dále), které vystupují v úloze komponentů, a jedinečností jejich kombinace. Lexémy díky strukturnímu, popř. i slovnědruhovému významu se sémanticky individualizují tak, že žádné dva z lexémů daného jazyka nejsou plně shodné; v textu pak díky dalším faktorům nabývají i individuální smysl. Jinou úroveň významu představují typy významu dané slovnědruhovou platností, popř. funkcí slov, především význam lexikální a gramatický (a v rámci gramatického pak význam relační a substituční, viz 5.531). Interjekce význam lexikální nemají, mají už propoziční povahu.

Obecnou povahu významu lexému (především autosémantického), pojatého jako úhrn rysů několika vrstev a bez rozlišení aspektů systému a textu, zachycuje schéma (Leech):

- 1 – **denotativní** (kognitivní/konceptuální/referenční): vyjadřuje jakožto věcný obsah lexému vztah k denotátu znaku, je analyzovatelný do složek, např. *žena* (srov. i znak 1.5)
- 2 – **konotativní** (asociativní): složka vzniklá užíváním lexému o něčem, např. (*žena*): *slabá, křehká, vrtkavá*..
- 3 – **afektivní** (emocionální): odraz postoje a emocí mluvčího, promítá se do ní i zdvořilostní aspekt a projevuje se často v užití adjektiv, síly a tónu hlasu aj. (též: emocionálnost), srv. *teplej* (proti *homosexuál*)

- 4 – **reflektovaný** (transponovaný): odraz jiného významu lexému, např. *zadek*
- 5 – **kolokační** (kombinatorický): odraz významu slova z obvyklé kombinace, např. *štěkat* (← *pes*)
- 6 – **tematický**: složka daná organizací sdělení v textu podle slovosledu, důrazu aj.
- 7 – **stylistický**: složka daná okolnostmi užití jak trvalými, tak dočasnými (včetně sociální příslušnosti, nálady, typu situace, typu formy aj.)

V tradičním lexikálním a slovníkovém popisu se vždy zachycuje zpravidla jen složka 1, složka 2–3 jen řídce a ostatní se nezachycují. Pragmatickou povahu mívají složky 2–4, 7, často však i 5–6; složky 6–7 se přímo lexému týkají jen méně, mají především povahu větnou, resp. promluvou. Vedle **doslovného** významu může lexém mít i význam **přenesený**, a to zvl. v textu (viz 5.57). Ve slovníku se **výklad významu** lexému podává pomocí především **definice**, různě explicitního kanonického popisu složek, sémů významu; v textu, parole však obv. stačí zkrácená **parafráze** (srov. 5.57), založená jen na hlavních diferencních rysech lišících lexém nápadnějším způsobem od ostatních.

Ta pragmatická složka významu lexému ap., resp. jeho textového výskytu, která je založena na vnímání tohoto lexému apod. v daném kontextu, textové kombinaci jako neobvyklém, vybočujícím ze stylu, typu textu, a tedy očekávané formy, je jeho **expresivitou**. Je dána jako různě silný projev afektivního a volního vztahu mluvčího a je v úzkém vztahu zvl. se složkami 2–4 výše.

Sémantický rys (komponent, sém), který je v základu všech aspektů uvedených výše a který se pro svou relační povahu vyděluje na základě opozic lexému k jiným (srov. hodnotu 1.5), má tedy distinktivní povahu. Úhrn rysů je pro každý lexém jedinečně jiný. Schematicky lze pak takto do aspoň sedmi rysů zachytit např. význam čes. lexému

- stůl*: a – objekt
b – prostředek
c – nábytek
d – noha/nohy
e – horní plocha
f – funkce psaní/práce/jídla
g – materiál: dřevo/kov aj.

5.63 Paradigmatika a syntagmatika významu

Paradigmatické aspekty významu, tj. zvl. významu v systému, zachycuje především lépe či hůře výkladový slovník. Paradigmatickou povahu mají sémantické rysy každého lexému pojaté jako úhrn (logická intenze). K nim v textu mohou přibýt ještě rysy dané aktualizací významu (viz 5.55).

Syntagmatické aspekty významu zahrnují vedle systémového kolokačního rysu (nebo rysů, viz výše) ještě rozdíl *intence* (mluvčím zamýšlený význam, smysl) a *interpretace* (posluchačem skutečně pochopený význam, resp. smysl, srov. 1.4). V širším smyslu k nim ideálně patří informace o možných kontextech, v nichž, resp. s nimiž se daný význam lexému apod. kombinuje (logická extenze). K pojmu interpretace patří i pojem *smysluplný*, označující syn-

tagma, větu, text ap., který je založený na kompatibilitě lexémů (viz 5.56) a kterému je posluchač schopný porozumět. Kombinace jazykových jednotek podléhají sémantickým pravidlům (kolokability a kompatibility, srov. 4.31, 5.56) stejně jako gramatickým; nejsou-li dodržena a kombinace se přesto realizuje, má rezultat povahu sémanticky anomální a (dojde-li k ustálení) vzniká **idiom** (viz 5.54).

Syntagmatickou povahu má i sémiotický vztah **ostenze** (viz i 5.4232), uplatňovaný zvl. v dialogu, při určování významu za pomoci ukazování ven z jazyka (**ostenzivní definice**), na reálné objekty (uvozuje ji obv. otázka typu „*Co to je?*“). Povaha metafory je ve své podstatě paradigmatická, zatímco povaha metonymie je syntagmatická (srov. 5.57). V řadě jazyků je rozšířená především charakteristická *antropomorfská metafora*, spočívající v přenašení forem původních pro lidské tělo a člověka vůbec na věci, přírodu apod. (srov. *ucho* košíku, *úpatí* hory, čas *běží* apod.). K syntagmatickým složkám významu patří i valence (5.4123).

Starý pojem **vnitřní forma** označuje různě chápanou představu, že myšlenkové kategorie daného jazyka nabývají různého jazykového projevu, resp. že se projevují jako specifický odpovídající odraz v jeho formě, který je pro každý jazyk jiný. V užším smyslu označuje někdy vnitřní forma specifickou vnitřní strukturu slova ap., danou její obecnou povahou, sledem morfémů, resp. komponentů, jejich počtem a tvarem, typem i typem vztahu mezi nimi, srov. motivační obdoby i odlišnosti u dvou příkladů v češtině a jejich ekvivalentů v angličtině, finštině a němčině:

- 1 – **Příklad** (*při-+klást*), *example* (z lat. *ex-emplum*, *ex-+emere* „z-brát“), *esimerkki* (*esi-+merkki* „před-značka“), *Beispiel* (*bei-+spiel*, „u-+hra“)
- 2 – **Zájem** (*za-+jímat/brát*), *interest* (*inter-+esse* „mezi-být“), *mielenkiinto* (*mieli-+kiinto*, „mysl[i]+ uchycení“), *Interesse* (viz angl.)

Významů (individuálních) je v systému tolik, kolik je v něm jednotek (jsou složené z řady sémů), v textu je pak jasná souvislost významu (smyslu) s nekonečným a neuzavřeným počtem vět ap. Typů významu je však méně, i když i zde velká jednota ani snaha o vyčerpání při popisu nebývá. Obecné typy významu se vztahem k určitému formálnímu, popř. gramatickému výrazu se někdy volně nazývají **sémantické kategorie**, např. temporalita, lokalita, posesivita, kauzalita; substance, vlastnost, děj/proces/stav, okolnost, kvantita aj. Význam, jehož povaha je u lexému vždy do značné míry individuální, resp. individualizující, ovšem není totéž co funkce; vzhledem k tomu, že je součástí hodnoty (srov. 4.32), je jeho povaha zásadně relační. Svůj význam např. mají, přes svou výraznou funkci, i mluvní akty (srov. 5.42). Lexikální významy se mohou sémioticky týkat objektů vnější reality (kamenů, zvířat, rostlin aj.), mohou se však také vztahovat (referovat) k pojmům kulturním, které žádným diskrétním objektům či úsekům neodpovídají a slouží jen organizaci a členění procesů, vztahů a jevů, srov. v rámci temporality názvy jako *hodina*, *den*, *týden*, *měsíc*, *rok*, *včera*, *zítra* apod. (viz i 1.52).

6.0 JAZYKY

Obecné zákonitosti a principy různých jazyků (teoreticky všech) studuje obecná (teoretická) lingvistika (5.0), a to buď synchronně, nebo diachronně (lingvistika srovnávací, komparatistika, zde však obv. jen u skupiny jazyků). Kontakt jen několika jazyků, zvl. geografický, je předmětem zájmu areální lingvistiky (3.12), zatímco převody a srovnáváním buď praktickým se zabývá překlad (3.12), nebo teoretickým lingvistika kontrastivní (6.2).

Klasifikací genetickou, tj. podle původu a příslušnosti na základě příbuznosti, se zabývá genetická klasifikace (viz 3.14). Synchronní klasifikací a charakterizací jazyků se však zabývají ještě typologie a univerzálie (6.1).

6.1 Typologie a univerzálie

6.11 Typologie

Typologie studuje jazyky z hlediska rysů charakteristických pro **jazykové typy** a každý jazyk se do některého z nich snaží zařadit; v každém jejím pojetí se vždy stanoví těchto typů jen několik málo (obv. 2–5). Principy, na nichž se typologické teorie budují, vycházejí z vhodných konceptuálních schémat, obvykle však z jednotlivých jazykových rovin; tak se dochází k **typologii fonologické, strukturní, syntaktické** či **morfologické**. Vedle genetické je právě typologická klasifikace jazyků nejrozšířenější; prohlásit o určitém jazyku, že patří např. k typu aglutinačnímu, má poměrně značnou výpovědní hodnotu, i když se tak vysvětluje a zařazuje jen určitá část jazyka, jakkoliv je charakteristická.

Zatímco **fonologická** typologie operuje s jazyky konsonantickými (a typy výskytu konsonantů), polytónickými, povahou slabiky aj. (viz dále), **morfologická** typologie (Greenberg) je založena na různých kvantifikovatelných poměrech morfologických rysů (nazývaných indexy). Patří k nim např. poměr morfémů a slov (index syntetičnosti), poměr kořenů a slov (index složení slova), poměr afixů a slov (index derivace) aj.

Syntaktická typologie (Greenberg) vychází ze šesti možných slovosledných kombinací *S, V, O*, tj. subjektu, verba a objektu, a podle toho, který z nich daný jazyk ve větě uplatňuje (resp. uplatňuje jako bezpříznakový), tak se takový jazyk také charakterizuje a zařazuje. Běžně tu jsou realizovány pouze tři kombinace, *SVO, SOV* (dohromady asi 75 % a víc) a *VSO*

(10–15 %). Jazyky typu *VSO* zahrnují např. berberské jazyky, hebrejštinu, velštinu, jazyky typu *SVO* pak např. finštinu, norštinu, angličtinu, vietnamštinu či češtinu (přes její tzv. volný slovosled), zatímco mezi jazyky typu *SOV* patří takové, jako je baskičtina, japonština či kečua. Velmi řídké jsou kombinace *VOS* (jazyk malagasy, tzotzil), *OSV* (apurina) a *OVS* (hixkaryana, v karibské oblasti). K této typologii náleží vedle slovosledu ještě řada dalších rysů, často ve vzájemné závislosti, např. existence prepozitivnosti/postpozitivnosti (předložek a záložek, tj. zvl. jazyky *SOV* mívají postpozice), postavení pomocného slovesa (zvl. u typu *VSO* pomocné verbum předchází hlavní, zatímco u typu *SOV* pomocné verbum následuje verbum hlavní), pozice adjektivního atributu před či za jménem (*A–S/S–A*), pořadí základního substantiva a substantiva označujícího přivlastňovanou věc (zvl. *S–S_g, S_g–S*, kde *g* označuje genitiv, srov. 5.42, atribut) apod.

Dalším výzkumem (Tomlin, který pokrýl přes 1000 jazyků) se na tomto slovosledně daném půdorysu rýsují některé konkrétnější tendence. K hlavním patří v klesajícím pořadí: (a) výrazný princip *klást do první pozice slovo vyjadřující téma* (tj. chápané zde jakožto uvedení nové informace [přes 86 % jazyků], srov. jinou situaci a výsledky u jazyků s aktuálním členěním, 5.4219); (b) princip větší *koheze objektu se svým verbem* (oproti vztahu subjektu a predikátu), podporovaný mj. existencí inkorporace; (c) princip *předřazování životného* jiným nominálním výrazům (srov. časté místo agentu v roli subjektu vpředu, životného objektu před neživotným aj.).

V generativním přístupu k syntaktické typologii se nověji zdůrazňuje, do jisté míry v protikladu ke Greenbergově typologii, základní rozdíl mezi jazyky majícími **konstrukce s pravým větvením** a **konstrukce s levým větvením** (right-branching, left-branching), srov. angl. konstrukci s pravým větvením *the dog of the wife of my neighbour* a levým větvením *my neighbour's wife's dog* „pes ženy mého souseda“. Těmto konstrukcím, které se můžou (jako zde v angl.) vyskytovat v jazyce zároveň, i když v nestejně míře, označujícím typ a směr její derivace z výchozího jednoduššího komponentu (zde angl. slova *dog* „pes“), resp. skutečnosti, že se stromový diagram rozrůstá směrem vlevo nebo vpravo, se někdy přisuzuje odlišná míra obtížnosti při rozumění; konstrukce s levým větvením se považují za obtížnější.

Strukturní typologie (Skalička) je nejpropracovanější a zakládá se na jevech více rovin; jazyky třídí do pěti typů: (1) **aglutinačního**, (2) **flektivního**, (3) **izolačního**, (4) **introfektivního** a (5) **polysyntetického** (alternativně též *flexivní* pro [2] a *introflexivní* pro [4]). Svě názvy získaly tyto typy podle převládajícího rysu, i když každý typ je jako celek vymezen celou škálou těchto rysů, které jsou navzájem spjaté („podporují se“), ne rysem jediným. Podle tohoto převládajícího rysu pak jednotlivé typy svými názvy především označují tyto vlastnosti: (1) **aglutinace**: vyjadřování gramatických funkcí afixy kumulativně připojovanými ke kořenu/kmenu (tj. obv. více afixy), přičemž jeden afix má vždy jen jednu funkci; (2) **flexe**: vyjadřování gramatických funkcí koncovkami/afixy, resp. jedinou koncovkou/afixem připojovaným ke kořenu/kmenu, a to často prostřednictvím alternací, přičemž koncovka může běžně mít najednou funkcí více; (3) **izolace**: vyjadřování gramatických funkcí dodávanými pomocnými slovy; (4) **introflexe**: vyjadřování gramatických funkcí alternacemi uvnitř kořenu; (5) **polysynteze**: vyjadřování gramatických funkcí (kombinací) a slovosledem plnovýznamových slov/kořenů spojených v jediné slovo nebo konstrukci (srov. i 5.52).

	Jejich zastoupení v jazykových typech:				
	Aglut.	Flekt.	Izol.	Introfl.	Polysynt.
1 Afixace pomocných prvků ke slovu, tj. afixů a koncovek (<i>x</i> nezávislost) ↔ 17,15, 6,10, 8	+	(+)	(-)	(-)	-
2 Kumulace afixů ve slově (<i>x</i> absence) ↔ 1,7	+	(+)	-	-	-
3 Kumulace funkcí v jedné části slova (<i>x</i> v různých částech) ↔ 1,6	-	+	-	viz 6	-
4 Slabičná povaha sufixů a koncovek (<i>x</i> neslabičná povaha) ↔ 1,5	+	-	+		
5 Jasný fonologický předěl mezi slovními druhy (<i>x</i> splývání) ↔ 1,2	+	-	+	(+)	-
6 Kumulace významů v kořenu slova (<i>x</i> v sufixech a koncovkách) ↔ 1,16	(-)	-	(-)	+	
7 Vázání významových prvků do jednoho slova, kompozice (<i>x</i> kombinace slov) ↔ 11,12	(-)	-	(-)	-	+
8 Protiklad významových a pomocných prvků (<i>x</i> jejich splývání) ↔ 1,12	+	(+)	(+)	+	-
9 Homonymie a synonymie morfémů (<i>x</i> absence) ↔ 2,7	-	+	(-)	-	(+)
10 Rozdíl mezi slovními druhy (<i>x</i> jejich splývání) ↔ 1,16	(-)	+	(-)	+	-
11 Supletivismus ↔ 3,16	-	+	(-)		+
12 Polysémie slova (<i>x</i> monosémie) ↔ 7,8	(-)	(-)	+	(-)	+
13 Shoda adjektiva se jménem (<i>x</i> neexistence shody) ↔ 16, 10	-	+	-	(+)	-
14 Shoda číslovky se jménem v plurálu (<i>x</i> singulár) ↔ 16	-	+	-		-
15 Posesivní sufixy (<i>x</i> zájmena) ↔ 1	+	-	-		
16 Systém pádů (<i>x</i> gramatická slova, slovosled) ↔ 13,18,17,6	+	+	-	(+)	-
17 Množství gramatických slov (<i>x</i> pády) ↔ 16	-	(-)	+	(-)	(+)
18 Pevný slovosled (<i>x</i> volný, pády) ↔ 16,17	+	-	+	-	+
19 Slovesná povaha věty (<i>x</i> jmenná) ↔ 20	(-)	+	(+)	(-)	+
20 Infinitivy a participia (<i>x</i> vedlejší věty) ↔ 21	+	(-)	(-)	(+)	(+)
21 Vedlejší věty (<i>x</i> infinitivy a příčestí) ↔ 20	(-)	+	+	(-)	(-)

Stručný popis jednotlivých typologických rysů zahrnuje vždy rys pozitivně zastoupený, následovaný jeho nezastoupeným protějškem (*x*) a obv. i odkazem na rysy, které s ním těsněji souvisejí (↔). Takto např. dvacátý rys, který je výrazně zastoupen u aglutinačních jazyků, znamená, že převažuje bohatý výskyt a užití různých infinitivů, participií a jejich konstrukcí, že se však také vylučuje s přítomností vedlejších vět (jako v turečtině) a že je vhodné ho uvažovat v souvislosti s rysem následujícím (21).

Typ v tomto pojetí je (ideální) **konstrukt** (daný konfigurací rysů), který v čisté podobě realizován není v žádném jazyce. Jednotlivé jazyky, které jsou vždy smíšené (ovšem zároveň

s převahou jednoho typu), se ideální podobě typu jen více či méně přibližují. Důležitý je tu vztah implikace mezi jednotlivými rysy, podle kterého přítomnost jednoho rysu v jazyce vede s určitou pravidelností k přítomnosti i jiného rysu (srov. číselné odkazy na takové rysy v tabulce). Základní vlastností jazykového typu je především způsob vyjádření gramatických kategorií, tj. jejich hodnot, poměr gramatických a lexikálních morfémů a některé vlastnosti další. Charakteristické jazyky, které tyto typy v uvedeném smyslu dobře reprezentují, byt v různém stupni, jsou zvláště (1–aglutinační) turečtina, finština, drávidské jazyky, (2–flektivní) latina, čeština, (3–izolační) angličtina, dánština, (4–introflektivní) arabština či hebrejšťina a (5–polysyntetický) čínština či vietnamština aj. Žádný z uvedených jazyků však nepatří do daného typu výlučně, někdy dokonce ani ne primárně (např. čínština je primárně analytická). Všechny tyto a další jazyky jsou ovšem typologicky také smíšené (např. dnešní arabská flexe je více flektivní než introflektivní povahy, introflexi srov. v 5.4131).

Poměr zastoupených typů v jazyce se může měnit vývojem (srov. 4.2); může se však zesílením některých a potlačením jiných poněkud měnit i synchronně podle momentálně zvolené variety či stylu (srov. např. mluvenou češtinu a izolačnost, odborný jazyk a nominálnost, a tudíž aglutinativnost, resp. polysyntetičnost jeho kompozit aj.).

Nejméně bývá realizován v jazycích typ introflektivní; ani polysyntetický typ není dominantní v žádném jazyce (v jiných pojetích se proto uvádí někdy menší počet typů). Alternativní názvy, užívané pro některé typy, jsou **fúzující** (fusional = zhruba flektivní), **analytický** (= izolační), **inkorporující** (= zhruba polysyntetický, srov. však 5.4214) a **syntetický** (= aglutinační + flektivní). Z jiných přístupů lze připomenout mj. i de Saussura, který jazyky dělil mezi lexikologické a gramatické. Někdy se v rámci generativního přístupu uvažuje o **konfiguračních jazycích**, majících pevný slovosled a hierarchizovanou strukturu komponentů uspořádanou lineárně (např. angličtina), a to na rozdíl od jazyků nekonfiguračních (např. čeština).

Mimo uvedenou typologii stojí **ergativní jazyky**, tj. jazyky s ergativem, tvořící zvláštní skupinu, resp. typ (viz 5.4121); jazyky, které ho nemají, se pak někdy nazývají akuzativní (ty viz v typologii výše). Z historie jazyků je však známo, že ergativní stadium nemusí být trvalé a že alternuje se stadiem akuzativním. Takto přechod od akuzativních jazyků k ergativním představují např. moderní jazyky indické, zatímco obrácený vývoj od ergativu, který se tu oslabuje, k akuzativní povaze představují např. jazyky tibeto-barmské.

Název **polysynteze** se užívá ve více smyslech; vedle Skaličkova pojetí (viz přehled) existuje poněkud odlišné pojetí uplatňované při studiu amerických indiánských či australských jazyků, které jsou dosud většinou spíše málo poznané. K běžným rysům těchto jazyků polysyntetických v tomto druhém smyslu (Baker, viz i 5.4214), tj. např. mohawk, nahuatl, tanoanské, čoktó, ainú, některé australské aj., patří vedle časté inkorporace substantiva (která může přerůst do aglutinace, resp. polysynteze dlouhých řad autosémantik) vždy velmi příznačné vypouštění subjektu či objektu (nebo obojího, přičemž jsou pak signalizovány pouze kontextově), častá absence pronominálních reflexiv a determinátorů i některých kvantifikátorů (chybí např. slovo pro *každý*) apod.

Jindy se uvažuje i o různých **dílčích typologiích** jen podle vybraných rysů; takovou je např. typologie slovanských jazyků co do distribuce a zapojení slovesa *ESSE* (*být*, např. ruš.,

ukraj.) a *HABERE* (*mít*, např. češ., pol.). Fonicky se jazyky dělí na **tónové**, resp. polytónické a **beztónové**, resp. monotónické. Obsahová typologie Klimova dělí jazyky (a) podle primárního uplatnění mluvnické řízenosti na akuzativní nebo ergativní a (b) podle primárního uplatnění shody na aktivně-stativní a třídové jazyky.

Výhodné je při typologii zapojit, vedle obecně potřebné kvantifikace, i *vztah morfologie a syntaxe*, a to spíše jen jako doplňkový aspekt. Jde o to ho pak posuzovat z hlediska (a) korelace, tj. souvýskytu v obojím (např. negace, stupňování, člen), resp. povahy kombinace rysů, (b) dekorelace, tj. vyjádření kategorie jen v jednom, popř. jejich splývání a (c) užití jen syntaxe.

6.12 Univerzálie

Proti starší typologii, usilující o stanovení typů a typických rysů v jazycích, teorie univerzálií předpokládá *univerzální* existenci některých rysů v jazycích. Vzhledem k množství jazyků a omezenému stupni jejich poznání má však jen povahu předpokladů, opřených o větší či menší materiálový podklad. Univerzáliemi se míní několik různých věcí:

A obecné konstitutivní rysy jazyka (viz 3.2)

B v přístupu Chomského:

- a – **formální univerzálie**: nutné podmínky, kterým podléhají gramatiky, mají-li fungovat, jako je počet a typ komponentů, podoba pravidel, uspořádání, transformací aj.;
- b – **substantivní univerzálie**: primitivní prvky gramatiky a fonologie, potřebné pro analýzu, jako je NP, VP (srov. 5.4222);

C implikační univerzálie: univerzálie mající podobu *jestli A, pak i B* (zvl. Jakobson, později Greenberg), např. má-li jazyk slovosled VSO, pak má vždy předložky, nebo má-li jazyk flexi, má vždy i derivaci, popř. má-li jazyk kategorii čísla nebo rodu, má vždy i čas a modus aj. (viz 6.11)

Povaha univerzálií je buď absolutní, tj. platí všude (to však ještě nebylo a asi ani nebude prokázáno: mnoho jazyků je už vývojem ztraceno), a má tedy platnost **zákona**, anebo je relativní a pak je ekvivalentní tendenci, sklonu apod. Zvláště v druhém případě hrají významnou úlohu při prokazování platnosti univerzálií statistické údaje.

K absolutním univerzáliím, tj. takovým, která mají všechny jazyky (které se však v důsledku naší dosavadní neznalosti všech jazyků stanovují nejhůře), patří obv. konstatování prokázané existence určitého typu jednotek, popř. i kategorií. Takto se za ně považuje zjištění, že jazyky mají 10–70 fonémů (z toho aspoň 2 vokály), v nichž existuje aspoň jeden protiklad (exploziv a neexploziv), deiktické prostředky a prostředky kvantifikace (číslovky), relační (gramatická) slova bez vlastního lexikálního významu, propria aj. Podobně sem patří zjištění, že ve všech známých jazycích má věta dvoučlennou stavbu (zvl. subjekt–predikát), že slovosled atributů před substantivem má vždy pevný sled (demonstrativum → numerale → adjektivum) nebo že téměř nejsou jazyky, v nichž by objekt předcházel před subjektem (srov. 6.11) apod.

6.2 Kontrastivní lingvistika

Kontrastivní lingvistika (též kontrastivní analýza, popř. konfrontační lingvistika, konfrontace) se zabývá synchronním srovnáváním jazykových systémů (obv. zatím jen v rámci strukturální lingvistiky), především z hlediska potřeb cizojazyčného vyučování a překladu. Jejím cílem je nacházení shod a rozdílů, a to obvykle na základě (vnějšího) modelu, resp. *tertium comparationis*, k němuž se srovnávané jazyky vztáhnou, přirovnají. Důvodem kontrastivních srovnání jazyků byly předpoklady, že

- (1) hlavní obtíže při studiu cizího jazyka jsou způsobeny **interferencí**, tj. negativním transferem (překladem) struktur rodného jazyka do procesu učení, kdy pak vadí a působí potíže,
- (2) tyto obtíže lze kontrastivní analýzou předvídat a
- (3) jejím využitím při tvorbě učebnic apod. lze studium ulehčit a účinky interference redukovat.

Při kontrastivním sledování rozdílů a shod ve funkci a významu se však ukazuje, že *tertium comparationis*, tj. model srovnávání (např. některou gramatickou kategorií) nelze dobře a přesně definovat obecně, a že tedy srovnatelnost je problém (např. genitiv je něco zcela jiného v češtině a finštině). Ukazuje se však také, že predikce na základě takové analýzy je jen omezená a taková analýza se pak omezuje především na analýzu studentových chyb. Určité oživení sem vnášejí nové podněty v souvislosti s orientací na ideje Chomského (srov. parametrizaci v 3.11). Novým podnětem a možností pro kontrastivní studium jazyků je vytváření paralelních korpusů, složených z překladových textů dvou nebo více jazyků. Z jiného hlediska je zde tudíž zásadním a obecným problémem odpověď na otázku, co to je **ekvivalent** (resp. ekvivalence, srov. 3.12), o co ho opírat a jak jeho částečnost vlastně měřit (čistě, exaktní ekvivalenty jednotky, struktury apod. ve dvou jazycích jsou, kromě termínů, prakticky vyloučeny).

7.0 ETAPY VÝVOJE LINGVISTIKY

Vznik a rozvoj lingvistiky, v pramenech doložený ve velmi různé míře na různých místech světa, sledoval dlouho převážně utilitární povahu. Tak např. v Číně se většina pozornosti soustřeďovala, v souvislosti s povahou písma, dlouho především na otázky zvukové stránky, zvláště na studium tónů a slabiky, a za první aspoň částečný pokus o gramatiku se považuje až spis o partikulích ze 14. stol. n. l. Ve starém Egyptě se mj. z administrativních důvodů pořízovaly různé nomenklaturní soupisy slov a dochovaly se i texty s gramatickými cvičeními pro studenty a písaře, doplněné výpisy flektivních paradigmát slovesa. Podobně tomu bylo také u Sumeranů, jejichž nejstarší paradigmata (a tedy jakési první učebnice), sestavená pro výcvik písařů, pocházejí snad už z r. 2500 př. n. l.; zahrnovala např. skloňování zájmen, ale i přehled morfémů aj. Protože se v arabském světě u pravověrných traduje, že jazyk (tj. arabský) je lidem dán přímo od Alláha mj. i prostřednictvím proroka Muhammada, bylo proto třeba ho také v podobě známé z koránu i studovat a přispět tak k lepšímu výkladu a porozumění tomuto textu. Zde však zvláště příslušníci 3. generace tzv. gramatiků (zvl. Sibawayhi se svou proslulou Kitab) se už pokoušejí i o ucelenou gramatiku; její povaha je však výrazně normativní a předurčuje budoucí vývoj arabského standardu na dlouhou dobu.

Většina těchto snah však zůstala Evropě neznámá (s výjimkou určitých arabských vlivů zvl. na středověké Španělsko) a kontinuita dnešní lingvistiky má své kořeny jinde.

7.1 Začátky jazykovědy (zvláště evropské)

Začátky evropské jazykovědy se spojují se starými Řeky a Indy (Pānini); především Řekové však jazykovědu pochopitelně ještě nepěstovali jako zvláštní disciplínu. Centrem zájmu bylo slovo a jeho tvary.

Pānini (kolem r. 600 př. n. l.) sepsal v sanskrtu a o sanskrtu svá *Sūtras* (Ponaučení), první známou mluvnici vůbec s velmi podrobnými, ale hutnými pravidly (obsahuje jich 3976 ve velmi lapidární formě), která však byla bez zvláštního komentáře (Mahabhasja od Patandžá-liho) téměř nesrozumitelná a také značně nepřehledná. Tato práce, která navazuje na předchozí, zahrnuje pronikavé poznatky o stavbě slov, zvl. derivaci, kompozitech, i o stavbě věty a podává i dobrý fonetický popis a analýzy sublexikální, resp. kvazimorfologické, popř. v zárodku i některé transformace (např. pasivizaci). V indické jazykovědě lze také vysledovat už prvotní lišení mezi fonetikou a fonologií, Evropou znovuobjevené až ve 20. století.

Toto indické dědictví stejně jako čínské zkoumání jazyka, především výslovnosti, písma, ale i lexikografie, pěstované už aspoň dvě tisíciletí, popř. i arabské myšlení zůstávalo však Evropě dlouho neznámé, a tak se pozornost až do moderní doby upírala jen na zdroje evropské, a to napřed řecké. Platon dělí větu na její část nominální a verbální (*onoma, rhema*), k nimž Aristoteles přidává třetí (*syndesmoi*), kam zahrnuje spojky, předložky, člen a zájmena. Aristoteles, který se o jazyce často zmiňuje v souvislosti s otázkami filozofickými o původu jazyka (viz též 3.13, srov. mj. *fysei* a návazný *nominalismus*), pojímá slovo jako komponent věty, který má vlastní význam a nelze ho dál dělit do významových jednotek (nižších). Pro dlouhý další vývoj byly stimulem zvláště řecké diskuze, resp. spory o analogii a anomálii, tj. o to, zda je jazyk svou podstatou pravidelný či nikoliv a zda tak odráží nepravidelnost samotné přírody (analogisté a anomalisté); stoická škola už mluví o osmi slovních druzích (jména, slovesa, zájmena, participia, příslovce, předložky, spojky, člen). Tehdejší pohled na jazyk, resp. gramatiku si však pochopitelně všiml především formy, tj. způsobů obměny slov a jejich spojování. Dionýsios z Thrakie (170–90 př. n. l.) píše v Alexandrii jakožto příslušník analogické školy první proslulou mluvnici *Techné grammatiké*, založenou na shrnutí předchozích znalostí, zvl. stoiků (jejich knihy o jazyku se nedochovaly, psali i o syntaxi). Sama Dionýsiova mluvnice rozeznávající už řadu dnešních kategorií (rod, pád, číslo, osoba aj.) a osm slovních druhů (shodných se stoickou klasifikací) však ještě syntax neobsahuje.

Římané řecké dědictví pilně přejímají, šíří a do jisté míry i rozvíjejí (za první gramatiky se počítají M. T. Varro z 1. stol. př. n. l. a M. F. Quintilianus z 1. stol.). Největší rozkvět zájmu o jazyk však nastal až v době úpadku říše; zájem svým projevem zapůsobit na umění a přesvědčovat se projevuje v pěstování rétoriky. Po Donatovi (4. stol.), který mj. v podstatě přebírá dělení na osm řeckých slovních druhů (jen v latině chybějící člen je nahrazen interjekcí), píše kolem r. 500 Priscianus svou mluvnici o 18 svazcích (*Institutiones grammaticae*), chápanou obvykle i jako model pro psaní jiných. Sám čerpá z Dionýsia Thráckého i dalších Řeků.

První překladové slovníky jsou doloženy z 8. stol. z hebrejsko-arabského kulturního okruhu, avšak lexikografii se věnovala i řada jiných autorů (zvl. latinských), většinou z praktické potřeby. O významu slov psal Sextus P. Festus (2. stol.), o jejich etymologii Virgilius M. Grammaticus (5. nebo 7. stol. n. l.) či Papias (kolem r. 1050), jehož práce byla později vzorem i pro Erasma Rotterdamského. Za v zásadě první „moderní“ obecný slovník v dnešním smyslu se však obv. považují až *Derivationes* od Hugutia z Pisy (zač. 12. stol.).

Ve středověku a raném novověku přezívá v různých podobách a inovacích latinská tradice, objevuje se však i větší důraz na gramatiku (škola modistů ve 13.–14. stol.). Latinská gramatická tradice (Priscianova) však v podstatě porůznu přetrvává až do 21. století. Lingvistické myšlení se ovšem postupně orientovalo i na výuku jazyků, o kterou se později zasloužil také J. A. Komenský.

Renesance přináší znovuobjevení pozapomenutého řeckého myšlení a vědění, vedle latiny poprvé též zájem o národní a lidový jazyk, ale nově i studium prvních neindoevropských jazyků, hebrejštiny, arabštiny a dalších, zvl. asijských, které představují nový myšlenkový impulz. Hebrejštiny se nadlouho považovala za jazyk, z něhož se ostatní jazyky vyvinuly.

V druhé polovině 17. stol. se v klášteře **Port Royal**, jižně od Versailles, pokoušela po vzoru některých Descartových myšlenek skupinka autorů vtělit své představy o jazyce, mající podle nich obecnou platnost, do ucelené podoby. *Grammaire générale et raisonnée* autorů C. Lancelota a A. Arnauda, vydaná r. 1660, představuje takto pokus o univerzální gramatiku, jejíž myšlenka byla ve 20. stol. oživena znovu N. Chomským, který upozornil na paralely v pohledu na jazyk a mysl (srov. parametrizaci jazyka), zvl. pak na tzv. hloubkovou strukturu různých jazyků.

Konec 18. století přináší konečně hlavní impulz pro srovnávání jazyků, jímž byl objev sanskrtu, starého náboženského a intelektuálního jazyka Indie, a Evropané se seznamují i s jeho popisem vysoké úrovně od Pāniniho; zjišťují se podobnosti s evropskými jazyky.

V 19. století se začalo rozvíjet historické a srovnávací studium (srovnávací filologie, komparatistika), probouzet širší zájem, mj. i v souvislosti s vystupňovaným poznáním národních jazyků, a nakonec i vědomí, že existuje věda o jazyce, lingvistika. Vědomí, že existují a jsou známy stovky jazyků (konec 18. stol.), bylo mocným podnětem pro zkoumání dalších i zkoumání obecné. Milníky vývoje tu představují především díla Franze Boppa (1816, *Über das Conjugations-System der Sanskritsprache*) a Augusta Schleichera (1861, *Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*). Vliv mají názory W. von Humboldta, zvl. o vnitřní formě (tj. struktuře) a vnější formě, o dynamické povaze jazyka aj. Začíná se hledat společný výchozí jazyk indoevropské rodiny a postupně se zjišťuje, že to sanskrt není, ba ani chetitština (= nejstarší dochovaný konkrétní indoevropský jazyk spolu s krétskou řečtinou). Pozornost se konečně upře na rekonstrukci a zkoumání předpokládané indoevropštiny, která musela ležet v základu různých jazyků. Paralelně se rozvíjí ovšem i jazykozpyt ugrofinský, semitský aj.

Německá škola mladogramatiků (Junggrammatiker: K. Brugmann, H. Paul, G. von der Gabelentz aj.), se kterou se rozchází ve zlém mladý F. de Saussure, navazuje zčásti na názory Američana W. D. Whitneye; ovlivnil je mj. svým metodologickým přístupem k rozboru sanskrtu. Škola se zasloužila o rozvoj bádání o jazyce v řadě směrů, nakonec však začala zájem o sebe odrazovat svou slepou vírou v absolutní rigoróznost a bezvýjimečnost platnosti jazykových zákonů ve všech oblastech, zvl. však v hláskosloví (v dnešní terminologii bychom řekli, že projevovala v přístupu k faktům výrazný pozitivismus).

7.2 Indoeuropeistika

Historické studium jazyků má dvě podoby, při nichž se opírá o srovnávání buď různých dokumentovaných stadií daného jazyka, nebo různých jazyků vycházejících s jediného jazyka společného, obv. prajazyka. V případě indoevropštiny, kde ani jedno možné není, se postupuje metodou vnitřní rekonstrukce, při které se dedukcí z doložených stavů rekonstruuji stavy předchozí, nedoložené.

Indoeuropeistika má svůj začátek v 19. století v historickém studiu předpokládaného původního společného prajazyka, kladeného do doby kolem r. 4000–3000 př. n. l. Ten se stal základem indoevropské rodiny jazyků, nejpočetnější na světě co do množství jazyků i mluvčích. Ve skutečnosti zde však jde při jeho zkoumání jen o hledání takového stupně předpokládané-

ho jednotného stavu indoevropského jazyka (= inde.), jaký si lze na základě rekonstrukcí představit, ne o víc; mluvíme-li o inde., nejde tedy o vlastní, skutečný jazyk (srov. první písemné památky v 3.13).

Základní je tu problém identifikace: neví se přesně, kdo a kde inde. užíval ani zda Indoevropané byli etnicky jednotní. Např. egyptské prameny mluví o lidu *Khatti* jako o Nesemitech, a tedy Neegyptánech (byli to asi Chetitě), Herodotos zase o Skytech apod., ale ani ti zřejmě nebyli původními Indoevropany. Jejich sídla se původně kladla mj. na Přední východ do vnitrozemí Malé Asie, dnes však především buď do stepí jižního Ruska (severně od Černého moře), popř. Ukrajiny nebo Zakavkazska; při dezintegraci indoevropštiny se jednotlivé dialekty začaly na začátku 3. tis. př. n. l. šířit do Evropy a Asie. Má se za to, že tito lidé se sami nazývali snad **Áriové** (*Arya*, což je slovo sanskrtské, srov. **Ír-án**, **Ír-sko**, **Ar-ménie**). Byli to lovci a zemědělci s vyvinutými rodinnými, příbuzenskými vztahy a pevnými obydlími (znali psa, prase, koně, ovce, vlka aj., jednu obilninu * *γewo-*, dům, dva druhy vozu a aspoň jeden kov) a zřejmě neměli přístup k moři.

Migrace Indoevropanů probíhala mezi r. 3000–2000 př. n. l. Pod tlakem kmenů z Asie se kmen Indoevropanů rozdělil a musel ze svého území ustoupit v několika směrech: do Řecka, podél Jadranu do Itálie, do střední Evropy a pak dál, na Krétu (s čímž souvisel i konec mínojské, zřejmě neindoevropské civilizace), podél Černého moře na Ukrajinu, popř. i do střední Evropy a pak i dál, a konečně přes Persii do Indie, kde všude převládl, rozmnožil se a zároveň rozštěpil. Dnes žije v tomto areálu v Evropě jen několik málo neindoevropských jazyků, v Indii mluví jazyky indoevropského původu 80 % jejich mluvčích.

Většinový názor na původní sídlo a dataci inde. v poslední době zpochybnila archeologie (Renfrew). Podle ní lze přece jen původní sídlo Indoevropanů klást do maloasijské východní Anatólie (a asi i do sousedství na východ a jihovýchod od ní), a to ještě dříve, než se má za to, tj. už do doby minimálně kolem r. 6000 př. n. l. První inde. dialekty (jazyky) pak lze v Evropě údajně předpokládat už také mnohem dříve, kolem r. 6000 př. n. l., protože k jejich šíření, které nikdy nemělo podobu náhlého zlomu, ale probíhalo z Anatólie velmi pozvolna, docházelo v návaznosti na šíření zemědělství.

Indoevropština byl jazyk sice flektovaný, ale typologicky asi především aglutinační. Pro její substantivum se předpokládají 3 rody, 8 pádů, 3 čísla; pro verbum existence imperativu, konjunktivu, optativu, minulých časů, futura, dvou rodů, tří vidů (vedle dokonavého a nedokonavého i stativ, vidovou povahu však měly už kořeny verba), injunktivu (s různým modálním významem) aj., flektovaná zájmena, pro větu volný slovosled, konstrukce nominativně-akuzativní (neergativní), málo hypotaxe a dynamický přízvuk. Podle některých názorů to byl jazyk aktivního typu (Klimov), kde se snad životná substantiva kombinovala s aktivními verby, neživotná však s verby stativními (netranzitivními, popř. splývajícími s adjektivy). Inde. neměla písmo, a proto nejsou k dispozici žádné její přímé doklady. Má se však za to, že inde. snad sama konvergentním vývojem vznikla z něčeho jiného, snad splnutím prvků jazyků předchůdců, zvl. svého bezprostředního předchůdce a jazyků semitských a uralských (srov. **nostratickou** teorii Holgera Pedersena, viz 3.1); míra nejistoty tu je však značná.

Rekonstrukce inde. staví na pravidelných hláskových korespondencích mezi jazyky (tj. především posunech mezi nimi, které mj. Jakob L. K. Grimm formuluje jako **hláskové po-**

souvání), musí se však brát v úvahu i vliv analogie, poziční vlivy aj. Při její rekonstrukci se postupovalo, za využití stanovených pravidel hláskového vývoje, zhruba takto: např. se sanskrtským slovem *bhrátar* souvisí řecké *phrātēr* a latinské *frāter* a dále pak německé *Bruder*, anglické *brother*, popř. i francouzské *frère* a české *bratr*, a proto tedy asi bylo v inde. **bhrātēr* (rekonstrukce se označují pomocí *). Podle zrekonstruované korespondence, kdy původní indoevropské veláry, resp. labioveláry se zčásti změnilly do sanskrtu, íráňštiny a praslovanštiny aj. v sibilanty či palatály (→ *s, ś*), zatímco do ostatních jazyků dávaly veláry (→ *k, g*), se dříve prvním typu říkalo **satemové** a druhému **kentumové jazyky** (podle názvu pro „sto“, srov. lat. *centum* a avestské *satem*, popř. čes. *sto* ve stejném významu). Jednou z hlavních etap rekonstrukce inde. byla formulace a promyšlení důsledků **laryngální teorie**. Podle ní měla inde. konsonanty (laryngály), které sice už v předhistorické době zmizely (kromě chetitštiny aj.), ale zanechaly stopy, zvl. v náhradním dloužení a rozrůznění některých vokálů. Při rekonstrukci se však často těžko odlišují věci příbuzné a vlivy dané soužitím s jinými jazyky.

Schematicky vypadalo štěpení a šíření inde. dialektů a jejich vývoj v jednotlivé skupiny a jazyky zhruba jako v následujícím přehledu. Srov. odpovídající zrekonstruovanou řadu vycházející z téhož inde. slova **pāter* „otec“, připojenou pro ilustraci.

INDE: - • —————→	anatolské (chetitštiny)	<i>atta-</i>
- • —————→	indické	<i>pitár-</i>
	íránské	<i>p(i)tar-</i> (avesta)
- • —————→	arménština	<i>hayr</i>
	řečtina	<i>patér-</i>
- • • ———→	praslovanština	<i>отъць</i>
———→	baltské	<i>tēvas</i>
———→	albánština	<i>i-at-i</i>
———→	stará makedonština	-
———→	germánské	<i>faðar</i>
———→	italické	<i>pater</i> (latina)
———→	keltské	<i>athair</i> (st. írština)
———→	tocharština	<i>pācer</i> (tochar. B)
———→	jiné vymřelé (fryžština, ilyrština, thráčtina)	

Přes společné začátky se studium příbuznosti jazyků a hledání prajazyka nedá ztotožňovat s vlastními dějinami lingvistiky; ty se ubíraly, zvláště ve 20. století, složitějšími cestami.

7.3 Dvacáté století

V první polovině 20. století se v Evropě pod vlivem *Kursu obecné lingvistiky* F. de Saussura, publikovaného posmrtně r. 1916, začíná postupně etablovat způsob nazírání na jazyk, který dostal název **strukturalismus**. Tímto dílem, překládaným do mnoha jazyků, se datuje i počátek moderní, synchronní lingvistiky. Důrazem na systém jazyka (distinkce langue–parole a dál vztahy syntagmatické–paradigmatické) a současný jazyk (distinkce synchronní–diachronní), na hodnotu a znak se lingvistické myšlení výrazně reorientuje. Avšak jednak v důsledku toho, že *Kurs* byl vydán jako upravený jeho studenty a jen z jejich zápisků, a jednak

i toho, že tu působily vlivy jednotlivých osobností, se strukturalismus a učení de Saussura vykládaly v závislosti na té které zemi poměrně různě. V jeho rodném městě tak vzniká **Ženevská škola** (zvl. Ch. Bally, později i E. Benveniste) a v Praze mezinárodní **Pražská škola** (založená V. Mathesiem, dále též B. Havránek, B. Trnka, J. Vachek, V. Skalička, Rusové R. Jakobson, N. Trubeckoj, S. Karcevskij a volná řada dalších, např. Francouz L. Tesnière, Polák J. Kuryłowicz, rakouský psycholog K. Bühler, Holanďan A. de Groot aj.). Vedle rozvíjení myšlenek Saussurových přispívá Pražská škola k rozvoji zvl. fonologie, především ve *funkčním* pojetí, ale i syntaxe (aktuální členění větné a pojem promluvy), typologie a jazykové kultury, srov. však i Mathesiovu teorii jazykového pojmenování a usouvztažnění, Jakobsonův pohled na systémový (teleologický) charakter jazykového vývoje aj. Vliv takovýchto myšlenek o jazyku se přenášel i do jiných disciplín a docházelo v nich k významné stimulaci (literatura, estetika, folklor).

V Dánsku se utváří **Kodaňská škola** (nejvýznamnějším představitelem tu je L. Hjelmslev), které se, podobně jako se dostalo Pražské škole charakteristiky *funkční*, dostává názvu **glosematika** (podle *glosému*, minimální jednotky analýzy). Klade se důraz na metajazyk a exaktní, matematizující a hierarchické rozpracování vztahů jak ve výrazu, tak obsahu (určité ekvivalenty parole a langue). Navazuje na předchozí tradici R. Raska a O. Jespersena. Méně známá byla zpočátku anglická verze strukturalismu (někdy též **Londýnská škola**), vzniklá pod vlivem J. R. Firtha, která však formovala řadu vlivných lingvistů (J. Lyons, M. A. K. Halliday se svou systémovou gramatikou aj.). K funkčně orientovaným lingvistům patří však i Francouz A. Martinet konvergující s Pražskou školou, M. A. K. Halliday se svou systémovou gramatikou aj.

V USA byl de Saussure dlouho v podstatě neznámý, a probíhal tu tedy spíše autonomní vývoj, spojovaný později pod názvem **amerického strukturalismu** především se jménem L. Bloomfielda a E. Sapira. Vedle nazírání jazyka jako uceleného systému a hledání metod analýzy tu je od začátku přítomný důraz i na jedinečnost každého jazyka, ovlivněný antropology i lingvisty, kteří se zabývali popisem stovek indiánských jazyků. Zatímco Bloomfield, ovlivněný psychologem Wundtem, vnáší do pojetí jazyka aspekty behaviorismu, Sapirův zájem se zaměřuje na vztah jazyka a myšlení, které svérázně rozpracoval jeho žák B. Lee Whorf. Zásadním východiskem bloomfieldovské deskriptivní lingvistiky byl zřetel k *distribuci* (kombinovatelnosti) výrazů, z funkčního přístupu se tu však nevychází.

Pozdější poválečný vývoj jazykovědného myšlení v USA je už méně charakterizován nezávislými a izolovanými osobnostmi (s výjimkami, jako je např. Ch. Hockett) a více tu začínají převládat školy a směry. Vedle zvláště rozvoje **tagmémiky** (K. Pike), orientované na integraci jazyka a kultury, a **stratifikační teorie** (S. M. Lamb), propracovávající hierarchizovaný komplex rovin, je vývoj zvláště ve znamení **transformačně-generativní gramatiky**, spjaté především se jménem N. Chomského. Chomsky se místo odmítnuté behavioristické orientace staví na stanovisko mentalismu, zdůrazňující vnitřní tvořivou kompetenci mluvčího, a postuluje zároveň existenci univerzálních základů společných všem jazykům. K popisu jazyka přistupuje s vysoce formalizovaným a exaktním aparátem (srov. mj. 3.1, 3.2, 5.4, 5.42). Novější vývoj jeho vlivné teorie se rozpadá do řady vzájemně si oponujících směrů a i sám její původce své názory mění.

Novější vývoj lingvistiky je stále charakterizovaný přemírou nových směrů, většinou dočasné povahy. Oblibu si získala v posledních letech 20. stol. mj. **kognitivní lingvistika**, původně inspirovaná Chomským a jeho přesvědčením o potřebě studia jazyka jeho vyvozováním z lidské mysli. Později však, především pod vlivem G. Lakoffa, M. Johnsona a W. R. Langacra, se mění v široce orientované hnutí bez konzistentní metodologie a s velkým důrazem na psycholingvistické přístupy a vyvozování závěrů o jazyce z odhalovaných (často však spíše odhadovaných) mentálních struktur. V přirozené reakci na rigorózní přístupy transformačně-generativní gramatiky se ustupuje od metodologické přísnosti a hlavní oblasti zájmu se přesouvají do sémantiky, především do studia metafory (kognitivní metafora). Do sledovaných témat patří např. názor, že jazyk je rezultat rozvíjených schopností obecného poznání (kognice), a nikoliv výplod nějakého specifického jazykového modulu v mozku, že studium významu nelze zúžit na studium pravděpodobnostních podmínek či že význam má encyklopedickou povahu zahrnující i osobní zkušenost mluvčího, kulturu, pragmatiku aj.

LITERATURA A POZNÁMKY

Není-li uvedeno zvlášť, pak jsou zdroji další četby díla obecná, uváděná v literatuře a poznámkách ke kapitole 5.0.

KAPITOLY 1.0–1.3

Srov. obecně zvl. přístupy: filozofující Katz 1981, Searle 1971 i starší Jespersen 1924, Skácel et al. 1982, z hlediska komunikace Habermas 1984–1987. Kinesika a paralingvistika viz mj. Key 1975.

KAPITOLA 1.4

Srov. Jakobson 1960, Habermas 1984–1987, Halliday 1978. Viz též literaturu k 2.2.

KAPITOLA 1.5

Srov. de Saussure 1916 (1989) a různá vydání Peirce 1931–1935, 1958, 1940, česky v Lingvistické čítance I 1972 a Palek 1997; uplatnění sémiotiky v lingvistice Tobin 1990 a širěji Eco 1984; souvislosti sémiotiky, jazyka a společnosti viz Halliday 1978. Přehled všech typů sémiotiky včetně jazykové viz Nöth 1990, lingvistická pragmatika Mey 1998. Speciální návrh na rozšíření představuje v raném přehledu Morris 1938, Klaus 1964.

KAPITOLA 1.6

O systémech písma, jejich historii a rozšíření srov. Sampson 1985, Coulmas 1989 a 1999, Daniels – Bright 1996.

KAPITOLA 1.7

Obecně o kinesice a paralingvistice srov. mj. Key 1975.

KAPITOLA 2.1

Obecně o sociolingvistice srov. Fishman 1968 a 1971–1972, Hudson 1980, Labov 1972; Skinner 1957 (verbální chování), Trudgill 1984.

Speciální práce srov. mj. Bernstein 1974–1990 (Vol. 1–4) v teorii i v řadě aplikačních směrů, o jazykové politice viz Tollefson 1991 a dokument A Language Policy for the European Community 1991, o purismu Thomas 1991, o stylu slovník stylistiky od Walese 1989 a starší české postoje viz Havránek 1963. Interdisciplinární vůči sémiotice je Halliday 1978.

KAPITOLA 2.2

Obecně a v přehledu o psycholingvistice srov. Aitchison 1992, Garman 1990, Flynn – O'Neil 1988, Nebeská 1992; též starší Vygotskij 1970 o myšlení a jazyku.

Speciální práce srov. zvl. Baddeley 1990 o paměti a Krashen 1981 a McLaughlin 1987 o studiu cizího jazyka (obecně i v konkrétních směrech).

KAPITOLA 2.3

Obecně o antropolingvistice viz Dell Hymes 1964, Vrhel 1980, Hickerson 1990, Budil 1992, Foley 1997, Salzmann 1997; speciálněji srov. sémantickou antropologii Parkin 1982 a obecnou antropologii Garvin 1993.

KAPITOLA 2.4

Obecně o neurolingvistice a biolingvistice srov. Lenneberg 1967, Luria 1976, evoluce Lieberman 1984; srov. i obecný Wilson 1993 o biologii a kultuře.

KAPITOLA 2.5

Obecně o vztahu logiky a jazyka srov. mj. Dahl – Anderson – Allwood 1976, o logice a sémantice Peregrin 1994, o formální sémantice s řadou exkurzů do logiky viz Cann 1993, srov. i Lappin 1995; montagueovská teorie viz Partee, ed., 1976, o vztahu logiky, jazyka a kognitivní vědy viz Jirků – Kelemen, 1997.

KAPITOLA 3.1

Obecně k ontogenezi i fylogenezi jazyka srov.: Lieberman 1984; ke vzniku a vývoji pidgin a kreolštiny Gilbert 1987; původ a praskupiny Shevoroshkin 1992.

Přehledy a klasifikace jazyků srov. mj.: Moseley 1993 (atlas), Campbell 1991 (Vol. 1–2), Krupa – Genzor – Drozdík 1983, Comrie 1987 a 1990a-b-c.

Otázky překladu: Kufnerová et al. 1994, viz i literatura ke kap. 6.2.

KAPITOLA 3.2

Obecné otázky srov. mj. Aristoteles 1959, Bühler 1934, de Saussure 1916, Piaget 1971. Speciální přístup srov. mj. v rámci funkční gramatiky Halliday 1994.

KAPITOLA 3.3

Obecné otázky viz literatura ke kap. 2.1 a mj. též starší Havránek 1963, o normě Nebeská 1996, o intervencionismu Starý 1995.

KAPITOLA 4.1

Obecné otázky synchronie a diachronie srov. de Saussure 1916 a mj. i Wunderlich 1990.

KAPITOLA 4.2

Obecné otázky langue a parole srov. de Saussure 1916; o variabilitě viz Biber 1988.

KAPITOLA 4.3

Obecné otázky jazykového systému srov. de Saussure 1916, viz ale i sémioticky podaný přehled v Nöthovi 1990; o pojetí příznaku viz Battistella 1990 a řada pražských příspěvků.

KAPITOLA 4.4

Obecně o parole a textu srov. de Saussure 1916, o textové lingvistice zvl. Beaugrande – Dressler 1981.

KAPITOLA 4.5

Obecně o různých přístupech k pragmatice a jejích základech srov. Grice 1981, Klaus 1964, Leech 1983, Levinson 1983, populárnější Mey 1993 a o mluvních aktech Searle 1969. Zdvořilostí se zabývájí Brown – Levinson 1987.

KAPITOLA 4.6

Obecně velmi různě o stylu a stylistice viz partie řady obecnějších příruček, souhrnně i slovník stylistiky od Walese 1989, srov. též Jakobson 1960.

KAPITOLA 5.0

Srov. obecné přehledy a úvody různé orientace v různých jazycích: Akmajian et al. 1988, Baudiš 1926, Bünting 1990, Crystal 1971 a 1992, Čejka – Lotko 1974, Černý 1998, Dik – Kooij 1973, Dinneen 1967, Erhart 1990, Fromkin – Rodman 1978, Horecký 1978, Koduchov 1974, Kořínek 1948, Krejčí 1947, Lyons 1968 a 1981, Robins 1980, Mounin 1971, Oberpfalzer 1932, Ondruš – Sabol 1984, Palek 1989, Pinker 1994 (přehled i pro nelingvisty), Skalička 1957, Solncev 1981, Stepanov 1975, Vater 1994, Yule 1996.

Shrnující za určité období jsou menší Lyons, ed., 1970, Lyons et al. 1987 a větší Current Trends in linguistics 1963–1976 (Vol. 1–14) a Newmeyer, ed., 1988 (Vol. 1–4).

Lingvistické slovníky a encyklopedie různého rozsahu a zaměření jsou: Achmanova 1966. Asher, ed., 1994 (Vol. 1–10), Booij et al. 1975, Bright, ed., 1992, Bussmann 1983 (1996 v angl.), Colinge 1990, Conrad 1981, Crystal 1997, Dubois 1973, Ducrot – Todorov 1972, Ducrot – Schaeffer 1992, Hartmann – Stock 1973, Heupel 1973, Lewandowski 1994 (sv. 1–3), Knobloch, ed., 1986 (1. díl), Lotko 1998. K nim je třeba připočítat rozsáhlé pasáže v New Encyclopedia Britannica 1989 (zvl. hesla linguistics, language, speech, memory, writing aj.).

Speciálnější práce, ať ve smyslu popularizačním, rozšiřujícím základy či s kritickým zaměřením na problémy, zahrnují mj. Hudson 1984, Davis – Taylor 1989, Harland 1993, Martin 1987, Sgall et al. 1986, Wardhaugh 1993, Wunderlich 1979. Zcela obecný s alternativními fuzzy pohledy je Kosko 1994. Přehled některých z lingvistických kontroverzí obsahuje Crystal, ed., 1987, jazyk a filozofie Lamarque 1997.

KAPITOLA 5.1

Matematické, statistické přístupy, aspekty a modelování jazyka srov.: Butler 1985, Gladkij – Mel'čuk 1969, Lesochin et al. 1982, Těšitelová 1987, Partee et al. 1990, Woods et al. 1989; přístupy aplikativní srov. Corder 1973, Richards et al. 1985 (slovník), Johnson 1998; k tomu o kvantifikaci v jazyce viz Scholfield 1995 a Bach – Jelinek 1995.

Korpusové a počítačové přístupy a přehled stavu srov.: Grishman 1986, Svartvik 1992, Zampolli et al. 1994, Thomas – Short 1996, Saint – Dizier et al. 1995, Sinclair 1991, Stubbs 1996, Kennedy 1998.

Funkční přístupy srov. mj. Martinet 1962, Halliday 1994 (funkčně-systémový).

KAPITOLA 5.2

Obecně viz de Saussure a základní práce v 5.0. Ze speciálních příspěvků viz Battistella 1990 o příznakovosti, Hartmann 1973 o jazykových rovinách, Biber o variabilitě 1988. Pojetí jazykových jednotek je různě a v různém smyslu přítomno ve většině prací, v zásadě však platí, že s ní explicitně nejčastěji pracují strukturalisté, nejméně generativisté.

KAPITOLA 5.3

Obecně viz pro fonetiku především zásady IPA v Principles 1961, dále Malmberg 1963. Pro fonologii srov. mj. Trubeckoj 1939, Jakobson – Halle 1956, Hyman 1975, Makkai 1972 aj.; obojí pokrývá např. Clark – Yallop 1995. Tóny viz Fromkin, ed., 1978. Poruchy viz Vyštejn 1991.

KAPITOLA 5.4

Obecně o gramatice a její podstatě srov. mj. populárnější Palmer 1984, o jejích i širších kategoriích Taylor 1989, funkční pojetí kategorií ve svém přístupu uvádí Halliday 1994. Pro srovnání s češtinou viz Mluvnice češtiny 1986–1987.

KAPITOLA 5.4.1

Obecně o morfologii (obojí) srov. Matthews 1974, o morfonologii Dressler 1985; o tvoreni slov v češtině Dokulil 1962. Speciálnější viz analýzu čes. kořenů Slavičková 1965, o pádu Blake 1994, o jmenném rodu Corbett 1991, o ergativu Dixon 1994, o jmenných třídách srov. Craig, ed., 1986, o vidu Comrie 1976, o času Comrie 1985, o osobě Carruthers et al., 1985, o modu a modalitě Palmer 1986.

KAPITOLA 5.4.2

Obecný přehled základů a aspektů viz Matthews 1981 a Martinet 1985. Český přehled syntaxe viz např. Bauer – Grepl 1970, s valenčním přístupem Mluvnice češtiny III 1987.

Klasické práce o syntaxi viz Ries 1931, Tesnière 1959. Generativní a transformační práce srov. zvl. Chomsky 1957, 1981, Radford 1988.

Aktuální členění viz mj. Sgall et al. 1980, Firbas 1992; syntax diskurzu viz mj. Brown – Yule 1983, Gumperz 1982, Kamp 1993; teorie a rozpracování mluvních aktů viz Austin 1962, Cole – Morgan 1975, Searle 1969. Další oblasti pokrývá Hiž, ed., 1978 o otázce, Thorell 1973 o katatagmatu, o negaci Horn 1989 aj.

KAPITOLA 5.5

Obecně o podstatě slova srov. Krámský 1969 a Di Sciullo et al. 1987. Přehled české lexikologie viz Filipec – Čermák 1985. Klasickými pracemi jsou v oblasti sémantických polí Trier 1931 a o povaze lexikonu z hledisek matematických souvztažností Zipf 1949; v tomto směru srov. i Bach – Jelinek 1995 obecněji o kvantifikaci vůbec.

Speciální pozornost věnuje etymologii Malkiel 1993, lexikografii Čermák – Blatná, ed., 1993, širěji otázkám vágnosti Chanell 1994.

KAPITOLA 5.6

Obecné práce a přehledy sémantiky zahrnují stále nejobsažnější Lyons 1977 (Vol. 1–2) a kratší 1995, též Leech 1974; moderní přehled lexikální sémantiky je Cruse 1986, neformální úvod představuje Hofmann 1993. Moderní přehled především formální sémantiky představuje Lappin 1995.

Klasické starší práce dnes představují Ogden – Richards 1923 (zde i Malinowski) a Ullmann 1962.

Speciálně orientované práce jsou Evens, ed., 1988, věnující se modelům v sémantice, Lycan, ed., 1990, věnovaný různým aspektům kognitivní sémantiky, a v podobném zaměření Frawley 1992 a Chierchia 1990. O prototypové sémantice viz Lakoff 1987, ale i Evens (výše). O sémantice ve vztahu ke korpusu srov. Saint-Dizier 1995, o prototypch v sémantice viz Taylor 1989.

Formální sémantice, obv. ve vztahu k logice, jsou věnovány zvl. Bach 1989, Cann 1993, Peregrin 1992, úvodní je Peregrin 1994.

KAPITOLA 6.1

Základní práce a obecné přehledy typologie a univerzálií srov. Baker 1995, Comrie 1981, Croft 1990, Greenberg 1960 (morfológická typologie), Greenberg 1966 (syntaktické univerzálie).

Klasická základová práce je zvl. Skalička 1951 a jeho německy vydaný soubor 1979.

Speciální rozbory a přehledy představují Hawkins 1988 (univerzálie obecně), 1983 (univerzálie slovosledu), Shopen, ed., 1985 (Vol. 1–3), Tomlin 1986 (slovosledy statisticky) a Čermák 1978 a 1987 (typologie germánských jazyků).

KAPITOLA 6.2

Obecné práce o kontrastivní lingvistice srov. James 1980, o překladu Baker 1996.

Přehledy jazyků a jazykových skupin: Comrie, ed., 1987 a 1990a-b-c. Širší přehledy včetně rozboru stavu lingvistiky aj. lze nalézt v imponantních Current Trends 1963–1976 (Vol. 1–14).

KAPITOLY 7.0 – 7.1

Klasické historické práce srov. mj. Aristoteles 1959, Brugmann et al. 1897–1916, Gabelentz 1891, Grimm 1819, Paul 1880, Whitney 1867.

Historie lingvistiky celkové: Robins 1980, Helbig 1991 (jen nová doba po r. 1970), Ivič 1975, Koerner – Asher 1995, Lepschy et al. 1990 a 1994 (Vol. 1–3), Černý 1985–1989 a 1996; historii lingvistiky 19. století viz Pedersen 1959.

Metodologii historického výzkumu jazyka a rekonstrukci srov.: Anttila 1972, Fox 1995.

KAPITOLA 7.2

Z novějších prací o indoevropštině srov. zvl. Gamkrelidze – Ivanov 1984 a 1995, též disonantně ne-lingvista (archeolog) Renfrew 1995.

Speciální práce o možnosti computerové rekonstrukce je Décsy 1991.

KAPITOLA 7.3

Základní díla představující obv. i základ či jádro učení (či význačnou jeho část) některé školy přímo nebo v kritickém přehledu mj.: Bally 1932, Benveniste 1974, Bloomfield 1933, Bolinger et al. 1981, Botha 1989 (o Chomském), Bühler 1934, Firth 1951, de Groot 1964 (strukturní syntax), Harris 1951, Hjelmslev 1971 a 1972 (orig. 1943) a 1975, Hockett 1958, Chomsky 1957, 1981, 1983, 1986, Jakobson 1962–1970 a 1985 (rusky), 1993 (česky), 1995 (česky), Jespersen 1924, Martinet 1960 a 1962, Mathesius 1947, 1961, 1982, Partee 1976 (o Montagueovi), Sapir 1921, de Saussure 1916 (česky 1989), Ska-

lička 1960 (o vývoji), Steele et al. 1987 (sborník věn. Hallidayovi), Thomason 1974 (o Montagueovi), Trnka 1982 (anglicky) a 1990, Trubeckoj 1939, Vachek 1976 (výbor v angl.), Whorf 1956.

Lingvistické slovníky škol: Engler 1969 (de Saussure), Vachek 1964b (Pražská škola).

Přehledy lingvistiky: viz literaturu k 5.0 a dále Robins 1979, Beaugrande 1991, Sgall et al. 1986, Vachek 1964a (Pražská škola).

Historie lingvistiky srov. zvl.: Robins 1980, Helbig 1991, Ivič 1975, Koerner – Asher 1995, Lepschy et al. 1990 a 1994.

Pražská škola (kromě Vachka 1964a–b) v přehledu a zdrojích srov.: Travaux 1929–1938 (TCLP, Vol. 1–8), Travaux NS 1995–1996, Luelsdorff, ed., 1994 (Praha dnes).

Kognitivismus Lakoff, Johnson 1980, Dirven, Verspoor 1999.

ZKRATKY

Uvádějí se pouze zkratky obecné, ne pro jednotlivé jazyky.

aj. • a jiné/jiný
ap., apod. • a podobně/podobný
n. • nebo
např. • například
obv. • obvykle, obvyklý
popř. • popřípadě
příp. • případně
resp. • respektive
srov. • srovnej
tj. • to jest
zvl. • zvláště

Slovníky

SLOVNÍK LINGVISTICKÝCH TERMÍNŮ

*Pro základní orientaci danou neexistencí podobného slovníku v češtině jsou zde stručně charakterizovány hlavní jazykovědné termíny (ale i některé další a řidší, pokud to bylo k charakterizaci určitého jevu či jazyka potřeba); jejich konkrétní užití, další souvislosti a kontext(y), popř. i exemplifikaci lze podle odkazů snadno dohledat v textu. Čísla se vztahují k paragrafům; polotučná povaha některých z nich naznačuje, že je to číslo přímo názvu paragrafu. Pro stručnost sem byly řazeny především pojmy v podobě substantivní, i když odkazy na text se můžou týkat i adjektiv, která k nim patří. Obecnější pozadí některých termínů lze najít i v mých *Základech lingvistické metodologie*.*

- abeceda** • 1.53, 5.59 • soubor grafémů určitého jazyka v ustáleném pořadí sloužící jako organizační princip, zvl. pro řazení slov slovníku
- abessiv** • 5.4121 • pád vyjadřující nepřítomnost něčeho, někoho
- ablativ** • 5.4121 • pád odluky, popř. povrchového východiska pohybu, děje
- ablaut** • 5.4113 • kmenostup, střída, střídání vokálů v kořenu slova, resp. v jeho alomorfech, tj. v různých tvarech a derivátech slova
- abreviace** • 5.413, 5.4131 • abreviatura, zkratka slova nebo slovní kombinace, která je neslovní povahy; zkracování slov nebo kombinací ve zkratky
- absolutiv** • 5.4121 • pád subjektu u intransitivních verb u ergativních jazycích; neměnná forma verbálního substantiva vyjadřující činnost subjektu
- absolutní** • vyvázaný ze své třídy, kategorie či struktury, obecně platný, viz a. superlativ, a. synonymum, a. univerzále
- abstraktum** • 1.52, 5.533 • substantivum s abstraktním, nefyzickým denotátem, např. názvy vlastností, dějů
- ad-** • 5.2 • prefix označující vztah k něčemu, resp. kombinovatelnost s tím, co pojmenovává základ slova, jehož je částí
- adekvátnost** • 5.4 • míra úspěšnosti napsané gramatiky odpovídající více či méně jazykovým datům, intuici mluvčího, popř. i vyhodnocovacímu standardu
- adessiv** • 5.4121 • pád vyjadřující statické umístění na povrchu, srov. lokál
- adjektivizace** • 5.4132 • transformace slova neadjektivního druhu v adjektivum
- adjektivum** • 4.5, 5.4121–2, 5.532 • přídavné jméno, slovní druh označující (ne/stabilní) vlastnost entity, substance a fungující primárně jako atribut a/nebo součást predikátu
- adjektivum posesivní** • 5.4122, 5.532 • adjektivum vyjadřující přivlastňovací vztah individuální osobě
- adjunkce** • 4.42 • přimykání, juxtapozice větného členu; jeden z typů transformace umístující prvky prostě vedle sebe a přiřazující je ke stromovému grafu
- admirativ** • 5.4123 • jedna z řidších tříd verbálního modu vyjadřující slabé překvapení
- adnominální** • 5.4121 • kombinovaný, kombinovatelný se jménem, nominem
- adresát** • 1.41, 1.6, 4.6, 5.4121 • příjemce sdělení, informace při komunikaci; někdy též v syntaxi ak-tant zvláště ve funkci druhého objektu
- adstrát** • 3.12 • prvky a vliv jazyka existujícího uvnitř jiného jazyka na tento jazyk
- adverbální** • 5.4121 • kombinovaný, kombinovatelný s verbem
- adverbiale** • 5.4214 • příslovečné určení, větný člen rozvíjející obv. verbum, s významem okolnosti, a to zvl. místa, času, způsobu, příčiny apod.
- adverbializace** • 5.4132 • transformace slova či konstrukce, kombinace slov v adverbium
- adverbiální** • 5.4121, 5.4131, 5.4133, 5.4218, 5.52, 5.532 • příslovečný, vztahující se k adverbium nebo adverbiale

adverbiální souvětí • 5.4218 • subordinační souvětí obsahující vedlejší větu adverbiální povahy, příslovecné souvětí
adverbium • 4.5, 5.532, 7.1 • příslovce, slovní druh označující okolnost zvl. děje, vlastnosti, jiné okolností, popř. i entity
adverzativní souvětí • 5.4218 • koordinační souvětí obsahující mezi aspoň dvěma hlavními větami odporovací vztah
afázie • 2.42 • ztráta jazykové schopnosti různého typu, způsobená poruchou mozku n. jeho poškozením v různých oblastech
afektivní • 5.62 • citový, viz význam afektivní, evaluativní afix
afereze • 5.35 • redukce počáteční hlásky nebo slabiky slova, též proziopeze
afirmativní • 5.4213 • kladný, nemající formu negace; vyjadřující tvrzení
afix • 5.4131–2 • vázaný morfém gramatické, funkční, zvl. slovtvorné povahy, připojovaný ke slovu zředu, ze zadu nebo zevnitř
afixace • 5.4131 • tvoření, utvoření slov, slova odvozováním pomocí afixů
aforismus • 1.6 • často vtípný a lapidární autorský výrok vystihující nějakou obecnou pravdu, vztah či situaci, založený někdy na kontrastu
afrikáty • 5.332 • polosykvavky, konsonanty polozávěrové (s oslabeným závěrem), např. *č, c*
agens • 5.4123, 5.4214, 6.11 • (psychologický, reálný) původce děje, často (v aktivní větě) shodný se subjektem
agentiv • 5.4121 • pád agensu zvl. v pádové gramatice
aglutinace • 5.4111, 6.11 • afixace, připojování funkčně vždy jednoznačných (gramatických) morfémů v řadě za sebou k základu slova, obvykle více najednou
agrafie • 2.42 • afázie projevující se v neschopnosti psát
agramatický • 5.4 • nevytvořený podle gramatických pravidel
agramatismus • 2.42 • afázie projevující se v neschopnosti užívat synsémantika, gramatická slova, resp. tvořit gramatické struktury
akcent • 5.34 • slovní přízvuk; (volně:) příznakový způsob výslovnosti cizince, popř. nářečního mluvčího
akrolekt • 2.1 • sociolingvisticky pojatá prestižní, vysoká, popř. standardizovaná varieta jazyka, původně při vývoji z kreolštiny
akronymum • 5.533 • iniciálové (zkratkové) vlastní jméno
akt • 1.6 • viz jednání
akt mluvy • viz mluvní akty
aktant • 5.4214, 5.4221 • funkční pozice některého z valenčních argumentů zvl. verba; jeho abstraktní realizace, např. ve vzorech
aktionsart • 5.4123 • způsob slovesného děje, volně pojmávaná a sporná sémantická kategorie verba zahrnující kvalitu a kvantitu děje, fázi apod., většinou se překrývá s videm aj.
aktivní typ • 7.2 • jeden ze čtyř typů obsahové typologie jazyků G. A. Klimova, založený na protikladu aktivum a neaktivum (vedle typu ergativního, nominativního a třídového)
aktivum • 5.4123 • slovesný rod činný, vyjadřující predikátem různě pojatou aktivitu subjektu, kde agens je subjektem
aktualizace • 2.1, 5.58 • fyzická, textová realizace abstraktní jazykové jednotky; užití jazykových jednotek, zvl. v kombinaci, považované za nápadné či neobvyklé
aktuální členění věty • 2.21, 5.4219, 5.4213, 5.4232, 6.11, 7.3 • kontextová organizace věty, zvl. z hlediska známého a nového, resp. tématu a rématu, projevující se především ve slovosledu a intonaci
aktualnost • 2.1, 5.4123, 5.4214 • momentální platnost jazykové formy v okamžiku promluvy
akustický • 1.41, 5.32 • vztahující se k mluvené (n. poslouchané) formě a jejím aspektům
akut • čárka, viz diakritický (pravopis)

akutový • 5.342 • ostrý, stoupavý (přízvuk); melodický (ražený přízvuk) založený na prudkém zvýšení hlasu; (foném) artikulovaný ve vysoké části spektra (opak gravisového); část korelované opozice sloužící k vymezení fonému
akuzativ • 5.4121 • pád zvl. přímého objektu, sekundárně i cíle pohybu aj.; v českých mluvnicích též čtvrtý pád
alethická modalita • viz modalita
alexie • 2.42 • afázie projevující se v neschopnosti číst
algoritmus • 5.4222, 5.1 • procedura rozkládající složitou jazykovou operaci n. řešení problému do přesně vymezených a postupných formálních kroků, zvl. ve formě postupového diagramu
aliterace • 1.6, 5.4232 • opakování těžké hlásky na začátku po sobě jdoucích slov, opak rýmu
allativ • 5.4121 • pád vyjadřující povrchový cíl děje
alo- • 5.22 • „jiný“, prefix označující variantnost jazykové jednotky a neporušující její identitu
alofón • 5.32 • systémová varianta fonému
alograf • 1.53 • systémová varianta grafému, písmena
alolex • 5.52, 5.22 • systémová varianta lexému (slova)
alomorf • 5.22, 5.4112 • systémová varianta morfému
alomorfie • 5.4111, 5.4112, 5.4113, 5.55 • jev a/n. úhm alomorfů v jazyce a jeho vlastnosti, pravidla ap.
alotrop • 5.58 • jedno ze dvou n. více slov obv. podobných, mající společný původ s druhým(i)
alternace • 4.2, 4.6, 5.333, 5.343, 5.35, 5.355, 5.4111, 5.4113 • pravidelné střídání hlásek ve slově, popř. morfému aj., tj. v jeho různých podobách, při kterém se nemění jeho identita ani význam
alternanta • 5.32 • systémová varianta formy, např. alomorf
aluze, narážka • 1.6 • záměrná, avšak nepřímá a jen částečná citace textu, zpravidla i bez uvedení autora
alveodentály • 5.332 • souhlásky zubodásňové artikulované špičkou jazyka, horních předních zubů a alveol, např. *d, t, n*; sykvavky z hlediska místa tvoření, např. *s, z, š, ž*
alveolae • 5.331 • ve fonetice dásně, jeden z artikulačních orgánů
alveopalatály • 5.332 • souhlásky tvořené na předním patře a dásni
alveoláry • 5.332 • souhlásky dásňové
amnézie • 2.23 • ztráta paměti
ampersand • 1.6 • viz prostředek nejazykový grafický
anafora • 1.52, 1.6, 5.4232 • odkazování (pomocí různých prostředků) z jednoho místa textu k předešlému jinému, součást endofory
anagram • 1.6 • smysluplné slovo n. výraz se záměrně neústrojně přehozenými složkami, jehož vlastní význam je takto skrytý
anakolut • 5.4217 • chybné vybočení z konstrukce (zvl. valenční) či věty a pokračování v konstrukci jiné, přeryv
analogie • 2.22, 3.13, 3.21, 4.1, 5.12, 7.1 • proces regularizace vytváření paradigmatických (gramatických i lexikálních) forem jazyka, založený na jejich obdobě, výsledné systémové (úměrné) shodě; taková trvalá vývojová tendence projevující se jako analogické tvoření (stojí v protikladu k anomálii)
analogisté a anomalisté • 3.13, 7.1 • protikladné antické myšlenkové školy vykládající jazyk jako výsledek vývoje na základě zákonitostí, resp. obdoby, anebo náhody
analytičnost • 5.4113 • analytická povaha; diskrétní, opisná forma tvaru slova; komplexní typologická povaha založená zvl. na vyjadřování syntaktického vztahu pomocnými slovy
analýza • 2.21, 5.0, 5.31 • rozbor struktury útvaru či textu podle kritérií užití teorie v minimální (relevantní) komponenty a jejich vzájemné vztahy
analýza distribuční • 4.31 • analýza vedoucí ke stanovení pozic výskytu nižší jednotky ve vyšší, resp. v kontextu, popř. i jejich vzájemného vztahu

analýza komponentová/složková • 5.52 • analýza souboru lexémů na základě jejich rozkladu na malý počet protikladných sémantických rysů (komponentů významu)
analýza věty • 5.4211 • obv. postupný (hierarchický) rozklad věty na jednotlivé bezprostřední složky a určování jejich funkcí a vztahů, resp. závislostí, zvl. na řídicí a závislé členy
anapest • 1.6 • viz systém prozodický
anaptyxe • 5.35 • druh epenteze, vkládání zvl. nadbytečného (parazitického) vokálu do slova (kvůli usnadnění výslovnosti)
anartrie • viz dysartrie
anekdota • 1.6 • viz dialog
anglicismus • 5.58 • slovo, forma původem z angličtiny
animatum • 5.4121 • životné substantivum maskulinum
anketa • 5.11 • způsob získávání dat, hrubých potřebných informací formou předloženého dotazníku rodilým mluvčím, které se pak vyhodnocují a třídí
anomálie • 1.3, 3.13, 4.1 • proces porušování pravidelných systémových forem, které byly původně v úměrné shodě, vedoucí k nepravdělnostem; taková vývojová tendence (popř. její projev), chápána jako zdroj změn a vývoje jazyka a stojící v protikladu k analogii, se kterou je komplementární
anomální • 5.51 • projevující, odrážející anomálii; nepravdělný
anomie • 2.42 • druh afázie, neschopnost užívat proprií, (šíře:) omezená schopnost vybavovat si slova vůbec
anotace • 5.12 • viz značkování
antecedent • 5.4232 • slovo, zvl. substantivum, na které v textu po něm následující anaforický výraz odkazuje
anteponice • 5.4214 • pozice modifikátoru, závislého členu, atributu před členem řídicím, srov. preponice
antepréteritum • čas předminulý, viz plusquamperfektum
anteriorní • viz difuzní
antikadence • 5.341 • intonační schéma neuspokojivě ukončené části promluvy; závěrová stoupavá intonace
antologie • 1.6 • tematicky zaměřený výběr menších textů nebo jejich částí, pro dané téma zpravidla dobře ilustrativní, popř. reprezentativní
antonymum • 5.56 • opozitum, slovo n. výraz pojmenovávající denotát, který má ve srovnání s jiným slovem ap. opačný význam (např. *rychlý* : *pomalý*)
antropolingvistika • 1.6, 1.7, 2.3 • část lingvistiky studující vztahy jazyka a kultury etnika (překrývá se zčásti s etnolingvistikou)
antropomorfní • 5.63 • modelovaný, pojmenovaný podle člověka, zvl. součástí jeho těla
antroponomastika • 5.51 • část onomastiky zabývající se vlastními jmény osob
antroponymum • 5.533 • proprium označující osobu, popř. skupinu osob, psané obv. s velkou iniciálou
orist • 5.4123 • jednoduchý slovesný tvar minulého, obv. ukončeného času; minulý čas
apel • 1.41 • výzva, výzvovost, záměr ovlivnit posluchače; apelová/konativní funkce
apelativizace • 5.531 • přechod proprií k apelativům
apelativní • 5.531 • obecný, mající povahu obecného, tj. nepropriálního slova, zvl. substantivum
apelativum • 5.51, 5.532 • obecné jméno (zvl. substantivum) neoznačující individuální denotát
apertura • viz otevřenost
apex linguae • 5.331 • špička jazyka
API • viz IPA
apikály • 5.332 • konsonanty tvořené špičkou jazyka
apodoze • 5.4218 • klauze podmínkového souvětí vyjadřující důsledek
apokopa • 5.35 • zánik, odpadnutí, resp. nevyslovení koncové hlásky slova
apostrof • 1.6 • odsuvník, (diakritický) znak k označení vypuštěného grafému nebo skupiny grafémů, srov. *pad'*, '97

apozice • 5.4217 • přístavek, vložený větný člen mající stejnou n. podobnou referenci s jiným, a umožňující proto i své snadné vypuštění
apoziopeze • 1.6, 5.4217 • akustické či myšlenkové přerušení konstrukce či věty a odmítnutí se
Arabové o jazyku • 7.0 • arabské názory a poznání jazyka, zvl. Sibawayhi
arbitrárnost • 1.51, 3.23, 4.32 • absence příčinného vztahu mezi denotátem, resp. významem znaku a jeho formou jakožto jedna ze základních vlastností jazykového znaku; (šíře:) taková konstitutivní vlastnost jazyka
areální • viz lingvistika
argot • 1.3, 3.31 • (někdy záměrně polosrozumitelné) výrazivo, popř. i způsob jeho užívání, typické pro sociálně okrajovou skupinu (zloděje ap.)
argument • různě pojímaná role obv. nominálního výrazu v širší struktuře (zvl. valenční), větě a pod., viz aktant
archaismus • 4.1, 5.58 • lexém, popř. jiná jednotka n. její tvar plně zastaralý a nepatřící do synchronního systému
archiv lexikální • 5.11, 5.59 • archiv dokumentace úzu lexémů (excerpta) v podobě abecední listkové kartotéky
artikulace • 2.21, 2.41, 3.13, 5.331–2 • článkování; členění a modifikace vzduchového proudu artikulačními orgány při výslovnosti
artikulační orgány • 5.331 • všechny součásti hlasového aparátu, které se účastní tvorby hlásek
asibiláty • viz afrikáty
asimilace • 5.333, 5.341, 5.343, 5.35 • spodobá, akustické (kvalitativní) sblížení obv. sousedních hlásek, resp. taková poziční změna zvl. jedné hlásky pod vlivem druhé; při progresivní a. se mění následující hlásky, při regresivní hlásky předchozí
asociace • 2.2, 2.22, 4.31–2 • souvislost, sdružení, vazba jedné formy aj. s jinou, zvl. v paměti, přičemž výskyt jedné usnadní n. umožní vybavení jiné; lingvisticky jsou asociace především paradigmatické a syntagmatické povahy
aspectus • 5.4123 • viz aspekt
aspekt • 5.4123 • vid, verbální kategorie děje (obv., ne však vždy gramatická) vyjadřující, zvl. existenci slovesných vidových párů, povahu děje, především ve smyslu jeho ne/ohraničenosti
aspirace • 5.332, 5.342 • lehký příděch přidávaný k základní artikulaci některých konsonantů, srov. aspiráty
aspiráty • 5.332 • aspirované, dyšné konsonanty vyslovované s příděchem, např. *p^h*, *t^h*, *k^h*
asyndetický • 5.4218 • syntakticky spojený, avšak bez užití konjunkce, vztažného zájmena či adverbia (tj. neexplicitně), srov. syndeton
asyndeton • 5.4218 • asyndetický vztah
atelický • 5.4123 • vztahující se k ději, popř. slovesu s dějem neuzavřeným, bez jasně konce, a tedy neúplným
atemporálnost • 5.4123 • vlastnost zvl. časovaného tvaru slovesa nevyjadřovat konkrétní čas; splývá s gnómičností
atlas jazykový • 3.3, 5.58–9 • soubor map rozšířenosti jazykových jevů, zvl. nářečních, ohraničených izoglosami
atribut • 5.4113, 5.4214, 5.4219, 6.11 • větný člen sémanticky modifikující n. specifikující substantivum, syntakticky vztažený zvl. k subjektu n. objektu
atribut verbální • 5.4214 • doplněk, nejednotně chápáný větný člen s dvojitým vztahem k subjektu i predikátu, vyjadřující vlastnost n. stav jména se zřetelem k verbu ap.
augmentativum • 5.4133 • substantivum, popř. jiné slovo zveličelého významu (proti neutrálnímu významu jiného, příbuzného slova), často s negativním hodnocením
Ausdruck • 3.22 • viz funkce výrazová

autonomie • 4.31 • jeden z funkčních systémových vztahů v glosématické (typ konstelace jako korelace)

autor • 1.6 • pisatel, tvůrce textu

autoregulace v jazyce • 4.2, 3.11 • předpoklad schopnosti jazyka vývojem udržovat vnitřní rovnováhu (homeostázi) ve svém systému

autosémantický • 5.4112 • vztahující se n. patřící k autosémantikům, plnovýznamový

autosémantikon • 5.531, 5.4214 • plnovýznamové slovo jakožto nositel lexikálního významu, zvl. substantivum, adjektivum, verbum a adverbium

aversiv • 5.4121 • pád označující to, čemu je třeba se vyhnout, též evitativ

axiologie • 4.6 • nauka, popř. systém hodnot, podle nichž uživatel mj. různě hodnotí jazykové prostředky, zvl. ve stylu, srov. též evaluativnost

Bank of English • 5.12 • velký počítačový korpus současné angličtiny (r. 2000 v rozsahu přes půl miliardy slov) na univerzitě v Birminghamu, spjatý s lexikografickým podnikem Cobuild

barva • viz timbre

báseň • 1.6 • ucelený umělecký text, obv. psaný a ve verších

basilekt • 2.1 • sociolingvisticky nízká, nejméně standardní varieta jazyka, původně při vývoji kreolštiny

báze • 5.4132, 5.4222 • základ (forma), z něhož vychází transformace n. slovotvorný proces

benediktiv • 5.4123 • modus verba vyjadřující prospěch, blízký dativu

behaviorismus • 2.22, 3.11, 7.2 • psychologická škola zdůrazňující i při studiu jazyka typy lidského chování, zvl. ve smyslu reakce na stimul, a oslabení vztahu k myšlení

benefaktiv • 5.4121 • pád příjemce prospěchu vyplývajícího z děje

bezpříznakový • 1.53, 5.22, 5.23, 5.4123, 5.4125, 5.4219 • (forma) nemající příznak, obv. ve srovnání s příznakovým protějškem

bilabiály • 5.332 • obouretné, retoretné konsonanty, např. *b, p, m*

bilaterální • 4.31 • (opozice) jsoucí mezi dvěma členy paradigmatu, obv. jen jedinými, založená zpravidla na odlišnosti jen jediného rysu

bilaterálnost • 1.52 • pojetí jazykového znaku z hlediska vztahu jeho formy k významu

bilingvismus • 2.1, 2.24 • dvojjazyčnost, aktivní užívání dvou jazyků, zvl. u jednotlivce, popř. i celého společenství

binární vztahy • 4.31, 5.0, 5.1, 5.52 • paradigmatické vztahy (obv. u malých paradigmát, zvl. ve fonologii) umožňující klasifikaci jazykových jednotek (toho paradigmatu) na základě ne/přítomnosti obv. jediného (distinktivního) rysu, uplatňované nejčastěji u dvojic jednotek

binomiál • 5.54 • dvoukomponentový frazém založený na iteraci stejného (typu) komponentu

biolingvistika • 2.4 • část lingvistiky studující biologickou (genetickou) predeterminovanost vývoje jazyka, zvl. u jednotlivce

bohatství slovníku • 5.4232 • míra statisticky měřící množství různých slov v textu, zvl. poměr počtu různých slov k druhé odmocnině z počtu všech slov daného textu

bohemika, bohemikum • 1.6, 5.58 • obv. rané české vpisky (zvl. jednotlivá slova, popř. kombinace) v cizojazyčných (rukopisných) textech

bokové • 5.332 • viz laterály

Braillovo písmo • 1.42, 1.53 • slepecké písmo vynalezené francouzským učitelem Louistemem Braillem (1809–1852), které je založeno na 63 možných kombinacích 1–6 na papíře vystupujících bodů (ve třech řádcích), zjistitelných hmatem; zahrnuje i interpunkci a pár částých slov, kde např. C = " , D = " , E = " či J = " : apod.

breptavost • 5.333 • porucha mluvy projevující se jejím rychlým tempem a komolením slov

British National Corpus (Britský národní korpus) • 5.12 • reprezentativní a silami více přispěvatelů vytvořený korpus současné angličtiny v rozsahu 100 milionů slov, z čehož 10 milionů připadá na mluvený jazyk

Brocova oblast • 2.41 • část mozkové kůry vpředu a vlevo nahoře, zvl. levé hemisféry, tvořící hlavní součást tzv. jazykové zóny mozku

Brown Corpus • 5.12 • jeden z prvních korpusů vůbec vytvořený r. 1961 v Brown university o rozsahu 1 milionu slov

brusičství • 3.31 • projev jazykového purismu v podobě vydávaných brusů, příruček či seznamů údajně nesprávných a nežádoucích výrazů a doporučovaných „lepších“ náhrad problematice kvality, které měly autoritářsky ovlivnit úzus, viz purismus

bustrofédon • 1.53 • způsob psaní archaické řečtiny, kdy směr písma byl pro liché řádky zprava doleva a pro sudé řádky naopak

casus • 5.4121, 5.532, 7.1 • pád, kategorie jména vyjadřující obv. koncovkami jeho místo a vztahy ve větě

casus absolutus • 5.4214 • často bezpříznakový a bezkoncovkový pád (též nulový) s různými funkcemi, zvláště užívaný pro dopředu před větu vytčený člen, obv. ve funkci slovnědruhového tématu, viz téma

centrum • 1.3, 5.1, 5.23, 5.52 • ta část jazyka, jejíž jednotky mají vysokou frekvenci užití, jsou obv. pravidelné, bezpříznakové a jsou i základem pro odvozování dalších aj.; přechází plynule do periferie

cerebrály • 5.332 • konsonanty retroflexní, artikulované špičkou jazyka proti rozhraní tvrdého a měkkého patra, např. drávidské *l, r*

cézura • 5.333 • neobvyklá, neorganická pauza v syntagmatu, konstrukci, větě aj., srov. předěl

cíl lingvistiky • 5.0, 5.1, 5.4 • k hlavním cílům patří poznání a popis stavby jazyka obecně i u jednotlivých jazyků, a to především se zřetelem, který plní jednak pro účely komunikace, jednak ve vztahu ke kognitivní struktuře lidské mysli

cirkumflex • 1.53 • viz diakritický (pravopis)

cirkumstativum • 5.4214, 5.532 • slovo/výraz pro vyjádření okolnostního určení sémanticky pojatého děje, vlastnosti nebo jiné okolnosti, obv. fakultativní povahy; bývá jím slovnědruhově nejčastěji adverbium

citace • 1.6 • přesné uvedení úryvku textu včetně jeho autora, místa původu ap., srov. odkaz, reference

citoslovce • viz interjekce

code-switching • viz střídání kódů

comics • 1.6 • simplifikovaný text obv. zábavné povahy s převahou jednoduchých obrázků nahrazujících části textu n. zachycujících kontext

consecutio temporum • 5.4123, 5.4218 • souslednost časová/časů, posun času, resp. modu verba v klauzi v závislosti především na přítomnosti minulého času verba ve větě řídící

cyrilice • 1.53 • staroslověnské církevní písmo z 9. stol. (vzniklé z řecké majuskule); písmo východoslovanských jazyků (bulharštiny, makedonštiny a srbštiny)

čárka • 1.3, 1.53, 1.6 • interpunkční znaménko označující hranice závislé klauze uvnitř souvětí, oddělení asyndetické koordinační konstrukce aj., kterému akusticky odpovídá někdy malá pauza; viz diakritický (pravopis)

čárka dělicí • 1.6 • divis, vodorovná čárka pro označení rozděleného slova na konci řádku, viz spojovník

čas • 2.3 • viz tempus

čas a prostor • 1.6 • jednota obojího, která je v mluvené komunikaci nezbytnou podmínkou; vyjadřováno často starou latinskou zásadou *hic et nunc* („ted' a tady“)

časování • 5.412 • viz konjugace

částice • viz partikule

čeled' • 3.14, 5.4131 • úhrn slovních derivátů z téhož základu, viz rodina

Český národní korpus • 5.12 • reprezentativní korpus synchronní češtiny v rozsahu minimálně 100 milionů textových slov, též s malou složkou jazyka mluveného, češtiny diachronní ap. (adresa <http://ucnk.ff.cuni.cz>)

četnost výskytu • viz frekvence
čípek • 5.331 • uvula, jeden z artikulačních orgánů
čípkové • 5.332 • viz uvuláry
číslo • viz numerus
číslovka • viz numerale
čítanka • 1.6 • pedagogicky orientovaná antologie
článek • 1.6 • viz text – typy
člen • 2.21, 5.4122, 5.532, 7.1 • slovní druh vyjadřující in/determinaci, ne/určitost, resp. ne/určenost substantiva, někdy lišený rodově, popř. číslem ap.
člen dělivý • viz partitivní člen
členy věty • 5.4214 • viz větné členy
čtení • 2.22, 2.42 • vedle psaní základní složka gramotnosti umožňující vnímat psaný text

daktyl • 1.6 • viz systém prozodický
Darstellung • 3.22 • viz funkce referenční
dásně • 5.331 • viz alveolae
dásňové • 5.332 • viz alveoláry
data jazyková/lingvistická • 5.0, 5.11–2 • reálné a zaznamenané výskyty skutečného jazykového úzu, tj. jednotek jazyka v excerpovaných textech nebo nahrávkách, resp. v korpusu (v elektronické podobě)
dativ • 5.4121 • pád zvl. nepřímého, obv. životného objektu, popř. i směru n. cíle děje; v češtině též třetí pád
de- • 5.4132, 5.58 • prefix označující původní základ, ze kterého derivát nebo transformace vyšla
deadjektivum • 5.4132 • derivát od adjektiva, který má povahu různých slovních druhů
deadverbium • 5.4132 • derivát od adverbia mající povahu různých slovních druhů
deagentnost • 5.4123 • absence agentu ve větě, resp. jeho nevyjádřenost
dědění • 5.4123 • přenos, opakovaný výskyt téže struktury n. kategorie ap., např. argumentů valence, při transformaci či přechodu z jedné formy do jiné
defektologie • 2.24 • disciplína zabývající se studiem a odstraňováním výslovnostních defektů (vad), které jsou zvl. psychické povahy
definice významu • 5.62 • viz význam
deiktický • 5.4121, 5.4232 • vztahující se n. patřící k deixi; sloužící k fyzickému ukazování
deixe • 1.52, 1.6, 4.5, 5.4232 • ukazování mimo jazyk na objekty reality, zvl. pomocí zájmen a adverbii, exofora
děj • 5.63 • sémantická kategorie verba stojící obv. v protikladu ke stavu či jeho změně
dějství • 1.6 • viz jednání
deklarativní • viz oznamovací věta
deklarativní akt • 5.4233 • mluvní akt, kterým se navozuje, vyhláší nová situace, stav (např. demise, křest)
deklinace • 5.4111 • skloňování, flexe jmen; jev n. konkrétní případ či model pádové flexe
dekódování • 1.42, 2.21 • převod lineární (akustické n. grafické) formy komunikace (kódu) do smyslného významu, resp. smyslu, zvl. při poslechu n. čtení; jazyková vícefázová operace následující po fyzickém zachycení, vnímání, resp. přijetí komunikace
dekompozice • 5.4131 • regresivní slootovorný proces spočívající obv. ve změně kompozita v derivát
dělení slov • 1.53 • dělení příliš dlouhých slov na konci řádku a jejich pravidla
délka • 1.53, 5.332 • viz kvantita, diakritický (pravopis)
deminutivum • 4.5, 5.4131, 5.4133 • substantivum, popř. slovo jiného druhu se zdvořilým významem (proti neutrálnímu významu jiného, příbuzného slova), často s pozitivním hodnocením

demokratizace jazyka • 3.32 • tendence vývoje jazyka k tomu, aby demokraticky sloužil všem jeho uživatelům stejně, stojící obv. v protikladu jak k elitářství, tak snaze o manipulování jazyka ze strany některých uživatelů
demonstrativum • 5.532 • ukazovací zájmeno, popř. i adverbium
denominace • viz nominace
denominativum • viz desubstantivum; též: derivát od substantiva, adjektiva, pronomina či numerale
denotace • 1.52, 2.21, 5.62 • vztah znaku (formy) ke třídě objektů, který má typicky třídovou (slovníkovou) povahu
denotát • 1.52, 5.533, 5.4232 • třída objektů, objekt chápaný obecně, k němuž se jazykový znak vztahuje
dentály • 5.332 • zubné konsonanty, artikulované špičkou jazyka proti ostří horních předních zubů, např. konsonant zapisovaný v angl. *th*
dentes • 5.331 • ve fonetice (horní) zuby, jeden z artikulačních orgánů
deontická modalita • viz modalita
depalatalizace • 5.35 • opak palatalizace, hlásková změna spočívající v odstranění palatalizace z konsonantu
deponentní verbum • 5.532 • (latinské, řecké aj.) sloveso, které ztratilo své aktivní tvary a má pouze pasivní formu užívanou v aktivním významu
depreciativum • 5.58 • lexém znevažujícího významu
deprefixace • 5.4131 • derivace založená na vypouštění prefixu od slov
derivace • 1.3, 5.4112, 5.4131, 5.4222, 5.52 • morfologické tvoření slov pomocí afixace a dalších postupů, např. deprefixace; v generativní gramatice obv. sled kroků v generování věty z dané báze
derivát • 5.4131–2 • odvozenina, lexém vzniklý derivací
desambiguace • 5.1 • zásah, kterým se zruší víceznačnost, popř. homonymní povaha jazykové formy a přiřadí se jí podle kontextu platnost jednoznačná, např. při úplné lemmatizaci
desiderativ • 5.4123 • modus verba vyjadřující chtění, silné přání
desiderativní • přací, viz přací věta
designans • 1.52 • ekvivalentní název pro označující, signifiant, tj. formu znaku
designatum • 1.52 • viz deznát
deskripce • 5.0, 5.1 • vědecký, objektivní a věrný popis jazykových dat
desubstantivum • 5.4132 • derivát od substantiva, který má povahu různých slovních druhů
desufixace • 5.4131 • derivace založená na vypouštění sufixů od slov
detenze • 5.332 • uvolnění tenze, povolení artikulačního napětí
determinace • 4.31, 5.4122, 5.4217, 5.532 • syntaktický, resp. syntakticko-sémantický vztah mezi členem řídícím a závislým (různě chápaný); druh funkčního vztahu v glosématické (mezi proměnnou a konstantou); sémiotická operace vytvářející z výrazu či slova neurčitého, a tudíž nejednoznačného výraz n. slovo určité a jednoznačné, mj. užitím demonstrativa či členu; takový vztah, určitost
determinátor • 5.4214, 5.4222, 6.11 • lexém různé slovnědruhové příslušnosti (obv. člen, demonstrativum, popř. i adjektivum aj.), který v kombinaci zvl. se substantivem vymezuje jeho platnost a význam
determinovanost • 5.4123 • určenost, resp. určitelnost některých sloves co do druhu pohybu a jeho cíle (v rámci jeho vidu); stojí v protikladu k indeterminovaným slovesům, která toto neumožňují (srov. *letět – létat*, tj. někam – obecně)
deverbativum • 5.4132 • derivát od verba mající povahu různých slovních druhů
deznace • 1.52 • označování, vztah přiřazení znakové formy k významu
deznát • 1.52 • ekvivalentní název pro označované, signifié, tj. pojmový protějšek (hodnotu) formy znaku; řídce též význam ve smyslu myšlenkového zobrazení objektu
diagramy Vennovy • viz Vennovy diagramy

diachronie • 3.1, 3.12, 4.1, 5.2, 5.51, 7.3 • úhrn všech minulých (popř. vývojově i budoucích) jazykových stavů kromě současného; historie jazyka studující jednotlivé jazykové stavy, jejich změny a vývojové tendence

diachronie v synchronii • 5.58 • jev a zřetel věnovaný při synchronním studiu jazyka oběma typickým jevům a projevům diachronie, tj. archaismům a neologismům

diakritický (pravopis) • 1.53 • (pravopis) užívající diakritických znamének, tj. různých dodatečných znaků psaných vůči písmenu dole, nahoře nebo i dovnitř něj, zvl. čárky (též akut: obv. délka, čes. *á*), vodorovné čárky nad písmenem (též makron: obv. délka, lat. *ā*), obrácené čárky (též gravis: obv. otevřenost, fr. *è*), popř. čárky dole či obrácené cédille (: nosovost, pol. *ą*), háčku (též karon: obv. „měkkost/palatálnost“, čes. *č*), cédille (: změna výslovnosti konsonantu, fr. *ç*, jinde ale i *ç* aj.), cirkumflexu (: otevřenost a délka, popř. některý tón, fr. *ê, â*), vlnovky (též tilda: obv. „měkkost“, špaň. *ñ*), popř. i kroužku (: délka, popř. i změna kvality, čes. *ů*, švéd. *å*), diereze (: otevřenost n. zachování kvality aj., *ä, ë*, též trema), „proškrtnutí“ (: změna kvality, dán. *ø*), tečka vespod a další, srov. však i pol. *ł* aj.

diakritika • 1. 53, 1.6 • viz diakritický pravopis

dialekt • 1.3, 2.1, 3.3, 7.2 • nářečí, lokálně omezená varieta jazyka s úhrnem rysů odlišných od dialektu jiného či jazyka spisovného

dialekt sociální • viz sociolekt

dialektologie • 2.1, 3.3 • nauka o dialektech

dialog • 1.6, 2.1 • rozhovor, mluvená interaktivní komunikace dvou partnerů různého druhu, avšak zpravidla se společným tématem, která může zahrnovat otázky a odpovědi, výroky a repliky či komentáře k nim, návrhy a jejich ne/přijetí; proti neutrální otázce a odpovědi je **výrok** svou povahou obv. závažnější, popř. i formálnější či nápadnější, a **replika** je k němu analogickou odpovědí, např. v odborné diskuzi (odborně však v každém dialogu), zatímco **komentář** je k němu buď jen pouhou dílčí poznámkou, nebo rozvedením, vysvětlením něčeho; **návrh** je obv. formální výrok vůči partnerovi, k němuž reakcí, např. při řešení problému nebo obchodním rozhovoru, je jeho **ne/přijetí**; zvláštní zábavnou formou dialogu je **vtip** (obv. žertovný n. zesměšňující, často jen situační), kterému se často odpověď nedostává, vtipu podobná **anekdota** (s překvapivou pointou navíc) a **hádanka** (obv. mikropříběh či malý, ale nejasný popis), která bývá uvozena obecnou otázkou a na kterou často v hádance zakódovanou odpověď musí posluchači sdělit sám mluvčí/vypravěč, viz **těž** otázka, odpověď, konverzace, princip kooperace

diateze • 5.4123 • vztah mezi sémantickými participanty věty a syntaktickými funkcemi, zvl. subjektem a objektem, vyjadřovaný především slovesným rodem a zahrnující ne/vyjádření agentu

dierém • viz předěl

diereze • též umlaut, viz diakritický (pravopis)

diferenčnost • 1.51 • vlastnost jazykového znaku spočívající v tom, že je vymezen protiklady, diferencemi vůči jiným

diftong • 5.332 • dvojhlaska, foném složený ze dvou vokálů (obv. zčásti redukováných), vyskytující se v těže slabice; podle přítomnosti přízvuku na prvním fonému jde o d. klesavý, nebo stoupavý, je-li přízvuk na druhém vokálu; srov. čes. *ou* (stoupavý)

diftongizace • 5.332 • změna jednoduchého vokálu v diftong

difuzní • 5.342 • distinktivní fonologický rys označující artikulační a akustický zadní závěr (jako např. u zavřených vokálů a předních konsonantů); stojí v protikladu ke kompaktnímu, též anteriornímu

diglosie • 3.3 • existence dvou jazyků, obv. úzce příbuzných, na jediném národním území, zvl. spisovných n. nářečí a spisovného

digraf • 1.53 • grafická spřežka složená ze dvou grafémů fungujících jako jediný znak

dikce • 1.6, 5.333 • charakteristický způsob výslovnosti jedince; širěji i charakteristický a účinný způsob vyjadřování, především ve volbě slov

díl • 1.6 • část většího psaného textu, např. románu

direktivní akt • 5.4233 • mluvní akt, jímž je posluchač mluvcem vědomě ovlivňován (např. prosba, rozkaz)

disciplíny lingvistické • 5.2, 5.21 • podobory lingvistiky vlastní nebo aplikované se svou vlastní problematikou

disimilace • 5.35 • akustické, resp. formální rozrušení dvou původně stejných nebo podobných hlásek, zvl. sousedních

disjunkce • 4.42, 5.421 • logický a sémantický vztah vylučovací dvojího typu vyjádřený spojkou *nebo* či synonymy; při disjunkci exkluzivní (*bud'anebo*) platí jen jediná možnost, propozice; při „slabší“ d. inkluzivní (*nebo*) platí buď jen jedna možnost, resp. propozice, nebo obě

disjunkt(ivní) souvětí • 5.4218 • koordinační souvětí s vylučovacím vztahem mezi větami

diskontinuální morfém • viz morfém diskontinuální

diskrétnost • 1.51, 3.23 • existence pevně a jasně vymezené, ohraničené formy jazykového znaku, obecněji taková vlastnost celého jazyka

diskurz • 1.6, 5.423, 5.4231 • text chápaný jako jednotka mluvy, textu, obv. větší než věta

diskuze • 1.6, 2.1 • obv. formální a často řízený dialog na odborné n. jinak specializované a obv. i závažné téma

dislokace • 5.4219 • druh topikalizace větného členu, tj. v jazyku s pevným slovosledem takové vyčlenění některého větného členu před větou, které je s ním korelováno pomocí zájmena, takže se tatáž skutečnost tak pojmenovává dvakrát

dispozice uživatele • 1.52 • Peircův termín pro interpretans, tj. reakci interpretanta (uživatele) na vnímaný znak n. jeho schopnost něco jako znak vnímat, to co znak pro interpreta interpretuje

distance postoje • 2.1 • odstup, jeden ze sociálních postojů partnerů při komunikaci; vlastní odstup lze vyjádřit jako pravidlo *Nevnucuj se*, uctivost jako pravidlo *Nech na výběr* a družnost pravidlem *Bud přátelský*, srov. proxémika

distinktivní rys • 4.32, 5.342 • vlastnost fonému odlišující ho, obv. spolu s dalšími, od jiného fonému, a umožňující tudíž od sebe odlišit významově i slova a tvary

distribuce • 4.31, 4.42, 5.342 • úhrn pozic výskytů prvku, jednotky aj. (včetně jejich okolí)

distributiv • 5.4121 • řidší pád vyjadřující distributivnost („po kolika“)

distributiva • 5.532 • číslovky podílné, viz numerale

distributivní • 5.53 • podílný, viz numerale, vid

distributivnost • 5.4123, 5.4131 • podílnost, vlastnost jednoho druhu číslovek; jeden ze subtypů dokonavého vidu označující, že děj se uskutečňuje, probíhá opakovaně po všech relevantních částech

distributivum • 5.4123, 5.532 • distributivní verbum, dokonavé podílné sloveso vyjadřující postupné zasažení všech objektů, popř. i subjektů (např. *pozavírat, pomřít*); číslovka distributivní, podílná, vyjadřující postupnost, dávkovost ap. určeného množství (např. *po třech*)

divergence • 3.12 • vývoj jazyků (řidčeji i forem) štěpením jednoho jazyka ve dva/více, svědčící o vzájemném vzdalování v některé oblasti

divis • viz čárka dělicí

dlouhý • 5.332 • (vokál) vyslovovaný výrazně déle, s větší délkou než krátký

doba těžká/dlouhá a lehká • 1.6 • viz systém prozodický

dokonavý • viz perfektivum

doplňek • viz atribut verbální

dorsum linguae • 5.331 • ve fonetice hřbet jazyka, jeden z artikulačních orgánů

dorzály • 5.332 • konsonanty tvořené mj. hřbetem jazyka

DOS • 5.1 • viz systém operační

doslovný (význam, překlad) • 3.12, 5.62 • vyjadřující přímo výchozí formu (podle jejích komponentů) nebo jazyk

dotazník • 5.11 • viz anketa
drama • 1.6 • divadelní žánr a text, zpravidla vážného obsahu, složený z dialogů a monologů, který může být i veršovaný; drama se tradičně skládá z jednání (dějství, aktů) a ty z menších výstupů (scén)
drsný • 5.342 • (foném) založený na větší intenzitě šumu; část korelativní opozice sloužící spolu s jinými k vymezení fonému
druhy slov • 5.532, 7.1 • základní kategorie jazyka členící jeho lexikon do několika obecných tříd zvl. na základě společných funkcí a typů významu
družnost • 2.1 • viz distance postoje
duál • 5.4121 • číslo dvojné, subkategorie čísla lišící párovost osob, věcí aj.
dualita/duálnost • 1.51, 3.23 • vlastnost jazykového znaku daná dvojí artikulací jazyka; (šířeji:) takto pojatá konstitutivní vlastnost jazyka; srov. dvojí artikulace jazyka
dubbing, dabing • 1.6 • přemluvení mluveného (orálního) textu z jednoho jazyka do druhého, obv. u filmu
dubitativ • 5.4123 • viz narrativ
dubleta • 5.55 • dvojtvar, obv. jen stylová lexikální varianta z páru, někdy daná i kolísáním ortografie
durativum • 5.4124 • sloveso trvací, označující děj probíhající souvisle
důraz • 2.21, 5.341 • emfáze, tj. zesílení, popř. i tónové zvýraznění výslovnosti slova n. slabiky pro jejich důležitost, zvl. takové zesílení jádra výpovědi v neobvyklé pozici
dutina • 5.332 • jedna ze součástí artikulace, artikulační orgán anatomicky vytvářený volným prostorem, zvl. ústní, nosní, nadhrtanová, hrdelní
dvojhlaska • viz diftong
dvojí artikulace jazyka • 1.51, 1.53, 5.21 • dvě úrovně struktury jazyka, z nichž první (= 1. artikulace) připouští rozklad, členění mluvy do významových jednotek (morfémů, slov aj.), ale druhá (= 2. artikulace), spočívající v dalším rozkladu na nepočtené fonémy, a tedy neznaky, už nikoliv
dvojjazyčnost • viz bilingvismus
dvojtečka • 1.6, 5.32 • interpunkční signál začátku přímé řeči, popř. důsledku, implikace něčeho, co plyne z předchozího textu
dvojnásobný • 1.51, 4.42 • mající momentálně v textu dva, popř. i více významů, a jsoucí tudíž nejasný (týká se lexikonu i syntaxe)
dynamický • viz přízvuk
dysartrie • 5.333 • neschopnost artikulovat (nervová porucha); silnější verze se někdy nazývá anartrie
dysfemismus • 5.58 • slovo n. výraz drsnější, hrubší povahy a stylu, užitý úmyslně místo neutrálního
dysfonie • 5.333 • hlasová porucha různého druhu, zvl. selhání hlasu projevující se v neschopnosti tvořit hlas
dyslalie • 5.333 • patlavost, neschopnost správné výslovnosti hlásek
dysrytmie • 5.333 • neschopnost zachovávat při mluvení běžnou intonaci a rytmus

editor (textový) • 5.12 • počítačový program k psaní textů a manipulaci s nimi, např. Word, WordPerfect, T602 aj.
E-jazyk • 4.2 • Chomského externalizovaný jazyk, tj. úhrn vět, které jsou skrze znalost systému srozumitelné bez ohledu na schopnosti mysli, srov. I-jazyk
ejektivy • 5.342, 5.332 • konsonanty vyslovované s uvolněným závěru hlasivek (explozivní i frikativní), tj. s malým rázem (jejich protějškem jsou implozivy)
eclipse • 5.333 • (v irštině) komplexní textová a gramaticky funkční změna řady neznělých konsonantů ve znělé (*p, t, k, f* → *b, d, g, v*) a znělých konsonantů v nazální (*b, d, g* → *m, n, ng*); v písmu se znamená zachováním původního konsonantu a předepsáním znaku eclipse před něj, tedy *bp, dt, gc, bhf, mb, nd, ng*
ekonomie jazyková • 1.53, 1.6, 2.1, 3.21, 3.32, 4.2, 5.0, 5.4123, 5.4131, 5.52, 5.57 • tendence ke zjednodušování a zkracování, kterou projevuje jazykový systém v různých oblastech sebe i textů

ekonomičnost • viz ekonomie jazyková
ekvativ • 5.4126 • zvláštní stupeň existující vedle tří stupňů při gradaci adjektiv a adverbii užívaný k vyjádření stejného stupně platnosti
ekvativní věta • 5.4212 • věta vyjadřující identitu subjektového a predikátového jména, obv. za pomoci sponového verba
ekvipolentní • 4.31 • opozice mezi obv. dvěma členy paradigmatu, který není ani privativní, ani graduální, tj. liší se více rysy, přičemž oba členy páru jsou logicky ekvivalentní, ale daný složený protiklad není izolovaný
ekvivalence • 4.31, 6.2 • vztah rovnocennosti, stejné platnosti slov, výrazů ap. při překladu n. při záměně členů téhož paradigmatu, šíře i takový vztah mezi povahou gramatik
ekvivalent • 3.12, 6.2 • slovo n. výraz druhého jazyka odpovídající v přeloženém textu n. překladovém slovníku slovu n. výrazu v jazyce prvním, zvl. po stránce významové a funkční
elativ • 5.4121, 5.4126 • pád vnitřního východiska pohybu, děje; zvlášť vysoký stupeň platnosti adjektiva n. adverbia, stojící mimo stupňování a užívající zvl. forem komparativu, popř. i superlativu absolutně, mimo rámec srovnávání
elicitace • 2.22, 5.0 • metoda získávání výběrových jazykových dat od informantů, zvl. v podobě jejich reakcí na podnět, otázku apod.
elipsa • 1.6, 5.4222, 5.4231 • nevyjádření, resp. vypuštění části struktury, zvl. slova n. věty ap., v kontextu očekávaných a z něj vyrozumívaných
elize • 5.35 • kontextové vypouštění, vypuštění, zvl. hlásky n. slabiky
-émický • 4.2, 5.22 • sufix adjektiv označujících vlastnosti funkčních, abstraktních systémových jednotek jazyka
emfáze • 5.341 • totéž co přízvuk větný, tj. zesilování výraznosti projevu užitím zvukového důrazu, zvl. v zapojené intenzitě, délce a výšce
emfatický • 5.332 • důrazový, mající větný přízvuk; viz faryngály
emitor • 1.2, 1.41, 1.6, 3.23 • vysílatel, původce či sdělovatel jazykového sdělení a obsahu komunikace, tj. mluvčí n. pisatel
emocionálnost, emocionalita • 1.6, 1.7, 5.58, 5.62 • citovost, srov. význam afektivní
endocentrický • 5.4216 • (konstrukce) mající funkci, resp. distribuci celku stejnou s funkcí, distribucí jednoho (= hlavního, řídicího) komponentu; patří sem konstrukce subordináční, popř. i koordináční
endofora • 5.4232 • textová deixe, reference, resp. vztah odkazování (a tím i koheze) mezi různými místy textu (anafora a katafora)
energikus • 5.4123 • řídký modus verba vyjadřující emocionální ujištění, resp. přesvědčení, že něco určitě nastane
engram • 2.32, 4.31 • trvalá fyzická paměťová stopa v mozku, kterou lze po stimulaci si vybavit, tj. vzpomenout si
enklitikon • 5.4219, 5.532 • příklonka, nepřízvučné slovo n. jeho tvar tvořící s přízvučným předchozím slovem jeden přízvukový celek (takt)
enklize • 5.4219 • příklonění, připojení se enklitika k předcházejícímu přízvučnému slovu
entita • 5.532 • sémantická kategorie substantiva zahrnující zvl. osoby, živočichy, věci konkrétní i abstraktní; též substance
entropie • 4.2 • funkce vystihující stav a vývoj systému, resp. stupeň jeho neurčitosti, neuspořádanosti; naznačuje mj. tendenci přecházet od uspořádaného, ale nepravděpodobného stavu ke stavu neuspořádanému, avšak pravděpodobnému (maximum entropie je u stavu nejpravděpodobnějšího)
enunciační • viz oznamovací věta
epenteze • 5.35 • vkládání, vsouvání hlásek do slova, zvl. proteze a anaptyxe
epicenum • 5.4121 • obourodé slovo, které nerozlišuje přirozené pohlaví a vyjadřuje obojí

epigrafie • 1.53 • historická disciplína zabývající se studiem starých nápisů, zvl. vymřelých jazyků, vytesaných do kamene, keramiky ap., srov. užší petroglýf

epistemická modalita • viz modalita epistemická

epiteton • 5.4214 • obvyklý přívlastek někoho n. něčeho, často básnické povahy

eponymium • 5.533 • vlastní jméno osoby, po které je nazván výrobek, místo ap.

ergativ • 4.4121, 5.4212 • pád subjektu tranzitivních verb v jazyku ergativního typu, srov. absolutiv

esej • 1.6 • viz text – typy

esperanto • 1.2, 3.14 • nejrozšířenější umělý mezinárodní jazyk, vytvořený L. Zamenhoffem

essiv • 5.4121 • pád existence něčeho někde n. momentální funkce, role někoho ap.

-etický • 4.2, 5.22 • sufix adjektiv označujících vlastnosti fyzických, konkrétních variantních jednotek textu

etický dativ • 4.5 • dativní forma a užití zvl. osobního zájmena (obv. 1. n. 2. osoby) s pragmatickou funkcí kontaktu a osobního zaujetí: *Ty seš mi ale blázen!*

etiketa společenská • 1.6, 5.4213 • soubor konvencí společenského chování, zčásti v některých oblastech kodifikovaný (např. titulatura v diplomacii), jehož jazykové koreláty jsou výrazné zvl. v otázkách zdvořilosti, v typech oslovení, otázky, odpovědi ap., srov. i honorifika

etnolingvistika • 2.3 • část lingvistiky studující vztahy jazyka a etnik, zvl. z hlediska jejich projevů v jazykovém chování (překrývá se zčásti s antropolingvistikou)

Ethnologue • 3.14 • mezinárodní databanka jazyků (adresa www.sil.org/ethnologue)

etymologie • 5.51, 5.58 • část lingvistiky zabývající se původem slov a pojmenování a jejich významu

etymologie lidová • 5.58 • nesprávné, historicky neoprávněné vztahování slov k sobě jakožto příbuzných, a to na základě jen vnější podobnosti a falešné analogie

eufemismus • 5.58 • slovo n. výraz označující nepříjemný n. nežádoucí fakt, denotát zjemňujícím n. vylepšujícím způsobem a měrou, a to namísto označení přímého a hrubého n. jen nepříjemného ap.

eufonie • 5.32, 5.58 • libozvuk, libozvučnost, zvukové nahromadění hlásek považované za příjemné či estetické

Eurodicautom • 5.51 • Evropský automatický slovník (European Automatic Dictionary), computerová databanka zahrnující užívanou terminologii všech úředních jazyků Evropské unie (se vzájemnými ekvivalenty, kontextovými ilustracemi ap., adresa www.eurodic.ip.lu)

européismus • 5.51 • lexém užívaný víceméně v celém evropském okruhu

Eva, pramáti • 3.14 • předpokládaná předchůdkyně, z jejíhož jazyka se před cca 200 000 lety v Africe štěpením začaly vyvíjet další (prajazyky a) jazyky; tento pohled podporují ověřená genetická srovnání DNA

evaluace • 1.6, 1.7, 2.21, 4.5, 5.532, 5.57 • hodnocení, hodnotící postoj jako (pragmatická) složka funkce n. významu, obv. vedle kognitivní

evaluativní afix • 5.4131 • afix, zvl. deminutivní či augmentativní aj., vyjadřující pragmatický aspekt hodnocení, hodnotící postoj; též afektivní afix

evitativ • viz aversiv

evropeismus • 5.58 • lexém, popř. jiná forma společná většině evropských jazyků

excerpta, excerptum • 5.11 • obv. systematické výpisky výskytů studovaného jevu, formy apod. (spolu s kontextem, informací o zdroji apod.) na kartičky, které vytvářejí jako celek kartotéku

exhortativ • 5.4123 • modus verba podobný imperativu vyjadřující zdvořilou výzvu, též hortativ, exklamativ

existenční věta • 5.4212 • typ věty vyjadřující obecnou existenci, výskyt něčeho, zvl. za užití slovesa *být* ap.

exklamativ • 5.4123 • viz exhortativ

exklamativní • zvolací, viz zvolací věta

exkluzivní plurál • 5.4121 • forma 1. osoby plurálu jmen v některých jazycích vyjadřující, že posluchač v něm není zahrnutý

exocentrický • 5.4216 • (konstrukce) mající funkci, resp. distribuci celku, která se nerovná funkci, distribuci žádného z komponentů, např. konstrukce subjekt–predikát

exofora • 5.4232 • mimojazyková, situační deixis založená na ukazování ven z jazyka

expletivum • viz výrazy výplňkové

explicit • 1.6 • označení konce starých rukopisných tisků (lat. „skonává se“)

explicitní • 1.521, 5.0, 5.4114, 5.52 • (výslovně, formou přímo) vyjádřený

exploziv • 5.332 • závěrové konsonanty ražené, artikulované s užitím závěru, srov. okluzivy, alveoláry, bilabiály, labiodentály, palatály, veláry, nosovky, mlaskavky aj.

exponentnost • 5.21 • vztah korespondence zvl. mezi jednotkami nižší a vyšší úrovně, založený na pojetí komponentů jako exponentů

expresivita • 5.58, 5.62 • pragmatická složka významu lexému n. jeho výskytu, popř. i jiných jednotek, daná jako různě silný projev afektivního a volního vztahu mluvčího n. užitím, které na pozadí syntagmatické kombinace tohoto lexému s jinými v kontextu se chápe jako neobvyklé, resp. vybočující z očekávané formy; překrývá se s emocionálností, afektivním a konotativním významem, viz funkce

expresivní akt • 5.4233 • mluvní akt, jímž se vyjadřuje postoj n. pocit mluvčího (např. omluva, přivítání)

extenze • 1.52, 5.55 • třída entit (objektů), o kterých lze slovo n. výraz správně užít; srov. distribuce

extralingvistický • viz mimojazykový

ezáfet • 5.4122, 5.4214, 5.532 • sufixální konstrukce, popř. její sufix připojovaný k substantivu, který vyjadřuje (např. v semit. a íránských jazycích), že následující slovo (determinátor) je jeho atributem

faktitivum • 5.4132 • verbum s obecným významem „dělat něco/někoho nějakým“, obv. deadjektivní

fakultativnost • viz obligatornost

familiární • 5.58 • vyjadřující důvěrný, neformální vztah n. přístup k posluchači

faryngály • 5.332 • nosohltanové konsonanty, hrdelní konsonanty, např. arab. *H*, viz guturály, též emfatické konsonanty

fatický • viz funkce fatická

faux amis • viz paronomazie

fáze vývoje jazyka • 3.11 • v ontogenezi jazyka u jednotlivce časově a jazykově identifikovatelné fáze, které zahrnují obv. fázi předjazykovou (též křik a broukání), holofrasticou (8.–18. měsíc), elementárních vět (též: telegrafickou fází, 18.–24. měsíc), vlastní jazykovou (2./3.–13./15. rok) a fázi postpubertální

fejeton • 1.6 • viz text – typy

femininum • 5.4121 • ženský rod jmen; substantivum n. jiné jméno ženského rodu

figura • 1.51, 1.6, 5.21 • foném chápaný sémioticky jako komponent jazykového znaku, ne však jako znak; ve stylistice různé syntagmaticko-paradigmatické lexikálně-morfologické modifikace výrazu chápané jako výrazné vědomé odchylky od běžné normy výrazu, obecně jen špatně definovatelné; patří k nim např. hyperbola (důrazné přehánění, nadsázka), litotes (dva zápory označující klad), přirovnání (příměr, opisný výraz založený na podobnosti), oxymóron (zdánlivě kontradiktorická kombinace, blízké logickému *contradictio in adiecto*), katachreze (zkřížená metafora) aj., šířeji se sem však někdy řadí i obecné principy významových posunů a jejich prostředky, někdy zvané trópy

filologie • 7.1 • starší název pro spojené studium jazyka s literaturou, resp. kulturou, orientované obv. historicky

finála • 1.53 • koncové písmeno n. hláska slova, kořenu ap.

finální • 5.4218 • koncový; účelový

finitní • 5.4123 • viz verbum finitum

finitum (verbum) • 4.123, 5.4125, 5.4214 • aktuální, resp. aktualizovaný konkrétní textový tvar slovesa realizující většinu predikačních kategorií, zvl. osobu a čas

flektivní • 5.4132, 5.4218, 5.4219, 5.52 • ohýbaný, časovaný n. skloňovaný; mající flexi; patřící k flektivnímu typu jazyka, viz též flexe

flektivnost • 6.11 • flektivní povaha; existence flexe

flexe • 1.3, 4.1, 5.0, 5.412, 5.4121–6, 5.532, 6.11 • časování a/n. skloňování, ohýbání (sloves a/n. jmen); vyjadřování syntaktických vztahů, gramatických kategorií (času, modu, větných členů aj.), popř. i lokálních vztahů, zvl. koncovkami, popř. prefixy slova; typologicky charakteristický rys jazyků flektivního a aglutinačního typu

flexivní • viz flektivní

fón • 1.53, 5.31, 5.32, 5.331 • nejmenší distinktivní zvukový segment proudu mluvy jakožto konkrétní a individuální fyzická realizace fonému

fonace • 5.332 • tvorba, vydávání hlasu n. tónu, popř. jiných zvuků (zvl. v hrtanu)

foném • 1.3, 1.41, 1.51, 1.53, 5.22, 5.31, 5.32, 5.34, 5.341–3 • minimální funkční (abstraktní) jednotka jazykového systému schopná rozlišit význam slova

foném – distinktivní rysy • 5.342 • na opozicích založené rysy, jejichž individuální úhrny charakterizují jednotlivé fonémy a odlišují je od jiných

foném suprasegmentální • 5.341 • foném, resp. vokální aspekt širšího jednoho n. více segmentů promluvy, zvl. intonace, přízvuk a tón

fonémika • 5.31 • fonologická, fonémová analýza; fonologie

fonetika • 5.3, 5.31, 5.32, 5.33 • disciplína zkoumající zvukovou stránku jazyka (artikulační, akustickou, percepční aj.)

foniatrie • 5.333 • disciplína zabývající se léčením patologických rysů mluvení a mluvních orgánů

fonogram • 1.53 • obecně pojatý grafický znak, zvl. z hlediska vztahu k jím zaznamenávanému zvuku, hlásce

fonologie • 1.3, 5.3, 5.31, 5.34, 5.32, 6.11, 7.3 • disciplína zkoumající systém a funkce zvukových prostředků jazyka

fonotaktika • 5.343 • kombinatorika fonémů z hlediska pravidel, pozic a omezení jejich výskytu

font • 1.6 • znaková sada, typy písma (písmen i nepísmen) pro tisk, zvl. počítačový, která se liší velikostí, tvarem ap.

forma • 1.52, 3.21, 4.31, 5.32, 5.4112, 5.4113, 5.52, 5.61 • část jazykového znaku (orální, resp. fonická n. grafická), resp. jednotky obecně n. její individuální výskyt v textu, též tvar; abstraktní strukturální organizace jazyka n. úhm jeho realizace na různých rovinách; stojí v různých přístupech v protikladu zvl. k významu, funkci či substanci

forma kánonická • viz kánonický

forma a funkce • 5.32, 5.4114 • dvě stránky jazykového znaku z hlediska využití, jejichž vztah je ne/jednoznačný, syntetický/analytický, popř. z hlediska rozdílu langue-parole v různém smyslu systémový, avšak s různou textovou distribucí (rozdíly se pak projevují zvl. jako jednotky -émické a -etické)

formalismus • 5.4 • přístup k popisu jazyka užívající formálních, tj. matematických a logických pojmů a prostředků

formální • 2.1, 2.5, 4.31–2, 5.22, 5.4, 5.4132 • sloužící k vyjádření obsahu n. významu, týkající se formy jazykového znaku v protikladu k jeho významu; týkající se realizace jazykové struktury (viz jednotka etická); (pravidlo) týkající se explicitního a exaktního vyjádření; (styl, registr, situace) mající či zdůrazňující obvyklou formu, obv. výrazně neosobní

formant • 5.4132 • jednoduchý n. morfematicky složený afix; některý z vyšších (nadhrtanových) tónů jako projev zesílení

formulace • 2.21 • individuální slovní vyjádření myšlenky

formule • 1.6, 2.1 • zvykový n. úředně daný výraz n. stereotypní formulace různé délky sloužící některému z formálních cílů, zvl. k projevu zdvořilosti (pozdravy, kondolence, různé rituály aj.) n. k realizaci některého mluvního aktu (svatební, zatýkácí aj.)

formy infinitivní • 5.4124 • tvary slovesa, doplňkové k finitním, které nerealizují predikační kategorie, zvl. infinitivy a participia

Frantext • 5.12 • rozsáhlý korpus francouzské literární tvorby

fráze • 1.3, 4.31, 5.4211, 5.4215, 5.4222 • obv. konstrukce, skupina či kombinace lexikálních forem tvořící vyšší celek v rámci věty v generativní gramatice (ne však spojení subjektu s predikátem), obv. ekvivalentní některému slovnímu druhu (existuje však i fráze o jediné složce); ustálený konverzační obrat (podobu kolokace či věty), někdy chápaný jako poněkud otřelý

fráze – stavba • 5.4215 • pravidla, komponenty a struktura fráze

frazém • 1.6, 1.7, 4.31, 5.32, 5.54, 5.4131, 5.57 • kombinace prvků (zvl. forem lexémů) různé funkce a typu, z nichž aspoň jeden je z hlediska ostatních členem extrémně omezeného a uzavřeného paradigmatu; funkční a formální jednotka frazeologie

frazeologie • 5.51, 5.532, 5.54, 5.57 • disciplína studující frazémy, resp. idiomy; oblast n. soubor frazémů

frazování • 5.333 • členění věty na větné úseky pauzami, melodií a rozložením přízvuků a důrazů; srov. kólon

frekvence • 1.3, 5.1, 5.23, 5.342, 5.52, 5.55 • četnost zvl. výskytů, resp. užití jednotky v textu, četnost používání; kmitočet

frekventativum • 5.4123 • opakovací sloveso, zvl. s významem uzuálně se opakujícího děje

frikativy • 5.332 • úžinové konsonanty vznikající třením v úžině, zvl. laryngály, palatály, labiodentály, velary, alveolary a vibranty

frikce • 5.332 • po stránce akustického dojmu úžina jako způsob artikulace stojící v protikladu k závěru, tření

funkce • 3.22, 4.2, 4.31, 5.0, 5.2, 5.32, 5.4113, 5.532, 5.58, 7.2 • vztah mezi jazykovou formou (jednotkou) a vyšší strukturou (jednotkou), do níž vstupuje, n. vztah mezi jazykovou formou (jednotkou) a mimojazykovou situací

funkce apelová • viz funkce konativní

funkce delimitativní • 5.341 • funkce sloužící k signalizaci hranice mezi dvěma jednotkami, zvl. delimitativní funkce přízvuku slova

funkce direktivní • viz funkce konativní

funkce distinktivní • 4.31, 5.32 • funkce fonémů chápaná jako schopnost rozlišovat význam podobných slov, která je založená na fonologickém rysu n. jejich svazku

funkce dorozumívací • 3.22 • funkce jazyka jako nástroje komunikace, dorozumění, totéž co funkce komunikativní

funkce emotivní • viz funkce expresivní

funkce estetická • 3.22 • funkce jazyka chápaná jako schopnost vyvolávat estetický dojem

funkce expresivní/emotivní • 1.41, 1.7, 3.22 • komunikativní funkce, kterou mluvčí vyjadřuje zvl. své postoje a emoce; též: funkce výrazová

funkce externí • 3.22 • funkce jazykového prostředku, formy v širší struktuře

funkce fatická/kontaktivní • 1.41, 1.7, 3.22 • komunikativní funkce, kterou se udržuje n. modifikuje kontakt mluvčího a posluchače, resp. jejich pozornost, vyladěnost ap.

funkce ideační • 3.22 • funkce sémantické povahy umožňující organizaci kognitivního aspektu zkušenosti ze světa a její vyjádření jazykem (Halliday)

funkce interní • 3.22 • funkce, schopnost jazykového prostředku mít význam

funkce interpersonální • 3.22 • funkce naznačující, budující a udržující (skrze jazyk) společné vztahy mezi mluvčím a posluchačem, např. v oslovení (Halliday)

funkce jazyka • 3.0, 3.2, 3.22 • soubor funkcí všech druhů, zvl. funkcí komunikativních, nominativních, strukturálních, mentálních, sociálních a estetických

funkce kognitivní • viz funkce mentální

funkce komunikativní • 1.41, 1.6, 3.22, 4.6 • funkce různého druhu mezi mluvčím a posluchačem a dalšími faktory komunikace, které se uplatňují při jazykovém styku a v jeho promluvách; někdy totéž co funkce strukturní (viz)

funkce konativní/apelová • 1.41, 1.6, 1.7, 3.22 • komunikativní funkce, kterou mluvčí uplatňuje svůj záměr ovlivnit posluchače, přimět ho k vykonání něčeho ap.

funkce lexikálních jednotek • 5.58 • primárně funkce nominativní a strukturní

funkce mentální • 3.22 • funkce jazyka (též: kognitivní funkce) uplatňovaná tehdy, je-li užíván jako nástroj myšlení a prostředek jeho organizace

funkce metajazyková • 1.41, 3.22 • komunikativní funkce, kterou mluvčí převádí, soustřeďuje pozornost posluchače na vlastní formu jazyka, zvl. při jeho rozboru, opravě ap., a kterou se tímto z jazyka stává nástroj, metajazyk

funkce nominativní • 3.22, 4.6, 5.58 • funkce jazykových jednotek, resp. znaků vztahovat se k denotátům, tj. pojmenovávat, označovat

funkce poetická • 1.41, 3.22 • komunikativní funkce, kterou se v promluvě klade důraz na její obsah či formu (nejen ovšem poetickou)

funkce pojmenovací • viz funkce nominativní

funkce referenční • 1.41, 1.6, 3.22 • komunikativní funkce (indexální povahy), kterou se jednotlivé části promluvy vztahují k mimojazykovému i vnitrojazykovému časoprostorovému rámci a objektům své reference, jde v ní tedy primárně o vztah k obsahu promluvy, též f. znázornění, Darstellung (Bühler)

funkce reprezentativní • 1.3, 2.1 • veřejné a formální funkce jazyka, zvl. jeho (spisovného) standardu, často s důrazem na jeho prestižní povahu

funkce sociální • 3.22 • funkce jazyka uplatňovaná tehdy, když se užívá, popř. chápe jako nástroj kontaktu a sociálního chování mluvčích

funkce strukturní • 5.58 • funkce jazykové jednotky ve smyslu její role či úkolu, postavení ve vyšší jednotce, struktuře

funkce textová • 3.22 • funkce strukturní povahy, kterou jazyk vytváří souvislé a situačně přiměřené texty (M. Halliday)

funkce usouvztažňující • 3.22 viz usouvztažnění

funkce výrazová • 3.22 • funkce expresivní, zvl. z hlediska vyjadřování citů, přání aj., též Ausdruck (Bühler)

funkce znázornění • 3.22 • viz funkce referenční

funkční perspektiva • 5.4219 • viz aktuální členění věty

funkční zatížení • 3.22, 5.23, 5.342 • stupeň využití protikladu fonémů, popř. i morfémů apod., zvl. při rozlišování většího, resp. menšího množství slov apod.; množství opozic, popř. členství prvku v třídách

futurum • 5.4123 • budoucí čas, slovesná subkategorie vyjadřující děj, který vzhledem k momentu promluvy teprve nastane

futurum exactum • 5.4123 • předbudoucí čas, budoucí čas verba (užívány zvl. v souvětí) pro děj, který bude skončený v budoucnosti před začátkem jiného budoucího děje

fuzzy logika • 5.0 • logika pracující primárně s pojmy míry platnosti na škále, stupněm příslušnosti a odmítající binární jednoznačné klasifikace

fuzzy systém • 5.0 • systém pracující s přístupy fuzzy logiky, kde se data, jevy, třídy atd. chápou jako vždy neostré, jsoucí na škále a vymezitelné jen větší/menší mírou či stupněm platnosti k něčemu, ale zároveň i menší/menším stupněm příslušnosti k něčemu jinému, srov. i vágnost, Markovův model

fylogeneze jazyka • 3.12 • vznik, vývoj, popř. i zánik jazyka jako prostředku dorozumívání určitého etnika ap.

fysei • 3.13 • starořecká domněnka o původu jazyka přirozeným vývojem, tj. daným od přírody

gaelské písmo • 1.53 • středověký rukopisný způsob psaní latinky užívaný v Irsku

galicismus • 5.58 • slovo, forma původem z francouzštiny

gemináta • 5.332 • zdvojený konsonant

generativní • 5.2 • (gramatika) definující množinu (gramatických) vět generovaných, tj. odvozených podle formálních pravidel z konečného množství základů

generický • 1.52, 5.4122, 5.4232 • užitý jako třída či druh (rod) n. mající takovou platnost, tj. obecnou (genus = rod)

generování • 5.2, 5.4222 • odvozování, resp. vymezení gramatické věty a dalších struktur z dané báze pomocí formálních pravidel

genitiv • 5.4121 • primárně pád neshodného atributu v nominální frázi, zvl. s významem kvantity a posesivnosti, popř. vlastnosti, sekundárně pád objektu

genus • 5.4121, 7.1 • rod jmenný, gramatická kategorie substantiva, resp. jména, lišící ho formálně na užší třídy, jejichž povaha se často projevuje zvl. v typu deklinace a v shodě

genus verbi • 5.423 • rod slovesný, gramatická kategorie verba vyjadřující vztah slovesného děje a jeho agentu, resp. subjektu věty

geografie lingvistická • 2.1 • studium jazyka a jeho variet, zvl. dialektů v jejich geografickém rozšíření; srov. dialektologii a lingvistiku areální

germanismus • 6.2 • slovo, forma původem z němčiny

gerundium • 5.4124 • verbální substantivum užívané neosobně

gerundivum • 5.4124 • verbální tvar adjektivní povahy, pův. s významem participia futura pasiva (též: participium necessitatis) s významem „určený k něčemu“

Gestalt • 1.42, 4.32 • psychologická škola (útvarová psychologie) a teorie zdůrazňující, že celek, útvar je vždy víc než prostý úhrn částí

gestikulace • 1.7 • užívání gest, zpravidla spolu s verbálními znaky, k vyjádření zvl. nálady a postoje mluvčího n. udání rytmu, tempa promluvy

gesto • 1.0, 1.42, 1.6, 1.7, 3.13 • konvenční, příp. přirozený pohyb rukou, popř. i postoj těla (studovaný kinesikou) jako znak, který je obv. doprovodný k verbálnímu vyjádření a má symbolickou funkci, srov. jazyk gest

glosa • 1.6 • dodatečný cizojazyčný vpisec, zvl. překladové povahy či poznámky, do původního rukopisného textu

glosematika • 7.2 • teorie jazyka vypracovaná L. Hjelmslevem před 2. sv. válkou a rozvíjená Kodaňskou strukturalistickou školou

glotály • 5.332 • hlásky hlasivkové

glottis • 5.331 • ve fonetice hlasivková štěrbina

glottochronologie • 5.58 • metoda statistického výzkumu příbuzností jazyků v různých stádiích jejich historického vývoje od společného začátku, založená zvl. na srovnávání lexikálního materiálu

glyf • 1.53 • druh logogramu užívaný k označování zvl. čínských znaků, hieroglyfů apod.

gnómičský (prézens) • 5.4123 • mimočasový (prézens, děj), chápáný jako trvale aktuální a platný; srov. atemporálnost

government and binding • viz řízení a vázání

gradace • 5.4126 • stupňování, gramatikalizovaná a lexikálně n. morfematically vyjadřovaná specifikace míry platnosti adjektiva n. adverbia, obv. ve třech stupních, též komparace

gradační souvětí • 5.4218 • koordinační souvětí se stupňovacím vztahem mezi větami

gradovatelnost • 5.55 • sémantická vlastnost adjektiv a adverbii umožňující jejich gramatické stupňování, odlišující od sebe některé typy synonym ap.

graduální • 4.31 • opozice mezi více než dvěma členy paradigmatu založená na různém stupni platnosti n. přítomnosti téhož rysu

grafém • 1.53 • základní jednotka grafiky, grafického systému; písmeno, popř. i číslice ap.

grafémika • 1.53 • speciální nauka o systémech písma

grafika • 1.3, 1.53, 1.6 • systém zachycení zvukové stránky jazykové komunikace písmem a dalšími prostředky, viz též prostředek nejazykový grafický

grafologie • 1.53 • nauka o grafických systémech jazyka z hlediska funkčního; často rovněž zúžené studium rukopisného písma ve vztahu k povaze pisatele, viz chirografie

gramatičnost • 5.4 • utvořenost věty, fráze ap. podle gramatických pravidel; shoda s gramatickými pravidly daného jazyka

gramatika • 5.22, 5.4, 7.0, 7.1 • mluvnice, část jazykového systému obsahující formálně-funkční jednotky a obecná pravidla užití jejich a ostatních jednotek jazyka; gramatická teorie různého typu

gramatika deskriptivní a preskriptivní • 5.1, 5.4 • gramatika uplatňující ve svém popisu jazyka přístup deskriptivní, anebo naopak preskriptivní

gramatika diachronní • 5.4 • gramatika popisující některý z (minulých) stavů jazyka; žánr historického gramatického zkoumání jazyka

gramatika frázová/frázové struktury • 5.4222 • gramatika generující nejen řetězy prvků, ale i jejich analýzu ve složky

gramatika funkční • 5.4 • gramatika pokoušející se chápat jazyk jako sociální interakci a snažící se o postulování jeho výchozích funkcí a významových kategorií a o přiřazení k nim příslušných prostředků formálních, též někdy onomaziologická gramatika

gramatika generalizované frázové struktury • 5.4222 • netransformační teorie jazyka, v níž syntaktickou strukturu věty tvoří jednoduchý frázový ukazatel aj.

gramatika generativní • 5.4 • model gramatiky generující věty pomocí algoritmu; totéž co gramatika transformační, viz generativní, generovat

gramatika historická • 4.1, 5.4 • diachronní gramatika popisující různé podoby gramatického systému jednotlivých jazykových stavů, srov. komparatistika

gramatika jádrová • 5.4222 • univerzální soubor principů jazyka, kterými lze charakterizovat všechny bezpříznakové gramatické principy libovolného jazyka, ne však principy periferní

gramatika konečných stavů • 5.4222 • jednoduchý typ generativní gramatiky generující větu zleva doprava plně deterministickým způsobem po zadání počáteční složky

gramatika lexikálně-funkční • 5.42 • teorie jazyka považující postavení lexikonu za centrální, jejíž gramatika je omezena hlavně na syntaktické funkce

gramatika minimalistická • 5.4, 5.411 • viz minimalistický program

gramatika Montagueova • 5.4 • teorie jazyka (podle R. Montaguea) založená na sémantice formálních jazyků, obsahující striktně korelovaný syntaktický a sémantický komponent

gramatika onomaziologická • 5.4 • viz gramatika funkční

gramatika pádová • 5.4121 • viz pádová gramatika

gramatika panlektová/polylektová • 2.1 • z hlediska sociolingvistického gramatika popisující všechny/více variet daného jazyka najednou

gramatika performanční • 5.4 • gramatika zdůrazňující textové struktury a jejich funkce, tj. popisující skutečné užití gramatiky v textu (jde u ní tedy o zobecnění parole); vycházet může především z korpusu

gramatika relační • 5.4222 • raná generativní verze teorie jazyka zdůrazňující víc gramatické vztahy (např. objektu) než formální kategorie (typu NP aj.)

gramatika složková • 5.4214 • gramatika založená na popisu jazykových jednotek chápaných jako složky, konstituenty vyššího celku či konstrukce, srov. konstituent; při odpovídající složkové analýze se obv. počítá s postupnou, hierarchizovanou analýzou do stále jednodušších složek

gramatika srovnávací • druh historické gramatiky srovnávající příbuzné jazyky, viz komparatistika

gramatika stratifikační • 5.4 • gramatika založená na výrazně hierarchizovaném (stratifikovaném) pojetí jazykových rovin a jejich jednotek

gramatika strukturní • 5.4 • gramatika vycházející z ucelené teorie jazyka a zahrnující řadu směrů (pražská, kodaňská, ženevská, americká bloomfieldovská), která se opírá o studium systémových i textových struktur vytvářených jazykovými znaky a obv. i jejich funkcemi, tj. vztahy mezi nimi; má společný začátek u F. de Saussura

gramatika synchronní • 5.4 • gramatika popisující synchronní (současný) stav jazyka

gramatika systémová • 5.1, 5.4, 5.4214, 7.3 • teorie gramatiky (podle M. A. K. Hallidaye) založená na paradigmatických vztazích systému

gramatika tradiční • 5.4 • gramatika založená na pokračování tradic latinské gramatiky, především v podobě, kterou jí dalo 19. století

gramatika transformační • 5.4222, 7.2 • gramatika založená na transformacích a jejich pravidlech

gramatika unifikační • 5.422 • generativní přístup k popisu jazyka zdůrazňující potřebu sjednocení alternativních přístupů a modelů i v systému svých pravidel

gramatika univerzální • 2.21, 3.11, 5.1, 5.4, 7.1 • (podle N. Chomského) geneticky naprogramovaná schopnost se naučit jazyk, složená z jeho vrozených principů, společných všem jazykům, a nutností stanovit jejich pro každý jazyk individuální podobu, tj. parametry

gramatika závislostní • 5.4211, 5.4214 • gramatika založená na popisu závislostí mezi prvky konstrukce, věty, jimiž se vykládají syntaktické vztahy

gramatikalizace • 5.21, 5.4113 • proces přechodu zvl. lexému n. jeho lexikálního významu či funkce k významu či funkci gramatické, někdy spojený s konverzí v jiný slovní druh

gramatologie • 1.53 • disciplína studující písmo, grafiku v nejširších souvislostech

gravis • viz diakritický (pravopis)

gravisový • 5.342 • tupý, krátký a klesavý (přízvuk slabiky); (foném) artikulovaný v nízké a zadní či boční části spektra (naopak od akutového); část korelativní opozice (stojící proti akutový) sloužící spolu s dalšími k vymezení fonému

guturály • 5.332 • hrdelné konsonanty, artikulované kolem kořenu jazyka, zvl. proti zadní stěně hrdla, např. *K, G* v arabštině

háček • viz diakritický (pravopis)

hádanka • 1.6 • viz dialog

hantýrka • 1.3 • neplně srozumitelné výrazivo a mluva určité profese, skupiny lidí, srov. žargon

hapax (legomenon) • 5.58 • slovo doložené (etymologicky) jediným, a proto (kontextově) nedostatečným dokladem, který ho neumožňuje poznat

haplogie • 5.35 • vypuštění slabiky (často podobné jiné) vlivem rychlé n. nedbalé výslovnosti

harmonie vokálová • 5.333 • pravidlo vyžadující, aby při volbě varianty sufixu n. koncovky slova v ní byly jen vokály toho druhu, jaký má základové slovo, např. jen zadní, popř. aspoň neutrální povahy

hemisféry mozkové • 2.41 • dvě poloviny mozkové kůry, ve kterých je 70 % nervového systému člověka, z nichž však pro jazyk je významnější levá (vedle jiných oblastí)

heslo • 5.59 • individuální položka, resp. článek slovníku s informací různého druhu (podle typu slovníku), uspořádaná s dalšími např. podle abecedy

heteroklize • 5.4113 • střídání různých kmenů při flexi (alomorfů, popř. jiných), obv. vedoucí i ke změně deklinačního vzoru; různosklonnost

heteronymie • 5.52 • různomjennost, existence různých jazykových názvů pro různé významy, někdy zúžené pojmána jen v omezené lexikální oblasti; částečná homonymie (jen v jednom niédium)

heterosylabický • 5.333 • (morfém ap.) ležící, vyskytující se ve dvou (různých) sousedních slabikách

hexamet • 1.6 • verš složený ze šesti stop

hiát • 5.333 • průzev, přeryv ve výslovnosti dvou sousedních vokálů v různých slabikách znamenající, že druhý se musí vyslovit s explozivním začátkem, bez plynulého přechodu; někdy se odstraňuje vkládáním dalšího konsonantu

hic et nunc • 1.6 • viz čas a prostor
hierarchie • 4.32 • vertikální klasifikace jazykových jednotek, zvl. do rovin
hieroglyfy • 1.53, 3.13 • staroegyptské grafické znaky logografické povahy
hiragana • 1.53 • viz kana
hlas • 1.6, 1.7, 3.13, 3.23, 5.331–3, 5.342, 5.62 • zvuky, zvuk tvořený průchodem vzduchu artikulačními orgány, který po vlastním vzniku v hrtanu a hlasivkách může být dále různě v dalších orgánech modifikován při tvorbě jednotlivých hlásek
hlasitost • 2.21, 5.342 • akustický dojem síly vyslovené hlásky, věty apod. související s intenzitou produkovaného zvuku
hlasivková štěrbina • 5.331 • glottis, mezera mezi hlasivkami, která, proti stavu povolenému a rozšířenému (při dýchání), svými velmi rychlými stahy (zužováním a rozšiřováním) a střídavým napínáním vytváří vzduchové vlny vnímané jako tóny
hlasivkové • 5.332 • viz glotaly
hlasivky • 5.331 • dva pružné vazy v hrtanu tvořící a modifikující při tvorbě tónu hlasivkovou štěrbinu
hláska • 1.42, 5.31, 5.331, 5.332, 5.35 • základní jednotka fonetiky, realizace fonému, viz též fón
hláskosloví • 5.32 • nauka o hláskách, jejich vlastnostech a funkcích; fonetika a fonologie
hluchota • 2.21 • (úplná n. částečná) neschopnost vnímat jazyk sluchem
hmat • 1.53 • jeden z tradičních smyslů, lingvisticky využíván zvl. u Braillova písma a jeho čtení
hnízdo • 5.59 • seskupení více příbuzných lemmat, resp. hesel slovníku do jediného grafického útvaru
hodnocení (subjektivní) • 2.1, 2.21, 5.32 • zvl. vyjadřování subjektivních postojů užitím specifických jazykových prostředků viz evaluace
hodnota • 1.53, 3.21, 4.32, 7.3 • úhrn všech rozdílů, a tedy i vztahů jazykové jednotky vůči jiným (většinou významu, vztahů významových)
hodonymum • 5.533 • vlastní název cesty
holismus • 1.42, 2.41 • teorie postulující, že celek, útvar, entita je víc než pouhý úhrn jejích složek; srov. Gestalt
homeostáze • 3.21, 4.2 • princip, resp. tendence zachování rovnováhy mezi částmi jazykového systému, která je ohrožovaná napětím mezi jeho částmi
homofonum • 5.55 • akustické homonymum, slovo ap. stejně znějící s jiným, které se však zapisuje jinak
homografum • 5.55 • grafické homonymum, slovo ap. stejně zapisované s jiným, které se však vyslovuje jinak
homonymie • 5.1, 5.4114, 5.5, 5.4114 • souzvučnost, (oblast) existence dvou n. více stejně znějících a/nebo stejně zapisovaných forem (zvl. slov) téhož jazyka, které však mají různý, nepřibuzný význam
homonymum • 5.5 • lexém, popř. morfém, výraz souzvučný, jen náhodně shodný co do formy s jiným
honorifikum • 2.1, 5.4123, 5.532 • jazykový prostředek (zájmeno aj.) užívaný, v alternaci k jiným, k vyjádření stupně zdvořilosti, respektu k sociálnímu postavení osloveného ap.
hortativ • viz exhortativ
hromadná • viz kolektivum
hrot jazyka • apex, viz špička jazyka
hrtan • 5.331 • viz larynx
hřbet jazyka • dorsum, viz dorsum linguae
hříčka • 1.6, 2.1, 3.11, 5.35 • syntagmatická konstrukce různého druhu zábavné až vtípné povahy, založená obv. na snadnosti formální záměny svých prvků (mj. co do jejich pořadí), popř. u polysémie i významové, kalambúr
hvězdička • 1.6 • viz prostředek neязыkový grafický
hybrid • 5.4131 • lexém vytvořený ze základů z více, resp. dvou jazyků

hydronymum • 5.533 • vlastní název vodní plochy nebo cesty
hyperbola • 1.6, 5.57 • nadsázka, opisné pojmenování označující formálně denotát jako silnější, intenzivnější ap., než skutečně je, viz figura
hyperkorektnost • 1.53 • individuální tvorba a užívání nesprávných tvarů slov aj. v pomýlené snaze o jejich mimořádnou, domněle vyšší správnost
hyperonymum • 5.56 • nadřazený lexém pro celou třídu hyponym
hyperonymie • 5.56 • pojem hyponymie pojaté opačně (shora dolů); existence hyperonym, nadřazených lexémů
hypersyntax • 5.4231 • nadvětná syntax
hypertext • 1.6 • obv. informativní computerový text, jehož lineární povaha je doplněna propojením na snadno přístupné množství dalších souvisejících informací v podobě složité sítě, který je často i multimedialní povahy, viz multimedialní
hypokoristikon • 1.6, 5.58 • mazlivé slovo domácké, někdy zároveň i zdrobnělé
hyponymie • 4.31–2, 5.56 • systémový paradigmatický sémantický vztah ve slovníku, založený na inkluzivním vztahu členů třídy a nadřazeného pojmu (pro takovou třídu)
hyponymum • 5.56 • člen hyponymního paradigmatu
hyposyntax • 5.4113 • syntax morfémů uvnitř slova
hypotagma • 5.4216 • subordinace syntagma (lexémů), jehož funkce je shodná s funkcí hlavního komponentu
hypotaktický • podřadný, viz hypotaxe
hypotaxe • 5.4217, 5.4218 • podřadnost, vztah závislé klauze k hlavní, řídicí větě
hypotéza vrozenosti • 3.11 • hypotéza předpokládající, že dítě se už rodí s vrozenými predispozicemi naučit se jazyk

cherologie • 1.2 • oblast studia znakového jazyka (jednoho n. více)
chirografie • 1.53 • studium typů a povahy rukopisného písma z různých hledisek, srov. grafologie
chování jazykové • 1.42, 2.3, 3.11, 4.5 • užívání jazyka zvl. při komunikaci chápané jako druh chování a jednání, srov. i mluvní akty
chrématonymum • 5.533 • vlastní název „nelokálního“ lidského výtvaru (výrobku, uměleckého výtvaru, instituce aj.)
chrestomatie • 1.6 • obv. studijně či didakticky zaměřená odborná čítanka složená z úryvků, článků apod.
chyba jazyková • 3.11, 6.2 • nesprávná forma n. konstrukce různého typu v jazykové produkci cizince, daná zvl. jeho omezenou znalostí
chyba konstrukční • 3.11 • jazyková chyba uživatele mající povahu různých přecheknutí, tj. která není daná nedostatečnou znalostí
chyba selekční • 3.11 • jazyková chyba uživatele daná špatnou volbou alternativy, která může souviset s nedostatečnou znalostí

idealizace (dat) • 5.0 • odhlížení od variability jazyka při posuzování jazykových dat a zacházení s nimi, jako by pocházela neměnně od jediného ideálního mluvčího
identifikace • 1.42, 2.21, 4.31, 4.41, 5.4214 • rozpoznání, určení, ztotožnění prvku, výskytu formy s jinou známou, popř. i její zatřídění
ideogram • 1.53 • grafický znak odpovídající pojmu, resp. slovu, srov. piktogram
ideolekt/idiolekt • 1.3, 2.1 • jazykový systém jednotlivce představující vždy individuální výběr z (národního) jazyka a směs rysů lokálních, sociálních aj.
idiom • 1.3, 1.6, 5.54, 5.63 • frazém z hlediska sémantického (viz); úžeji též frazém, jehož význam není derivovatelný z významu komponentů

idiomatika • 5.51, 5.532, 5.54, 5.57 • disciplína studující idiomy, resp. frazémy; oblast idiomů určitého jazyka
I-jazyk • 4.2 • Chomského internalizovaný jazyk pojatý jako součást mysli jednotlivce, srov. E-jazyk
ikon • 1.52, 5.4232, 5.51 • znak založený na vztahu podobnosti své formy a denotátu
illativ • 5.4121 • pád vnitřního umístění, cíle pohybu n. děje
ilokuce • 5.4233 • viz ilokuční akt
ilokuční akt • 5.4233 • mluvní akt vykonání něčeho užitím jazyka (např. rozkaz, slib)
ilokuční síla • 5.4233, 5.61 • působnost, síla libovolného mluvního aktu vedoucí k jeho přijetí posluchačem (tj. např. slibu jako slibu)
imperativ • 5.4123 • způsob rozkazovací, jedna z tříd verbálního modu vyjadřující, někdy pomocí flektivních tvarů, rozkaz, výzvu, popř. přání
imperativní • rozkazovací, viz rozkazovací věta
imperceptiv • 5.4123 • viz narrativ
imperfektivum • 5.4123 • sloveso nedokonavé; nedokonavý vid (slovesný), bezpříznakové pojetí děje jako neomezeného, nespecifikovaného a prostě probíhajícího
imperfektum • 5.4123 • jednoduchý (ne/ukončený) verbální čas nebo jeho tvar
impersonálnost • 5.4123 • nevyjádření osoby verba ve větě, obv. jako součást deagentnosti, často za použití formy 3. sg
implicitní • 1.52, 5.4114 • (výslovně, formou) přímo nevyjádřený, daný však nepřímo přítomností jiných forem
implikatura konverzační • 1.6, 4.5, 5.61 • implikovaný obsah (význam), který lze vyvodit z formy promluvy, a to zvl. vedle jejího vlastního obsahu; opírá se o zvyklosti jazykového chování
imploziv • 5.332, 5.342 • konsonanty se závěrem trvajícím jen polovinu artikulace (kdy se zaujímá její poloha), ale bez koncové exploze, tj. uvolnění artikulace; konsonanty vznikající snížením hrtanu a v důsledku zředění vzduchu vnitřního vnikem vzduchu vnějšího (někdy se považují za glotální mlaskavky); srov. ejektivy
inanimatum • 5.4121 • neživotné substantivní maskulinum
incipit • 1.6 • tradiční název starých a jinak nepojmenovaných rukopisných textů podle častého latinského úvodního slova (srov. zvl. *Incipit liber...* „Počíná se kniha...“)
indefinitum • 5.532 • neurčitě zájmeno
indeklinabile • 5.4121 • nesklonné slovo ve flektivním jazyku
indeterminovanost • viz determinovanost
index • 1.52, 1.7, 4.31, 5.4232, 5.51, 6.11 • znak založený na (některém z druhů) ukazování mezi formou a denotátem, širě i vztah příčinné souvislosti ap.
index derivace • 6.0 • statistický poměr výskytu počtu afixů na počet slov v textu užívaný v morfologické typologii
index složení slova • 6.0 • statistický poměr počtu kořenů na počet slov v textu, užívaný v morfologické typologii
index syntetičnosti • 6.0 • statistický poměr výskytu počtu morfémů na počet slov v textu, užívaný v morfologické typologii
indikativ • 5.4123 • způsob oznamovací, nejčastější z tříd verbálního modu vyjadřující, někdy pomocí flektivních tvarů, děj jako skutečný
individuálnost • 5.4131 • platnost každého členu v rámci pojmenované skupiny
indoeuropeistika • 7.2 • část lingvistiky zabývající se indoevropskými jazyky, jejich kulturou a historií, zvl. z hlediska původu
Indové o jazyku • 7.0–1 • indické názory a poznání jazyka, zvl. Pāṇini
inessiv • 5.4121 • pád polohy uvnitř něčeho

inference • 5.1, 5.4232 • vyvozování dalšího významu z textových forem, kontextu ap. i širše pravděpodobného závěru z dané premisy či premis
inferenciál • 5.4123 • viz narrativ
infinitiv • 5.4123, 5.4124 • neurčitá forma verba (nevhodně: neurčitý způsob) nevyjadřující osobu, číslo, čas ani způsob; obvyklá reprezentativní forma verba ve slovníku
infinitní formy slovesa • 5.4124 • slovesné neurčité tvary nominální povahy nevyjadřující některé verbální kategorie (tj. verba finita) a neschopné tvořit predikát
infix • 5.4131–2 • afix vkládaný do kořenu slova, popř. kmenu, obv. ne v indoevropských jazycích, česky vpona
informace • 1.0, 1.41–2, 1.51, 2.41, 4.31, 4.5, 5.12, 5.4211, 5.4219, 5.4232, 5.4233, 6.11 • zpráva, údaj(e), data, zvl. z hlediska přenosu při komunikaci a jako obsah jazykových sdělení, promluvy; v teorii informace udané množství možných alternativ (či pravděpodobností) výběru pro určitou jednotku, které se obv. vyjadřuje jako hodnota logaritmu se základem dva (přičemž platí, že čím vyšší pravděpodobnost výběru, tím nižší informace), viz teorie informace, redundance
informant • 5.0 • zvl. rodilý mluvčí, jehož jazyk lingvista studuje, popř. jehož názorů na jazyk využívá
ingresivum • viz inchoativum
inchoativum • 5.4123 • verbum vyjadřující počáteční fázi děje
iniciála • 1.53 • začáteční písmeno slova, u proprii obv. velké, v rukopisných textech zdobené
iniciálový • viz zkratka iniciálová
inkluze • 4.31, 4.42 • vztah obsažení prvku (n. množiny) ve třídě, množině k takové třídě
inkluzivní plurál • 5.4121 • forma 1. osoby plurálu jmen v některých jazycích vyjadřující, že je zahrnutý i posluchač
inkompatibilita • 5.4215, 5.56 • sémantická neslučitelnost lexému vůči jinému n. jiným, neumožňující mu s nimi vytvářet smysluplné kombinace
inkorporace • 5.4214, 5.52, 6.11 • typologicky příznakové včleňování větných členů, zvl. objektu ap., do predikátové fráze, psané dohromady jako jedno slovo
inkorporující jazyky • 6.11 • jazyky spojující některé nominální, popř. i větné členy (objekt aj.) s verbem do jediného slova, resp. fráze
inovace • 1.6, 2.1, 5.58 • nový jev v jazyce včetně neologismu; proces vstupování nových jevů do jazyka
instruktiv • 5.4121 • pád způsobu či prostředku, srov. instrumentál
instrumentál • 5.4121 • pád zvl. prostředku, nástroje, způsobu; v češtině též sedmý pád
integrace • 5.4133 • onomaziologický způsob n. proces tvoření slov a pojmenování, při němž dochází k sémantickému sloučení obou pův. samostatných základů, zvl. u kompozit
inteligence umělá • 5.0, 5.1, 5.12 • oblast snah v informatice o dosažení takového počítačového systému, který by se blížil svými vlastnostmi inteligenci lidské; jedna ze součástí kognitivní vědy
intence • 1.41–2, 1.52, 2.21, 5.63 • význam mluvěním zamýšlený; (volní n. emocionální) záměr mluvčího při komunikaci něco nějak vyjádřit
intenze • 1.52, 2.5, 5.332, 5.55 • úhm definičních (sémantických) rysů, vlastností, které podmiňují správné užití slova ap.; základ běžné lexikografické definice; zaujetí artikulační pozice mluvidly
intenzifikace • 5.4131, 5.532 • zesílení platnosti zvl. zapojením pronomena či adverbia určitého druhu
interdentály • 5.332 • mezizubné konsonanty, podtyp dentál artikulovaný špičkou jazyka mezi zuby, např. *θ* v řečtině a španělštině
interdependence • 4.31 • jeden z funkčních vztahů glosématiky (vzájemná závislost, tj. mezi dvěma konstantami)
interdialekt • 1.3, 2.1 • nadnářečí, větší nářečí vzniklé, po zmizení některých rozdílů, z několika menších
interference • 2.22, 6.2 • negativní jazykový transfer struktury z mateřského jazyka do jiného (cizího), který se jeví jako (cizinecká) chyba

interjekce • 3.13, 4.5, 5.4232, 5.532, 7.1 • slovo vyjadřující po/cit, vůli, popř. postoj, pozdrav, snahu o kontakt ap. n. označující, popř. napodobující zvuk a mající větnou povahu

interlingvistika • 5.1 • část lingvistiky zabývající se studiem pomocných, umělých jazyků

internalizace • 3.11 • proces osvojování si znalosti jazykového systému

Internet • 5.12 • nejrozšířenější celosvětová počítačová síť umožňující komunikaci i přenos dat

interrogativní • tázací, viz *interrogativum*, tázací věta

interpret • 1.52 • uživatel, který interpretuje znak n. text

interpretace • 1.2, 2.21, 5.4232, 5.63 • přiřazení významu, resp. aktuálního smyslu promluvě, větě ap. v (konkrétním) textu

interpretans • 1.52 • viz *dispozice uživatele*

interpunkce • 1.53, 1.6 • systém rozdělovacích a organizačních znamének pro části a hranice věty či souvětí

interrogativum • 5.4213 • zájmeno n. adverbium tázací

interrogativní • viz *věta tázací*

interview • 1.6 • viz *text – typy*

intonace • 1.3, 5.22, 5.341–2, 5.4123, 5.4213, 5.4217, 5.62 • zvl. funkční výškové rozdíly ve výslovnosti věty, které mají často povahu znaku; melodie věty

intransitivní • 5.4123 • nepřechodný, nemající objekt v akuzativu nebo ho nemající vůbec

intransitivum • 5.4123 • intransitivní verbum, tj. s objektem neakuzativním nebo bez něj

introflexe • 5.4123, 5.4131, 6.11 • typologicky charakteristický (pro introflektní typ jazyků) výskyt a užívání infixů k vyjádření flexe uvnitř kořenového morfému slova, který se tak jeví, jako by měl alternace

introflexivnost • 6.11 • přítomnost introflexe v jazyku jakožto hlavní rys jazyků introflexivního typu

introflexní/introflektní • 6.11 • mající n. patřící k introflexi

intuice • 4.1, 5.0 • jazykový cit, který rodilý mluvčí uplatňuje při posuzování přijatelnosti vět, užití slov ap., založený na analogické jazykové zkušenosti, srov. *jazykové povědomí*

invariant • 5.2, 5.22, 5.62 • základní a obv. i reprezentativní forma jazykové jednotky, na kterou lze varianty převést

inventář • 5.342 • (prostý) úhrn jazykových jednotek jednoho typu, zvl. roviny

inverze • 5.4213, 5.4222 • obrácení n. obrácenost základního slovosledu

IPA • 5.32, 5.332 • International Phonetic Association, Association Phonétique Internationale (API), Mezinárodní fonetická asociace z r. 1886, která publikuje International Phonetic Alphabet, zásady vědecké fonetické transkripce jazyků

ireálnost • 5.4124 • neskutečnost n. neuskutečnitelnost určitého děje, zvl. při jeho vyjádření minulým kondicionálem

ironie • 1.6, 2.1 • nepřímý způsob komunikace založený na užití opačného pojmenování a mající žertovný n. mírně posměšný účinek

-ismus • 5.58 • sufix označující lexémy podle původu, zvl. geografického

-istika • 5.1 • sufix většiny oborů zabývajících se teorií i (pedagogickou) praxí jednotlivých jazyků, např. *bohemistika*, *anglistika*

iterace • 5.4131 • opakování slova, morfému n. výrazu

iterativum • 5.4123 • verbum násobené vyjadřující neuzávně opakování děje

-izace • 5.4222 • sufix označující některý typ transformace n. přechodu do jiné kategorie

izofona • 3.31 • izoglosa fonetického jevu

izoglosa • 3.3 • linie, resp. hranice geografického rozšíření jazykového jevu zakreslená na mapě, zvl. u dialektů

izochronní • 5.341 • viz *jazyk s přízvukovým rytmem*

izolace • 6.11 • způsob vyjadřování gramatických vztahů pomocnými samostatnými slovy, který je základem izolačního typu jazyka

izolační • 5.52, 6.11 • neuplatňující formální (gramatickou) variabilitu lexikálních morfémů, resp. slov a nemající flexi; patřící k izolačnímu typu jazyka

izolovaný • 4.31 • (opozice) jsoucí mezi dvěma členy paradigmatu a založená obv. na souboru odlišných rysů, který se mezi jinými páry neopakuje

izomorfa • 3.31 • izoglosa morfologického jevu

izomorfismus • 5.21 • vztah jednoznačné korespondence komponentů dvou/více struktur, popř. subsystémů apod.

izosylabický • 5.341 • viz *jazyk se slabičným rytmem*

jádro výpovědi • 5.4219 • viz *réma*

jamb • 1.6 • viz *systém prozodický*

jazyk • 1.1, 1.2, 1.3, 3.21, 5.2 • základní systémový a konvenční prostředek zvl. lidské komunikace; to- též co jazykový systém; fyziologický orgán v ústech sloužící několika svými částmi k artikulaci

jazyk a etnikum • 2.3 • oblast souvislostí a studium jazyka a specifík určitého etnika

jazyk a filozofie • 3.13, 5.61, 7.1 • oblast studia jazyka z hlediska filozofie

jazyk a funkce • 3.22 • oblast souvislostí a studium jazyka a zvl. komunikativních funkcí

jazyk a geografie • 2.1, 2.3 • oblast souvislostí a studium jazyka a místa, kde se užívá

jazyk a kultura • 2.3, 5.61, 7.2 • oblast souvislostí a studium jazyka a široce pojímané kultury (nejen „umělecké“)

jazyk a logika • 2.4, 4.31 • oblast souvislostí a studium jazyka a logiky

jazyk a mozek • 2.4 • oblast souvislostí a studium jazyka a jeho procesů a uložení v mozku

jazyk a myšlení • 2.2 • viz *jazyk a vědomí*

jazyk a psychika • 3.23 • viz *jazyk a vědomí*

jazyk a společnost • 2.1 • oblast souvislostí a studium jazyka a společnosti, oblast a předmět studia so- ciolingvistiky

jazyk a vědomí • 2.2, 3.23 • oblast souvislostí a studium jazyka a vědomí a psychických procesů, ob- last a předmět studia psycholingvistiky

jazyk aglutinační • 3.14, 5.4121, 5.4123, 5.532, 6.11, 7.2 • jazyk vyjadřující gramatické vztahy připo- jováním obv. jednofunkčních afixů ke slovu či jeho základu; jazyk s charakteristickou a rozšířenou aglutinací

jazyk analytický • 6.11 • jazyk vyjadřující gramatické vztahy pomocnými, gramatickými slovy (syn- sémantiky); = *jazyk izolační*

jazyk C • 5.1 • jeden z běžných (umělých) programovacích jazyků

jazyk ergativní • 6.11 • jazyk mající ergativ

jazyk flektivní/flexivní • 3.14, 5.4111, 5.4113, 5.412, 5.4121, 5.4123, 5.4217, 5.4219, 5.52, 5.532, 6.11 • jazyk vyjadřující gramatické vztahy připojováním obv. polyfunkčních afixů (zvl. koncovek) ke slo- vu či jeho základu; jazyk s charakteristickou a rozšířenou flexí

jazyk formální • 1.2 • exaktní a jednoznačný umělý jazyk, plně definovaný, zvl. pomocí matematických termínů; v matematice aj. je definován jako podmnožina všech možných kombinací (řetězců) vytvá- řených z konečné množiny symbolů

jazyk funkční • 2.1 • viz *styl funkční*

jazyk fúzující • 6.11 • viz *jazyk flektivní*

jazyk gest • 3.11, 3.13 • posunčina, systém a způsob komunikace předcházející (ontogeneticky i fylo- geneticky) jazyku mluvenému (a psanému)

jazyk inkorporující • 6.11 • viz *inkorporující jazyky*

jazyk introflexivní • 3.14, 5.4121, 5.53, 6.11 • jazyk vyjadřující gramatické vztahy a/nebo novou (slo- votvornou) funkci slov vkládáním infixů do kořenu slova; jazyk s rozšířenou a charakteristickou introflexí

jazyk izolační • 3.14, 5.341, 5.52 • jazyk vyjadřující gramatické vztahy pomocnými, gramatickými slovy (synsémantiky), slovosledem aj.

jazyk kentumový • 7.2 • typ indoevropských jazyků, které si zachovaly původní palatalizované veláry (podle lat. *centum*, „sto“, zde vysl. *kentum*)

jazyk konfigurační • 6.11 • jazyk mající pevný slovosled a hierarchizovanou strukturu komponentů uspořádanou lineárně

jazyk mateřský • 2.21 • první jazyk nabývaný dítětem, zpravidla jazyk matky

jazyk mezinárodní • 1.2, 3.14 • přirozený, zvl. větší, popř. i umělý jazyk, běžně užívaný ve styku více národů a jazykových komunit

jazyk mluvený • 1.3, 3.14 • varieta jazyka z hlediska jeho typických mluvených prvků a vlastností

jazyk národní • 2.1 • jazyk určitého národa

jazyk objektový • 1.2 • (přirozený) jazyk jako předmět popisu prostřednictvím metajazyka

jazyk polysyntetický • 3.14, 5.341, 5.52, 5.532, 6.11 • jazyk vyjadřující gramatické a jiné vztahy kompozity, popř. i kolokacemi

jazyk polytónický • 6.11 • jazyk lišící střídáním tónu slova jeho význam

jazyk pomocný • viz umělý jazyk

jazyk profesní • 1.3 • úhrn jazykových prostředků, zvl. lexikálních, typický pro určité povolání, profesí; překrývá se se slangem

jazyk programovací • 1.2, 5.1 • formální jazyk užívaný k tvorbě computerových programů (např. Pascal, C)

jazyk příbuzný • 3.14, 6.0 • jazyk mající s jiným jazykem vztah společného původu

jazyk přirozený • 1.1, 1.2, 1.3, 5.1 • jazyk vzniklý přirozeným vývojem a užívaný v běžné komunikaci

jazyk s přízvukovým rytmem • 5.341 • jazyk, v jehož větěném rytmu se zhruba ve stejných pravidelných intervalech střídají slovní přízvuky, izochronní jazyk

jazyk se slabičným rytmem • 5.341 • jazyk, v jehož větěném rytmu se zhruba ve stejně pravidelných intervalech střídají slabiky, izosylabický jazyk

jazyk satemový • 7.2 • typ indoevropských jazyků, které změnilly původní palatalizované veláry v sibilanty (podle avestského *satem* „sto“)

jazyk spisovný • 1.3, 3.3 • vypěstovaná, kodifikovaná varieta jazyka pro veřejnou a kulturní komunikaci

jazyk standardní • 2.1 • sociolingvisticky varieta jazyka (zvl. j. spisovný) považovaná za prestižní a reprezentativní, jejíž norma je zpravidla institucionalizovaná

jazyk světový • 3.14 • nejasně, relativně vymezovaný typ jazyka užívaného v (celém) světě; dnes má k němu blízko pouze angličtina

jazyk syntetický • 6.11 • volněji vymezovaný jazykový typ založený na spojení vlastností jazyků aglutinačního a flektivního typu

jazyk tónový • 1.3 • viz jazyk polytónický

jazyk znakový • 1.2, 1.53 • gestový jazyk hluchoněmých; jazyk užívaný znaků (zvl. logogramů)

jazyk živočišný • 1.2 • dorozumivací (ne nutně vokální) systém živočichů různého druhu

jazyk – hřbet • 5.331 • jeden z artikulačních orgánů

jazyk – jeho obecná povaha • 3.21 • viz jazyk – konstitutivní rysy

jazyk – konstitutivní rysy • 3.23 • soubor rysů a vlastností, které jedinečně vymezují lidský jazyk proti jazykům živočichů a jiným signálním systémům

jazyk – původ • 3.0, 3.14 • viz jazyk – vznik

jazyk – struktura • 5.0 • jazyk z hlediska svých částí, složek a (sub)systémů

jazyk – špička • 5.331 • jeden z artikulačních orgánů

jazyk – vznik • 2.1, 3.12, 3.13 • (fylogeneticky) původ lidského artikulovaného mluveného jazyka, o němž však panují pouze domněnky; (ontogeneticky) vznik a rozvoj schopností řeči u jedince

jazyková jednotka • 5.22, 4.41, 4.31 • abstraktní jednotka, minimální prvek jazykového systému na dané rovině, který je v ní už dále nerozložitelný

jazyková kultura • 3.3, 3.32 • míra (často centralizované) péče o kultivovanost jazykových projevů včetně jejich projevů v odpovídající úrovni školních učebnic a výuky ap.

jazyková norma • viz norma

jazyková patologie • 2.42 • studium patologických stavů jazyka v souvislosti s poruchami mozku a jejich projevy, zvl. v podobě afází

jazyková politika • 1.51, 3.3, 3.32 • oficiální státní přístup ke zvolené prestižní varietě jazyka (obv. spisovného) spočívající v její unifikaci (skrze kodifikaci), posilování (na úkor jiných), propagaci, zavádění do škol, často však i v purismu aj.

jazyková relativnost • viz relativnost jazyková

jazyková situace • 3.31 • užívání jazyka z hlediska geografických a etnických aspektů, existence jazyka (jazyků) na určitém území a jeho (jejich) užívání a vzájemné vztahy

jazyková správnost • viz správnost gramatická, sémantická

jazykové aspekty externí • 1.3 • vnější okolnosti a oblasti, které existenci a užívání jazyka podmiňují nebo ovlivňují, zvl. myšlení/vědomí, emoce, společnost, etnikum, mozek/paměť aj., které odpovídají řadě přechodových oborů a bývají někdy shrnovány pod název makrolingvistika

jazykové aspekty interní • 1.3 • vnitřní aspekty studia jazyka, jako jsou aspekt systému a jeho rovin, geografické, popř. sociální variability, formy mluvené a psané, srov. i centrum – periferie

jazykové plánování • 1.51, 3.32 • obv. dlouhodobé oficiální snahy státu ap. prosazující v jednotlivých směrech předtím formulovanou jazykovou politiku

jazykové povědomí • viz povědomí jazykové

jazykový svaz • viz svaz jazykový

jazykověda – začátky • 7.1 • viz začátky jazykovědy

jedinečný výraz • 5.57 • textový výraz, jedno- n. víceslovný, a obv. propriální povahy, užitý v platnosti individua; singulární výraz

jedinost • 5.4121 • pojem označující individuum, jednotlivinu a jejich jedinečný výskyt, který je vyjadřován zpravidla singulárem

jednání • 1.6 • dějství, akt, viz drama

jednotka • 1.3, 5.22, 4.41, 4.31 • viz jazyková jednotka

jednotka lexikonu • 1.53, 5.52 • (abstraktně) lexém včetně víceslovného, (onomaziologicky) pojmenování, (textově a tradičně) slovo

jery • 5.35 • praslovanské redukované vokály *ь, ъ*

jmenná fráze • viz nominální fráze

jmenné třídy • 5.4121 • různě početná a v zásadě sémanticky založená subklasifikace substantiv opírající se o různá kritéria (často ne/životnost nebo věci aj. podle tvaru a projevu), která odpovídá nesémanticky založeným substantivním rodům

jmenný • viz nominální

jméno • 3.13, 5.4121, 7.1 • nomen; substantivum, adjektivum, pronomén n. numerale; viz proprium, vlastní jméno

jméno obecné • viz apelativum

jméno osobní/křestní • 1.6, 5.533 • individuální jméno osoby přidávané obv. ke jménu rodinnému

jméno podstatné • viz substantivum

jméno přídavné • viz adjektivum

jméno vlastní • 2.22 • viz proprium

jusiv • 5.4123 • modus verba obdobný imperativu vyjadřující vybitnutí pro 1. a 3. osobu sg./pl.

juxtapozice • 4.42 • prosté umístění dvou n. více slov ap. vedle sebe (do výrazu, fráze, kompozita ap.), bez vyjádření vztahu mezi nimi

kadence • 5.341 • část melodie věty od přízvukového jádra do konce věty n. jejího úseku, u konkluzivní kadence intonační linie na konci věty klesá; typ intonace charakteristický pro určitý kraj, oblast

kakofonie • 5.32, 5.58 • nelibozvuk, seskupení mnoha konsonantů, popř. i vokálů považované za nevhodné, nehezké, neestetické

kakuminály • 5.332 • konsonanty tvořené ostřím jazyka kolmo k alveolám

kalambúr • 1.6 • viz hříčka

kaligrafie • 1.53 • krasopis, umění krásného písma, zvl. ručního

kalk • 5.4131 • kompozitum, derivát n. víceslovné pojmenování vytvořené z plně domácích prvků, avšak podle cizího modelu, často mezinárodního

kana • 1.53 • japonské písmo, v němž jednomu grafému odpovídá v mluvě slabika; existuje ve dvou podobách: hiragana (obecná kana), vzniklá zjednodušením čínského písma, se užívá (vedle čínských znaků) v běžné komunikaci a literatuře, zatímco katakana (částečná kana), vzniklá těsnopisným zkrácením čínského písma, se užívá zvl. k odborné transkripci

kanál, médium • 1.0, 1.41 • v komunikaci cesta, kterou komunikace prochází, která je v zásadě akustická, vizuální, popř. taktilní (hmatová)

kánovník • 5.22 • týkající se formy n. mající formu chápanou jako norma či standard pro srovnávání s méně obvyklým

kapitál(k)a • 1.6 • viz písmo – typy

kapitola • 1.6, 5.4232 • tradiční a formálně vyznačená část některých druhů psaného textu (zvl. románu)

kardinalia • 5.532 • číslovky základní, viz numerale

karon • háček, viz diakritický (pravopis)

kartotéka • 5.11–2 • viz excerpta

katachreze • 1.6 • viz figura

katafora • 5.4232 • odkazování (různými prostředky) z jednoho místa textu k některému následujícímu, součást endofory

katakana • 1.53 viz kana

katatagma • 5.4216 • syntagma (lexémů), jehož funkce není shodná s funkcí žádného komponentu

kategorie • 4.2, 4.6, 5.4, 5.4123, 6.11 • abstraktní funkční třída (obv. jednotek) v systému daná společnou funkcí projevující se jako možnost (buď v langue, nebo parole) označovat (1) další specifikace a klasifikace (např. rod substantiva), (2) alternace (např. aktivum-pasivum), (3) bližšího určení zvl. vztahu (např. osoba, pád, deixis) aj.

kategorie flexe jména • 5.4121 • flektivní kategorie substantiva, adjektiva, popř. zájmena zahrnující rod a jmenné třídy, pád, číslo

kategorie flexe slovesa • 5.4123 • flektivní kategorie slovesa zahrnující především osobu, číslo, čas, způsob, rod a vid

kategorie predikační • 5.4123 • flektivní kategorie slovesa, které se aktualizují ve verbu finitu, tj. osoba, číslo, čas, způsob a rod

kategorie sémantické • 5.4, 5.4121, 5.4123, 5.4214, 5.4218, 5.533, 5.63 • různě pojaté široké významové (a funkční) třídy prostředků v systému, popř. i textu, které mají korelát v nějaké formální třídě jen někdy, např. substance, vlastnost, děj/proces/stav, okolnost, kvantita; temporalita, lokalita, posesivita, kauzalita, ale i mj. agens, procesor aj.

kategorizace • 1.52, 5.4212, 5.4214 • lingvisticko-sémiotický proces zařazování prvku, formy do třídy, resp. kategorie, popř. rozčleňování nespécifikované oblasti jevů na jednotlivé kategorie, třídy

kauzalita • 5.4218, 5.63 • sémantická kategorie příčinných vztahů s různými prostředky, vyskytující se na více rovinách

kauzální souvětí • 5.4218 • koordinační souvětí s důvodovým vztahem mezi větami, též explikativní s.

kauzativita • 5.4123 • sémanticko-gramatická kategorie zahrnující prostředky týkající se vyvolání, způsobení něčeho, popř. přinucení někoho k něčemu

kauzativum • 5.4133 • deverbativní verbum s obecným významem „způsobit, aby se udělalo/stalo něco, resp. způsobit udělení/udání se něčeho“

kinesika • 1.0, 1.2, 1.3, 1.6, 1.7 • oblast užití a studia výrazů obličeje a gest ruky, popř. i držení těla jakožto obvyklého doprovodného komunikačního systému k mluvě

klasifikace • 1.6, 2.21, 5.0, 5.11, 5.57 • rozdělení analyzovaných jazykových materiálů do tříd podle společných rysů různého druhu

klasifikace jazyků genetická • 3.14 • třídění jazyků podle původu a obv. i příbuznosti s jinými

klasifikátor • 5.532 • slovní druh sloužící k pojmenování a bližšímu určení, zpřesnění substantivních tříd, v zásadě podle jejich významu, který (pod názvem numerativ) slouží též ke spojování substantiv s číslovkou

klauze • 4.31, 5.4218 • (řídící n. závislá) věta v souvětí

kletby • 2.3, 2.24, 5.532 • obv. ustálený výraz interjekční povahy vyjadřující zvl. tabuizovaným způsobem nelibost, zklamání mluvčího apod.

klínopis • 1.53 • starý slabičný způsob písma některých vymřelých jazyků (sumerština, chetitština aj.), jehož tahy tvarově připomínají klíny (lat. *cuneus* „klín“), které byly vyrývané do měkké hlíny tabulek

klíšé • 1.6, 2.1, 5.4232, 5.57 • původně módní výraz, který je v důsledku přemíry úzu vycitován jako ořelý a stereotypní

klitika • 5.4219 • třída enklitik a proklitik (viz tam), tj. zpravidla nepřízvučných slov kladená na pevné místo za n. před přízvukované slovo, která vyjadřuje různé významy pronominální, pomocných sloves, partikulí aj.

kmen • 5.4132 • základ jednoduchý (= kořen) n. složený (= kořen + jeden/více afixů) pro tvoření dalších slov n. jejich tvarů

kmitavé • 5.332 • viz vibranty

kód • 1.0, 1.2, 1.41–2, 1.51–3 • strukturovaný soubor znaků; systém převodu (zobrazení) jednoho signálního systému v jiný (jiném)

kodifikace • 1.53, 2.1, 3.32, 5.22 • uzákonění jazykové normy v explicitní podobě v příručkách, zvláště slovnících

kódování • 1.42, 1.53 • převod myšlenky, informace do přijatelného (zvukového n. psaného) kódu při komunikaci, zvl. při mluvení n. psaní; v kryptografii převod (utajovaného sdělení) z jednoho kódu do jiného

kognitivní (psycho)lingvistika • 5.1, 2.2, 5.4, 5.57, 7.3 • studium jazyka a lidské mysli prostředky dedukce a vyvozování, spjaté původně se jménem N. Chomského, které se někdy klade do protikladu k psycholingvistice experimentální

kognitivní metafora • 7.3 • teorie, podle níž metafora hraje centrální roli v lidském jazyku a poznání (kognici)

kognitivní věda • 2.5, 5.0 • věda o poznání, studium znalosti se zřetelem k lidské schopnosti myslet a mluvit, a to zvl. ve vztahu k umělé inteligenci, lingvistice, psychologii a filozofii

koherence • 1.6, 5.4232 • celková funkční souvislost, spojitost, resp. soudržnost a identita textu, zvl. v kontrastu k neústrojným vložkám, též se zřetelem k různým inferencím mluvčích

koheze • 1.6, 5.4232 • syntakticko-sémantická souvislost, provázanost částí textu a konstrukcí, zvl. z hlediska reference

koktání • 2.24, 5.33 • neplynulá, křečovitá a zčásti v opakování některých slabik se projevující závada, defekt mluvení

kolektivum • 5.4121 • hromadné podstatné jméno, singulárový název skupiny jednotlivin

kolokabilita • 4.31, 5.56 • formálně-sémantická spojitelnost lexému, podmíněná jeho kompatibilitou, tj. takto vymezený úhrn možných jiných lexémů, resp. jejich tříd, s nimiž se daný lexém může smysluplně kombinovat

kolokace • 1.3, 4.31, 5.4131, 5.56 • (smysluplné) spojení lexémů/slov, lexikální syntagma, zvl. v podobě víceslovného pojmenování, jehož vznik je podmíněn jejich vzájemnou kolokabilitou, a tedy i kompatibilitou

kolokviální • 2.1 • (ne/spisovně) mluvený, mluvené povahy

kólon • 5.333 • větný úsek; významově, gramaticky a intonačně spjatá část věty, vymežovaná pauzami; dvojtečka

kombinace • 1.3, 1.42, 5.52, 4.31, • jeden z textových funkčních vztahů glosématiky (typ konstelace jako relace), viz kombinatorika

kombinace textové • 4.2, 4.41, 5.57 • syntagmatické kombinace systémových jednotek různého druhu v mluvě

kombinatorická schopnost • viz syntagmatická

kombinatorika • 1.3, 2.2, 4.31 • úhrn a oblast syntagmatických kombinací jednotek daného druhu a způsobů, pravidel těchto kombinací

kombinatorika fonémů • 5.343 • syntagmatické kombinace fonémů a jejich oblast (zvl. v systému)

kombinatorika hlásek • 5.333 • syntagmatické kombinace fonémů a jejich variant (v systému i v textu)

kombinatorika lexémů • 4.31, 4.42, 5.56 • syntagmatické kombinace lexémů (zvl. v textu) a jejich oblast

kombinatorika morfémů • 5.4113 • syntagmatické kombinace morfémů (v textu i systému) a jejich oblast

kombinatorika slov • viz kombinatorika lexémů

kombinatorika vět • 5.4218 • syntagmatické kombinace vět (klauzí) v textu a jejich oblast

kombinatorika znaků • 1.51 • syntagmatické kombinace znaků různého druhu

komentář • 1.6, 5.4214 • viz dialog

komisivní akt • 5.4233 • mluvní akt, kterým se mluvčí k něčemu zavazuje (např. slib, záruka)

komitativ • 5.4121 • pád společností, spoluúčasti někoho při něčem

kompaktní • 5.342 • distinktivní fonologický rys (chápaný spolu s kladným difuzním jako součást korelativní opozice) označující artikulační a akustický přední závěr (jako např. u otevřených vokálů), též neanteriorní

komparace • 5.4126 • viz gradace, gramatikalizované srovn(áv)ání stupně platnosti adjektiva a adverbia

komparativ • 5.4111, 5.4121, 5.4126 • gramatikalizovaný druhý stupeň platnosti významu adjektiva n. adverbia, užívaný obv. při srovnávání, srov. gradaci; někdy pád označující srovnání

komparatistika • 7.1 • srovnávací, diachronní jazykověda zkoumající příbuzné jazyky v jejich vývoji

kompatibilita • 4.3, 4.42, 5.56, 5.63 • sémantická slučitelnost lexému s jiným, jinými, umožňující mu vytvářet s nimi smysluplné kombinace

kompetence • 2.21, 4.2, 7.3 • (v pojetí Chomského) systém pravidel k produkování promluv a jejich rozumění, pojatý jako znalost a schopnost mluvčích; odpovídá langue

kompetence komunikativní • 4.2, 4.5 • neuvědomovaná, zažitá schopnost mluvčího užívat jazyk úměrně potřebám komunikativních situací

kompetence pragmatická • 4.5 • viz kompetence komunikativní, kompetence z hlediska znalosti pragmatických aspektů komunikace

komplementární distribuce • 4.31, 5.342 • distribuce, střídavý výskyt alofónů téhož fonému vázaný na sousedství, kdy se v určitém sousedství může vždy vyskytnout jen varianta, daný alofón jediný a v jiném zase pouze jiný; obecně jeden z typů distribuce, zachycovaný Vennovými diagramy, kdy se žádný z prvků (dvojice n. větší skupiny) svou distribucí, tj. kontexty vůbec ani zčásti nepřekrývá s druhým

komplementárnost, komplementarita • 4.3, 5.55 • jeden z druhů vztahu mezi lexikálními opozity, kdy existence jednoho opozita vylučuje opozitum druhé (typu *muž* : *žena*); jeden z funkčních systémových vztahů glosématiky (interdependence jako korelace); viz komplementární distribuce

kompletiv • 5.4123 • druh slovesného vidu označující děj pojatý jako celek

komponent • 4.42, 5.61 • jazyková jednotka (n. jejich kombinace) ve funkci složky či členu jednotky vyšší; konstituent

kompozice • 5.4112, 5.4131, 5.52 • skládání slov, tvoření slov založené na kombinaci aspoň dvou slov n. kmenů v jediný lexém, slovo

kompozičnost • 4.41 • sémanticko-strukturní princip jazyka umožňující vytvářet z jazykových komponentů celistvé útvary, celky, tj. nejen prosté mechanické úhrny, srov. Gestalt a holismus

kompozitum • 5.4131 • složenina, lexém vzniklý kompozicí

komunikace • 1.0, 1.41–2, 1.51, 1.6, 2.1, 3.22, 4.5, 5.4, 5.4123 • přenos, resp. vysílání a příjem informace mezi aspoň dvěma partnery (mluvčím a posluchačem, emitorem a recipientem ap.) při splnění určitých podmínek a zapojení dalších faktorů, a to jazykem (k. verbální) n. jinak (k. neverbální); sdělování, dorozumívání, viz též kinesika, gesto, komunikace neverbální

komunikace jazyková • 1.41–2 • přenos informace jazykem

komunikace neverbální • 1.41, 1.7 • komunikace nezaložená na jazyku, zvl. taktilní (hmatová), vizuální či akustická signalizace aj., viz též jazyk gest

komunikace psaná a mluvená • 1.6 • komunikace využívající jako kódu písma či mluvení

komunikativní situace • 1.41 • viz situace komunikativní

koncesivní • 5.4218 • přípustkový, vyjadřující připustku

konceptualizace • 2.21 • převod neurčité představy do pojmu; užívání pojmů

koncovka • 4.112, 5.4121, 5.4123 • flektivní prvek, někdy shodný s morfémem, vyjadřující gramatickou funkci, resp. povahu slova, přidávaný na jeho konec n. za jeho kmen

kondicionál • 5.4123 • podmiňovací způsob, jedna ze tříd verbálního modu vyjadřující děj jako možný, resp. něčím podmíněný

konektém • 5.4132 • spojovací morfém mezi základy kompozita

konektor • 5.532 • slovo n. morfém užívaný ke spojování jazykových jednotek různých úrovní, zvl. konjunkce, některá adverbia, popř. kopuly

konfrontace • 5.1, 6.2 • synchronní srovnávání dvou/více jazykových systémů z hlediska shod a rozdílů, viz kontrastivní

kongruence • 5.4217 • shoda, syntaktický vztah závislosti mezi členem závislým a řídicím, projevující se přítomností stejných kategorií v obou, popř. všech z nich

kongruentní • 5.4214 • shodný, vyjadřující n. podléhající kongruenci

konjugace • 5.4111, 5.4123 • časování, flexe verba; jev n. konkrétní případ či model ohýbání slovesa pomocí osobních koncovek

konjunkce • 5.532, 5.4218, 7.1 • spojka, slovní druh označující vztah, resp. vyznačující druh spojení mezi slovy, výrazy n. větami

konjunktiv • 5.4123 • způsob spojovací, jedna ze tříd verbálního modu obv. ve vedlejší větě, vyjadřující nejistotu n. podmíněnost jejího děje ap., též: subjunktiv

konkatenace • 4.41, 4.42 • sřetězení, vytvoření zvl. mluvního syntagmatického řetězu spojením nižších jednotek (různého řádu)

konkluzivní • 5.4218 • viz kadence, konsekutivní

konkordance • 5.12, 5.51, 5.58–9 • abecední seznam slov, resp. tvarů z textu s údajem o jejich umístění v něm a obv. i s jejich bezprostředním kontextem

konkrétní • 1.52, 5.533 • substantivum s konkrétním, fyzickým denotátem

konkurence • 5.23 • existence alternativní formy, jednotky, resp. prostředku v zásadě stejné funkce a/nebo významu

konotace • 2.21, 5.62 • sekundární nekognitivní rysy zvl. lexikálního významu různého typu, především však asociativní povahy, srov. význam konotativní

konsekutivní souvětí • 5.4218 • koordinační souvětí s důsledkovým vztahem mezi větami, též konkluzivní s.

konsituace • 5.4231, 1.41 • kontext jazykový i nejazykový chápaný v jednotě (též *kontext situace*) jako soubor faktorů determinujících význam promluvy či lexému zvnějšku

konsonant • 5.331–2 • souhláska; foném, resp. hláska vytvářená závěrem n. úžinou, která obv. nemůže tvořit slabiku

konsonantický • 5.342 • souhláskový; (foném) mající souhláskovou povahu

konsonantismus • 5.332 • konsonantický systém jazyka a jeho vlastnosti

konstantní • 4.31 • opozice obv. mezi dvěma členy paradigmatu, která mezi nimi platí trvale, při každé pozici, resp. distribuci, srov. neutralizovaný

konstativum • 5.4233 • verbum, kterým se v rámci teorie mluvních aktů určitá informace pouze konstatuje, uvádí, srov. *performativa*

konstelace • 4.31 • jeden z funkčních vztahů glosématiky (volnější, nekauzální závislost mezi dvěma proměnnými)

konstituent • 5.4211 • jazyková jednotka v roli n. funkci složky, členu vyšší jednotky n. širší konstrukce

konstitutivní rysy jazyka • 3.2, 3.32 • soubor rysů různého druhu, které ve svém úhrnu jedinečně vymezují přirozený jazyk člověka na rozdíl od jazyka živočichů či dalších signálních systémů

konstruktivní • 5.332 • viz frikativní

konstrukce • 5.4216 • syntagmatická stavba kolokace, výrazu n. věty, jejíž různé typy mají různou funkci

konstrukce endocentrická a exocentrická • 5.4216 • syntagmatické kombinace, resp. konstrukce lexémů založené na distribuci (funkci) a poměru komponentů a celku: u k. endocentrické je její distribuce jako celku stejná s distribucí jednoho (= hlavního, řídicího) komponentu; u k. exocentrické se její distribuce jako celku nerovná distribuci žádného z komponentů

konstrukt • 6.11 • teoretická představa n. model jevu obv. chápaný jako součást složitější teorie

kontakt • 1.41, 4.6 • v komunikativní situaci jedna z jejích složek vymezujících druh styku komunikujících partnerů (tj. zvl. bezprostředně či na dálku)

kontakt jazyků • 3.12 • styk a vzájemné ovlivňování dvou/více jazyků, zvl. sousedních, mající povahu obchodní ap.

kontaminace • 5.4217 • zkřížení dvou valenčních konstrukcí, popř. i tvarů slova apod.

kontext • 1.0, 1.41, 1.52, 2.21, 4.42, 5.11, 5.4231 • různě velké jazykové okolí výskytu analyzované jednotky v textu, které je pro ni relevantní ze sledovaného hlediska

kontinuum, kontinuální • 1.42, 2.1, 2.21, 4.1, 4.5, 5.61 • splyvavá, nepřetržitá povaha akustického a/n. myšlenkového řetězu, proudu (které je členěno až jazykem); spojité pole n. škála

kontinuální • 5.342 • (foném) mající neprudký začátek artikulace; část korelativní opozice (stojící proti zavěrový) sloužící spolu s dalšími k vymezení fonému; ve fonetice nezávěrové konsonanty, tj. konstruktivní, frikativní, spirantní

kontrakce • 5.35 • stahování, syntagmatická hlásková změna spočívající ve spojení obv. dvou slabik slova v jedinou

kontrast • 4.2, 4.31, 5.32 • protiklad, vztah jednotek v syntagmatickém řetězu, v textu

kontrastivní/konfrontační • 6.2 • (lingvistika, studie aj.) synchronně srovnávající dvě/více jazykových struktur, zvl. z hlediska kontrastů (rozdílů, obv. však i shod)

konvenčnost • 1.51, 2.1, 2.21, 3.13, 4.2 • vlastnost jazykového znaku spočívající v absenci jakékoliv souvislosti mezi jeho formou a jeho denotátem a v jeho ustálenosti jen díky konvencí užívání, srov. arbitrálnost

konverbium • 5.532 • forma slovesa (neúplný tvar jako v korej.) n. druh slovesa (jako v čin.) s takovou adverbialní funkcí, jako je lokalita, adresát, instrumentálnost, popř. i slučování aj. odpovídající čas-to funkčně předložkám, popř. i spojkám

konvergence • 3.12, 7.2 • vývoj jazyků (řídicí i forem) svědčící o vzájemném sblížení v některé oblasti

konverzace • 1.6, 2.1, 2.21 • neformální, často jen společensky nezávazný či zdvořilostní a neřízený rozhovor (dialog) dvou či více partnerů

konverze • 5.4131 • přechod slova n. tvaru do jiného slovního druhu beze změny formy; takový vznik nového slova

konverzivum • 5.55 • jeden z druhů lexikálních opozit založený na vztahu „přechodu“ (objektu aj.), např. u dvojice *koupit : prodat*

kooperace • viz princip kooperace

koordinace • 4.42, 5.4113, 5.4214, 5.4217, 5.4218 • syntaktický n. slovtvorný vztah mezi rovnocennými členy n. komponenty slova, fráze, věty

koprolalie • 5.58 • v důsledku psychické poruchy nadměrné, nekontrolované užívání vulgarismů, tabuových obscenních slov, nadávek ap.

kopula • 5.532, 5.4214, 5.53 • spona, sponové sloveso synsématické povahy vyjadřující více či méně jen predikační vztah mezi subjektem a nominální částí predikátu, především jejich ekvivalenci

kopulativní souvětí • 5.4218 • koordinativní souvětí s prostým slučovacím vztahem mezi větami

koreference • 5.4232 • totožnost reference mezi dvěma/více složkami věty, textu n. její vyjádření v textu (např. opakováním koncovky pádu a rodu u spojení adjektiva a substantiva)

korektor gramatiky (spelling-checker) • 5.1 • počítačový program umožňující automatickou kontrolu ortografických, popř. i flektivních chyb a překlepů v textu napsaném v některém editoru (a následnou možnost opravy chyb)

korelace • 4.31, 5.342 • vzájemná a systémová podmíněnost, resp. vztah, obv. binární, mezi řadami fonémů (např. korelace znělosti) n. mezi příznakovými a bezpříznakovými členy morfologického protikladu aj.; vztah mezi členy páru forem apod. lišených obv. příznakem; obecný subtyp funkčních textových (procesových) vztahů v glosématice (složený ze specifikace, komplementarity a autonomie, kde obecně platí vztah „buď – anebo“)

korelativum, korelativní • 5.53, 5.4218, 5.4232 • víceslovný diskretní souvztažný prostředek, zvl. korelativní konjunkce a adverbia

koronály • 5.332 • konsonanty tvořené za pomoci jazyka a okraje patra; totéž co apikály

koronárnost • 5.342 • artikulace zvednutou špičkou jazyka

korpus • 5.11–2, 5.4, 5.58–9 • reprezentativní soubor textů jako zdroj jazykových dat, obv. o milionech, resp. stamilionech výskytů, analyzovaný a prohledávaný komputerem; dříve: takový soubor v podobě lístkové kartotéky

korpus paralelní • 5.11, 6.2 • korpus přeložených textů dvou nebo více jazyků vytvářený za účelem jejich srovnávání

kořen • 5.4132 (obv. autosémantický) morfém tvořící základ slova, zvl. z hlediska derivace a původu

krátký • 5.332 • (vokál) vyslovovaný výrazně kratěji než dlouhý

kreativnost/kreativita jazyka • 1.42, 1.6, 3.21, 3.23, 4.2 • konstitutivní vlastnost jazyka spočívající ve schopnosti tvořit nekonečné množství nových vět aj. a rozumět jim

kreolizace • 3.12 • proces vzniku kreolštiny, obv. z pidgin

kreolština • 2.1, 3.12 • jazyk vzniklý z pidgin a užívaný jako mateřština

kryptografie • 1.53 • nauka o způsobech ukrývání informace (do textu) pomocí šifry, kódu ap.

kryptogram • 1.6 • zakódovaný text, text n. sdělení skryté, utajené v textu

kulminativní • 5.342 • viz ne/vokalický

kurziva • 1.6 • viz písmo – typy

kvadrál • 5.4121 • jmenné číslo čtverné

kvalifikace • 2.21, 5.57 • většinou evaluativní hodnocení pojmenování věcí, lidí, zvl. na škále „pozitivní – negativní“, realizované různými prostředky (např. adjektivy), které je povahy subjektivní a většinou individuální; v systémové gramatice vztah sémanticko-syntaktické závislosti mezi řídicím substantivem a adjektivem či řídicím verbem a adverbium, avšak jen ze zadu, tj. se závislým členem v postpozitivní pozici, srov. i kvalifikátor

kvalifikátor • 5.4214 • v systémové gramatice prostředek sémanticko-syntakticky kvalifikující své ří-

dící substantivum (zvl. adjektivum) či své řídící verbum (zvl. adverbium), avšak jen zezadu, v post-
 pozitivní pozici

kvalita • 1.6, 5.32, 5.4 • úhrn nekvanitativních rysů hlasu n. zvuku, zvl. jeho barva, výška a síla; sémantická kategorie vlastnosti

kvantifikace • 5.532 • vyjadřování/vyjádření kvantity, resp. počtu různého typu (zvl. univerzální a existenciální), obv. pomocí některých zájmen a číslovek, šíře však i některých substantiv a adverbij

kvantifikátor • 5.532 • jazykový prostředek vyjadřující široce pojatou kvantitu, množství (spolu s determinací), zvl. pronomina, numeralia a část adverbij

kvantita • 5.332, 5.342, 5.63 • vokalická délka; sémantická kategorie množství n. intenzity, viz kvantifikace

labializace • 5.332 • změna konsonantu v labializovaný; zaokrouhlení rtů

labiály • 5.332 • retné konsonanty, artikulované za pomoci závěru retného (např. *b, p*) nebo retozubného (např. *v, f*), srov. labiodentály

labiodentály • 5.332 • retozubné konsonanty

labium • 5.331 • ve fonetice dolní ret

laminály • 5.331 • konsonanty tvořené plochou jazyka (= lamina), např. *č, š*

langage • 4.2 • řeč, obecná schopnost jazyka umožňující jeho realizaci v promluvách, viz též řeč

langue • 1.3, 1.42, 3.21, 4.2, 4.3, 4.31–2, 5.2, 5.22 • abstraktní jazykový systém zahrnující jednotky, pravidla, modely a normy jejich užívání, viz též systém

langue jako systém znaků • 4.0, 4.2, 4.3 • úhrn většiny systémových jednotek jazyka pojatých znakově

laryngální teorie • 7.2 • teorie, podle níž inde. laryngální konsonanty, které většinou zmizely už v předhistorické době, zanechaly stopy, zvl. v náhradním dloužení a rozrůznění některých vokálů

laryngály • 7.2 • hrtanové konsonanty artikulované hlasivkami v hrtanu, např. *h, ráz*

larynx • 5.331 • ve fonetice hrtan jako jeden z artikulačních orgánů

laterály • 5.332 • bokové konsonanty, úžinové konsonanty, při nichž vzduchový proud obchází jazyk z jedné n. obou stran, např. *l*

latinka • 1.53, 1.6, 5.4219 • písmo většiny západních indoevropských a dalších jazyků, vzniklé z humanistické kurzivy (minuskulní)

látková (substantiva) • 5.532 • substantiva označující látky, hmoty ap., které nelze konvenčně dělit na díly a počítat, jsou nepočítatelná

Lautverschiebung • viz posouvání hláskové germánské

lemma • 2.21, 5.12, 5.59 • systémová, reprezentativní, zástupná a obv. i invariantní forma lexému pro řadu jeho variant (alolexů, slov) ve slovníku, k níž je vztažena všechna další informace (např. u jmen je lemmatem obv. nominativ sg)

lemmatizace • 5.1, 5.12 • přiřazení lemmatu textovým tvarům lexémů (slovům)

lemmatizátor • 5.1 • počítačový program provádějící automaticky pro textové formy lemmatizaci

leták • 1.6 • viz text – typy

lex • 5.22, 5.52 • konkrétní textová realizace (tvar) abstraktního systémového lexému, ztotožněná někdy se slovem

lexém • 1.3, 5.22, 5.52 • slovo n. víceslovná kombinace jakožto abstraktní funkční jednotka lexikonu, zahrnující, u flektivního jazyka, i jeho alolexy, flektivní tvary

lexikalizace • 5.57 • proces přeměny morfémů n. slov v ustálený lexém s pevným významem celku v důsledku potlačení významu komponentů

lexikální • 4.31, 5.4112, 5.4132, 5.4211, 5.4213, 5.4222, 5.52, 5.56 • vztahující k lexikonu, lexému a stojící často v protikladu ke gramatice

lexikografie • 5.51 • disciplína zabývající se teorií a tvorbou slovníků

lexikologie • 5.5, 5.51 • disciplína zabývající se teorií lexikonu jako součástí jazykového systému

lexikon • 1.3, 5.5, 5.51–9, 5.22 • slovník, nejbohatší rovina systému jazyka s jednotkou lexémem, slovem a nominací; slovní zásoba

lexikon – aspekty nominativní • 5.51 • aspekty, podle kterých se lexikon třídí na jednotlivé druhy pojmenování

libozvučnost • viz eufonie

ligatura • 1.53 • slití či zčásti se překrývající spojení dvou písmen, blízké spřežce, např. *æ*

likvidy • 5.332 • konsonanty plynné, *r, l*

lineárnost • 1.42, 1.51, 4.2, 4.41, 5.341 • vlastnost jazykového znaku v jeho realizované podobě v parole, spočívající v jednodimenzionálnosti jeho formy

lingua franca • 3.12 • jazyk pro běžný, někdy zjednodušený styk mezi příslušníky různých jazykových komunit; mezinárodní jazyk; pův. mediteránní pidgin

lingvistika • 2.0, 4.0, 5.0, 5.1–2, 6.0 • jazykověda, věda zabývající se jazyky a jazykem, jeho systémem i užíváním (zvl. v komunikaci), jeho minulostí a souvislostmi s disciplínami jinými

lingvistika algebraická • 5.1 • oddíl matematické lingvistiky popisující jazyk mj. za pomoci algebraických a logických symbolů

lingvistika aplikovaná • 2.0, 5.1 • lingvistika zabývající se otázkami aplikace teorie do praxe, zvl. předklad, učení jazyka apod.

lingvistika areální • 2.1 • lingvistika studující nepřibuzné jazyky v geografickém kontaktu, seskupené do jazykového svazu, a to buď v menších skupinách a s více společnými rysy (např. svaz balkánský), nebo v makropohledu (např. středoevropský areál či indický jazykový svaz)

lingvistika deskriptivní • 5.1 • americká větev strukturní lingvistiky, orientovaná mj. na popis distribuce jazykových jednotek

lingvistika diachronní • 4.1 • lingvistika studující jazykové stavy, zvl. minulé, srov. lingvistika historická

lingvistika diskurzu • 5.4231 • lingvistika studující texty, pův. zvl. mluvené, z hlediska stavby, motivace a funkcí, srov. lingvistika textová

lingvistika forezní • 5.1 • soudní jazykověda sloužící k expertize lingvistických aspektů legálních, soudních záležitostí

lingvistika formální • 5.1 • lingvistika orientující se na studium formálních gramatik a jejich metod a pravidel, na matematické modely gramatické struktury jazyka aj.; stupeň formálnosti je u různých přístupů ovšem různý, výrazný byl např. u gramatiky generativní

lingvistika funkční • 5.1 • lingvistika studující jazyk z hlediska jeho funkcí, komunikativní, strukturní a dalších

lingvistika generativní • 5.2 • lingvistika založená na generativní gramatice a principu generování

lingvistika historická • 5.0 • lingvistika studující jazyk ve vývoji, z hlediska jeho historie

lingvistika kognitivní • 5.57 • viz kognitivní (psycho)lingvistika

lingvistika komputační • 5.1, 5.11 • lingvistika studující jazyk za užití počítačových technik a postupů včetně statistických, zvl. při analýze textového korpusu n. konkordance

lingvistika kontrastivní • 6.2 • lingvistika studující dva/více jazyků z hlediska srovnávání jejich systémů co do strukturních podobností a rozdílů

lingvistika korpusová • 5.1, 5.11–2 • lingvistika studující jazyk zvl. za užití počítačových přístupů v makrosouvislostech, a to na základě textových korpusů o milionech slov, srov. korpus a lingvistika komputační

lingvistika kvantitativní • 1.3, 5.1 • část matematické lingvistiky popisující jazyk statistickými metodami, zvl. z hlediska frekvence jeho jednotek

lingvistika matematická • 5.1 • lingvistika popisující jazyk některými matematickými metodami

lingvistika obecná • 5.0 • lingvistika studující zvl. jazyk (langue) skrze jazyky z hlediska obecných rysů, vlastností a kategorií synchronně i diachronně

lingvistika srovnávací • 7.1 • viz komparatistika

lingvistika strukturní • 5.2 • lingvistika zabývající se studiem systému i textových struktur vytvářených jazykovými znaky a obv. i jejich funkcemi, tj. vztahy mezi nimi, přičemž pro strukturu se tu uplatňuje princip Gestalt; má společný začátek u F. de Saussura, viz gramatika strukturní

lingvistika synchronní • 4.1 • lingvistika studující současný, tj. poslední jazykový stav, jeho systém a fungování

lingvistika taxonomická • 5.2 • (obv. v pejorativním pohledu generativistů) lingvistika zdůrazňující segmentaci a klasifikaci (taxonomii), nikoliv však hloubkovou strukturu (jako generativní gramatika)

lingvistika teoretická • 5.0, 5.1 • viz lingvistika obecná

lingvistika textová/textu • 1.6, 4.41, 5.4231 • lingvistika studující texty z hlediska stavby, vazeb a funkcí, srov. lingvistika diskurzu

litera • 1.53 • písmeno, grafém

literatura • 3.13, 5.1 • z hlediska lingvistiky doklad a zdroj užití jazyka určitého typu a stylu i jeden z cílů užití jazyka

litotes • 1.6, 5.57 • zeslabující opisné pojmenování ap., které formálně označuje svůj denotát jako slabší, než skutečně je, a které je obv. založené na dvou negacích, viz figura

logika • 2.5 • viz jazyk a logika

logografie • 1.53 • grafický systém založený na logogramu

logogram • 1.53 • grafický znak zaznamenávající zhruba slovo

logopedie • 5.333, 5.52 • nauka o odstraňování patologických jevů mluvy, vad výslovnosti

lokalita • 5.63 • sémantická kategorie místa a směru vyjadřovaná různými systémovými prostředky

lokativ/lokál • 5.4123 • pád zvl. polohy, v češtině předložkový; v češtině též šestý pád

lokuce • 5.4233 • viz lokuční akt

lokuční akt • 5.4233 • mluvnický akt založený na minimálním smysluplném výroku různé povahy, sdělení; někdy je spojený s aktem ilokučním n. perlokučním v jediné promluvě

lomítko • 1.6 • viz prostředek nejazykový grafický

majuskule • 1.6 • velké písmeno latinky, zvl. ve smyslu dříve výlučného užití pro celý text (tj. bez malých písmen)

makarónský • 1.6 • (text, projev) smíšený neorganicky ze dvou jazyků

makrolingvistika • 1.3 • lingvistika studující jazyk z hlediska jeho vnějších vazeb k myšlení, vědomí, emocím, společnosti, etniku, mozku, paměti aj. (na rozdíl od mikrolingvistiky)

makron • znaménko délky, viz diakritický (pravopis)

manifestace • 4.41–2 • projev, realizace systému, resp. jeho jednotky či pravidla v parole, textu

Man-Satz • 5.4212 • věta se všeobecným subjektem mající k jeho vyjádření zvláštní prostředek a/nebo konstrukci

marginální • 5.342 • druh distinktivní opozice při určování fonému (ne/konsonantický)

Markovův model (skrytý) • 5.0, 5.1 • přístup formální lingvistiky při řešení problému (v rámci algoritmu) spočívající v možnosti volby mezi dvěma/více alternativami podle jejich různě velkých pravděpodobností výskytu; stojí v protikladu k tradičnímu binárnímu přístupu („ano – ne“)

marrismus • 3.13 • třídí teorie jazyka a jeho původu od N. J. Marra

maskulinum • 5.4121 • mužský rod jmen, substantivum n. jiné jméno mužského rodu

matice • 5.0 • plošné, nelineární uspořádání (podobné tabulce) prvků podle více závislostí a pravidel

maxim kvality • 4.5 • součást pragmatického principu kooperace pro jazykové chování, podle něhož se předpokládá, že mluvčí mluví pravdu a neklame

maxim kvantity • 4.5 • součást pragmatického principu kooperace pro jazykové chování, podle něhož se předpokládá, že mluvčí sděluje přiměřené množství informace, tj. že není ani upovídaný, ani příliš stručný

maxim relevantnosti • 4.5 • součást pragmatického principu kooperace pro jazykové chování, podle něhož se předpokládá, že mluvčí mluví k věci, a ne kolem

maxim způsobu • 4.5 • součást pragmatického principu kooperace pro jazykové chování, podle něhož se předpokládá, že mluvčí mluví jasně a správně

mediopasivum • 5.4123 • slovesný rod mezi aktivem a pasivem, médium obohacené mj. o význam flexivity

médiium • 1.0, 1.3, 1.41, 1.53, 1.6, 5.22, 5.59 • slovesný rod stojící v protikladu k aktivu a ozn. původně děj, na němž je agens zainteresován, z něhož má prospěch; komunikativní dimenze přenosu sdělení, zvl. akustická a grafická; prostředek uložení záznamu jazyka, slovníku apod.; v teorii komunikace totéž co kanál

měkké • viz palatalizace

měkkopatrové • 5.332 • veláry

meliorativum • 5.58 • viz eufemismus

melodém • 5.341 • kadence, melodická jednotka; část melodie věty (kóla)

melodický • viz přízvuk

melodie • 5.341 • tónová struktura věty, zvl. z hlediska výšek; intonace

mentalismus • 5.0, 7.3 • psychologická a lingvistická škola postulující existenci mentálních stavů a procesů nezávisle na chování

meronymie • 5.55 • hierarchický sémantický vztah celku a částí

meronymum • 5.55 • člen (část) meronymické třídy (celku)

mesolekt • 2.1 • sociolingvisticky středně vysoká varieta jazyka, uprostřed mezi akrolektem a basilektem, původně při vývoji z kreolštiny

metafonie • viz přehláska

metafora • 1.52, 1.6, 2.42, 4.31, 5.52, 5.57, 5.63 • přenesení významu slova n. jeho kombinace z jednoho denotátu na jiný na základě podobnosti

metagrafémika • 1.53 • ta součást gramatologie, která studuje grafické prostředky jiné než vlastní písmo, popř. zahrnuje i primitivní předchůdce písma

metajazyk • 1.2, 5.0 • obv. (aspoň zčásti) formalizovaný jazyk užívaný k popisu přirozeného jazyka, resp. jeho část užívaná k popisu celku, složená z termínů aj.

metateze • 5.35 • přesmyk, vzájemná výměna místa zvl. dvou konsonantů ve slově

metodologie • 5.0 • studium a oblast obecně přijímaných metod zkoumání; m. lingvistiky mj. je obv. přijímána jako mající deduktivně-empirickou povahu s důrazem na funkci a formalizaci jednotlivých postupů, může se však v jednotlivých školách různě lišit

metonymie • 1.6, 2.42, 5.57, 5.63 • přenesení významu slova n. jeho kombinace z jednoho denotátu na jiný na základě kontiguitu, souměznosti

metrika • 1.6 • studium verše jako jednoho ze speciálních druhů textu do stop, slabik a rytmu, viz systém prozodický

mezijazyk • 2.22 • (interlanguage) prozatímní, neúplný a vyvíjející se jazyk, resp. systém a jeho znalost při jeho studiu jako jazyka cizího

mikrolingvistika • 1.3 • lingvistika studující jazyk z hlediska vnitřních vztahů (na rozdíl od makrolingvistiky)

mimika • 1.0, 1.2, 1.42, 1.6, 1.7 • výrazy obličejové doprovodné k verbální komunikaci, mající znakovou funkci a význam

mimojazykový • 1.41, 2.41, 4.6, 5.4231–2 • týkající se n. patřící k oblastem vně jazyka, avšak mající s ním souvztažnost různého druhu (sociologickou, situačně-kontextovou, kognitivně-psychologickou n. věcně-sémiotickou)

minimalistický program • 5.4211, 5.422 • novější verze generativní gramatiky usilující o co nejobecnější a neekonomičtější popis jazyka, redukci mj. předchozích hloubkových struktur na jedinou, logickou strukturu (vedle fonetické formy)

mínit (něčím něco) • 1.52 • zapojovat sémiotický vztah mluvčího skrze objekt k významu, často jen momentálně platný

minulost • 5.4123 • součást sémantické kategorie času

minuskule • 1.6 • malé písmeno latinky, zvl. ve smyslu dříve výlučného užití pro celý text (tj. bez užití velkých písmen)

místo artiklace • 5.332 • místo tvoření hlásky, zvl. v některé artikulační dutině, srov. rty, zuby, dásně, patro tvrdé a měkké, čípek, hlasivky

míšení jazyků • 3.12 • přirozený vývoj všech jazyků obohacujících se stykem s jinými lexikálně i jinak, často chápaný jako projev jazykové konvergence

mladogramatismus • 4.1, 7.1 • zvl. německý směr v lingvistice koncem 19. století nazírající jazyk a jeho stav primárně ve vývoji, který podléhá rigorózním zákonům

mlaskavky • 5.332, 5.342 • implozivní konsonanty různého typu (bilabiální, dentální, alveolární aj.) tvořené uvolněním dvou závěrů v ústech (např. rtů a zadní části patra), tj. bez výdechového proudu vzduchu, podobající se často určitému mlasknutí, srov. implozivy

mluva • 2.2, 2.41, 4.2, 4.41 • jazykový projev/y, text/y, promluva/promluvy jakožto realizace jazykového systému a oblast jejich studia (včetně textové lingvistiky), viz též parole; způsob mluvení a výrazivo určité skupiny lidí

mluvčí • 1.41, 1.6 • člověk, který je (momentálně) z obou (více) partnerů při komunikaci aktivní

mluvčí rodilý • 5.0 • mluvčí, jehož studovaný jazyk je mateřský, tj. nabytý přirozeně v dětství

mluvidla • 5.331 • artikulační orgány

mluvní akty • 1.51, 1.53, 2.1, 2.21, 4.5, 5.42, 5.4233, 5.61 • typy promluv chápané z hlediska svých funkcí a vztahů k jazykovému chování, zavedené do lingvistiky filozofem J. L. Austinem a před ním už F. de Saussurem, srov. akt lokuční, ilokuční, perlokuční; direktivní, komisivní, deklarativní, reprezentativní a expresivní

mluvní událost • 2.1 • uzavřená, proběhlá komunikace při dodržení standardních podmínek komunikativní situace; jednoduchá m. u. se může týkat jen jediného tématu

mluvnice • viz gramatika

mnemotechnický • viz prostředky mnemotechnické

mnohost • 5.4121 • pojem označující více individuí, jednotlivin a jejich nejedinečný výskyt, který je vyjadřován zpravidla plurálem, popř. i jinými čísly, srov. však i kolektivum

moce • 5.4133 • přechylování, tvoření substantivních feminin, popř. dalších, rodově odlišných slov od maskulin apod.

modalita • 1.7, 4.5, 5.4123 • oblast významu, resp. výrazu postoje mluvčího k obsahu promluvy, věty, zvl. vzhledem k realitě a jejím podmínkám; modalita alethická, deontická, epistemická

modální • 5.4123, 5.4218 • způsobový, patřící k modalitě

model • 2.2, 2.21, 4.2, 4.31, 4.41, 4.42, 5.4131, 5.4222 • abstraktní typová syntagmatická struktura prvků opakovaně užívaná při tvoření lexémů, výrazů, frází, vět aj.; abstraktní zobecněné zobrazení jevu aj. sloužící obv. k ověření a zkoumání

model jazyka • 1.42, 2.21, 5.51 • komplexní představa systému, schéma struktury jazyka z různého hlediska; u obecného pohledu na jazyk a jeho fungování je langue mj. obecným sociálním modelem pro tvorbu promluv; u komunikativně založených modelů jde především o způsoby, hypotézy rozpoznávání slov (např. interaktivní aktivační model); u formálních přístupů jde o matematické modely a modelování gramatické struktury jazyka aj.

modifikace • 5.4133, 5.4212, 5.4214, 5.4216–7, 5.4232, 5.532 • onomaziologický způsob n. proces tvoření slov a pojmenování, při kterém se k základu slova jen přidává sekundární významový příznak (vyjádřený afixem) a základ významu zůstává zachován; připojení závislé jednotky k řídicí v některých konstrukcích vedoucí tím k její obměně, resp. jejímu formálnímu obohacení, sémanticky a sémioticky (u restriktivní modifikace) však někdy k omezení její platnosti

modifikátor • 5.4211, 5.4214 • jazykový prostředek k vyjádření syntaktické, resp. syntakticko-sémantické modifikace, srov. kvalifikátor

modus • 5.4123 • gramatická kategorie verba vyjadřující povahu jeho děje podle vztahu k realitě n. mluvčímu, obv. indikativ, imperativ, kondicionál a konjunktiv, slovesný způsob

moném • 5.22 • (podle A. Martineta) nejmenší formální jednotka s pevným významem volně odpovídající morfému

monitorovací teorie • 3.11 • teorie z oblasti studia druhého jazyka, podle níž učení je „vědomý“ proces studia gramatických (jazykových) pravidel (dalšího jazyka) v širokém smyslu, který zároveň slouží k monitorování a editaci vlastních promluv (podle S. D. Krashena)

monitorování sebe • 2.21 • psychický proces při komunikaci, resp. produkci mluvy spočívající v sebekontrole toho, co mluvčí říká, co pak může podle potřeby i sám opravit, zvl. v případě přeroknutí aj.

monoftong • 5.332 • jednoduchý konsonant nebo vokál

monoftongizace • 5.332 • změna diftongu v monoftong, též úženi

monogeneze • 3.13–4 • hypotéza předpokládající vznik všech jazyků z jediného zdroje

monokolokabilní slovo • 5.54 • lexikální prvek (slovu se jen podobající), který se v jazyce vyskytuje pouze jako komponent frázemu, tj. s krajně omezenou kolokabilitou, srov. *nechat někoho na holičkách*

monolog • 1.1, 1.6 • samomluva, komunikace se sebou samým; při monologu vnitřním mluvčí obv. své promluvy vůbec nevyslovuje, neartikuluje

monosémie • 5.55, 6.11 • výskyt, existence jediného významu u jediné formy, lexému

monosémní • 5.55 • jednovýznamový

móra • 5.333 • minimální jednotka zvukové kvantity odpovídající délce krátké slabiky

morf • 1.53, 5.22 • (grafická n. fonická) diskrétní realizace abstraktního systémového morfému v textu

morfém • 1.3, 1.51, 1.53, 5.22, 5.411, 5.4112, 5.4132, 6.11 • minimální funkční a abstraktní jednotka jazyka s vlastním významem; pozičně ne/samostatná jednotka morfolgie

morfém autosémantický • 5.4111–2 • viz morfém lexikální

morfém diskontinuální • 5.4112 • morfém, zvl. kořenový, který netvoří (jako např. v arabštině) neporušitelný celek a mezi jehož částí se můžou vkládat infixy; opakem je uzavřený a takto neporušitelný m. kontinuální; někdy též m. suprasegmentální

morfém flektivní • 5.4112 • morfém využívaný flexí k vyjadřování gramatických textových funkcí a významů, který se někdy klade do protikladu k morfému slovotvornému, tj. afixu aj.

morfém gramatický, synsémantický • 5.4111–2 • morfém flektivní i jiný využívaný k vyjadřování gramatických textových funkcí a významů

morfém kontinuální • 5.4112 • viz morfém diskontinuální

morfém lexikální • 5.4132, 6.11 • morfém autosémantický, tj. nesoucí lexikální význam n. význam obdobný významu lexému, kořen, morfém shodný s jednomorfémovým lexémem

morfém nulový • 5.4112 • hypotetický flektivní n. slovotvorný morfém, resp. morfem postulovaný kvůli symetrii a úplnosti paradigmatu, který žádnou odpovídající formu nemá; chybějící, avšak pro úplnost předpokládaný morf(ém)

morfém slovotvorný • 5.4112, 5.4131 • morfém užívaný slovotvorbou k tvoření nových slov, tj. afix n. kořen

morfém supletivní • 5.4112 • viz supletivní formy

morfém suprasegmentální • 4.42, 5.22 • morfém nediskrétní daný některou suprasegmentální funkcí (např. intonací), viz morfém diskontinuální

morfém synsémantický • viz morfém gramatický

morfém vázaný • 5.4112 • morfém nutně a vždy spjatý se slovním základem či slovem (kořen, většina afixů); proti němu stojí morfém volný, který může být pozičně samostatný (kořenové slovo)

morfém volný • 5.4112 • viz morfém vázaný

morfeematika • 5.4111 • morfolgie, studium morfémů jazyka z hlediska analýzy a segmentace na ně

morfologie • 1.3, 5.21, **5.41**, **5.411**, **5.4111**, 5.4113, **5.4125**, 5.532, 6.11 • část gramatiky jazyka studující jeho morfémy co do povahy a chování, zvl. v oblasti flexe a tvoření slov, popř. i komparace

morfoném • 5.4113 • abstraktní třída alternujících fonémů mající vzájemnou funkční substituci uvnitř téhož morfému (resp. téže třídy morfému), tj. při výskytu tohoto morfému v různých slovech, a tedy i sousedstvích

morfonologie • **5.411**, **5.4113** • oblast a studium morfonémů

morfosyntax • 5.4113 • oblast jazykového systému zahrnující kategorie společné morfologii i syntaxi

morfofaktika • 5.4113 • kombinatorika morfému z hlediska pravidel, pozic a omezení

morseovka • 1.2 • kódovací systém založený na písmu užívaný zvl. v telegrafii

motivace • 2.21, 5.53, 5.55 • motivovanost, sémantická zakotvenost, předurčenost (větší) části významu útvaru, zvl. lexému, významem komponentů; odvoditelnost celkového významu ze složek; vztah mezi pojmenováním motivujícím a motivovaným; podmíněnost formy lexému zvukem z reality

mozek • 2.4, **2.41**, 3.13, 4.31 • viz jazyk a mozek

multilaterální • 4.31 • opozice mezi (dvěma n. více) členy paradigmatu založená na odlišných rysech platných zároveň

multilingvismus • 2.1 • mnohojazyčnost, individuální n. lokálně rozšířené užívání tří/více jazyků

multimediální • 1.6 • (počítačové programy, informační zdroje) založené na interaktivní kombinaci informace psané (textové), obrazové, filmové (pohybu) i zvukové

multiplikativ • 5.4121 • řídký pád vyjadřující násobenost („krát“), např. v maďarštině

multiplikativa • 5.532 • číslovky násobné, viz numerale

mutace • 5.35, 5.4133 • onomaziologický způsob n. proces tvoření slov a pojmenování, při němž se mění význam rezultátu ve srovnání s významem základu, někdy však i jeho slovní druh; diachronní hlásková změna obecně

nabývání jazyka • 2.21, **3.11** • proces učení se mateřskému, popř. i druhému jazyku, chápaný někdy jako podvědomý

nadávka • 2.24, 5.532 • adresné hanlivé a obv. i vulgární označení osoby, užitě často jako výraz silné negativní emoce

náhodný, náhoda • 1.53, 3.13, 4.2, 4.41–2, 5.0, 5.52, 5.55 • (vývoj n. změna v něm, výskyt formy, znaku v textu ap.) neodpovídající pravidlu n. zákonitosti, neodrážející nějakou vnitřní nutnost, popř. systematickosti

napjatý • 5.342 • (foném) artikulovaný jako napjatý, tj. s relativně velkým svalovým vypětím (opak je nenapjatý); část korelativní opozice užívané spolu s dalšími k vymezení fonému

narážka • viz aluze

narrativ • 5.4123 • modus verba vyjadřující, že mluvčí neručí za pravdivost obsahu jeho děje („prý“), též dubitativ, imperceptiv, inferenciál

nářečí • viz dialekt

naturalismus • 3.13 • viz nominalismus

naučitelnost jazyka • 3.23 • vlastnost jazyka umožňující dítěti, popř. i cizinci, aby se ho za normálních okolností naučilo

návrh • 1.6 • viz dialog

nazalizace • 5.35 • dodání nosového zabarvení vokálu, zvl. vlivem asimilace, popř. přítomnost tohoto zabarvení

nazální • 5.332, 5.342 • část jedné korelativní opozice užívané k vymezení fonému; nosový, nosovkový; viz nazály

nazálnost • 5.332, 5.342 • nosovost, nazální kvalita různých vokálů, popř. i nazál; neorální rys fonému

nazály • 5.332 • nosové konsonanty (podtyp okluziv) zapojující při artikulaci nosovou dutinu, např. *m*, *n* nebo nazalizované vokály ve francouzštině, polštině aj.

neanteriorní • viz kompaktní

nedokonavý • viz imperfektivum

negace • **5.4213** • zápor, popření n. zrušení platnosti zvl. verba, jména, adverbia (popř. jiného slovního druhu); prostředky takového popření

negativní • 2.1, 2.21, 5.4213 • záporný, vyjadřující negaci

negativnost • 1.51 • vlastnost jazykového znaku spočívající v jeho negativním vymezení a v takovéto možnosti vůbec, tj. ve vytknutí jeho rozdílů vůči jiným

negativum • 5.53 • lexém s (trvale) negativním významem a obv. i formou, zvl. zájmeno

negramotnost • 1.6 • neznalost psaní a čtení, neschopnost psát a číst

nejazyk • 1.1 • zvl. jiné než jazykové signální systémy a kódy

nelibozvučnost • viz kakofonie

neologie • 5.4131, 5.58 • oblast tvoření neologismů, novotvarů stojících na pomezí mezi synchronií a diachronií

neologismus • 4.1, 5.4131, 5.58 • nevžitý, neustálený novotvar, nové slovo, popř. jeho nové užití n. jiná nová jednotka v jazyce vzniklá, resp. vznikající, popř. do něj převzatá odjinud

nepravidelný • 1.53, 5.4211, 7.1 • neutvořený podle (formálních, gramatických) pravidel jazyka, anomální

nerovnitko • 1.6 • viz prostředek nejazykový grafický

nesklonný • viz indeklinabile

neurčitek • 5.4124 • viz infinitiv

neurčitost • 1.42, 4.5, 5.4122, 5.0 • formální nevyjádření jednoznačnosti výrazu, prostředku, zvl. při absenci určitého členu, zájmena apod.; nevyhraněná, vágní povaha jazykových dat, projevující se zvl. jako nejistota rodilého mluvčího co do místa hranice strukturních typů a/nebo gramatičnosti, resp. nepřijatelnosti určité kombinace; srov. determinace

neurolingvistika • **2.4** • část lingvistiky studující jazyk ve vztahu ke způsobu jeho uložení, zpracování a produkce v mozku

neuron • 2.32, 2.41 • nervová buňka s výběžky (axony), zvl. šedokorová mozková jako základ zpracovávání a uchovávání jazyka

neutralizace • 4.31, 4.42, 5.343, 5.4125 • zrušení protikladu mezi jazykovými jednotkami, zvl. fonémy, tj. obv. mezi členy páru v určité pozici; zrušení protikladu mezi alternujícími gramatickými kategoriemi jazyka

neutralizovaný • 4.31 • opozice mezi dvěma členy paradigmatu, která je obvykle konstantní, někdy, v určité distribuci, pozici však mizí, protože se v ní oba členy nevyskytují

neutralizovatelný • 4.31 • (binární opozice, protiklad) platný pouze v některých pozicích a distribuci, ale v jiných zrušitelný, neexistující

neutrum • 5.4121 • střední rod jmen; substantivum n. jiné jméno středního rodu

nezávislost na stimulu • 3.23 • konstitutivní vlastnost jazyka spočívající v tom, že jeho fungování je nezávislé na vnějším stimulu či vnitřní emoci ap.

nocionální • 5.62 • založený na pojmu n. se k němu vztahující

nomen • 5.4112, 5.4222 • jméno; slovní druh nominální, jmenné povahy, tj. obv. substantivum, adjektivum, pronomen a numerale

nomenklatura • 2.1, 4.32 • systematický soubor pojmenování, zvl. v přírodních vědách; stará primitivní představa jazyka jako prostého souhrnu, seznamu jmen pro věci apod.

nomina actoris • 5.4133 • jména konatelská, substantiva označující osoby, derivovaná obv. od substantiv označujících předmět prováděné činnosti

nomina acti • 5.4133 • jména (názvy) dějů, derivovaná od sloves

nomina agentis • 5.4133 • jména činitelská, substantiva označující osoby podle prováděné činnosti, derivovaná obv. od verb

nomina attributiva • 5.4133 • jména (názvy) vlastností, substantiva označující vlastnosti osob, zvířat, věcí aj., derivovaná od adjektiv

nomina augmentativa • 5.4133 • jména zveličelá, viz augmentativum

nomina collectiva • 5.4133 • jména hromadná, viz kolektivum

nomina deminutiva • 5.4133 • jména zdobnělá, viz deminutivum

nomina instrumenti • 5.4133 • jména (názvy) prostředků, substantiva označující nástroj činnosti, prostředek ap., derivovaná obv. od verba

nomina loci • 5.4133 • (obecná) jména (názvy) místní, substantiva označující místo obv. podle nějakého jeho příznaku, derivovaná od různých základů, srov. proprium

nomina mota • 5.4133 • jména přechýlená, zvl. deriváty od maskulinních základů pro pojmenování ženských profesí ap.

nomina resultativa • 5.4133 • jména (názvy) výsledků děje, substantiva označující produkt, rezultat činnosti ap., derivovaná obv. od verb

nominace • 5.52 • viz pojmenování

nominalismus • 3.13, 7.1 • filozofická alternativa v dlouhé diskuzi o tom, zda slova nemají k realitě nějaký inherentní vztah (tj. jsou arbitrární) stojící v protikladu k alternativnímu přesvědčení, že ho mají (zastávaný stoupcem *naturalismu*, resp. *realismu*); diskuze byla pokračováním antického sporu o původu slov (*fysei-thesei*)

nominalizace • 5.4222 • transformace slova či konstrukce, kombinace v substantivum, popř. i jiné jméno

nominální • 5.332, 5.4111, 5.4121, 5.4212, 5.4213, 5.4214 • jmenný (fráze, věta, konstrukce, výraz, přísudek, kořen)

nominální fráze • 5.4222 • fráze s funkcí jména, zvl. substantiva

nominativ • 5.4121 • pád subjektu n. nevětných izolovaných výrazů, zvl. názvů; pád reprezentativní formy jména ve slovníku; v češtině též první pád

norma • 2.1, 3.32, 4.6 • nepsaný standard obvyklého a správného užívání, praxe jazyka, založený na většinovém úzu jeho uživatelů

normativní • 5.4, 5.59 • preskriptivní, s explicitně formulovanými pravidly; srov. norma

nosohltan • 5.331 • pharynx, jeden z artikulačních orgánů, zvl. jeho zadní část

nosohltanové • 5.332 • viz faryngály

nosovky • viz nazály

nostratická teorie • 3.14, 7.2 • teorie (pův. H. Pedersena) předpokládající společný původ zvl. indoevropských, semitských a uralských jazyků

notace • 1.53 • v lingvistice široce chápaný libovolný způsob záznamu, zápisu mluvy (včetně písma a transkripce), ale i dalších (sémantických či gramatických) pojmů a kategorií

noty • 1.6 • viz prostředek nejazykový grafický

nulový • 5.4112 • nevyjádřený explicitně (fonémy n. grafémy), zvl. v rámci gramatického paradigmatu

numerale • 5.532 • slovní druh (šíře synsémantický) pojmenovávající číselné významy, obv. ve funkci substantivní a adjektivní, popř. i adverbialní, zvl. číslovky základní (kardinalia), řadové (ordinalia), násobné (multiplikativa), podílné (distributiva) a druhové (specialia)

numerativ • 5.4121, 5.532 • viz klasifikátor

numerus • 5.4121, 5.4123, 7.1 • číslo, gramatická kategorie, vyjadřovaná morfologicky n. lexikálně, lišící u substantiv n. verb aj. individuuum a množství

obecný výraz • 5.57 • jednoslovný výraz, slovo užit v platnosti třídy; generální výraz

objekt • 1.52, 5.4214, 6.11 • předmět, větný člen specifikující zvl. predikátové verbum v rámci jeho pravé valence; sémioticky to (věc, referent, denotát), k čemu se znak vztahuje; objekt přímý, obv. vyjádřený akuzativem n. slovosledně, je hlavní dějem verba zasažený nominální člen věty, zatímco objekt nepřímý, obv. vyjádřený dativem n. slovosledně, je druhým (často životným) jmenným členem věty, který děj verba zasahuje

obligatornost • 2.21, 4.42, 5.4124, 5.4221–2 • pevná, resp. závazná přítomnost n. platnost rysu, kategorie, relace formy apod. stojící v protikladu k opačné fakultativnosti; modus obligatornosti je m. verba vyjadřující, že děj nastat musí

obouretné • viz bilabiály

obsah • 1.41–2, 1.51–2, 2.1, 3.22, 4.42, 5.4121, 5.4218, 5.4233, 5.52, 5.62, 6.11 • široce a obv. nespecificky pojatá pojmová a významová stránka jazykového znaku, popř. jeho kombinací v promluvě, zvl. v protikladu k výrazové formě; někdy totéž s důrazem na mimojazykový, kognitivní aspekt významu, označovaného, zvl. na rozdíl od významového aspektu jazykového

obsahové souvětí • 5.4218 • subordinální souvětí s vedlejší větou doplňující a konkretizující obsah zpravidla verba v hlavní větě

obviativ • 5.4123 • čtvrtá osoba verba, resp. každá další (odlišná od první a druhé) po zmínění a ujasnění osoby třetí

odkaz, reference • 1.6 • informace v textu (obv. odborném) o autorovi citátu, myšlenky apod. a místu, kde hledat další (v bibliografii, jiné knize aj.)

odkazování • viz anafora

odpověď • 1.6 • poskytnutí v otázce žádané informace tazateli, viz dialog

odsazení textu • 1.6 • tiskové zarovnání jednoho n. obou svislých boků textového odstavce (n. delší částí) směrem ke středu a zvětšení prázdného okraje

odstavec • 1.6 • paragraf, vyznačená část psaného tisku obv. větší než jeden řádek

odstup • 2.1 • viz distance postoje

odvozenina • viz derivát

odvozování • viz derivace

ohnisko • 5.4219 • ang. *focus*, analogický termín k rématu v teorii aktuálního členění, často spojený s lexikálním důrazem

ohýbání • viz flexe

oikonymum • 5.533 • název sídliště

okluze • 5.332 • viz závěr

okluzivy • viz 5.332 • závěrové konsonanty založené na explozi, vzniklé uvolněním překážky, zvl. expozivy a nazály

okolnost • 5.532, 5.63 • sémantická kategorie vyjadřovaná obv. adverbium

onkání, onikání • 5.4121 • vyjádření 2. osoby sg. užitím slovesného tvaru 3. osoby sg.; při užití formy 3. pl. jde o onikání

onomastika • 5.51 • část lingvistiky studující a popisující propria

onomatologie funkční • 5.51 • (Mathesiova) nauka o pojmenování

onomatopoiia • 1.51–2, 5.532 • část interjekcí (onomatopoií) odrážející víceméně věrně svou formou zvuky reálného světa, citoslovce zvukomalebná

onomatopoiický • 5.532, 5.55 • zvukomalebný, patří k onomatopoií

onomaziologické způsoby a procesy • 5.4133 • základní a obecné sémantické procesy tvorby pojmenování, zvl. ve slootovorbě, založené na kombinaci typů sémantické báze a příznaku

onomaziologie • 5.4133, 5.51 • část sémantiky a lexikologie studující význam z hlediska označování, tj. přiřazování formy výchozímu významu

ontogeneze jazyka • 3.1 • vznik, resp. nabývání, vývoj, popř. i úpadek jazyka u individua v průběhu jeho celého života

opakování • 1.6, 2.23, 3.11, 5.4112, 5.4232 • princip n. proces zapojovaný při učení se jazyku, vzniku jazykové chyby, důrazu, ale i tvorbě některých gramatických struktur, viz reduplikace, gemináty, iterace, rekurze, koreference

operace morfologické • 5.4111 • operace s morfémy, jimiž se tvoří lexém (slovo) nebo jeho tvar

opis • viz perifráze

opisný • 5.4114 • analytický, perifrastický, viz analytičnost
opozice • 4.2, 4.31 • protiklad, vztah mezi systémovými jednotkami, zvl. ve fonologii, šíře vůbec mezi členy téhož paradigmatu, též rozdíl
opozitnost • 2.22, 5.55 • přítomnost n. existence jedné n. více opozic mezi jednotkami systému
opozitum • 5.56 • lexém protikladného významu různého typu (vůči jinému lexému), viz antonymum, konverzivum, komplementarita
optativ • 5.4123, 7.2 • modus vyjadřující přání
orální • 5.342 • (foném) nemající nazální povahu; tvořený v ústní dutině; část korelativní opozice (stojící proti nazální) sloužící spolu s dalšími k vymezení fonému
orály • 5.332 • ústní konsonanty artikulované bez nosní dutiny
oratio indirecta/obliqua • viz řeč nepřímá
oratio recta • viz řeč přímá
ordinalia • 5.532 • číslovky řadové, viz numerale
orgány artikulační • 5.331 • všechny orgány, které se podílejí na tvorbě jazykových zvuků, zvl. fonémů, tj. hlasové, dechové a rezonátory
oronymum • 5.533 • (onomasticky) název pro horu n. pohoří
ortoepie • 5.333 • úhrn norem výslovnosti, zvl. spisovných projevů
ortofonie • 5.333 • nauka o správném tvoření hlásek, zvl. jejich artikulaci
ortografie • 1.53 • pravopis, úhrn (kodifikovaných) norem psaných spisovných projevů
oslovení • 1.6, 3.22 • obv. ustálená forma začátku (orálního) kontaktu s komunikativním partnerem, založená zvl. na užití osobního jména (vokativu) a/n. určitého zájmena, obv. 2. osoby, viz též honorifika
osoba • viz persona
ostenze • 5.4232, 5.62 • sémiotický vztah založený na přímém, fyzickém ukázání na mimojazykový denotát, resp. referent
ostrý • 5.342 • (foném) artikulovaný se stoupavým posunem a silněním horních složek frekvence (opak je foném neostrý); část korelativní opozice sloužící spolu s dalšími k vymezení fonému
osvojování jazyka • viz nabývání jazyka
otázka • 1.3, 1.6, 2.1, 5.341, 5.4212, 5.4213 • funkce věty, obv. tázací, zprostředkující snahu o získání informace od posluchače; rozlišuje se zvl. otázka zjišťovací a doplňovací, viz též dialog
otazník • 1.3, 1.53, 1.6 • interpunkční znaménko k označení otázky
otevřenost • 1.53, 5.332 • větší míra otevření úst při artikulaci zvl. vokálů, apertura; opakem je zavřenost, striktura, při níž je při artikulaci proud vzduchu do cesty nastaveno různě velké omezení, zúžení
otevřený • 5.332 • srov. zavřený
oxymóron • 1.6 • viz figura
označované • viz signifié
označovaný/otagovaný • 5.12 • viz značkování
označovat • 1.52 • (v sémiotice) symbolizovat, tj. zapojit vztah znaku (jeho formy) k příslušnému významu, resp. jeho smyslu
označující • viz signifiant
oznámení • 1.6 • viz text – typy
oznamovací věta • 5.4212 • věta, jejíž obsah má povahu prostého sdělení, konstatování, tvrzení apod., též enunciační, deklarativní

pád • viz casus
pádová gramatika • 5.4121 • druh gramatiky analyzující větu skrze syntaktické funkce pojmávané jako sémantické role, resp. pády
palatalizace • 5.332, 5.35 • měkčení, dodání palatální povahy konsonantu
palatály • 5.332 • předopatrové, resp. tvrdopatrové konsonanty, např. *t', d', ň, j*

palatoalveoláry • 5.332 • zubodásňové konsonanty, zvl. *š, ž*
palatum • 5.331 • ve fonetice tvrdé patro jako jeden z artikulačních orgánů
paleografie • 1.53 • studium starých způsobů a forem písma a písemností (na různém druhu materiálu)
palimpsest • 1.6 • rukopisný text zčásti či zcela napsaný přes jiný (obv. poničený), ať už z důvodů šetření (pergamenu), n. snahy něco tak zakrýt
palindrom • 1.6 • slovo, kolokace n. věta znějící, obv. za účelem jazykové hříčky, zejména i zezadu stejně
paměť • 1.6, 2.23 • mj. různý způsob uložení jazykového systému a informací v mozku
paradigma • 2.2, 3.13, 4.2, 4.31, 4.6, 7.0 • abstraktní systémová třída prvků libovolné roviny, založená na jejich společném rysu, jejíž členy jsou v textu obecně vzájemně substituovatelné; flektivní vzor pro určitý podtyp slov
paradigmatické vztahy • 2.22, 4.31 • opozice, na jejichž základě se jazykové systémové jednotky všech rovin seskupují (zvl. asociačně)
paradigmatika • 4.32, 5.12 • úhrn paradigmat jazykového systému se vzájemnými vztahy; též: systém jazyka
paradigmatika fonémů • 5.342 • úhrn paradigmat fonémů a jejich vzájemné vztahy
paradigmatika morfémů • 5.4111 • úhrn paradigmat morfémů s jejich vzájemnými vztahy a pravidly
paradigmatika slovníku • 5.55 • úhrn paradigmat lexémů s jejich vzájemnými vztahy
paradigmatika významu • 5.63 • paradigmatické vztahy a aspekty významu
parafráze • 5.52, 5.62 • proces formulování alternativní verze věty, textu, lexému ap. výrazem se stejným, resp. ekvivalentním významem n. jeho výsledkem
paragogický • 5.35 • (vokál) přidávaný na konec slova, zvl. stojí-li tam přízvučná slabika zakončená na konsonant, kterému se mluvčí můžou na konci vyhýbat, viz epenteze
paragraf • 1.6, 5.4232 • viz též odstavec
parajazyk • 1.2, 1.3, 1.7 • prozódie a kinesika jakožto doplňky vlastního (mluveného) jazyka
paralingvistika • 1.0, 1.7, 4.5, 5.4232 • část lingvistiky studující jazyk ve vztahu k parajazyku
parametry • 3.11, 6.2 • stupně a způsoby specifikace, konkretizace vrozených obecných, resp. gramatických principů jazyka v konkrétním jazyku, specifikované při nabývání jazyka dítětem
parataktický • souřadný, viz parataxe
paratagma • 5.4216 • koordinační syntagma (lexémů), jehož funkce je shodná s funkcí každého z komponentů
parataxe • 5.4217, 5.4218 • souřadnost, vztah větných členů, které mají stejnou platnost
paremiologie • 5.54 • součást frazeologie studující přísloví
parenteze • 5.4214, 5.4217 • vsuvka, vsouvání, syntakticky nezačleněná vložená poznámka, komentář apod. do přerušené základní věty
parole • 1.3, 1.42, 4.0, 4.2, 4.41, 5.2, 5.22, 7.3 • oblast realizací langue, jazykového systému do lineárních promluv, viz mluva
paronomazie • 5.55 • jev existence slov nikoliv formálně identických, ale v různé míře podobných, která z toho důvodu můžou představovat zdroj potíží (nechtěně se zaměňují), zrádná slova; též básnická figura
paronymie • 5.55 • grafická n. fonická podobnost dvou n. více slov, popř. tvarů, zvl. odvozených od téhož kořenu, srov. homonymie
paronymum • 5.55 • jedno ze dvou n. více graficky n. fonicky podobných slov, popř. tvarů
pars pro toto • 5.57 • zásada a figura záměny části za celek, základ synekdochy
partes orationis • slovní druhy, viz druhy slov
participant • 1.6, 5.4123, 4.4221 • sémantická role n. prvek valenčního rámce, modelu věty či slovesa, popř. lexému jiného druhu; odpovídá velmi zhruba větnému členu, který bývá jejím vyjádřením
participium • 5.4123, 5.4124 • přičestí, nominální infinitivní forma verba, často adjektivní n. substantivní povahy, sloužící ke zkrácení, resp. nahrazení klauze n. k tvorbě některého složeného času, modu, rodu aj.

partikule • 4.5, 5.4213, 5.4232, **5.532**, 7.0 • slovní druh synsémantický, vyjadřující (často modální a subjektivní) vztah mluvčího k obsahu věty n. různé gramatické funkce (obv. nezařaditelný k jiným slovním druhům)

partitiv • 5.4121 • pád neurčitě pojatého přímého objektu, částečnosti či podílnosti

partitivní • 5.4122 • vyjadřující neurčitou část něčeho, částečnost

partitivní člen • 5.4122 • člen partitivní povahy a funkce

Pascal • 5.1 • jeden z tradičních programovacích jazyků

pasivizace • 5.4222, 7.1 • transformace aktivní věty v pasivní

pasivum • 5.4123 • slovesný rod trpný vyjadřující ve větě děj, jehož agentem není subjekt

patiens • 5.4123 • (psychologický) cíl, objekt verba, resp. věty, zasahovaný dějem

patlavost • viz dyslálie

patro měkké a tvrdé • 5.331 • velum a palatum, dva z artikulačních orgánů

patronymikon • 5.533 • příjmení založené na jménu otce, srov. švéd. *Johanson* (kde *-son* = syn, tj. syn Johanův) či prostřední jméno v ruských jménech osob

paukál • 5.4121 • řídký typ jmenného čísla označující neurčitou, avšak málo početnou mnohost

pauza • 1.6, 5.4217 • organické přerušení proudu mluvy, zvl. jako prostředek jeho členění na menší jednotky

pejorativum • 5.58 • slovo n. výraz hanlivý

pentametr • 1.6 • verš o pěti stopách

percepce • 1.4, 2.21, 1.42 • vnímání (jazyka)

perfektivnost • 5.4131 • dokonavost, viz perfektivum

perfektivum • 5.4123 • sloveso dokonavé; dokonavý vid (slovesa), příznakové pojetí děje (slovesa) jako nějak ohraničeného, ukončeného, popř. jednofázového ap.

perfektum • 5.4123 • slovesný (minulý) čas analytický, vyjadřující děj ukončený, obv. rezultativní povahy

performance • 4.2 • úhrn promluv chápáný jako oblast realizací jazyka (v pojetí Chomského), odpovídající parole

performativum, performativa • 5.4233 • verba, která svým pronesením (zvl. v 1. os. sg.) zahrnují vedle vlastní informace i provedení svého obsahu

periferie • 1.3, 5.1, **5.23** • ta část jazyka, jejíž jednotky mají nízkou frekvenci užití, jsou někdy nepravidelné a obv. i příznakové a mají odvozenou povahu; opak centra

perifonie • 5.35 • druh přehlásky

perifrastický • 5.4113 • opisný, srov. analytický

perifráze • 5.57 • opis, explicitní popis významu něčeho, užívaný např. často v lexikální definici, a to místo přímého užití názvu, jednoduchého pojmenování

perioda • 5.4218 • druh složitého a obv. i delšího souvětí, budovaného symetricky

perlativ • 5.4121 • pád označující proniknutí něčím („skrz“)

perlokuční akt • 5.4233 • mluvní akt vyvolání určitého účinku na posluchače vyslovením promluvy (např. urážka)

permisiv • 5.4123 • modus modifikující platnost imperativu ve smyslu dovození

persona • 5.4123, 7.1 • osoba, gramatická kategorie verba, vyjadřovaná flexí n. lexikálně, lišící mluvčího, posluchače a další aktanty promluvy

personale • 5.532 • osobní zájmeno

petit • 1.6 • viz písmo – typy

petroglyf • 1.53 • nápis, popř. i kresba ve skále

pharynx • 5.331 • ve fonetice zadní část nosohltanu

physei • viz fysei

pidgin, pidžin • 3.12, 5.4 • kontaktní jazyk pro omezený styk (obchodní apod.), utvořený z prvků dvou vzdálených a nepřibuzných jazyků, který není mateřštinou uživatelů

piktogram • 1.53 • (názorný) znak obrázkového písma, grafický znak zaznamenávající pojem, srov. ideogram

pin yin • 1.53 • pchin-jin, neznámější, ne zcela exaktní transkripce čínských znaků do latinky

písmeno • 1.53 • viz grafém

písmeno velké • 1.3, 1.53, 1.6 • kapitála užívaná v kontrastu k malým písmenům zvl. na začátku věty či názvu jako jejich signál, viz kapitála

písmo • 1.53, 1.6, 3.13 • soubor grafických prostředků (písmen n. znaků) k záznamu fonické formy promluvy na papír ap.; součást grafiky jazyka

písmo klínové • 1.53 • písmo starých Sumerů, Babyloňanů, Asyřanů, Chetitů, Elamců, Peršanů aj. vytvářené zvl. otisky rákosových klínků do vlhkých hliněných tabulek, srov. klínopis

písmo – typy • 1.6 • druhy tištěného písma podle řezu a velikosti: zvl. (řez:) polotučné, kurzíva, podtržené, verzálka, stínované, obrysové a (velikost:) normální, kapitál(k)a, petit aj.; může se lišit ještě jinak, např. ne/přítomností patky, sans serif/bezpatkové aj.

plán • viz rovina

plánování jazykové • 2.1, 3.32 • alternativní název pro jazykovou politiku n. kulturu zdůrazňující mj. manipulativní a regulativní záměry kodifikátorů

pleonasmus • 5.57 • část promluvy, textu vyjadřující totéž nadbytečně, víckrát, obv. chápána jako autorská neobratnost

plný • 5.342 • (foném) vyžadující při artikulaci více energie za krátkou dobu (tj. než foném omezený, jeho opak)

plochý • 5.342 • (foném) artikulovaný s klesavým posunem a slábnutím horních složek frekvence (opakem je foném neplochý); část korelativní opozice sloužící spolu s dalšími k vymezení fonému

plurál • 5.4121, 5.4131 • množné číslo, jedna z aspoň dvou tříd čísla zvl. jmen, vyjadřující mnohost, a to pomocí afixů n. lexikálně

plurale tantum • 5.4121 • substantivum pomnožné, substantivum s formou plurálu, přestože jeho význam je plurálový, množný není

pluralis maiestaticus • 5.4121 • užití (zvl. panovníkem) formy 1. plurálu namísto singuláru

pluskvamperfektum, plusquamperfectum • 5.4123 • předminulý čas, antepreteritum; čas, který předchází jinému minulému času, zvl. preteritu

plynné • 5.332 • viz likvidy

počitatelnost • 5.4121 • sémantická vlastnost některých substantiv projevující se ve schopnosti se spojovat se základními číslovkami

podmět • viz subjekt

podmět všeobecný • viz subjekt všeobecný

podmínky zdařilosti • 5.4233 • angl. *felicity conditions*, podmínky realizace mluvních aktů založené ze strany uživatelů mj. na dodržení typu obsahu, předpokládané upřímnosti, zájmu apod.

podobnost • 5.56–7 • sémantický princip využívaný zvl. v lexikologii u synonym, přirovnání a metafor; formální princip využívaný zvl. u homonym, paronym, ale i v procesu učení se jazyku; někdy vede p. k určitým změnám, viz hiát, haplogogie, disimilace

podřadný • viz subordinace, hypotaxe

podstatné jméno • viz substantivum

poetika • 5.4232 • část lingvistiky studující uměleckou stavbu zvl. básnického textu a její prostředky

pohyb (angl. *move, movement*) • 5.4221 • zobecněná transformace, kterou se „posouvá“ fráze ze své pozice v hloubkové struktuře do pozice nové, ale zanechává za sebou stopu (*trace*) původní pozice, s níž je nová pozice korelována

pohyb alfa • 5.4222 • univerzální transformace v teorii řízení a vázání zahrnující všechny poddruhy transformace

pojem • 2.21, 3.22, 5.52, 5.532, 5.62–3 • v psychologii zobecněný úhrn hlavních a podstatných vlast-

ností jazykového znaku; je přes své časté užívání ve své podstatě dosti proměnlivý a přesnější vy-
mezení působí obtíže

pojmenování/nominace • 4.42, 5.4131, 5.52, 7.3 • označení jevu reality n. myšlenkového obsahu formou,
jazykovým názvem (jedno- n. víceslovným), chápané jako proces n. jeho (ne/ustálený) rezultat

pojmenování jednoslovné • 5.52 • pojmenování v podobě diskretního lexému, tj. složeného z jediného
slova, lexikální formy

pojmenování víceslovné • 1.51, 5.413, 5.52, 5.56 • ne/ustálený víceslovný jazykový výraz, kombinace
dvou/více lexémů, zvl. pro jediný pojem

pojmenování značkové a popisné • 5.52 • mathesiovské termíny označující typy pojmenování: p. znač-
kové, které je obv. jednomorfémové a krátké, svou formou o významu nic nevyovídá (a dítě se ho
učí jako celek); p. popisné, které je tvořené více morfémy, díky této vlastnosti určitou informaci
o svém obsahu však vypovídá, a to i při prvním setkání s ním (uživatel zná ze zkušenosti už někte-
ré z jeho morfémů), není tudíž zcela „neprůhledné“ a jeho význam je takto (částečně) „popisován“
významem jeho známých složek, částí

pole sémantické/lexikální • 5.56 • oblast lexémů volně spjatá široce pojatým „tematickým“ významem

politika jazyková • viz jazyková politika

polodlouhý • 5.332 • (vokál) vyslovovaný středně dlouze a stojící tak mezi dlouhým a krátkým vokálem

polootevřený • 5.332 • třída vokálů mezi zavřenými a otevřenými (mají blíže k otevřeným)

polosamohláska • viz polovokál

polovokál • 5.331 • semivokál, přechodný foném mezi vokálem a konsonantem, srov. sonanta, sonora

polozávěrový • 5.332 • viz semiokluziv

polozavřený • 5.332 • druh vokálů z hlediska zavřenosti (mají blíže k zavřeným)

polyfunkčnost • 5.4114 • druh vztahu mezi formou a funkcí, kdy tatáž forma má více funkcí najednou

polygeneze • 3.13 • teorie předpokládající, že jazyky nevznikly na jediném místě a z jediného prajazy-
ka, ale z více prajazyků

polysémie • 1.3, 5.341, 5.4131, 5.55 • mnohoznačnost, vícevýznamovost zvl. lexému n. morfému, za-
ložená na průniku jednotlivých významů v důsledku metafory n. metonymie

polysémní • 5.55 • mnohovýznamový, patřící k polysémii

polysyndeton • 5.4218 • syntaktické spojení větných členů n. vět pomocí více konjunkcí, vztažných
pronomin n. adverbii

polysyntetický • 5.341, 6.11 • uplatňující kumulaci lexikálních morfémů a slov v pevném pořadí a/ne-
bo inkorporaci; patřící k polysyntetickému typu jazyka

polysynthese • 5.51, 6.11 • jeden z hlavních principů typologie jazyků zdůrazňující vyjadřování grama-
tických funkcí (kombinací a) slovosledem plnovýznamových slov/kořenů

polytónický • 6.11 • jazyk uplatňující různé výšky tónů na svém morféměch, resp. lexéměch k odliš-
ní významu, resp. funkce, srov. též jazyk tónový

pomlčka • 1.3, 1.6 • interpunkční znaménko pro označení větších pauzy v textu při neukončené větě, ně-
kdy i pro kontrastní povahu následujícího, popř. pro vloženou delší konstrukci

pomnožný • viz plurale tantum

popis • 1.6, 5.57 • výraz užitý místo výrazu jedinečného pro individuum, zachycující jeho význam jed-
noznačným uvedením některých jeho rysů, viz text – typy

porozumění • viz rozumění

Port Royal • 7.1 • francouzský klášter, v němž v 2. pol. 17. stol. působila významná skupinka myslite-
lů o jazyce (po vzoru některých Descartových myšlenek)

porucha • viz vady výslovnosti

pořadí • 4.42 • lineární sekvence, sled komponentů ve vyšší jednotce n. konstrukci, srov. uspořádání

posesivita • 5.4122, 5.63 • sémantická kategorie přivlastňování, vyjadřovaná různými jazykovými pro-
středky, zvl. zájmeny, genitivem, posesivními adjektivy, slovesem *mít* apod.

posesivum • 5.4121 • adjektivum n. pronomen přivlastňovací

posluchač • 1.41, 1.6 • člověk, který není (momentálně) z obou (více) partnerů při komunikaci aktivní
a jen poslouchá

posouvání hláskové germánské • 5.35, 7.2 • pravidelný posun části systému konsonantů v jiné při pře-
chodu z indoevropské podoby do podoby germánské, kdy se měnily např. znělé okluzivy na nezně-
lé a neznělé okluzivy na neznělé afrikáty aj., též Lautverschiebung

post- • prefix označující pozici něčeho za něčím jiným, srov. postpozice, postfix

postfix • 5.4132 • řídký název pro sufix přidávaný až za sufix flektivní (koncovku) slova

postpozice • 5.532, 6.11 • synsémantický slovní druh, vyjadřující zvl. vztahy mezi verbem a substanti-
vem a stojící za substantivem; inverze slovosledu, zvl. u shodného atributu, tj. jeho přesunutí za sub-
stantivum, stává-li obv. před ním ap.; pozice vzadu za něčím

posunčina • 1.0 • viz jazyk gest

potenciál • 5.4123 • jeden z běžných modů verba vyjadřující potencialitu, neurčitou pravděpodobnost
děje („snad/možná/pravděpodobně“)

potenciální • 2.2 • mající potencialitu; který může být realizován, použit

potencialita • 4.31, 5.22, 5.4131, 5.62 • možnost užití jazykové jednotky v nesystémovém významu, po-
př. utvoření takové jednotky silnou analogií s jinými

pravdomí jazykové • 4.1 • jazyková zkušenost (obv. jen rodilého mluvčího), zvl. z hlediska jazykové
normy, resp. správnosti a schopnosti posuzovat tak jazykové formy, viz jazyková intuice

pozdrav • 1.6, 2.3, 4.31, 5.532 • ustálená forma začátku a konce komunikativního kontaktu partnerů,
podmíněná situačně a sociolingvisticky, kterou se partnerovi více či méně zřetelně obv. něco pozí-
tivního formálně přeje

pozice • 5.4125, 5.4221, 6.11 • funkční místo komponentu ve vyšší jazykové jednotce n. konstrukci, zvl.
z hlediska pořadí, sledu

pozitiv • 5.4126 • základní lexikální forma a nejnižší, základní stupeň platnosti adjektiva n. adverbia,
srov. gradace

pragmatika • 1.52, 4.5 • původně sémiotická disciplína studující vztahy znaků a uživatelů, resp. půso-
bení znaků na ně; část lingvistiky studující jazyk z hlediska úzu, tj. jeho hranic, funkcí a způsobů
a účinku na uživatele, zvl. se zřetelem ke kontextu, situaci, znalosti vnějšího světa ap.

práh slyšitelnosti • 2.21 • hranice, kdy posluchač na danou vzdálenost začíná/přestává mluvené sděle-
ní slyšet, obv. se u 1 m rovná 0 decibelů

prajazyk • 5.58, 7.2 • společný prehistorický předchůdce (obv. jen ve zrekonstruované podobě) všech
jazyků téže rodiny, které z něj vznikly

pramátí Eva • viz Eva, pramátí

pravidelný • 1.3, 3.21, 5.51 • utvořený podle (gramatických) pravidel daného jazyka

pravidlo • 2.2, 2.22, 3.1, 3.21, 4.31, 4.6, 5.4, 5.4211, 5.4222 • obv. nepsaná zásada užití formy n. ope-
race s ní odražené v pozadí existující normy, kterou je třeba konvencí dodržet, má-li se dosáhnout
žádoucí funkce n. účinku

pravidlo formální • 5.4 • explicitní pravidlo (založené na matematice a logice) konstatující jednoznač-
ně, jak realizovat gramatické operace, zvl. v rámci řady moderních přístupů (pův. v generativním)

pravidlo frázové • 5.4222 • pravidlo frázové gramatiky (starší verze generativní gramatiky) pro gene-
rování fráze; patří sem mj. i přepisovací pravidla rozvíjející jednodušší struktury ve složitější

pravidlo gramatické • 4.31, 5.4211 • závazná normativní zásada užití formy n. operace s ní, kterou
je třeba konvencí dodržet, má-li se dosáhnout žádoucí formy s danou funkcí; při jejím ne/poruše-
ní v textové realizaci se mluví o ne/správnosti, ne/přijatelnosti či ne/gramatičnosti takové nové
formy

pravidlo normativní • 4.3 • pozitivní, popř. negativní jazykové pravidlo, zvl. se zřetelem k ne/správn-
nosti užití, dané sociálním územ

pravidlo preskriptivní • 3.32 • normativní jazykové pravidlo pozitivní, často kodifikované (a sankcionované)

pravidlo přepisovací • 5.4222 • viz pravidlo frázové

pravidlo rekurzivní • 5.4 • pravidlo umožňující rekurzivnost (viz)

pravidlo sémantické • 1.3, 4.31, 5.4211, 5.4215 • pravidlo možností kombinace jazykových forem z hlediska jejich sémantiky; nebývá tak rigorózní jako gramatické (jeho porušení spíše než k nesprávnosti vede k nesrozumitelnosti), opírá se o to, co je typické a běžné a má značnou potenciálu pružného posunu, extenze významu (možnost metaforizace)

pravopis • 5.332 • viz ortografie

Pražská škola • viz škola pražská

Pražský kroužek • organizace strukturně a funkčně orientovaných lingvistů založená před 2. sv. válkou v Praze, viz Škola pražská

pre- • prefix označující pozici něčeho před něčím jiným

predikace • 5.4217 • přisuzování, syntakticko-sémantický vztah spojující predikát se subjektem a přispívající subjektu nějakou činností, stavem n. vlastností ap. (které jsou vyjádřeny predikátem)

predikát • 2.21, 2.5, 5.4214, 5.532, 6.11 • přísudek, jeden ze dvou základních větných členů, který něco vypovídá o subjektu, viz predikace

predikativ(um) • 5.4125, 5.532 • zvláštní adverbium, popř. jiné slovo užívané jen v predikátu; slovní druh fungující (obv. spolu s verbem finitem) jen v predikátu, od verba však odlišný

prefix • 5.4131–2 • předpona, afix kladený před kořen n. kmen slova n. před slovo, který má slovo tvornou n. flektivní funkci

prefix ne/odlučitelný • 5.4112 • verbální prefix (zvl. v některých germánských jazycích), který se někdy může od verba odtrhnout a ve změněném významu stát až na konci klauze; též preverbium

prefixace • 5.4131, 5.4133 • u/tvoření slova n. slov odvozováním pomocí prefixu, prefixů n. takové u/tvoření gramatické formy slova

prekatív • 5.4123 • modus verba vyjadřující zdvořilou prosbu či dovolávání se

prepozice • 5.532, 6.11, 9.1 • předložka, sysémantický slovní druh vyjadřující gramaticko-lexikální vztahy zvl. mezi základem predikátu (tj. verbem) a dalším aktantem (zvl. objektem) n. mezi dvěma substantivy; pozice vpředu před něčím

preskripce • 2.1, 3.32, 5.1 • autoritativní a obv. výzkumem nepodložené prosazování, zvl. formou kodifikace, některých jazykových dat, forem a faktů a potlačování jiných (zvl. v gramatikách, pravopisu ap.), srov. proskripce

preskriptiv • 5.4123 • modus verba vyjadřující mírný rozkaz

preskriptivní • 1.51, 3.32 • mající povahu explicitně (obv. kodifikačně) zavedeného a sankcionovaného pravidla, srov. proskriptivní

presupozice • 1.42, 4.5, 5.4211 • předpokládaný význam textové formy (věty ap.), který přistupuje k jejímu vlastnímu významu a který vyplývá z kontextu a situace, popř. i přímo z významu některých lexémů n. i celé věty

préteritum • 5.4123 • prostý minulý čas, obv. ukončený, který okamžiku promluvy předchází

prevarikace • 1.51, 3.23 • vlastnost jazykového znaku spočívající v možnosti jím klamat, vytvářet hříčky, dvojsmysly ap.; šířeji takto pojatá konstitutivní vlastnost jazyka

preverbium • 5.4112 • viz prefix ne/odlučitelný

prézens • 5.4123 • přítomný čas, obvykle neukončený a ne/aktuální čas, který probíhá v okamžiku promluvy

princip • 1.42, 1.6, 3.11, 3.13, 4.2, 4.31–2, 4.41, 4.5, 5.1, 5.4211 • zásada, výchozí jednoduchá představa n. vztah, na které je budována složitější teorie, (mikro)systém, operace aj.; obecnější a širší, avšak také vágnější pojem a termín pro stejné vztahy, které vyjadřují obv. pravidla (u Chomského v teorii vrozených a univerzálních principů a parametrů), viz mj. Gestalt, opozice, arbitrárnost, homeostáze, opozice, kompozičnost, kooperace

princip kooperace • 1.6, 2.21, 4.5 • pragmatická zásada regulující běžné jazykové chování v tom smyslu, že účastníci rozhovoru jsou vůči sobě v zásadě vstřícní a nápomocní; rozkládá se obv. do čtyř maximů, srov. princip relevantnosti

princip relevantnosti • 4.5 • jednotný a obecný pragmatický princip, obv. chápaný jako zobecněná náhrada principu kooperace, podle kterého jednak sám fakt komunikace, sdělování něčeho nutně v určitém kontextu a situaci je zárukou toho, že komunikace je relevantní, a jednak je při ní užito i relevantní formy

princip zdvořilosti • viz zdvořilost

principy a parametry • 5.1, 5.4222 • viz gramatika univerzální, řízení a vázání

privativní • 4.31 • opozice mezi dvěma členy paradigmatu založená na jediném rozdílném rysu, resp. jeho ne/přítomnosti, srov. příznakový

proces • 4.2, 5.532, 5.63 • sémantická kategorie, kterou vyjadřuje zvl. verbum, překrývající se zčásti s dějem a stojící v protikladu ke stavu či změně stavu; ekvivalent parole u L. Hjelmsleva

proces kognitivní • 5.0 • proces poznání, vztahující se k získání znalosti se zřetelem ke schopnosti mysllet a mluvit (zvl. ve vztahu k umělé inteligenci)

proces mentální • 5.0 • psychologický proces týkající se mentálních stavů a jejich změn nezávisle na chování

produkce jazyka • 1.42, 2.21 • komplexní proces kódování, převodu myšlenky, informace do jazykového kódu na základě předchozího záměru mluvčího a se správným využitím systémových jazykových prostředků a pravidel

produktivita • 5.4126, 5.4131 • potencialita tvoření nových slov, popř. tvarů od existujících, a to skrze daný model a/nebo pomocí daného prostředku

produktivní • 5.4111 • slovo tvorně živý a užívaný, viz produktivita

produktivnost jazyka • 3.23 • konstitutivní rys jazyka spočívající v tom, že umožňuje vysílat i přijímat neomezené množství nových sdělení, promluv

projev • 1.6, 4.41, 5.4231 • různě dlouhý a obv. uzavřený (orální n. grafický) text jediného autora

proklitikon • 5.4219 • předklonka, nepřízvučné slovo tvořící s následujícím přízvučným přízvučným celem (takt)

proklize • 5.4219 • přiklonění se, výslovnostní přimknutí předklonky k následujícímu přízvučnému slovu

promluva • 1.41–2, 1.6, 2.1, 2.21, 4.2, 4.41, 4.5, 5.22, 5.4, 5.42, 5.4219, 5.4231, 5.4233, 5.62, 7.3 • textová jednotka mluvy, obv. vyšší než věta, která je daná jednotou mluvčího, místa a času a odpovídá určitému impulzu; popř. někdy totéž co mluva, parole

pronomen • 1.6, 5.4121–3, 5.532, 7.1 • zájmeno, slovní druh (šíře sysémantický) fungující jako substitut jmen s významem determinace, personálnosti, posesivity, deixe, reflexivity, interogativnosti aj.

pronominální • zájmenný, viz pronomen

pronominalizace • 5.4222 • transformace nahrazující substantivum či nominální frázi zájmenem

proporcionální • 4.31 • opozice mezi dvěma členy paradigmatu, která se opakovaně vyskytuje i u dalších párů

propozice • 5.22, 5.4211 • významová „jednotka“ textu odpovídající obv. větě založené na predikaci; někdy totéž co promluva

propriativ • 5.4121 • řídký pád vyjadřující vlastnění, posesivitu

proprium • 5.532, 5.51 • vlastní jméno jedno- n. víceslovně, substantivní povahy, s individuálním, jedinečným denotátem

proskripce • 2.1, 3.32 • autoritativní a obv. výzkumem nepodložené zakazování, potlačování, resp. jako chybné (proskriptivní) označování, zvl. formou kodifikace, některých jazykových dat, forem a faktů (zvl. v gramatikách, pravopisu ap.), srov. preskripce

prostředek jazykový • 1.0, 1.1–3, 1.53, 1.6, 2.1, 3.22, 4.5, 5.0, 5.4, 5.4121–4, 5.4131–3, 5.4231–4, 5.4217, 5.4231, 5.4232, 5.532, 6.12 • systémová jazyková jednotka sloužící sama nebo v kombinaci s jinými k tvorbě výrazu, resp. vyjádření jazykových pojmenování a jejich syntaxe (usouvztažnění)

prostředky kinesické • viz kinesika
prostředky mnemotechnické • 1.6, 2.22 • způsoby zapamatování a vybavování, popř. učení, založené na různém sdružení představ, forem aj.
prostředek neязыkový grafický • 1.6 • široce chápaný jakýkoliv grafický, resp. tiskový prostředek, který není součástí jazyka, ale k celku textu a jeho účinku patří, zvl. noty, matematické a logické symboly (rovnítko, nerovnítko, lomítko, obrácené lomítko), šipky, hvězdička, ampersand aj.
prostředky parajazykové • 1.6, 1.7 • prostředky kinesické a prozodické, viz kinesika, prozodie
prostředky prozodické • 1.6 • viz prozodické rysy
protaze • 5.4218 • klauze podmínkového souvětí obsahující podmínku
protetický • 5.35 • mající povahu proteze, sloužící protezi n. z ní vyplývající
proteze • 5.35 • druh epenteze, předsouvání hlásky (resp. její vkládání) před začátek slova
protiklad • 5.342 • viz opozice
proto- • prefix označující předchozí vývojový, popř. původní, avšak obv. nedoložený stav n. podobu něčeho
prototypy • 1.42, 1.6, 5.0, 5.4219 • psychologická teorie, podle níž jsou naše rozumění i produkce založeny na zapojování typických reprezentantů každé sémantické třídy (protože většina slov povahu třídy má)
proud vdechový a výdechový • 5.331 • proud vydechovaného a vdechovaného vzduchu; většina běžné artikulace a mluvení využívá proudu výdechového
proxémika • 1.6, 1.7, 2.21 • oblast studia prostorových aspektů komunikace, zahrnující nejen různou standardizovanou vzdálenost partnerů a její variabilitu ve vazbě na typ promluvy, ale zčásti i držení těla
próza • 1.6 • jakýkoliv text nepsaný veršem
proziopce • viz afereze
prozodém • 5.341 • suprasegmentální foném, zvl. intonace n. přízvuk
prozodické rysy • 1.3, 5.4212 • suprasegmentální rysy akustického segmentu promluvy, zvl. melodie, hlasitost, tempo a rytmus
prozodie • 1.6, 1.7, 5.342, 5.4219 • oblast prozodických, resp. suprasegmentálních prostředků a vlastností promluvy (mj. výšky, hlasitosti, tempa a rytmu); nauka o zvukové stavbě verše, viz systém prozodický
průnik • 4.31 • v důsledku částečného překrývání jen zčásti kontrastující distribuce prvků dvou/více tříd; výskyt dvou paradigm, jejichž některé prvky jsou společné
průzev • viz hiát
přací věta • 5.4212 • věta, jejíž obsah má povahu přání, popř. žádosti, též desiderativní
přání • viz přací věta
předěl • 5.333 • dířem, hranice mezi úseky fonické věty (tj. mezi kóly), vyznačený pauzou a melodií
předklonka • viz proklitikon
předložka • viz prepozice
předmět • viz objekt
přední • 5.332 • (vokály) vyslovované v přední části úst
předopatrové • 5.332 • viz palatály
předpona • viz prefix
předraz • viz ráz
přehláska • 5.35 • umlaut, změna kvality vokálu, zvl. předopatrového v zadopatrový, a to vlivem sousedství
přechodník • viz transgresiv
přechodnost • 3.23 • konstitutivní rys jazyka spočívající v rychlém rozptýlu a zániku akustického signálu promluvy

přechylování • viz moce
přejaté slovo • viz výpůjčka
přejímka • viz výpůjčka
překlad • 1.2, 1.6, 3.12, 5.1, 6.2 • komplexní ekvivalentní převod textu z jednoho jazyka do jiného, zvl. psaný
překlad strojový • 5.1 • (polo)automatický překlad omezeného (zvl. odborného) typu textů pomocí počítačových programů, oblast studia této otázky
přemístitelnost • 3.23 • schopnost jazyka vztahovat se skrze své texty i ke kontextům časové a místně vzdáleným
přenesení významu • 5.57, 5.62 • metafora n. metonymie, popř. i synekdocha v základu vzniku nového (neustáleného) významu lexému ap.
přenosnost kulturní • 1.51, 3.23 • vlastnost jazykového znaku spočívající v jeho naučitelnosti, která umožňuje jeho předávání dalším generacím; širě takto pojatá konstitutivní vlastnost jazyka
přenosnost v čase a prostoru • 1.51 • vlastnost jazykového znaku spočívající v tom, že sdělení jeho prostřednictvím vytvořené lze adresovat do budoucnosti n. na dálku, srov. přemístitelnost
přepis • 1.53, 1.6, 5.4222 • viz transkripce
přeryv • viz anakolut
překrnutí • 2.21 • neúmyslná konstrukční chyba mluvčího založená obv. na různé záměně formy
přezdívka • 1.6 • neoficiální, často familiární název osoby
příbuznost jazyků • 3.14 • společný původ jazyků, jejich historická odvozenost z téhož zdroje
příčestí • viz participium
přídavné jméno • viz adjektivum
přídech • viz aspirace
přijatelný • 5.4 • (tvar ap.) posuzovatelný n. posuzovaný rodičmi mluvčími jako možný n. normální
příjmení • 5.533 • děděné rodinné jméno osoby
příklonka • viz enklitikon
přiměřenost jazyka kontextová • 2.1 • konstitutivní vlastnost jazyka spočívající ve schopnosti se ve svých promluvách přizpůsobit nové situaci; takové funkční přizpůsobení konkrétní promluvy konkrétní situaci
přimykání • viz adjunkce
přípis • 1.6 • viz text – typy
přípona • viz sufix
přirovnání • 1.52, 1.6, 5.54 • příměr, opisný výraz n. pojmenování založené na explicitně vyjádřené podobnosti
příslovce • viz adverbium
příslověčné určení • viz adverbiale
příslovní • 1.6, 5.54 • proverbium, propoziční frazém s didaktickou funkcí, kategorizující něco poukazem na tradovanou zkušenost
přístavek • viz apozice
přísudek • viz predikát
přívlastek • viz atribut
přívlastňování • viz posesivita
příznak • 5.332, 5.5332 • rozlišující (zvl. funkční či sémantický) rys jednotky n. jazykové kategorie (v kontrastu k jiné, jiným), často aditivní povahy, vytvářející z ní obv. variantu
příznakový • 1.53, 4.31, 5.22, 5.23, 5.4125, 5.4219 • mající příznak, viz příznak
přízvuk • 1.6, 5.332, 5.341 • zvukové zdůraznění části slova n. věty, resp. některé jejích slabiky projevující se změnou hlasitosti, délky i výšky; též p. dynamický (silový); celkový akustický dojem charakterizující mluvčího podle geografického či sociálního původu, popř. i jako nerodilého mluvčího;

melodický (tónový) p. spojuje zdůraznění se změnou tónu slabiky (v jazycích tónových); ve verši: těžká, resp. dlouhá doba

psaní • 2.22, 2.41 • vedle čtení základní složka gramotnosti umožňující produkovat psaný text

pseudonym • 1.6 • osobní zvolené jméno, zvl. umělecké, užívané mj. proto, že autor chce své skutečné jméno skrýt

psycholingvistika • 2.2, 5.0–1 • část lingvistiky studující vztah jazyka, resp. jazykového projevu a psychologických procesů n. vědomí a schopností, které jazyk podmiňují n. motivují

purismus • 3.32 • brusičství, přehnaná kolektivní péče o jazykovou „čistotu“, zvl. autoritativním odstraňováním cizostí, popř. i nepravidelností

purisov • 5.4121 • pád účelu (např. v australských jazycích)

původ jazyka • 3.0, 3.13 • předpoklady a hypotézy o vzniku lidského jazyka opírající se zvl. o argumenty evoluční (biologické a genetické) či teologické nebo geografické

původ řeči • 3.13 • viz původ jazyka

ráčkování • viz rotacismus

rámec • 1.2, 2.21, 5.4232, 5.61 • mentální plán určité stereotypní oblasti znalosti či zkušenosti, složený z částí patřících k sobě, využívaný při sémantickém popisu; strukturální rámec lexému, zvl. verba, vytvářený konfigurací syntakticko-sémantických prvků (Ch. Fillmore), podobný valenční teorii

ráz • 5.332–3 • okluzivní konsonant, v češtině vytvářený zvl. na začátku slova samovolně před artikulací následujícího vokálu; jinde je fonémem s hrtanovou povahou, který je tvořený prudkým rozražením hlasivkového závěru výdechem, srov. též hiát

ražené • 5.332 • nenazální okluzivy (explozivny), např. *p, b, d, k*

realie pl. • 2.22 • úhrn věcných znalostí a informací o společnosti, jejím životě a zvycích, prostředí, historickém pozadí, institucích ap., které jsou relevantní při studiu cizího jazyka

realismus • viz naturalismus

realizace • 1.42, 5.32 • fyzické (grafické n. akustické) vyjádření abstraktní jazykové jednotky n. její kombinace v promluvě

recipient • 1.2, 3.23 • příjemce sdělení, obsahu komunikace, tj. posluchač n. čtenář

reciprocita • 5.4, 5.4123 • sémantický n. sémanticko-syntaktický vztah vzájemnosti vyjadřovaný zájmeny (srov. čes. *psát si*) n. i verby (srov. angl. *meet* „setkat se“)

redukce • 1.6, 5.343, 5.35, 5.4111 • syntagmatická změna hlásky spočívající v jejím vypuštění (zvl. nepřizvučného vokálu); analytický postup spočívající v odbourávání modifikujících, rozvíjejících větných členů podle pravidel, a to v úsilí dospět k základním

redukcionismus • 5.4214 • analytický přístup založený na redukcii (viz)

redundance, redundantnost • 4.2, 4.31, 5.4217 • přítomnost nadbytečného množství jazykové formy v promluvě, a tedy i zmnožení, resp. zdvojení informace

reduplikace • 5.4111, 5.4121, 5.4131 • zdvojení hlásky, slabiky, morfému ap. mající různou funkci

reference • 1.52, 4.42, 5.4232 • vztah textového výrazu, individuálního výskytu slova ap. k mimojazykovému denotátu, situaci ap.; vztah naznačující identitu, souvztáznost výrazů v textu (na dálku); viz též odkaz

referent • 1.52 • individuální (konkrétní n. abstraktní) objekt, k němuž se jazykový znak n. výraz jedinečně v promluvě vztahuje

referovat • 1.52 • označení vztahu znaku k individuálnímu objektu (objektům), resp. i skupině takových objektů, který je typicky textové povahy

reflexivum • 5.4123, 5.4131, 6.11 • zvrtné zájmeno n. sloveso

reflexivita • 5.4123 • zvrtnost, vlastnost některých zájmen a sloves vyjadřovat vztah objektu i subjektu k téže entitě

reflexivizace • 5.4131 • tvoření reflexivních sloves z nereflexivních

reflexivnost jazyka • 3.23 • konstitutivní vlastnost jazyka spočívající v tom, že umožňuje mluvit i o sobě samém, o svém vlastním systému a realizacích (tj. metajazykově)

registr • 2.1, 4.6 • varieta jazyka vymezená sociální situací, např. formální, náboženskou aj. na škále všech ostatních; rozsah stylů n. stylistických prostředků apod.

rejstřík • 5.52, 5.4125 • rozpětí, rozsah možností n. alternativ; viz registr

rekece • 5.4121, 5.4217 • řízenost, starší termín pro vztah objektové valence verba, realizovaný pádem

rekonstrukce • 7.2 • tvorba hypotetických forem a dřívější podoby jazyka n. jazykového stavu, který se nedochoval, a to na základě dedukce a analogie ze známého

rektifikace • 1.6 • oprava mluvčího ve smyslu vylepšení předchozí formulace

rekurzivnost • 5.4 • vlastnost jazykového pravidla umožňující jeho opakované užití ve větě n. konstrukci (např. pro mnohonásobné rozvíjení substantiva adjektivy)

relace • 4.42, 4.31, 4.5, 5.4, 5.4211 • obecný subtyp funkčních vztahů v systému v glosématic (složený ze selekce, solidarity a kombinace, kde obecně platí vztah „jak–tak i“), viz vztah, popř. opozice

relativní čas • 5.4123 • čas závislé věty předurčovaný časem slovesa věty řídící, zvl. předčasnost, současnost a následnost

relativní souvětí • 5.4218 • subordináční souvětí s vedlejší větou, která blíže vymezuje některé jméno v hlavní větě, též vztažné s.

relativnost jazyková • 2.3, 5.61 • souvztáznost podoby, resp. struktury jazyka a kultury, resp. myšlení, zvl. ve smyslu ovlivňování způsobů organizace a vnímání světa jazykem (spojované s E. Sapirem a B. Lee Whorfem)

relativum • 5.532 • zájmeno n. příslovce vztažné ve funkci konjunkce

relevantnost, relevance • viz princip relevantnosti

réma • 5.4219 • jádro sdělení (výpovědi) v aktuálním členění věty

replika • 1.6 • viz dialog

reprezentace • 5.4211 • pravidelné znázornění n. zastoupení jevu, prvků ap. na vyšší rovině (zvl. v generativní gramatice), čímž mezi těmito prvky a jejich reprezentací vzniká i vztah korespondence

reprezentativní akt • 5.4233 • mluvnický akt vyjadřující víru, domněnku mluvčího co do obsahu jeho výroku (např. tvrzení)

reprezentativnost • 5.11–2 • přiměřené proporcionální zastoupení, zvl. dat různého druhu, jde-li při popisu či výzkumu jazyka o zachycení věrné a typické podoby jevu, formy ap.

reprezentovat • viz zastupovat

restriktivní • viz modifikace

ret dolní a horní • 5.331 • jeden z artikulačních orgánů

retoretné • 5.332 • viz bilabiály

retozubné • 5.332 • viz labiodentály

rétorika • 1.53, 1.6, 4.5, 5.0, 7.1 • (nauka o) řečnictví, umění přesvědčivě a dobře veřejně mluvit

retroflexní • 3.14, 5.332 • (konsonanty) artikulované se špičkou jazyka proti tvrdému patru, popř. i s jejím dotekem o patro, např. švéd. *r* (před */d/* aj.), srov. cerebrály

retrográdní • 5.59 • uspořádaný alfabetycký podle konce (slov), zpětný, inverzní

rezonátor • 5.331 • artikulační orgány ústní, nosní a hrdelní

rezultativnost • 5.4123 • sémantická kategorie výsledku děje, činnosti ap., který po ději zůstal, vyjadřovaná zvl. v tvoření slov (nomina resultativa, viz) a dokonavými verby

rod jmenný • viz genus

rod slovesný • viz genus verbi

rodina jazyková • 3.14 • skupina příbuzných jazyků mající též společný prajazyk, čeled

rotacismus • 5.333 • ráčkování, vadná, resp. nestandardní výslovnost *r*

rovina • 1.3, 5.21 • relativně nezávislá část jazykového systému obsahující jednotky a jevy téhož druhu; typ reprezentace při derivaci věty ap.

rovnítka • 1.6 • viz prostředek nejazykový grafický
rozdíly • 4.32 • viz opozice
rozhovor • 1.42, 1.6, 2.1, 2.21, 4.5, 5.4232 • viz dialog
rozkaz • viz věta rozkazovací
rozkazovací věta • 5.4212 • věta, jejíž obsah má povahu rozkazu, příkazu apod., tj. vyjadřuje vůli mluvčího a snaží se posluchače k něčemu kategoricky přimět, též imperativní
rozpoznávání mluvy • 1.42, 1.6 • identifikace diskretních celků v proudu mluvy při lidské percepci (a následně přiřazování funkcí a významů), anebo při počítačové analýze pomocí programů
rozšířená standardní teorie • 5.4222 • Chomského model generativní gramatiky ze 70. let (extended standard theory)
rozumění • 1.42, 2.21 • závěrečná fáze percepcie mluvy (po provedené identifikaci jednotek, analýze struktury, odstranění víceznačnosti a přiřazení významu aj.) založená na interpretaci (viz), a to i pragmatických faktorů
rozvíjení • 5.4214 • modifikace zvl. základních členů věty (subjektu a predikátu) dalšími
runa • 1.53, 3.13 • písmeno skandinávské abecedy *futhark* (z cca 2. stol. n. l.), která jich měla 24 a o které se věřilo, že pochází od boha Odina, kde každé písmeno má symbolický význam (gótské slovo *rūna* = „tajemství“)
rusismus • 5.58 • slovo, forma původem z ruštiny
různost jazyková • 3.12–3 • přirozená existence rozdílů mezi jazyky (která je jiná u příbuzných a jiná u nepřibuzných) i jejich varietami, daná jako výsledek individuálního vývoje (srov. opačnou konvergenci)
rým • 1.6, 2.22, 5.4232 • akustická shoda n. podobnost několika koncových hlásek blízkých n. sousedních veršů ap., opak aliterace
rys • 1.6–7, 3.2, 3.21, 3.23, 4.31, 5.342, 5.52, 5.62, 6.11 • základní, popř. konstitutivní vlastnost, popř. povaha jevu, entity, principu aj.
rysy sémantické • 5.52, 5.62 • viz sém
rysy typologické • 6.11 • rysy určující příslušnost jazyka k tomu či onomu typu
rytmus • 1.6, 1.7, 2.1, 5.341–2 • víceméně pravidelné střídání zvláště přízvuku s nepřívzvkem a kvantitativní s krátkostí hlásky v mluvě, ústním projevu, čteném verši ap.

řádkování • 1.6 • hustota řádků tištěného textu
řeč • 4.2, 5.0, 5.331, 5.4 • obecná schopnost konkrétního jazyka umožňující jeho fungování a užívání, language; nevhodně a dříve užívaná místo mluvy
řeč nepřímá • 5.32 • oratio indirecta/obliqua, autorský text n. jeho část, nereprodukcující promluvu autora či někoho jiného věrně, zvl. na rozdíl od přímé řeči
řeč přímá • 5.32 • oratio directa, skutečné přímé užití jazyka v mluvě n. jeho věrný záznam (v textu označovaný někdy uvozovkami)
řečnictví • viz rétorika
řečový • viz mluvní
Řecké o jazyku • 3.13, 7.1 • řecké názory a poznání jazyka, zvl. u Platona, Aristotela, Dionýsia z Thrakie, srov. též analogisté, fysei–thesei
řetěz (mluvní) • 4.2, 4.31, 4.41–2, 5.31, 5.333, 5.4222 • syntagmatický sled jednotek (zvl. v mluveném textu); cesta pohybu (transformace) složky
Římané o jazyku • 7.1 • římské názory a poznání jazyka, zvl. Donata a Prisciana, ale i Sexta P. Festa, Virgilia M. Grammatica a Papia či Hugutia z Pisy
řízení a vázání • 5.4222 • modulární model generativní gramatiky Chomského o třech rovinách aj. pracující s parametry a principy; též teorie principů a parametrů, nověji i jejich minimalistická verze (viz)
řízenost • viz rekece

samohláska • viz vokál
samomluva • 2.21 • mluvení nahlas pro sebe, v nepřítomnosti partnera
sandhi • 5.343, 5.4113 • libovolná (fonologická) poziční změna morfému n. slova v místě kontaktu s jiným, zvl. asimilace, vokalizace, redukce vokálu aj.
sans serif • 1.6 • viz písmo – typy
sbírka (básnická) • 1.6 • obvyklá (knižní) forma organizace básní
scanner • 5.12 • optické zařízení snímající text n. obraz a převádějící ho do počítačového kódu (záznamu)
scéna • 1.6 • viz výstup, drama
scénář • 2.21, 5.4233, 5.61 • sled, posloupnost nějakých událostí n. uspořádání faktů apod. užívaný při analýze n. tvorbě textu
sdělení • 1.0, 1.41, 1.51, 2.1, 3.23, 5.62 • různě rozsáhlá a složitá informace předávaná při komunikaci partnerovi, oznámení
segment • 5.32 • izolovatelný n. pro účely analýzy izolovaný (identifikovaný) diskretní úsek zvl. zvukového řetězu různé povahy a délky, viz segmentace
segmentace • 2.21, 4.2, 4.42, 5.0, 5.31, 5.4111, 5.52 • rozklad textového řetězu na postupně menší a menší (funkční) segmenty, spolu s identifikací jejich významu a funkce
segmentální • 5.3441 • mající povahu segmentu, tj. vydělitelný, izolovatelný z řetězu jako (diskretní) segment, opakem je suprasegmentální
sekvenční • 4.41–2 • po sobě následující (tj. obv. v parolovém řetězu), viz lineární
selekcce • 2.21, 4.41, 4.31 • volba, výběr; jeden z textových funkčních vztahů v glosématické (typ determinace jakožto relace)
sém • 5.52, 5.62 • sémantický rys; distinktivní minimální významový rys n. prvek schopný odlišit jedno slovo, lexém od jiného
sémantičnost • 1.51, 3.23 • vlastnost jazykového znaku spočívající v tom, že má vždy význam a funkci, a není tedy mj. samoučelný; šířeji takto pojatá konstitutivní vlastnost jazyka
sémantické pole • viz pole sémantické
sémantické třídy • 5.52, 5.533 • třídy prvků, forem seskupované podle společného významového rysu (rysů), viz kategorie sémantické
sémantika • 1.52, 5.23, 5.532, 5.6, 5.61–3 • lingvistická disciplína studující význam jazykových jednotek, znaků a jejich řetězců v systému i při jejich užití
sémantika lexikální • 5.1, 5.52, 5.61–2 • oblast a studium významu lexémů a jejich paradigmát
sémantika logická • 2.51, 5.61 • oblast sémantiky, která se zabývá studiem omezené části textů, a to z hlediska pravdivosti tvrzení ve větě (tj. zvláště věty v indikativu)
sémantika propozice • 5.4211, 5.61 • význam promluvy, obv. odpovídající významu věty
sémantika strukturní • 5.61 • tradiční oblast studia jazykového významu v jazykovém systému i textu, a to z hlediska signifikace a jeho významových rysů
sémantika textu (diskurzu) • 5.61 • oblast studia významu textu jako celku a jeho složek a vazeb, viz sémantika logická
sémaziologie • 5.51 • část sémantiky studující význam z hlediska a prostřednictvím analýzy znakové formy, tj. jeho přiřazováním k výchozí formě
sémém • 5.62 • lexikální význam jakožto integrální a strukturovaný úhrn sémů různého typu
semiokluzivy • 5.332 • polozávěrové konsonanty, zvl. afrikáty
sémiologie • 1.52 • řidší (saussurovský) název pro sémiotiku
sémiotický trojúhelník • 1.52 • grafické znázornění vztahů jednotlivých aspektů znaku navzájem, tj. formy, významu a denotátu; podle jeho autorů též Ogden-Richardsův trojúhelník
sémiotika • 1.52 • obecná nauka o znacích a jejich užití v jazyce i mimo něj
sémioze • 1.52 • sémiotický proces fungování, užití, kontextového zapojení znaku; obecněji každý proces, kdy něco funguje jako znak

semivokál • viz polovokál
shoda • viz kongruence
schopnost jazyka • 4.2, 3.11 • viz langage, řeč
sibilanty • 5.332 • sykavé konsonanty, sykavky, např. s, z, š, ž, srov. frikativy
sigmatika • 1.52 • periferní rozšíření koncepce znaku o rozpracování vztahu znaku a denotátu (G. Klaus)
sigmatismus • 5.333 • vada ve výslovnosti sibilant, šišláni
signální systémy • 1.1, 1.51 • různě složitě strukturované, popř. i nestruturované soubory znaků užívané ke komunikaci; někdy totéž co kód
signifiant • 1.52, 4.31 • označující, designans, forma znaku
signifié • 1.52, 45.31 • označované, designatum, pojmový protějšek znaku (znakové formy), resp. jazyková hodnota
signifikace • 1.52 • sémiotický vztah znakové formy a významu, resp. signifiant a signifié
síla hlasu • 1.6 • hlasitost, tj. akustický tlak a intenzita hlasu
síla sjednocující a diverzifikující • 4.1 • vzájemné protichůdné působení síly sjednocující (analogicky unifikující) proti síle diverzifikující (anomalisticky rozrůžňující) ve vývoji jazyka, vyvolávající v něm neustálý pohyb, který může vést i k jeho změně (G. K. Zipf)
silné sloveso • 5.4113, 5.532 • nepravidelné germánské sloveso, které tvoří nepravidelně participium minulé a pasivní na základě ablautu a patří v jazyce k nefrekventovanějším
singulár • 5.4121 • jednotné číslo, jedna z aspoň dvou tříd čísla (bezpříznaková), vyjadřující jednot, jeden případ n. exemplář, a to obv. základním tvarem jména, u verba někdy i koncovkou
singulare tantum • 5.4121 • substantivum v podobě pouze singuláru, které nemůže mít n. nemívá plurál
singulární výraz • 5.57 • viz jedinečný výraz
singularizovaný výraz • 5.57 • zjedinečnělý textový výraz, obv. víceslovný a obsahující zvl. demonstrativum n. člen, označující takovouto kombinaci individuum (na rozdíl od obecného výrazu)
singulativum • 5.4121 • jednotlivina zvlášť vydělená a pojmenovaná z rámce kolektiv
situace komunikativní • 1.0, 1.41, 1.6, 2.1, 2.21, 4.6, 5.4231 • situace promluvy složená z komplexu vztahů a funkcí této promluvy a jednotlivých složek situace, tj. zvl. mluvčího, posluchače, kontextu, sdělení, kontaktu a kódu
skládání slov • viz kompozice
skladba • viz syntax
skloňování • viz deklinace
slabika • 1.53, 1.6, 5.31, 5.333, 5.341, 5.4112 • základní, resp. nejmenší jednotka akustické stránky mluveného projevu, orální komunikace, která může nést přízvuk n. tón
slang • 5.51 • speciální a obv. neoficiální výrazivo, popř. i způsoby jeho užití, příznačné zvl. pro profesní či zájmovou skupinu lidí
sloka • 1.6 • viz strofa
slovesa silná/nepravidelná • 5.4113 • viz silné sloveso
sloveso • viz verbum
sloveso záporné • 5.4213 • zvláštní verbum sloužící v některých jazycích výhradně k negaci jiných lexémů a věty
slovní druhy • viz druhy slov
slovník • 1.53, 5.12, 5.5, 7.0, 7.1 • lexikografické zpracování části lexikonu z určitého hlediska; lexikon
slovník alfabetický • 5.59 • slovník, jehož lemmata jsou uspořádána abecedně
slovník deskriptivní • 5.59 • slovník popisující lexikon objektivně a neselektivně, zvl. pro vědecké účely, opakem je slovník normativní
slovník diachronní • 5.59 • slovník popisující lexémy určitého období (stavu jazyka, s. historický) nebo z hlediska jejich původu, počátečního stavu (etymologický s.)

slovník dialektický/nářeční • 5.59 • slovník určitého nářečí
slovník dvoujazyčný/překladový • 5.59 • slovník uvádějící pro lexémy jednoho jazyka ekvivalenty v jazyce druhém
slovník elektronický • 5.59 • slovník různého druhu (jednojazyčný, dvoujazyčný aj.) uložený elektronicky a obsluhovaný programem; bývá konsekvantnější a může mít řadu dalších rysů proti slovníkům papírovým
slovník encyklopedický • 5.59 • encyklopedie, slovník naučný
slovník etymologický • viz slovník diachronní
slovník frazeologický/idiomatický • 5.59 • slovník frazémů a idiomů jazyka
slovník frekvenční • 1.3, 5.59 • slovník lemmat a/n. jejich forem s uvedenou frekvencí výskytu (obecnou, podle stylu aj.); jeho lemmata mohou být uspořádána podle frekvence
slovník historický • viz slovník diachronní
slovník jednojazyčný/výkladový • 5.59 • slovník popisující různým způsobem (srov. mj. s. deskriptivní a normativní) lexikon jazyka (obv. ve výběru) co do formy, významu, úzu, popř. i funkce aj., tj. v řadě paradigmatických a syntagmatických aspektů; zásadně se liší, zvl. svou explicitností, s.j. pro rodilé mluvčí a cizince
slovník normativní • 5.59 • slovník popisující lexikon preskriptivně, tj. pouze z hlediska doporučené u. předepsané „správné“ formy, úzu, významu ap., zvl. pro potřeby školy
slovník onomastický • 5.59 • slovník proprií, obv. jen určitého druhu (např. místních jmen určité oblasti)
slovník onomaziologický • 5.59 • teaurus, slovník věcný, jehož lemmata jsou uspořádána taxonomicky (hierarchicky) podle významových souvislostí a příslušnosti do hyponymních tříd
slovník ortoepický • 5.59 • slovník výslovnostní, tj. obtížných lemmat s udanou výslovností (obv. podle potřeby jen v některých jazycích)
slovník ortografický • 5.59 • slovník pravopisný, tj. výběr co do formy kodifikovaných přípustných lemmat a tvarů
slovník retrogradní • 5.59 • slovník, jehož lemmata jsou uspořádána obráceně, tj. podle od konce slova uplatňované abecedy
slovník sémaziologický • 5.59 • tradiční slovník (zvl. jednojazyčný) sledující při svém popisu sled od formy (lemmatu) k významu, resp. funkci
slovník slangový • 5.59 • slovník lexémů zvláštních pro určitý slang
slovník synchronní • 5.59 • slovník popisující současný, synchronní lexikon
slovník synonymický • 5.59 • slovník synonym daného jazyka
slovník terminologický • 5.59 • slovník termínů určitého oboru
slovník věcný • 5.59 • viz slovník onomaziologický
slovník vícejazyčný • 5.59 • více dvoujazyčných slovníků dohromady
slovník výkladový • viz slovník jednojazyčný
slovníky • 5.59 • různě uspořádané a různě popisované a/n. zpracované části lexikonu, slovní zásoby jazyka
slovo • 1.51, 1.53, 4.31, 5.22, 5.31, 5.413, 5.52, 7.1 • lexém o jediné formě, lex; stará a tradiční, různě vymezovaná jednotka lexikonu a jazyka, zvl. z hlediska své přemístitelnosti ve větě
slovo funkční • 5.533 • slovo, lexém s výraznou (gramatickou) funkcí (a obv. i méně zřetelným významem), jako např. pronomen, konjunkce, člen aj. viz i synsémantikon
slovo – jeho delimitace • 5.4219, 5.52 • kritéria a způsoby obecné identifikace slova na rozdíl od jiných jednotek, a to v proudu mluvy
slovo – typy • 5.53 • viz typy slov
slovosled • 2.21, 4.31, 5.4122, 5.4213, 5.4219, 6.11, 6.12 • pořádek slov, místo a sled větných členů, slov n. tématu–rématu ve struktuře věty, popř. ve frázi

slovosled subjektivní • 5.4219 • příznakový slovosled, v němž je neutrální pořadí převrácené a réma pak stojí před tématem
slovotvorba • viz tvoření slov
složenina • viz kompozitum
složka bezprostřední • viz konstituent
slyšitelnost • 1.6, 2.21 • taková hlasitost mluvy, kterou je mluvčí na danou vzdálenost schopný vnímat
smysl • 1.42, 5.4211, 5.58 • aktuální, resp. aktualizovaný, jen zčásti referenčně zakotvený význam jednotky n. jejich kombinace v textu, spoluvytvářený situací, presupozicí aj.
socializace • 2.1 • proces osvojování si, spolu s jazykem, i rejstříků a schopnosti odpovídajícího sociálního chování
sociativ • 5.4122 • řídký pád vyjadřující posesivnost n. společnost někoho, podobný komitativu
sociolekt • 2.1 • varieta jazyka vymezená sociálně, vztahem k sociální, popř. i profesní skupině; sociální dialekt
sociolingvistika • 2.1, 4.6 • část lingvistiky studující vztah jazyka a společnosti, zvl. z hlediska jeho diferenciace, stylu aj.
sociolingvistika interakční • 2.1 • ta oblast sociolingvistiky, která mapuje rysy promluv, dané interakcí účastníků, zvl. v konverzaci; patří sem mj. otázky zachování pozitivní tváře, vyjadřování zdvořilosti, ohledy na distanci postoje, sociální role účastníků, strategie přesvědčování, solidarita, udržení zájmu aj.
solidarita • 4.31 • jeden z textových funkčních vztahů v glosématicke (typ interdependence jako relace)
sonanta • 5.331 • slabikotvorný konsonant
sonora • 5.331 • též sonoranta, konsonant založený výrazně na tónu, zvl. *m, n, l, r*
sonornost • 5.342 • relativní hlasitost, akustická výraznost hlásky, tj. ve srovnání s jinými majícími obdobnou délku, výšku ap.
souhláska • viz konsonant
souřadný • viz koordinace
souslednost časová • viz *consecutio temporum*
sousloví • 5.55 • starší název pro víceslovný lexém, resp. víceslovné pojmenování a kolokaci
souvětí • 1.6, 4.31, 5.4218 • spojení aspoň dvou vět do jediného celku, z něhož aspoň jedna je syntakticky nezávislá (hlavní)
souznačnost • viz synonymie
souzvučnost • viz homonymie
specialia • 5.532 • číslovky druhové, viz numerale
specializace • 3.23 • ta konstitutivní vlastnost lidského jazyka, kterou jazyk slouží výhradně komunikaci, a ničemu jinému
specifikace • 4.31 • jeden ze systémových funkčních vztahů v glosématicke (typ determinace jako korelace)
spiranty • 5.332 • konsonanty úžinové, konstriktivy, viz frikativy
spisovný • 2.1, 3.31–2 • týkající se kultivované, prestižní, popř. oficiální variety jazyka; mající takovou podobu n. povahu
spodoba • viz asimilace
spojka • 2.5, 5.532 • viz konjunkce
spojovník • 1.53, 1.6 • tírka, vodorovná spojovací čárka mezi slovy pro označení jejich těsného vztahu, který je obv. přechodem ke vztahu mezi členy kompozita
spona • viz kopula
spondej • 1.6 • viz systém prozodický
správnost • 2.1, 3.32 • podle preskripce, resp. kodifikované podoby jazyka takový jeho způsob a podoba užití, které jsou v souladu s předepsaným jako jedině možným bez ohledu na funkci; vše odchylné se prohlašuje za špatné, chybné

správnost gramatická • 5.4, 5.4221–2 • utvořenost jazykové formy jednoduché n. víceslovné podle gramatických pravidel
správnost sémantická • 5.4 • utvořenost jazykové formy jednoduché n. víceslovné podle sémantických pravidel, zvl. kombinatorických
spřežka • 1.3, 1.53 • skupina grafémů pro jeden foném; juxtaponovaná slova v kompozitu
srovnávání • 5.4126, 6.2 • (zjišťování a) vyjadřování shody n. rozdílu dvou/více vlastností n. stupně okolnosti ap., a to obv. prostředky gradace (stupňování) adjektiv a adverbii, viz ekvativ, elativ, přirovnání
srozumitelnost • 1.42, 3.14, 4.31, 5.4218, 5.4222, 5.4232 • taková (relativně jednoduchá) strukturace a uspořádání formy promluvy, mj. při dodržení potřeby jednoznačnosti a souvislosti jejich částí i respektování sémantických pravidel, která je pro posluchače, čtenáře přijatelná a při které komunikace nevázne
sřetení • viz konkaténace
stabilita • 1.51 • vlastnost jazykového znaku spočívající v jeho relativní ustálenosti, která je všemi uživateli přijímána a která umožňuje jejich vzájemnou komunikaci
stahování • viz kontrakce
standard • 2.1 • prestižní varieta, útvar jazyka dané komunity, která je často ve své roli posilována standardizací
standardizace • 2.1, 3.32 • autoritativní úsilí o přizpůsobení určitého aspektu jazykového úzu standardní varietě, zvl. v písmu (srov. ortografii, ale i jinde), a to obv. odstraňováním nejednoznačnosti a kolísání ve variantách
statistika • 5.0, 5.12 • jeden z metodologických nástrojů popisu jazyka, využívaný zvl. ve výzkumech frekvence užití, výskytů
status absolutus • 5.4122 • kategorie flexe jména některých jazyků (tj. vedle rodu a čísla i „stav“), užívaná zvl. v posesivních konstrukcích spolu se statem constructem (viz) k vyjádření přivlastňované věci; forma predikátového adjektiva v některých jazycích
status constructus • 5.4122 • kategorie flexe jména a zvláštní forma prvního substantiva před rozvíjícím substantivem v posesivní konstrukci (spolu se statem absolutem), zvl. v semitských jazycích
stav • 5.532, 5.63 • sémantická kategorie vyjadřovaná zvl. slovesy
stav jazykový • 3.12, 4.1 • relativně delší období existence jazyka, v němž je povaha jeho systému (relativně) stálá, přičemž obecně je tento systém ovšem vždy ucelený, rovnovážný a plně fungující
stenografie • viz těsnopis
stereotyp • 1.6, 2.1, 5.4232, 5.57 • formálně obv. lexikální nominativní kombinace často mluvčími užívaná a zpravidla i ustálená (včetně frazémů i pravidelných gramatických konstrukcí); někdy taková kombinace mající emocionální funkci a založená na společně sdíleném předsudku (mj. i vůči jinému etniku); sémanticky typický a obv. zdůrazňovaný soubor rysů pojmu, resp. jeho třídy, který je v základu prototypu
stopa • 1.6, 5.4221 • viz pohyb, systém prozodický
stratifikace • 2.1, 3.31 • dělení jazyka (resp. jeho prostředků) na vertikálně pojímané vrstvy (strata), zvl. podle sociolingvistických kritérií, srov. rovina
stratifikační teorie • 7.3 • teorie jazyka a gramatiky propracovávající hierarchizovaný komplex rovin (S. M. Lamb)
striktura • 5.332, viz otevřenost
strofa • 1.6 • sloka, část básně n. písně
strom • 5.4222 • diagram v podobě stromu zachycující syntaktické vztahy ve frázi n. větě ap.
struktura • 2.21, 4.2, 5.2, 5.4211–2 • způsob složení, uspořádání útvaru, popř. pole, oblasti aj., tj. množina vztahů v daném útvaru (např. textu, větě apod., v tomto smyslu má ovšem strukturu i systém); právě s. vytváří celek, útvar, viz Gestalt

struktura hloubková • 5.4211 • abstraktní syntaktická reprezentace, základní uspořádání vztahů mezi lexikálními komponenty věty

struktura povrchová • 5.4211 • skutečná lineární struktura textu, promluvy, věty ap., odvozená z hloubkové

struktura věty • 5.421 • lineárně uspořádaný sled prvků, propojený vzájemnými vztahy do uzavřeného celku věty

strukturalismus • 3.21, 5.2, 7.2 • směr usilující o poznání a explicitní popis systému jazyka a jeho funkčně a znakově pojatých jednotek z jejich distribuce

střední • 5.332 • (vokály) vyslovované ve střední části úst

středník • 1.53, 1.6 • interpunkční znaménko označující výraznější předěl než čárka, ve zvuku pak od-povídá někdy větší pauze než u čárky

středové • 5.332 • druh konstriktiv (resp. frikativ, spirant), např. *f, v, s, z*

střídání kódů • 2.1 • *code-switching*, jazykové chování, při kterém mluvčí (opakovaně) přechází z jednoho kódu (variety) jazyka do jiného a nazpět

studie • 1.6 • viz text – typy

studium druhého jazyka • 2.22, 6.2 • disciplína a studium nerodného jazyka

stupeň • 5.4126 • jeden ze tří obvyklých stupňů gradace, viz gradace, pozitiv, komparativ, superlativ

stupňování • viz gradace

styl • 4.6, 2.1 • sloh, typový n. individuální způsob organizace textu a volby lexémů a gramatických prostředků z alternativních, především široce synonymních, resp. ekvivalentních

styl autorský • 4.6 • typ stylu jednotlivce, který je nenormovaný

styl funkční • 2.1, 4.6 • druh objektivního stylu podle v něm převažující funkce, zvl. styl odborný, prostě sdělovací, administrativní, publicistický, umělecký, esejistický; řídce též funkční jazyk

styl objektivní • 4.6 • styl opřený o normu a úzus, do něhož patří typy prostředků podle adresáta, situace, kontaktu apod. (styl ne/adresní, situačně ne/zakotvený, ne/oficiální, psaný/mluvený aj.) a podle funkce (funkční styly: zvl. odborný, prostě sdělovací, administrativní, publicistický, umělecký, esejistický)

styl subjektivní • 4.6 • styl individuální (autorský) a nenormovaný, tvořený jak prvky individuálně proměnlivými, tak relativně konstantními, které autor volí

stylistika • 2.1, 4.6, 5.21, 5.58 • nauka o individuálním stylu a stylech pojatých obecně (a obv. funkčně)

subjekt • 2.21, 2.5, 5.4212, 5.4214, 6.11 • podmět, jeden ze dvou základních větných členů vyjadřující obv. agenta ap. (v aktivní větě), jemuž se v predikátu přisuzuje nějaký děj, stav ap.

subjekt všeobecný • 5.4123, 5.4214 • subjekt, který je ve větě formálně potlačený (např. užitím reflexivního pasiva) nebo jen obecně vyjádřený, tj. pomocí slov obecné platnosti jako *člověk*, něm. *man*, angl. *one*, fr. *on* aj.

subjunktiv • viz konjunktiv

subordinace • 4.42, 5.4215, 5.4217–8 • syntaktický vztah mezi závislým a řídicím členem, podřadování

substance • 5.532, 5.63 • sémantická kategorie zvl. substantiva, viz entita

substantivizace • 5.4132 • transformace slova n. fráze v substantivum

substantivum • 2.5, 5.532 • základní a nejpočetnější pojmenovací slovní druh označující různé entity (substance), konkrétní i abstraktní, schopný obv. vyjádřit (v transformacích) i významy ostatních slovních druhů

substantivum pomnožné • viz plurale tantum

substituce • 4.2, 4.31, 5.4113, 5.532 • záměna prvku, jednotky v totéž místě syntagmatického řetězce (struktury) ekvivalentním jiným prvkem, tj. z téhož paradigmatu, popř. paradigmatu téhož druhu, n. substitutem

substitut • 4.31, 5.4214, 5.532 • indexální a sysémantický prostředek jazyka, zvl. pronomen, některá adverbia a v kvantitativním smyslu i numerale, sloužící k textové substituci autosémantik

substrát • 3.12 • prvky a vliv zaniklého jazyka v jiném jazyku

sufix • 5.4131–2 • přípona, afix kladený za kořen n. kmen slova n. za slovo, který má slovotvornou n. gramatickou funkci

sufix afektivní evaluativní • 5.4131 • sufix vyjadřující postoj a hodnocení, zvl. v oblasti deminutiv, meliorativ, pejorativ aj.

sufix posesivní • 5.4122 • sufix vyjadřující přivlastňovací vztah podobně jako zájmena

sufixace • 5.4131, 5.4133 • u/tvoření slova, slov odvozováním pomocí sufixů n. takové u/tvoření gramatické formy slova

superlativ • 5.4126 • gramatikalizovaný nejvyšší (obv. třetí) stupeň platnosti adjektiv a adverbíí

superlativ absolutní • 5.4126 • vyjádření zvlášť vysokého stupně platnosti vlastností (adjektiva, adverbia), které stojí mimo běžné stupňování, viz elativ

superstrát • 3.12 • prvky a vliv (dominantního n. podmanitelského) jazyka na druhý jazyk, popř. jeho převládnutí

supinum • 5.4124 • infinitní forma verba vyjadřující účel n. cíl pohybu

supletivismus • 5.55, 6.11 • existence supletivních forem pro tutéž jednotku

supletivní formy • 5.55 • etymologicky nepřibuzné alomorfy n. alolexy téhož morfému n. lexému

suprasegmentální • 4.31, 4.41–2, 5.332, 5.341, 5.342, 5.62 • (rys, vlastnost formy) nezjistitelný prostou lineární segmentací, rozkladem na segmenty; zahrnuje zvl. intonaci, tóny, melodií, výšku, hlasitost, tempo a rytmus hlasu a mluvy; též prozodický, viz morfém/foném suprasegmentální

svaz jazykový • 3.12 • ne/přibuzné, sousední jazyky, které se navzájem výrazněji ovlivňují, a mají proto společné rysy

sykavky • viz sibilanty

syllabografie • 1.53 • grafický systém založený na slabice

syllabogram • 1.53 • grafický znak pro slabiku, např. v klínopisu

syllabotónický • 1.6 • viz systém prozodický

symbol • 1.0, 1.52, 2.5, 3.23, 5.0, 5.4222, 5.51, 5.55 • znak, který je založený na konvenčním, a tedy arbitrárním vztahu mezi formou a denotátem

symbolizovat • viz označovat

symboly logické a matematické • 1.6 • viz prostředek nejazykový grafický

symbolický systém • 1.1 • systém symbolů užívaný k zastupování a znázorňování obv. abstraktních pojmů, tj. bez konkrétních denotátů (např. s. s. náboženství, matematiky aj.)

synapse • 2.41 • místo funkčního spojení axonu (výběžku) jednoho neuronu s jiným

syndeton • 5.4218 • vztah mezi dvěma klauzemi explicitně vyjádřený konjunkcí, popř. jiným spojovacím výrazem, srov. asyndeton

synchronie • 4.1, 5.2, 5.51, 7.3 • z hlediska mluvčího současný jazykový stav, podoba jazyka, zvl. jako základ studia synchronní lingvistiky

synekdocha • 1.6, 5.57 • přenesení významu slova n. jeho kombinace z jednoho denotátu na jiný na základě kvantitativního vztahu „celek – část“ či logické souvislosti

synkopa • 5.35 • zkrácení slova zánikem (stažením) hlásky n. slabiky, srov. něm. *Angest* → *Angst*

synkretismus • 5.4114 • polyfunkčnost koncovky u téhož flektivního paradigmatu n. formální shoda dvou či více tvarů, daná zvl. splyváním forem s různými funkcemi v jedinou, která pak má tyto funkce vedle sebe

synonymie • 2.22, 4.31, 4.6, 5.55, 5.56 • souznačnost, oblast existence dvou/více forem, zvl. slov podobného významu

synonymum • 5.4215, 5.56 • (souznačné) slovo n. výraz pojmenovávající denotát, který má ve srovnání s jiným slovem ap. význam podobný

sysémantický • 5.4112 • mající povahu sysémantika

sysémantikon • 5.4214, 5.531 • slovo některého z gramatických slovních druhů (prepozice, konjunkce, partikule, člen, klasifikátor, popř. i pronomen a numerale) sloužící k vyjadřování vztahů mezi autosémantikami n. operacím s nimi

syntagma • 2.2, 4.2, **4.42**, 5.4211, 5.4215, **5.4216**, 5.56, 7.3 • kombinace minimálně dvou (obvykle různých) znaků, resp. jiných prvků téže roviny jazyka, založená na jejich kompatibilitě; někdy nevhodně zúženě: spojení slov ve větě

syntagma – relace v něm • **4.42** • vnitřní vztahy členů (komponentů) syntagmatu

syntagmatické vztahy • 2.22, **4.42**, 5.4123, 7.3 • vztahy, protiklady (resp. kontrasty) mezi realizacemi jazykových jednotek v parole, textu, mající v zásadě lineární povahu

syntagmaticčnost • 5.2 • kombinatorická, resp. syntagmatická schopnost jazykových jednotek, schopnost se kombinovat, viz valence, kolokabilita

syntagmatika • 4.42, 5.12, **5.4215** • oblast syntagmatických vztahů a jejich pravidel, zvl. v parole, viz též kombinatorika

syntagmatika fonémů • 5.343 viz kombinatorika fonémů

syntagmatika hlásek • 5.333 • viz kombinatorika hlásek

syntagmatika slovních druhů • **5.421** • obecná typová syntagmatická schopnost, možnost vzájemných kombinací jednotlivých slovních druhů, která je půdorysem gramatiky (syntaxe)

syntagmatika slovníku • **5.56** • viz kompatibilita, kolokabilita, valence

syntagmatika vět • **5.4218** • pravidla a oblast vzájemných kombinací vět n. klauzí v souvětí n. ve větší textové celky

syntagmatika významu • **5.63** • oblast pravidel a způsobů ne/možnosti vzájemné kombinace jednotek určitého typu významu s jinými, viz zvl. kolokabilita, in/kompatibilita

syntaktika • 1.52 • postulovaná sémiotická disciplína studující oblast vztahů mezi znaky, sémiotická syntax

syntax • 1.3, 5.21, **5.42**, **5.421–3**, 6.11, 7.3 • rovina studia stavby zvl. věty, souvětí n. textu, především z lexikálních jednotek, podle daných pravidel

syntax generativní • **5.4222** • syntax definující množinu (gramatických) vět generovaných, tj. odvozených podle formálních pravidel z konečného množství základů; běžně ztotožňovaná s gramatikou generativní

syntax valenční • **5.4221** • teorie syntaxe, v níž jádrem věty je sloveso, které má vpravo i vlevo od sebe zpravidla dané syntaktické pozice (argumenty, aktanty, participanty), předurčované obecně samotným slovesem, resp. jeho valencí, viz vzorec větný, valence

syntax závislostní • 5.4211, **5.4221** • teorie syntaxe, v níž zvl. verbum má schopnost vázat na sebe určitý počet syntaktických pozic a kde se důraz klade na typ závislosti mezi realizací takové pozice a řídicím členem (tato schopnost je však primárně lexikální); překrývá se často se syntaxí valenční

syntetický • 5.4113–4, 6.11 • formou jednoduchý, jednotvarový či jednoslovný

syntéza mluvy • 1.6, 5.1 • oblast výzkumu a snah o komputerovou syntézu mluvy

systém • 1.3, 1.41–2, **1.5**, 2.2, 4.0, 4.2, **4.31–2**, 4.6, 5.2, 5.22, 5.341 • langue, abstraktní, rovnovážný a funkční úhrn jednotek, pravidel, modelů a norem jazyka uložený v mozku jedince, který jako soubor kolektivních zvyků a rezultatů změn má konvenční kolektivní povahu; je primárním principem klasifikace světa skrze jazyk i základem myšlení, především je však zdrojem prostředků, pravidel, norem a modelů pro tvorbu promluv, textů; (někdy:) úhrn všech paradigmát, paradigmatika

systém kognitivní • 5.0 • systém patřící mezi mentální a chápaný jako probíhající ve vnějším prostředí, s nímž skrze vjemy a akce svého lidského nositele interaguje, má i své cíle, má v sobě nějak integrovány i potřebné poznatky, které nějak dynamicky zpracovává; je vytvářený složkami psychickou, lingvistickou, logickou aj.

systém operační • 5.1 • základní komputerový operační systém, na jehož pozadí pracují všechny ostatní programy, např. DOS, Windows, UNIX

systém prozodický • 1.6, 5.342 • mikrosystém prozodických, resp. suprasegmentálních prostředků k užití v promluvě, viz prozodie; v literatuře mikrosystém prostředků a způsobů zvukové stavby verše, např. v systému sylabotónickém k nejčastějším minimálním a v textu opakovaným rytmickým

formám organizace patří stopy, založené na kombinaci, počtu a sledu přízvuků (těžkých, popř. dlouhých dob, –) střídajících se s nepřívzuky (lehkými dobami, ∪), zvl. ve stopách zvaných trochej (těžké doby na liché slabice, – ∪), jamb (těžké doby na sudé slabice, ∪ –), daktyl (těžké doby na 1. slabice a lehké doby na 2. a 3., – ∪ ∪), spondej (dvě těžké doby za sebou, – –) a anapest (těžká doba následuje po dvou lehkých, ∪ ∪ –)

systém a text • **4.0** • principy, prostředky a pravidla jazykového systému (jazyka) a textu (parole) a jejich souvztažnosti

šachy • 4.2, 4.32 • slavný přírámek F. de Saussura, užívaný k ilustraci vztahu langue (: obecná pravidla) a parole (: konkrétní situace hry) i přiblížení pojmu hodnota

šev morfémový • 5.4113 • běžný a zřetelný předěl mezi morfémy v lexému

šifra • 1.53 • obv. tajný kód, tj. instrukce k nahrazení n. přesunu písmen (znaků) při kódování (šifrování) či dekódování (dešifrování) utajované informace

šipky • 1.6 • viz prostředek nejazykový grafický

šišlání • 2.24 • viz sigmatismus

škála • 1.3, 2.1, 2.21–2, 3.11, 5.0, 5.12, 5.4219, 5.52, 5.55 • metodologický princip analýzy jevů, prvků, které se ve svém lineárním uspořádání liší jen stupněm platnosti

škola kodaňská • 5.2, 7.2 • dánská strukturalistická škola před 2. sv. válkou kolem L. Hjelmsleva aj., srov. glosematika

škola londýnská • 7.2 • anglická strukturalistická škola před 2. sv. válkou kolem J. R. Firtha

škola pražská • 5.2, 5.32, 7.2 • česko-mezinárodní strukturalistická škola před 2. sv. válkou kolem V. Mathesia, R. Jakobsona aj.

škola ženevská • 5.2, 7.2 • švýcarská strukturalistická škola následovníků F. de Saussura, zvl. před 2. sv. válkou

špička jazyka • viz jazyk – špička

štěpení jazyka • viz divergence

šum • 1.41, 1.42, 5.332 • rušivý vliv kanálu při komunikaci; zvuk založený na nepravidelném střídání zhušťovaného a zředovaného vzduchu, který není tónem

švabach • 1.53 • německé pozdně gotické písmo zaoblených tvarů (do pol. 19. stol.)

tabu • 2.1, 5.58 • náboženský n. jinak motivovaný a sankcionovaný zákaz vyslovovat určitá slova, jména, zvl. původně zlých mocností, duchů apod. (ze strachu před jejich hněvem), který proto někdy vedl k náhradě takového slova jiným

tagmémika • 7.2 • americká škola a systém popisu jazyka od K. Pikea po 2. sv. válce

tagování, tagging • 5.12 • viz značkování

takt • 5.333 • část fonické věty, vymezená jediným přízvukem, sestávající z kombinace slabik; stopa, rytmický veršový útvar

tantum • 5.4121, 5.4125 • (obecně alternující kategorie) mající v daném případě jen jedinou možnost, tj. bez varianty či protějšku

tautonymum • 5.56 • synonymum z jiné variety jazyka n. jiného jazyka

tautosylabický • 5.333 • (zvl. morfémy) ležící, nacházející se v rámci téže jedné slabiky

(-)taxis, -taktika • 4.42 • systematické uspořádání lineárního řetězu textových jednotek na různých rovinách, srov. fonotaktika, morfotaktika (viz) aj.; v propracovaném pojetí se v daném smyslu užívá ve stratifikační gramatice

taxonomie • 5.5 • obv. vícevrstevná a hierarchizovaná klasifikace analyzovaných jazykových dat, zvl. na základě společných rysů

tázací věta • 5.4212 • věta, jejíž obsah a forma má povahu otázky, též interogativní

tázací fráze • 5.4213 • ustálená fráze, kterou se mluvčí dožaduje potvrzení obsahu předchozí otázky

tečka • 1.53, 1.6, 5.341 • interpunkční znaménko k označení hranice věty, ve zvuku pak odpovídá intonačnímu předělu a pauze; viz diakritický (pravopis)

TEI (Text Encoding Initiative) • 5.12 • mezinárodní a obecně přijímaný standard jednotných zásad elektronického označování (značkování) a ukládání textů navržený společenstvím počítačnických lingvistů

teleologický, teleonomický • 3.22, 3.32, 7.3 • mající takový charakter funkce jazykových prostředků, který se dá uvést do spojitosti s určitým vyjadřovacím cílem, potřebou či účelem

teleonomie • 5.0 • účelovost (jazykového prostředku n. jazyka), viz teleologický

telický • 5.4123 • vztahující se k ději, popř. slovesu s dějem uzavřeným, s jasným koncem, a tedy úplným, druh slovesného vidu

téma • 1.6, 5.4214, 5.4219, 5.62, 6.11 • základ sdělení v aktuálním členění věty; charakteristický (vokální) kmenotvorný sufix verba; v některých jazycích v textu zvláštní dopředu před větu zvlášť vyřčený větný člen udávající informačně to, o čem bude mluvit celá věta

témbr • 1.6, 5.332 • (individuální) barva zvuku daná různými formanty jeho spektra

tempo • 1.6, 1.7, 5.342 • rychlost výslovnosti, mluveného projevu

temporalita • 5.52, 5.63 • sémantická kategorie času vyjadřovaná zvl. adverbií, předložkovými konstrukcemi a slovesným časem

temporální • 5.532, 5.4121, 5.4123 • časový, týkající se času, viz tempus

tempus • 5.4123 • čas, kategorie verba různě bohatě členící časové kontinuum do menších částí, zvl. vzhledem k okamžiku promluvy a neaktuálnosti

tenze • 5.332 • trvání polohy mluvidel před ukončením artikulace, tj. detenzí

teorie informace • 5.1 • matematická teorie zabývající se obsahem, přenosem, uložením a vyvoláním informace, viz informace

teorie standardní • 5.4222 • jeden z raných modelů generativní gramatiky Chomského

termín • 5.52, 5.57 • odborný název, obv. s pevnou a explicitní definicí významu

terminativ • 5.4121 • lokální pád vyjadřující dosažení cíle („až do/k“), např. v maďarštině

terminologie • 2.22, 5.51 • nauka o termínech, odborných názvech; oblast, úhrn termínů

tertium comparationis • 6.2 • model srovnání, např. jazyk, s nímž srovnáváme jiný; též část přirovnání, ke které se přirovnává

těsnopis • 1.53 • stenografie, kombinovaný systém rychlého, ekonomického a průběžného ručního grafického záznamu mluveného projevu

test jazykový • 2.22 • test (různého druhu) zjišťující stupeň dosažené znalosti, resp. dílčí či obecné dovednosti při studiu druhého jazyka

text • 1.3, 1.41, 1.53, 1.6, 4.0, 4.2, 4.4, 4.42, 5.12, 5.42, 5.22, 5.4231–3 • psaný, popř. i mluvený souvislý projev různé délky, obv. nijak věcně či tematicky neohraničený a neomezený

text a diskurz • 5.423 • vztah (blíže nevymezeného) textu a jeho (vymezené) jednotky diskurzu

text – faktory • 5.4231–2 • faktory ovlivňující a prostředky užívané k výstavbě ucelených textů

text – typy • 1.6 • vedle textů dělených podle média (psané a mluvené) se uvažuje hlavně volně a bez přesné možnosti typologie (z navržených není přijímána širše kvůli velké variabilitě textů žádná) o textech z hlediska obsahového (např. oznámení, vyprávění, popis, výklad, esej/úvaha, studie, článek, fejeton, interview, dopis, leták, přípis/příkaz aj.)

text – vazby • 5.4232 • viz vazby textu

teaurus • 5.59 • relativně úplný slovník věcný (onomaziologický) s hierarchickým uspořádáním lemmat podle významových souvislostí a příslušnosti do hyponymních tříd; dříve též jen relativně úplný slovník; někdy hierarchizovaný soupis terminologie určitého oboru

thesei • 3.13 • starořecká domněnka o původu jazyka konvencí, tj. darem od bohů či dohodou mezi lidmi

tilda • vlnovka, viz diakritický (pravopis)

tímbre • viz témbr

tíret • 1.6 • viz spojovník

titul • 1.6 • daný název textového díla ap. n. osoby naznačující místo v oficiální společenské hierarchii, popř. akademické vzdělání aj.

tłumočení • 3.12 • ústní překlad (konsekutivní n. simultánní)

token • 1.52 • znak (jeho forma) ve své individuální platnosti a výskytu, tj. ve vztahu k individuálnímu objektu

tón • 1.3, 1.51, 5.341, 5.55, 7.0 • ve fonetice zvuk vznikající pravidelným střídáním zhušťovaného a zředovaného vzduchového proudu, který je základem vokálů; u tónových jazyků jedna z více tónových výšek užívaných při výslovnosti slabičných morfémů, resp. lexémů k odlišení významu (tj. od jiných stejně znějících, avšak s jiným tónem jako např. v čínštině); obv. se vyskytují tóny vysoký a nízký, stoupavý a klesavý a rovný či jejich kombinace

tonálnost • 5.342 • přítomnost, užívání tónů v jazyce (tónovém) jako fonologický rys

topic a comment • 5.4219 • viz téma a réma

topikalizace • 5.4219 • tematizace, přesun, přemístění prvku věty do pozice tématu (= topic) na začátku věty

topoi/topika • 1.6, 2.22 • od antiky známé rétorické mnemotechnické prostředky usnadňující pamatování a vybavování textu opírající se o paměťové sprázení známé lokality a jejich částí (např. domu se známým rozložením jednotlivých místností, jimiž se prochází v určitém pořadí) s částmi projevu

toponomastika • 5.51 • nauka o toponymech

toponymum • 5.533 • geografické proprium, vlastní jméno n. název lokální, geografický, psaný často s velkou iniciálou

transfer • 6.2 • (negativní či pozitivní) účinek, přenos struktury jednoho jazyka (zvl. rodného) do produkce jazyka druhého, srov. interference

transformace • 2.21–2, 3.21, 4.31, 5.2, 5.4132, 5.4222 • proces n. rezultat převodu formy, fráze n. konstrukce v jinou podle strukturních pravidel

transgresiv • 5.4124 • přechodník, jedna z nominálních, infinitivních forem verba, sloužící ke zkrácení, resp. nahrazení klauze (vyjadřuje pak doprovodný děj)

transkripcie • 1.53, 5.32, 5.332 • t. fonetická: přepis zvukové formy komunikace do formy grafické, obv. pomocí standardizovaných značek (zvl. abecedou I.P.A.) aj. (píše se obv. v [ ]); t. fonologická: přepis zvukové formy komunikace do záznamu fonémů, bez přihlížení k individuálním zvláštnostem (píše se obv. v / /)

translativ • 5.4121 • pád cíle změny, přechodu role n. stavu v jiný ap.

transliterace • 1.53, 1.6 • převod textu v jednom písmu do textu v jiném, obv. při zachování korespondence každého grafému

transpozice • 5.4133 • onomaziologický způsob n. proces tvoření slov a pojmenování, při němž se – ve srovnání se základem – mění slovní druh, popř. kategorie rezultátu tvoření, nemění se však jeho základní význam, srov. konverzi

tranzitivní • 5.4123 • přechodný, mající akuzativní objekt

tranzitivum • 5.4123 • tranzitivní verbum

trema • viz diereze, diakritický pravopis

triál • 5.4121 • jmenné číslo trojné

trialog • 1.6 • komunikace, rozhovor tří partnerů

trifong • 5.332 • trojhláska, foném složený ze tří vokálů (obv. redukovaných), vyskytující se v téže slabice

trochej • 1.6 • viz systém prozodický

trojhláska • viz trifong

trópy • 1.6 • ve stylistice figury, které ovlivňují, resp. pozměňují význam, zvl. metafora, metonymie a synekdocha

třené • 5.332 • viz frikativy
třídění hlásek • 5.332 • způsoby klasifikace fonémů podle místa artikulace (zapojených artikulačních orgánů), způsobu artikulace (zapojení závěru n. úžiny), výšky a zavřenosti, délky, popř. znělosti, sousedství a jeho vlivu, vdechu–výdechu, zaokrouhlenosti, nazálnosti aj.
třídy sémantické • 5.533 • viz kategorie sémantické, sémantické třídy
tvar slova • 5.4112 • flektivní forma slova; viz též forma
tvarosloví • viz morfologie
tvář pozitivní a negativní • 2.1, 4.5 • faktor interakční sociolingvistiky a součást principu zdvořilosti spočívající v primární potřebě partnerů při rozhovoru ap. zachovat si pozitivní tvář, tj. zdání vstřícnosti i vlastní důstojnosti, a nesklouznout v opak, tj. v tvář negativní, popř. užít i negativní tvář, srov. zdvořilost, princip kooperace
tvoreň slov • 5.4111, 5.413, 5.4131–3 • slovtvorba, subdisciplína na pomezí gramatiky (morfologie) a lexikonu zabývající se studiem a způsoby stavby, popř. i vzniku nových slov, ne však víceslovných pojmenování; z hlediska morfologického je součástí morfologie spolu s flexí
tvoreň slov – způsoby • 5.4131 • obecné způsoby (u)tvoreň slov, zvl. derivace (afixace) a kompozice, popř. abreviace, konverze a přejímání (cizích) slov
tvrdopatrové • 5.332 • viz palatály
tvrzeň • 5.4212–3, 5.4233, 5.61 • obvyklá povaha informace typická pro oznamovací větu, viz věta oznamovací
tykáň • 1.6, 2.1, 5.4123 • jednoduché vyjadřování nejbližšího, neformálního stupně zdvořilosti zvl. vůči oslovenému jednotlivci prostřednictvím zvláštních zájmen, popř. i tvarů (osob) sloves; při tykáň se vyjadřuje neformální a blízký vztah (v češ. zájmeno *ty* a 2. sg. verba), při vykání se vyjadřuje formálnější vztah, zvl. vůči osobě neznámé či výše postavené, a odstup (v češ. zájmeno *vy* a 2. pl. verba pomocného, ne však participia), v mimoevropských jazycích bývá toto vyjadřování odstupňovanější, srov. onkání, zdvořilost, honorifika
typ • 1.52 • znak (jeho forma) ve své třídové platnosti, tj. ve vztahu k obecnému objektu, třídě
typ jazykový • 5.0, 6.11 • souhrn abstraktních (a idealizovaných) rysů se vzájemnou souvislostí užíváň k charakterizaci a klasifikaci jazyků
typ syntagmatu • 4.42 • systémový typ možností typů jednotek určitého druhu a úrovně se vzájemně v textu kombinovat a vytvářet tak aktuální syntagmata, viz model
typografie • 1.6 • obv. tiskařský obor zabývající se způsoby organizace tištěného textu a jeho vzhledu včetně volby písma a ostatních grafických prostředků
typologie • 5.0, 6.1, 6.11, 7.3 • klasifikace jazyků podle příslušnosti do některého typu, resp. výskytu rysů takového typu v něm
typy slov • 5.53 • různé klasifikace lexémů (slov), zvl. na slovní druhy aj.

uctivost • 2.1 • viz distance postoje
učení se jazyku • viz studium jazyka
umělá inteligence • 5.0 • pokusy modelovat mentální schopnost člověka na komputeru, zvl. ve směru simplifikace a rozložení procesů do následných, vzájemně sřetězených procedur, které lze zachytit vytvořeným programem; zatím se orientuje především na rozumění
umělý jazyk • 1.2, 3.14 • viz mezinárodní jazyk
umlaut • viz přehláska, diereze
unifikace • viz gramatika unifikační
unilaterálnost • 1.52 • pojetí, chápání jazykového znaku jen jako formy
univerbizace • 5.4131 • transformace kolokace, víceslovného lexému, popř. i kompozita v lexém jednoslovný
univerzálie • 6.1, 6.12 • předpokládané univerzálně platné vlastnosti jazyků různého typu

UNIX • 5.1 • viz systém operační
určitost • viz determinace
úsek věty • viz kólon
usouvztažněň • 5.42, 7.3 • (Mathesiova) koncepce funkční syntaxe založená na uváděň jazykových pojmenování do vzájemného vztahu
uspořádání, uspořádat • 1.41–2, 2.5, 3.1, 3.22, 4.2, 4.31–2, 4.41, 5.2, 5.4, 5.4211, 5.4222, 5.4231, 5.56, 5.59, 6.12 • pořádek, organizace jednotek na základě nějakého principu, zvl. v parole, např. slovosled, ale i v systému; viz pořadí
ustálený • 1.3, 1.53, 1.6–7, 3.23, 4.31, 4.41, 5.4131, 5.4214, 5.5, 5.51–2, 5.532, 5.54, 5.56–7, 5.63 • (jednotka n. kombinace) stabilní, mající pevnou konvenční formu, popř. formu i význam, kterou lze ve stejné funkci (a významu) běžně opakovat, znovu a znovu užívat
útvár • viz varieta
uvozovky • 1.53, 1.6, 5.32 • různě psaná interpunkční znaménka (obv. dvě) pro vyznačení doslovné citace, přímé řeči, významu, ironie ap. v psaném textu, v češtině obv. počáteční dole a koncová nahoře
uvula • 5.331 • ve fonetice čípek
uvuláry • 5.332 • čípkové konsonanty artikulované čípkem a zadní částí hřbetu jazyka, např. franc. *r*
uzel • 5.4222 • místo větvení vztahu ve stromovém grafu, zvl. v generativní gramatice
uzel morfémový • 5.4113 • v závislosti zvl. na typologické příslušnosti (jazyky flektivní) méně zřetelný morfémový šev, v němž se překrývají části obou sousedních morfémů
uzuálnost • 5.4123 • obvyklost, zvykovost (ne nutně pravidelná), sémantická kategorie vyjadřovaná zvl. příznakovým typem imperfektiv
úzus • 3.32, 4.5 • obvyklé, ustálené užití, užívání jazykové jednotky, popř. kategorie
úžení • viz monoftongizace
úžina • 5.332 • viz frikce
úžinové • 5.332 • viz konstruktivy

vada výslovnosti • 5.333 • fyziologická porucha, obv. trvalá, a z ní plynoucí neběžná výslovnost, zvl. určitých konsonantů, viz rotacismus, sigmatismus
vágnost • 1.42, 5.0, 5.23, 5.61 • neurčité vymezení, splývavý či neostrý projev, jevení se (zvl. jazykových dat) jako bez zcela jasných hranic (a odlišení od jiných)
valence • 4.31, 5.4123, 5.4217, 5.4221, 5.56 • kategoriální, třídová schopnost lexému, popř. fráze vázat jednu/více dalších formálních jednotek (někdy v určitém tvaru), signalizovaná formálně pozicí a/n. exponentem
variabilita • 1.6, 2.1, 4.2, 4.6, 5.0, 5.11–2, 5.22 • současná existence více forem (na různých úrovních jazyka) pro tutěž funkci, do kterých se promítá kolísání mezi alternativami danými vývojem jazyka; střídání, střídavý výběr z (takových) alternativ
variace • 1.6, 2.1, 2.22, 4.1, 4.31, 4.6, 5.342 • seskupování různého počtu prvků, jednotek volených z dané třídy, rejstříku apod., obv. v určitém pořadí; obměna, viz variabilita, volná variace
varianta • 4.1, 4.6, 5.2, 5.22 • příznaková alo-forma jazykové jednotky různé roviny mající v zásadě stejnou funkci i význam jako invariant
varieta jazyka • 2.1 • útvár, komunikativní verze jazyka zahrnující dialekt, spisovný jazyk, běžně mluvenou varietu, pidgin aj.
vázání slov • 5.333 • spojitá výslovnost slov v mluvě jako jednoho celku, zvl. z hlediska zapojení jinak nevyslovovaného koncového konsonantu (jako ve francouzštině) nebo k zamezení rázu
vazba zpětná • 1.41 • v komunikaci reakce posluchače udržující komunikaci v chodu, tj. vlastní odpovědi, ale i známky, že slyší a/n. rozumí
vazby jazyka • 2.0 • vnější souvislosti, vazby jazyka s dalšími faktory a disciplínami, které je studují, viz jazyk a společnost, vědomí, etnikum, mozek aj.

vazby textu • 5.4232 • vazby, způsoby propojení částí textu k sobě, v celek, viz zvl. koheze, reference

velarizace • 5.332 • změna výslovnosti konsonantů přidáním jim velární povahy

veláry • 5.332 • zadopatrové, resp. měkkopatrové konsonanty, např. *k, g, ch*, franc. *R aj.*

velum • 5.331 • ve fonetice měkké patro

Vennovy diagramy • 4.31 • diagramy zachycující typ a poměr distribuce dvou prvků (pův. množin), zvl. ekvivalence, průniku, inkluze a komplementární distribuce (podle angl. matematika J. Venna z r. 1881)

verbalizace • 5.4132 • transformace slova ve verbum

verbální • slovní; slovesný

verbální fráze • 5.4222 • generativní ekvivalent predikátu věty (jednoduchý n. složený)

verbum • 2.5, 5.4123–5, 5.532, 7.1 • sloveso, slovní druh, jehož hlavní funkcí je tvořit predikát, resp. jeho základ, pojmenovávající proces, stav n. jeho změnu

verbum finitum • 5.4123 • flektovaný, ohýbaný tvar verba v predikátové funkci, který má realizovanou většinu svých kategorií, určitý (finitní) tvar slovesa

verbum pomocné • 5.4214, 5.4219, 5.532 • sloveso širokého gramatického významu užívané k tvoření některých jeho tvarů, např. času, a realizaci některých jeho kategorií, např. pasiva

verš • 1.6 • jako literární žánr druh textu s rytmickou organizací, obv. v podobě básně, která je buď volnější (volný verš), nebo (v běžném smyslu) využívá různým způsobem kombinací počtu a sledu přízvuků aj.; totéž co veršový řádek

verzálka • 1.6 • viz písmo – typy

věta • 1.3, 1.6, 2.1, 4.31, 5.421, 4.4211–2, 5.31, 5.333, 5.4222 • základní a minimální formální jednotka mluvy, promluvy, textu, která je i obsahově úplná

věta adverbialní • 5.4212 • věta vytvářená z adverbia

věta bezsubjektová • 5.4212 • věta bez subjektu, zvl. pouze verbální

věta ekvativní • 5.4212 • věta vyjadřující identitu jména v subjektu se jménem v predikátu

věta ergativní • 5.4212 • věta obsahující ergativ

věta exklamativní • viz věta zvolací

věta interjekční • 5.4212 • věta vytvářená z interjekce

věta nominální • 5.4212 • věta vytvářená z nomen, zvl. substantiva

věta oznamovací • 5.4212 • věta, jejíž obsah má povahu tvrzení či oznámení, též v. enunciační, deklarativní

věta přací • 5.4212 • věta, jejíž obsah má povahu přání, též v. desiderativní

věta rozkazovací • 5.4212 • věta, jejíž obsah má povahu rozkazu, též v. imperativní

věta tázací • 5.4212 • věta, jejíž obsah má podobu otázky, též v. interrogativní

věta zvolací • 5.4212 • věta, jejíž obsah má povahu zvolání a vyjadřuje zvl. údiv, též exklamativní

věta a propozice • 5.4211 • vztahy věty (zvl. jako jednotky formální a textové) a propozice (zvl. jako větě odpovídající „významové“ jednotky)

věta – struktura • 5.4211 • viz struktura věty

věta – typy • 5.4212 • typy vět podle druhu struktury (např. dvoučlenné subjektové a nominální, ale i ekvativní aj.), postoje mluvčího (např. oznamovací a rozkazovací), popř. druhu významu (např. aktivní–pasivní, akční aj.)

větný člen • 5.4214 • funkční abstraktní a kvazilogická část věty tvořící nejčastěji její základ, tj. obv. subjekt a predikát, nebo prostředky jeho modifikace, tj. zvl. objekt, atribut a adverbiale

větosled • 5.4218 • umístění, sled n. pořadí vět (hlavních i vedlejších) v souvětí

větvení pravé/levé • 6.11 • angl. *right-branching, left-branching*, další derivace (modifikace) konstrukce, resp. stromového diagramu vycházející z jednoduššího komponentu směrem doprava (pravé větvení) nebo doleva (levé větvení), kterým se připisuje nestejná míra obtížnosti při rozumnění (levé v. je zřejmě obtížnější), např. čes. *pes ženy mého souseda* je konstrukce, kde se výchozí komponent *pes* větví směrem doprava, viz uzel

vibranty • 5.332 • kmitavé konsonanty, např. *r, ř*

vícejazyčnost • 2.24 • aktivní užívání více než dvou jazyků, zvl. u jednotlivce, popř. i celého společenství

víceslovné pojmenování • viz pojmenování víceslovné

vid • viz aspectus

vlastní jméno • viz proprium

vlastnost • 5.532, 5.63 • sémantická kategorie vyjadřovaná obv. adjektivem

vlnovka • viz diakritický (pravopis)

vnímání • viz percepce

vnitřní forma • 5.58, 5.63, 7.1 • různě chápaný projev, resp. odpovídající odraz myšlenkových kategorií daného jazyka v jeho formě a v jejím členění

vnitřní mluva • 2.24 • vnitřní monolog vedený v duchu, bez vokální realizace, též vnitřní řeč

vokál • 5.331–2 • samohláska; foném, resp. fón tvořený bez úplného závěru za pomoci ústní dutiny, který je nositelem slabiky a tónu, popř. i důrazu a přízvuku

vokalický • 5.342 • samohláskový; (foném) mající samohláskovou povahu

vokalismus • 5.332 • vokální systém jazyka a jeho vlastnosti

vokalizace • 5.343 • změna konsonantu ve vokál n. přidání vokálu ke konsonantu či skupině konsonantů k usnadnění výslovnosti

vokatív • 5.4121 • řídký pád pro oslovení osoby

volba • 3.21, 4.2, 4.6 • základní langueová, systémová operace opřená o existenci opozic mezi prvky paradigmat, která spočívá ve výběru jedné z relevantních alternativ, tj. členů daného paradigmatu

volná variace • 5.342 • plná zaměnitelnost prvku jiným v daném kontextu beze změny významu (zvl. z hlediska fonologického)

voluntativní • 5.4123 • volní, vztahující se k vůli, záměru apod., někdy i jako druh modality

vrchol stromu • 5.4222 • vrchol generativního stromového diagramu, grafu věty (resp. jeho „kořen“ umístěný nahoře), označený výchozím symbolem, který se větví

vsuvka • viz parenteze

vtip • 1.6 • viz dialog

vulgární • 5.58 • (slovo, výraz) hrubý a v obvyklé komunikaci sociálně nepřijatelný, často i tabuizovaný

vybavování • 1.6, 2.23 • proces nalezení zapamatované informace, prvku, slova aj. paměti

vykání • 1.6, 2.1, 5.4123 • viz tykání

výklad • 1.6 • viz text – typy

vykřičník • 1.6 • interpunkční, psaný signál rozkazu, výzvy, zvolání či přání, někdy jen důrazu

vynález editoru • 3.13 • jeden z posledních milníků ve vývoji jazyka a kultury

vynález knihtisku • 3.13 • jeden z milníků ve vývoji jazyka a kultury (1445)

vynález písma • 3.13 • jeden z milníků ve vývoji jazyka a kultury (sumerské: 4000–3500 př. n. l., počátky latinky u Feničanů: 1700–1500 př. n. l.)

vyplyvání • 5.4211, 5.61 • logicko-sémantický vztah dvou vět založený na tom, že druhá věta logicky vyplývá z pravdivosti první

výpověď • 5.42, 5.421, 5.4219 • obsah promluvy; nejmenší situačně zakotvený projev či textová jednotka (srov. základ/jádro výpovědi v aktuálním členění věty); abstraktní hloubková struktura věty; konkrétní realizace abstraktního modelu věty, srov. promluva

vyprávění • 1.6 • viz text – typy

výpůjčka • 5.4131, 5.58 • přejaté slovo, výraz aj. z cizího jazyka

výraz • 1.52, 5.4233, 5.57 • neustálené textové, parolové syntagma n. tvar lexému různé sémiotické povahy; srov. obecný, singulární a singularizovaný výraz

výraz kontaktní • 5.53 • výrazy v orální komunikaci zvl. pro fatickou funkci, např. *vid', hele*

výrazy výplňkové • 1.6 • vata, expletivum, obv. sémanticky prázdný prvek zvl. mluveného textu, dodaný často do věty pro zaplnění přestávky a udržení jeho plynulosti

výrok • 1.6 • viz dialog
výskyt • 3.31, 4.2, 4.31, 4.42, 5.22, 5.4112, 5.4217, 5.4232, 5.55, 5.59 • fakt, případ vyskytnutí se, použití prvku, jednotky aj. (v textu)
výslovnost • 1.6, 5.331–3, 5.341 • zvuková realizace mluvy, její způsob
výstup • 1.6 • scéna, viz drama
vysvětlení • 5.57 • (často improvizovaný) výklad významu lexému, obecného výrazu apod., zvl. užitím popisu
vyšinutí z vazby • viz anakolut
výška • 5.332 • vlastnost zvl. vokálu daná frekvencí a tónem
vytýkání • 5.4219, 5.4222 • syntaktická operace přemísťující réma (popř. i téma) věty na její začátek a uvozující ho, ve vzniklém vztahném souvětí, vztahným zájmenem (typu *kdo/co/který*); operace typická zvl. v jazycích s pevným slovosledem; též vytýkací důrazový opis, srov. topicalizaci
výuka jazyková • 2.1, 7.1 • výuka jazyka, zpravidla cizího, kdy se jazyk stává předmětem dané komunikace, viz studium druhého jazyka
vývoj jazyka • 3.11 • kontinuální změny v jazyce, tj. jeho jednotek i systému na všech rovinách
vývoj jazyka – principy • 3.13 • protikladné působení analogie a anomálie (viz)
vývoj lingvistiky • 7.0, 3.13 • viz začátky jazykovědy
význam • 1.52, 5.22, 5.4211 • mentální intersubjektový korelát formy znakové jednotky ve vědomí uživatele, primárně v systému a sekundárně i v textu
význam afektivní (emocionální) • 5.62 • složka lexikálního významu odrážející postoj a emoce mluvčího včetně zdvořilosti ap.
význam denotativní • 5.62 • hlavní složka lexikálního významu mající vztah k denotátu, chápána jako věcný obsah lexému, zvl. kognitivní, resp. konceptuální či referenční
význam doslovný • 5.62 • textový význam a smysl lexému apod., shodný s významem systémovým, slovníkovým
význam kognitivní • 1.7, 5.4131, 5.52, 5.55, 5.62 • viz též význam denotativní
význam kolokační • 5.62 • (kombinatorická) složka lexikálního významu odrážející význam jiného lexému, s nímž se daný lexém obvykle a často kombinuje
význam konotativní • 5.62 • (asociativní) složka lexikálního významu vzniklá častým užíváním lexému o něčem, obv. asociativní povahy, projevující se v jeho užitých atributech
význam lexikální • viz význam lexému
význam přenesený • 5.62 • význam (textový n. systémový) polysémního lexému ap., který je vůči významu základnímu metaforicky nebo metonymicky posunutý
význam reflektovaný • 5.62 • (transponovaná) složka lexikálního významu daná odrazem jiného významu téhož (polysémního) lexému, zvl. silně příznaková
význam strukturní • 5.62 • význam formy (lexému, věty) daný vztahem k ostatním složkám její struktury
význam stylistický • 5.62 • složka významu lexému n. věty apod. daná (trvalými n. dočasnými) okolnostmi užívání včetně nálady, typu situace, sociální příslušnosti mluvčího aj.
význam symbolický • 1.53 • význam prvku, lexému ap., který je svázán s představou (známého, obvyklého) symbolu
význam tematický • 5.62 • složka významu lexému, věty apod. v textu, daná organizací sdělení podle slovosledu, důrazu aj.
význam lexému • 5.62 • úhrn významů všech typů, který lexém má; úhrn lexikálních významů v systému, lexikonu
význam – paradigmatica a syntagmatica • 5.63 • paradigmatické a syntagmatické aspekty prvku (zvl. lexému) ve svém úhrnu
význam věty • 5.62 • lexikálně a strukturně daný obecný význam věty, obv. odlišný od kontextově podmíněného smyslu věty

vzdálenost mezi partnery • 1.7 • viz zóny kontaktu
vznik jazyka • 3.13 • objevení se jazyka u lidí a teorie o jeho začátcích, viz původ jazyka
vzorec slovní • 4.41 • formální vyjádření modelu slova zachycujícího jeho strukturu
vzorec větný • 5.4211 • formální vyjádření modelu věty zachycujícího její strukturu
vzorec • 5.11 • podle relevantních kritérií vybíraný úsek jazykového textu
vztah • 4.31, 5.532 • sémantická kategorie spojující jiné (zvl. entity), vyjadřovaná např. prepozicemi, konjunkcemi, pády aj.; totéž co relace (viz), srov. i opozice, korelace, kontrast
vztah syntaktický • 5.4217 • vztah mezi větnými členy, větami n. částmi textu

Wackernagelovo pravidlo • 5.4219 • slovosledné pravidlo pro umístění enklitik, podle kterého se nepřízvučná enklitika v jazycích, jako je čeština, běžně hromadí zhruba za 1. přízvučným slovem věty, resp. za jejím prvním členem
Washoe • 1.1 • šimpanzice, která se v 60. letech naučila za čtyři roky z amerického znakového jazyka hluchoněmých přes 130 znaků a některé z nich dokázala kombinovat
Wernickeho oblast • 2.41 • jedna z částí jazykové zóny v mozku (spánky nahoře)
Windows • 5.1 • viz systém operační

zabarvení hlasu • viz téma
začátky jazykovědy • 7.1 • počátky vzniku lingvistického myšlení a první popisy jazyka zvl. v Řecku a Indii, ale i jiných oblastech, viz Arabové, Indové, Řekové, Římané o jazyku
zadní • 5.332 • (vokály) vyslovované v zadní části úst
zadopatrové • 5.332 • viz veláry
zájmeno • viz pronomen
základ výpovědi • 5.4219 • viz téma
zákon • 3.13, 4.31, 5.55, 6.12, 7.1 • bezvýjimečná pravidelnost, souvztáznost či platnost, zvl. zákon Zipfův, jazykového vývoje, v univerzaliích (viz)
záložka • viz postpozice
zaměnitelnost vzájemná • 3.23 • schopnost jazykového znaku být při komunikaci vnímán a užíván z hlediska mluvčího i posluchače ap.
zaokrouhlenost • 5.332 • vizuální vzhled a fyzický tvar zaokrouhlených rtů při artikulaci některých vokálů
zápor • viz negace
zapouštění • 5.422 • generativní proces, kterým se konstrukce n. věta subordinačně včleňuje, vsouvá do jiné
zarovnání textu • 1.6 • taková tisková úprava boků textové stránky (zprava a/n. i zleva), že tvoří vzhledově souvislou linii
zásoba slovní • 5.5 • viz lexikon
zastupovat • 1.52 • reprezentovat, v sémiotice vyjadřovat vztah mezi formou (znak/znakem) a objektem
závěr • 5.332 • okluze, po stránce akustického dojmu plný chvilkový závěr hlasového traktu se zastavením proudu vzduchu, chápáný jako způsob artikulace, zvl. při artikulaci okluziv, stojící v protikladu k úžině
závěrový • 5.332, 5.342 • artikulovaný se závěrem; (foném) nekontinuální, tj. s prudkým začátkem; část korelativní opozice (stojící proti kontinuální) sloužící spolu s dalšími k vymezení fonému
závislost jazyka na struktuře • 3.23 • konstitutivní vlastnost jazyka spočívající v závislosti jazyka na systematickém uspořádání jeho složek a projevující se mj. v tom, že větě lze porozumět ne jako náhodné snůšce slov, ale jako slovům organizovaným do určité struktury systematicky
závislostní • 5.4211, 5.4216, 5.4221 • (zvl. syntaktický prvek) vyjadřující n. mající závislost, podmíněnost (někdy i sémantickou), tj. specifickou relaci (vycházejícího od jiného prvku), viz syntax závislostní

závorky • 1.6 • interpunkční znaménka, tj. kulaté, hranaté, špičaté závorky a svorky, (), [], <> a {}, označující na rozdíl od matematiky vložené, popř. dodatečné či fakultativní části textu n. druh transkripce

zavřený • 5.332 • (vokál) artikulovaný, na rozdíl od otevřeného, s jazykem nahoře v ústech, avšak bez tření, srov. otevřenost

záznam fonému • 1.53 • obv. grafém, písmeno (v různých systémech různě); ve fonologickém přepisu obv. také (upravený) grafém

zdrobnělina • viz deminutivum

zdroje lingvistické • 5.11 • viz data jazyková

zdvojený • 5.332 • (konsonant n. vokál) psaný v písmu dvakrát, opakovaný, zvl. k naznačení délky; pro konsonanty viz geminát

zdvořilost • 1.6, 2.1, 2.3, 4.5, 5.342, 5.4123, 5.532 • konvenční sociální postoj a projev úcty a takové chování, které je přijatelné a nekonfliktní a které má v jazyce různé vyjádření; též jako jeden z principů pragmatiky, viz tvář, tykání, honorifika aj.

zeugma • 5.4217 • chybné spřažení zvl. dvou valencí (objektových n. subjektivních) do jediné konstrukce

Zipfův první zákon • 5.55 • statistická zákonitost, podle které počet slov v určité frekvenční skupině (tj. mající stejnou frekvenci), je-li vynásobený jejich (stejnou) frekvencí, je celkem konstantní

zkracování slov • viz abreviace

zkratka • 1.53, 5.4131 • neslovní zkrácený záznam více- i jednoslovného lexému, popř. výrazu, i propriálního

zkratka iniciálová • 5.4131 • zkratka složená z prvních písmen víceslovného názvu

změna jazyka • 4.1, 4.2, 4.41, 5.35 • viz vývoj jazyka

změny hlásek • 5.35 • paradigmatické či syntagmatické změny hlásek trvalé či dočasné; synchronní změny hlásek mají obv. dočasnou povahu kombinatorickou, diachronní změny však mají trvalou povahu; patří sem zvl. asimilace, epenteze, proteze, palatalizace, redukce, haplogogie, elize, metateze, disimilace, kontrakce (viz) aj. a jejich subtypy

značkování • 5.1, 5.12 • tag(g)ování, označování slov (tvarů) v počítačovém korpusu značkami (taggy) slovních druhů a jiných kategorií, ale i značkami identifikujícími druh a původ textu aj., též anotace

značkové pojmenování • viz pojmenování značkové

značky dopravní • 1.1, 1.53 • signální sémiotický systém (nejazykový) regulující dopravu; někdy mají povahu piktogramu

znak • 1.5, 1.51–2, 1.53, 1.6, 4.41, 5.21 • obecně věc či forma (včetně jazykové) zastupující něco jiného; základní pojem sémiotiky, dále různě blíže členěný; druh logogramu, tj. grafický znak starého systému písma přímo pro slova a pojmy (a tedy bez abecedy), zvl. v čín. a japon.

znak – struktura • 1.52 • souvztažnosti různých aspektů a souvislosti s neznakem, které zachycuje tradičně sémiotický trojúhelník (viz)

znakový trojúhelník • viz sémiotický trojúhelník

znamenat • 1.52 • v sémiotice vyjadřovat obecně vztah mezi formou (znakem) a významem, tj. obv. bez kontextového zapojení; v sémantice: mít význam

znaménka interpunkční • viz interpunkce

znělý • 5.332, 5.342 • (foném) artikulovaný s kmitáním hlasivek; část korelativní opozice užívané spolu s jinými k vymezení fonému

zóny jazykové • 2.41 • oblasti mozku odpovídající jazyku a jeho procesům, především v levé hemisféře, a to zvl. oblast Brocova (vpředu nad spánky), Wernickeho (spánky nahoře) a podpůrná motorická oblast

zóny kontaktu • 1.7 • v proxémice, uplatňující se při přímé ústní komunikaci, standardizovaná a intuitivně dodržovaná vzdálenost mluvčího a posluchače, dále dělená na 4 zóny

zpětná vazba • 3.23 • schopnost znakového systému umožňující mluvčímu, na základě signálu od posluchače, sama sebe monitorovat a kontrolovat vlastní promluvu

způsob • viz modus

způsob neurčitý • viz infinitiv

způsob onomaziologický • viz onomaziologický způsob

způsob oznamovací • viz indikativ

způsob podmiňovací • viz kondicionál

způsob rozkazovací • viz imperativ

způsob slovesného děje • viz aktionsart

způsob spojovací • viz konjunktiv

zrádná slova • 5.55 • viz paronomazie

ztráta sluchu • 2.21 • ztráta schopnosti slyšet, a tudíž i úspěšně a snadno ústně komunikovat; dělí se obv. na 5 stupňů částečné ztráty, úplná hluchota je vzácná

zubné • 5.332 • viz dentály

zubodásňové • 5.332 • viz palatoalveolary

zuby • 5.331 • jeden z artikulačních orgánů

zvolací věta • 5.4212 • viz věta zvolací

zvolání • viz věta zvolací

zvrátlost • viz reflexivita

zvuková stránka • 5.31 • akustické, orální aspekty, jednotky a jejich vztahy jazykového projevu, komunikace

zvukomalebny • viz onomatopický

žánr • 1.6, 5.12 • druh zvl. uměleckého textu vymezený tématem, formou aj. (např. drama, detektivka aj.)

žargon • 2.1 • hantýrka; výrazivo, popř. i způsob jeho užití určitou sociální skupinou lidí (srov. argot) n. skupinou profesní (= slang)

životnost • 5.4121 • jedna ze dvou tříd substantivních maskulin zahrnující osoby a obv. i živočichy; jedna ze dvou tříd substantiv, srov. in/animatum

SLOVNÍK OSOB

Uvedeni jsou pouze lingvisté, popř. i nelingvisté citovaní v textu.

- Aristofanes** • (cca 446–386) řecký dramatik, 1.53
Aristoteles • (384–322 př. n. l.) řecký filozof a polyhistor, 3.22, 7.1
Austin J. • (1911–1960) americký filozof, ovlivnil mj. jaz. pragmatiku (teorie mluvních aktů, zřejmě bez znalosti de Saussura), 5.4233
Bally Ch. • (1865–1947) švýcarsko-franc. lingvista a člen Ženevské školy, 7.3
Bauer J. • (1924–1969) český syntaktik, 5.4218
Benveniste E. • (1902–1976) franc. lingvista, indoeuropeista, následovník de Saussura, 7.3
Bloomfield L. • (1887–1949) vedle E. Sapira nejvlivnější americký lingvista 1. pol. 20. stol., 5.2, 7.3
Bopp F. • (1791–1867) německý indoeuropeista, 7.1
Brugmann K. • (1849–1919) německý mladogramatik, 7.1
Bühler K. • (1879–1963) rakouský psycholog s vlivem zvl. na vývoj lingvistického pojetí funkce, volný člen Pražské školy, 1.52, 3.22, 7.3
Dionýsios z Thrakie • (2.–1. st. př. n. l.) alexandrijský učenec ze školy analogistů (z Thrakie pocházel jeho otec), autor jen zčásti dochované mluvnice *Techné grammatiké*, 3.13, 7.1
Dokulil M. • (1912) český lingvista, autor koncepce slovo tvorby, 5.4132
Donatus • latinský gramatik ze 4. stol. n. l., 7.0
Engler R. • (1930) švýcarský lingvista a editor de Saussura, 5.0
Festus S. P. • latinský gramatik a jazykovědec z 2. stol. n. l., 7.0
Fillmore Ch. • americký lingvista a sémantik, 5.4121
Firbas J. • (1921–2000) český lingvista, 5.4219
Firth R. • (1890–1960) vlivný anglický lingvista, hlavní představitel Londýnské školy, 7.3
Frege G. • (1848–1925) německý matematik, který ovlivnil mj. i logickou a lingvistickou sémantiku
Gabelentz H. G. C. • (1840–1893) německý lingvista, 7.1
Greenberg J. • (1915) americký lingvista a univerzalista, 6.11, 6.12
Grepl M. • (1929) český syntaktik, 5.4218
Grice H. P. • americký lingvista a pragmatik, 4.5
Grimm J. L. C. • (1785–1863) německý lingvista a indoeuropeista, 7.1
Groot A. de • (1892–1963) holandský lingvista, člen Pražské školy, 7.3
Hall E. T. • americký lingvista, 7.1
Halle M. • (1923) americký lingvista a fonetik, 5.342
Halliday M. A. K. • (1925) vlivný anglický (v posl. letech australský) lingvista, autor koncepce systémově-funkční lingvistiky, 3.22, 5.0, 5.4, 7.2–3
Havránek B. • (1893–1978) český lingvista a bohemista, člen Pražské školy, 7.3
Hjelmslev L. • (1899–1965) nejvlivnější lingvista kodaňské glosématické školy, 4.1, 4.31, 7.3
Hockett Ch. • (1916) americký strukturní lingvista, 7.3

- Hugutius z Pisy** • (2. pol. 12. stol.) středověký latinský lexikograf a gramatik, 7.0
Humboldt A. • (1767–1835) německý polyhistor, 7.1
Chomsky N. • (1928) vlivný americký lingvista 2. pol. 20. stol., zakladatel generativní školy, 1.42, 2.21, 3.11, 3.2, 3.21, 4.2, 4.5, 5.0, 5.1–2, 5.4, 5.4121, 5.42, 5.4211, 5.4222, 6.12, 6.2, 7.1, 7.3
Jakobson R. • (1896–1982) ruský lingvista a literát, před válkou žijící v Praze a Brně, člen Pražské školy, 3.22, 4.2, 5.32, 6.12, 7.3
Jespersen O. • (1860–1940) vlivný dánský obecný lingvista a anglista, 3.14, 7.3
Kamp H. • německý lingvista, 5.61
Karcevskij S. • (1884–1955) ruský lingvista, člen Pražské školy, 7.3
Katz J. J. • americký lingvista, 5.4
Klaus G. • německý sémiotik, 7.152
Klimov G. A. • ruský lingvista a typolog, 7.2, 6.11
Komenský J. A. • (1592–1670) český polyhistor, filozof a společenský reformátor, který se výrazně zájmal i o výuku jazyků, 7.1
Krashen S. D. • americký aplikovaný lingvista, 3.11
Kuryłowicz J. • (1895–1978) polský lingvista a indoeuropeista, 7.3
Lakoff G. • americký lingvista, 7.3
Lamb S. M. • (1929) americký lingvista, autor stratifikační teorie jazyka, 5.4, 7.3
Langacre W. R. • americký lingvista
Leech G. • anglický lingvista, sémantik a počítačnický lingvista, 5.62
Lenneberg E. • americký biolingvista, 3.22
Lyons J. • anglický lingvista a sémantik, 7.3
Malinowski B. • (1884–1942) polský etnograf s vlivem na teorii jazykových funkcí, 3.22
Marr N. J. • (1864–1934) vlivný stalinský etnolog gruzinského původu, který jako lingvista uplatňoval třídní přístup ke studiu jazyků a postuloval jejich společný vznik z jediného malého základu, 3.13
Martinet A. • (1908) francouzský strukturalista a funkční lingvista, 1.51, 5.22, 7.3
Mathesius V. • (1882–1945) český lingvista, zakladatel Pražské školy, 5.32, 5.42, 5.4219, 5.52, 7.3
Montague R. • (1931–1971) americký matematik a logik, který ovlivnil jeden směr logické sémantiky, 5.4, 5.61
Mukařovský J. • (1891–1975) český literát, estetik a sémiotik zabývající se mj. funkcí, 3.22
Neumann John von • (1903–1957) maďarský matematik, zakladatel teorie her, 2.23
Ogden C. K. • (zvl. před 2. sv. válkou) • anglický lingvista a sémantik, 1.51
Pānini • (5.– 4. stol. př. n. l.) staroindický gramatik, 3.1, 7.1
Partee B. • americká lingvistka, 5.61
Paul H. • (1846–1921) německý lingvista a mladogramatik, 7.1
Pedersen H. • (1867–1953) dánský lingvista a historiograf, 7.2
Peirce Ch. S. • (1839–1914) americký filozof a pragmatik, 1.52
Piaget J. • (1896–1980) švýcarský psycholog, 3.21
Pike K. • (1912) americký lingvista, autor tagmémické teorie, 7.3
Platon • (cca 429–347 př. n. l.) řecký filozof, autor *Kratyla*, kde vykládá své názory na jazyk, 3.13, 7.1
Quintilianus M. F. • (cca 35–95) jeden z prvních latinských gramatiků, 7.1
Rask R. • (1787–1832) dánský lingvista a indoeuropeista, 7.3
Renfrew C. • archeolog píšící mj. o původu inde., 7.2
Ries J. • německý lingvista, 5.4211
Richards I. A. • (zvl. před 2. sv. válkou) • anglický lingvista a sémantik, 1.51
Russell B. • (1872–1970) anglický filozof, mj. s vlivem na logiku, matematiku, 5.61
Sapir E. • (1884–1939) vedle L. Bloomfielda nejvlivnější americký lingvista 1. pol. 20. stol., 7.3

- Saussure F. de • (1857–1913) švýcarský lingvista, předchůdce všech strukturalistických směrů a otec moderní lingvistiky, 1.42, 1.52, 3.2, 3.21, 4.1–2, 4.31–2, 5.21, 5.4–5, 5.61, 6.11, 7.1, 7.3
- Searle J. R. • (1932) americký filozof a pragmatik s lingvistickými zájmy, 4.5, 5.4233
- Sgall P. • (1926) český lingvista, 5.4, 5.4219
- Schleicher A. • (1821–1868) německý lingvista, 5.4, 7.1
- Schleicher J. M. • tvůrce mezinárodního jazyka volapük, 3.14
- Sibawayhi • (zemř. 795 n. 809) slavný starověký arabský gramatik, 7.0
- Skalička V. • (1909–1991) český lingvista, ugrofinista a typolog, člen Pražské školy, 6.11, 7.3
- Skinner B. F. • americký psycholog, behaviorista, 3.11
- Tesnière L. • (1893–1954) francouzský lingvista a slavista, 5.4211, 5.4221, 7.3
- Thorell O. • švédský lingvista, 5.4216
- Tomlin R. S. • britský lingvista, 6.11
- Trier J. • německý lingvista, 5.56
- Trnka B. • (1895–1984) český lingvista a anglista, člen Pražské školy, 7.3
- Trombetti A. • (1866–1929) italský lingvista, 3.13
- Trubeckoj N. • (1890–1938) ruský lingvista, člen Pražské školy, zakladatel fonologie, 5.32, 7.3
- Vachek J. • (1909–1996) český lingvista, anglista, člen Pražské školy a její historiograf, 5.63
- Varro M. T. • (116–27 př. n. l.) jeden z prvních latinských gramatiků
- Virgilius M. Grammaticus • latinský gramatik z 5. n. 7. stol. n. l., 7.0
- Wackernagel J. • (1853–1938) švýcarský lingvista, 5.4216
- Wahl E. • tvůrce mezinárodního jazyka occidental, 3.14
- Whitney W. D. • (1827–1894) americký indoeuropeista, 7.1
- Whorf B. L. • (1897–1941) americký lingvista studující jazyky se zřetelem k vlivu kultury na ně, 2.3, 5.61, 7.3
- Wittgenstein L. • (1889–1951) rakouský filozof s vlivem na řadu lingvistů, 5.61
- Zamenhoff L. L. • (1859–1917) polský lékař, tvůrce umělého jazyka esperanta z r. 1887, 3.14, 5.4121
- Zipf G. K. • americký statistik a lingvista, 4.1, 5.55

SLOVNÍK JAZYKŮ (JAZYKY, JAZYKOVÉ SKUPINY A RODINY)

Kromě některých menších typických jazyků jsou sem zařazeny všechny jazyky s cca 1 milionem mluvčích a více (celkem kolem 500 jazyků). Vedle zařazení jednotlivých jazyků do skupin a rodin, popř. další informace o místě jejich výskytu a přibližném počtu rodilých mluvčích, se uvádějí u jazykových skupin, ve snaze je aspoň poněkud přiblížit, zkusmo i některé jejich obecné či rozšířené charakteristické rysy, většinou typologické povahy (SVO, SOV aj. označují převážující typ slovosledu), které jsou jinak jen těžko dostupné. Počty mluvčích jsou většinou převzaty z Crystala (1997). Informace o každém jazyku či skupině je doplněna odkazy k místu, kde se o něm v textu knihy mluví. Tam jsou však jazyky zmiňovány plným názvem řídce, častěji jen pod obvyklými zkratkami, ať už pod jmény substantivními či adjektivními, popř. i jmény příslušného národa, pokud k němu patří. Zkratky: inde. = indoevropský, j. = jazyk, mil. = milionů, tis. = tisíc.

- abazština** • j. abchazsko-adygské skupiny kavkazské rodiny, asi 25 tis., Čerkesko a Turecko, 3.14
- abchazsko-adyg(ej)ské** • skupina kavkazské rodiny jazyků (např. abchazština, adygejština); izolaci, aglutinační verbální systém, posesivní sufixy, SOV, ergativ, 3.14, 5.341
- abchazština** • j. abchazsko-adygské skupiny kavkazské rodiny, Abchazsko, 80 tis., 3.14, 5.341
- ačinézština** • j. západní skupiny austronéské rodiny, Sumatra, 1–2 mil., 3.14
- adamawsko-východní** • skupina asi 90 jazyků nigero-konžské skupiny jazyků africké rodiny, 3.14
- adygejština** • j. abchazsko-adygské skupiny kavkazské rodiny, Kavkaz, Adygejsko, 100 tis., 3.14
- afghánština** • viz paštu, 3.14
- africké** • rodina přes 1150 jazyků s cca 150 mil. mluvčích, střední a jižní Afrika, dělí se do tří velkých dosud ne zcela uvnitř i navzájem poznaných skupin (někdy se místo skupin mluví o rodinách), tj. nigero-konžské (nigero-kordofánské), čari-nilské a nilsko-saharské a khois(án)ské, každá s mnoha podskupinami; čistě geograficky však do Afriky patří i severněji ležící nepřibuzné jazyky semito-hamitské, 3.14, 5.4121
- afrikánština, afrikaans** • západogermánský j. evropské větve inde. jazyků v Jižní Africe, Namibii, Zambii a Zimbabwe, kterým mluví asi 6 mil. lidí; koexistuje zde s angličtinou a s asi 30 africkými jazyky; vznikl na základě holandštiny, 3.12, 3.14, 5.4112, 5.4113, 5.4122, 5.4213
- afroasijské** • viz semito-hamitské, 3.14
- ainú** • izolovaný j. v Japonsku, pod 20 tis., aglutinační, SOV, 3.14, 5.532
- akan** • j. podskupiny kwa nigero-konžské skupiny africké rodiny, Ghana, Pobřeží slonoviny, 5,7 mil., 3.14
- akkadština** • vymřelý semitský j. z oblasti Mezopotámie, jeho hlavními dialekty byla babylonština a asyrština, 1.53, 3.14
- akoli** • j. nilsko-saharské podskupiny africké rodiny, Uganda, Súdán, přes 0,5 mil., 3.14
- albánština** • samostatná skupina a odnož evropské větve inde. rodiny, cca 6 mil., Albánie, Kosovo, Makedonie, Řecko; flexe, postpozice, člen, SVO, 3.14, 5.4121, 5.4122, 5.4123, 5.4213, 5.4214, 5.532, 7.2
- aleutština** • j. z eskymácko-aleutské skupiny paleosibiřské rodiny, několik tisíc mluvčích zvláště v Aleutách, 3.14
- algonkinské** • skupina asi 30 severoamerických indiánských jazyků, území táhnoucí se ze střední a severní Kanady přes střed a na jih USA, např. kri a odžibvejština, 3.14
- altajské** • rodina více než 50 jazyků, přes 100 mil. mluvčích, zvl. Turecko, Uzbekistán, Kazachstán, Kirgizie, Mandžusko a Mongolsko, tři skupiny: turecké, mongolské a mandžuské, 3.14, 5.4123

americké • viz indiánské

amerindické • společný název pro indiánské jazyky obou Amerik; též jedna z nejstarších předpokládaných makroskupin jazyků, srov. prajazyk, 3.14

amharština • j. semitské skupiny semitohamitské rodiny (etiopská podskupina), kolem 14 mil., Etiopie, 3.14

anatolské • viz chetitsko-luvijské, 3.14, 7.2

andamansko-nikobarské • skupina austroasijské rodiny; aglutinační s introflexí, substantivní třídy klasifikující na kmenech, SVO n. SOV, 3.14

andamanština • malý j. andamansko-nikobarské skupiny austroasijské rodiny, Andamany, 3.14

andské • skupina jihoamerických indiánských jazyků, patřících do andsko-rovníkové skupiny, s hlavní podskupinou quechumaranskou, 3.14

andsko-rovníkové • skupina asi 250 jihoamerických indiánských jazyků s hlavními podskupinami andskou a rovníkovou; aglutinační (hojně sufixy v kečua, prefixy v tupi), flexe, SVO n. SOV, často ergativ, 3.14

angas • j. čadské skupiny semitohamitské rodiny, Nigérie, 50–300 tis., 3.14

angličtina • západogermánský j. evropské větve inde. jazyků ve Velké Británii (55 mil.), USA (220 mil.), Kanadě (17 mil.), Austrálii (15 mil.), Novém Zélandu (3 mil.), Irsku (3,5 mil.) a Jižní Africe (2 mil.) a ve více než 70 dalších zemí, kde má nějakou formu jazyka úředního, užívá se též jako hlavní světový jazyk; celkově jím mluví odhadem asi 1500 mil. lidí, 1.51, 1.53, 2.1, 3.12, 3.14, 5.23, 5.331, 5.332, 5.341, 5.343, 5.35, 5.4112, 5.4113, 5.4114, 5.4121, 5.4122, 5.4123, 5.4124, 5.4126, 5.4131, 5.4132, 5.4133, 5.4212, 5.4213, 5.4214, 5.4215, 5.4217, 5.4219, 5.4222, 5.52, 5.532, 5.54, 5.55, 6.11, 7.2

apabhranša • indický j., jeden ze skupiny středověkých prákrťů, tj. východní větve inde. rodiny, užíval se i jako literární jazyk, 3.14

apačtina • j. athabaské podskupiny skupiny na-dene severoamerických indiánských jazyků, 11 tis., hlavní západní větve v Arizoně, 3.14

apolema • umělý j., 3.14

apurina • j. rovníkové podskupiny andsko-rovníkové skupiny jihoamerických indiánských jazyků, 3.14, 6.11

arabština • j. semitské skupiny semitohamitské rodiny užívaný cca 180 mil. mluvčích a jako lingua franca v řadě dalších zemí; proti klasické psané arabštině koránu a islámu (čte ho na 950 mil. lidí) a jednotlivým dialektům, které jsou často vzájemně nesrozumitelné, se široce prosazují verze mluvené arabštiny (diglosie), sev. Afrika, Přední východ, Arabský poloostrov (úřední jazyk v cca 20 zemích), 1.53, 2.3, 3.14, 5.332–3, 5.341, 5.4112, 5.412, 5.4121, 5.4122, 5.4123, 5.4132, 5.4213, 5.4219, 5.53, 5.532, 6.11, 7.1

aramejšťina • vymřelý semitský j. Předního východu (zřejmě i matejšťina Ježíše Krista); moderní aramejšťina je taktéž semitský j. semitohamitské rodiny, 50–100 tis., Írán, Irák, Přední východ, 3.14

aranda • malý australský j., střední Austrálie, 3.14

araukan • j. penutijské skupiny celoamerických indiánských jazyků, Chile, Argentina, 200–300 tis., 3.14

arawacké • hlavní podskupina rovníkové větve andsko-rovníkové skupiny jihoamerických indiánských jazyků, 3.14

arménština • samostatná odnož evropské větve inde. rodiny, 5,5 mil., Arménie, Turecko, Írán, Sýrie; flexe, postpozice, člen, SVO, 1.53, 3.14, 5.4122, 7.2

asámština • indický j. východní podskupiny východní (indické) větve inde. rodiny, kolem 20 mil., Asám v Indii, Bhútán, 3.14

asmat • papuánský j., Nová Guinea, 34 tis., 3.14

asyršťina • vymřelý semitský j. v oblasti Mezopotámie, jeden z dialektů a předchůdců akkadštiny, 1.53, 3.14

athabaské • největší podskupina skupiny severoamerických indiánských jazyků na-dene, 3.14

australské • rodina přes 260 jazyků (z nichž jen asi 50 je oficiálně stabilizovaných), mnoho skupin s nejasnými vztahy; většina jazyků se soustřeďuje do pouhé jedné osminy území, na sever a do Queenslandu, zatímco naopak většinu území zaujímá jediná skupina jazyků pama-nyunganských, řada je už vymřelých; nejznámější a největší je jazyk Západní pouště; celkem jimi však mluví pod 50 tis. mluvčích, Austrálie a Tasmánie; flexe, sufixy a prefixy substantivních tříd, ergativ, polysynteze, splývání adjektiv a substantiv, reduplikace morfémů, SVO?, SOV, OVS?, 3.14, 5.341, 5.4121, 5.52, 5.532

austrické • jedna z pěti nejstarších předpokládaných makroskupin jazyků (srov. prajazyk) předcházející mj. jazykům miao-jaoským, austroasijským apod., 3.14

austroasijské • rodina asi 100 jazyků, 80–100 mil. mluvčích, jihovýchodní Asie, Vietnam, Laos, Kambodža, část Indie, Nikobary, 5 skupin: monsko-khmerská, viet-muongská, mundská, miao-jaoská, andamansko-nikobarská, 3.14, 5.4123, 5.532

austronéské, též malajsko-polynéské • 3.–4. největší rodina čítající přes 500 jazyků a mající kolem 210 mil. mluvčích, Indonésie, Malajsko, Filipíny, Oceánie, Madagaskar, dělí se na dvě skupiny, západní (indonéské jazyky) a východní (oceánské jazyky), někdy se sem počítá i část jazyků z Nové Guineje, jinak uváděných pod papuánskými; izolační a aglutinační, lexikální reduplikace, SVO, klasifikátory (více v západní skupině), posesivní sufixy (východní skupina), množství partikulí, komplexní vyjadřování lokality, 3.14, 5.4122, 5.52, 5.532

avadhí • dialekt hindí, viz, 3.14

avarština • j. dagestánské skupiny kavkazské rodiny, asi 300 tis., užívaný ale i jako lingua franca oblasti Dagestán, Ázerbájdžán, 3.14, 5.4121

avesta • viz avestština

avestština, avesta • vymřelý íránský j. inde. rodiny, vedle staré perštiny nejstarší j. skupiny, j. posvátných zarathustrovských textů (13. stol., ale nejstarší redakce už z 3.–7. stol. n. l. zřejmě), 3.14, 7.2

aymara • j. andské podskupiny andsko-rovníkové skupiny jihoamerických indiánských jazyků (užší podskupina quechumaranská), patřil vedle kečua k hlavním jazykům civilizace Inků, Bolívie, Peru, 2,1 mil., 3.14, 5.4123, 5.52

ázerbájdžánština • j. turecké skupiny altajské rodiny, Ázerbájdžán, Írán, Afghánistán, kol. 14 mil., 3.14

aztécko-tanoanské • přechodná skupina asi 30 jazyků celoamerické skupiny amerických indiánských jazyků, 3.14

aztéčtina • viz nahuatl, 3.14

babylonština • vymřelý semitský j. v Mezopotámii, jeden z dialektů a předchůdců akkadštiny, 3.14

bagheli • dialekt hindí, viz, 3.14

bai, pai, minča • j. tibeto-barnské skupiny tibetočínské rodiny, Čína, 1 mil., 3.14

bali, baliněština • j. západní skupiny austronéské rodiny, Bali, 3,8 mil., 3.14

baltoslovanské • původně širší skupina jazyků baltských a slovanských před rozdělením, 3.14

baltské • skupina evropské větve inde. jazyků litevštiny a lotyštiny (a vymřelé pruštiny) v evropském Pobaltí; mají bohatou flexi, slovosled SVO, intonační protiklady, 3.14, 5.4121, 7.2

balúdžština, balochi • j. íránské skupiny východní větve inde. rodiny, Pákistán, Afghánistán, Írán, 5,2 mil., 3.14

bambara • j. podskupiny mande nigero-konžské skupiny africké rodiny, Mali, Senegal, Burkina Faso, Pobřeží slonoviny, 1–2 mil., 3.14

banda • j. adamawsko-východní podvětve nigero-konžské větve afrických jazyků, 1 mil., Súdán, 3.14

bandžár • j. západní skupiny austronéské rodiny, Indonésie, Malajsie, 3.14

bangala • j. bantuské podskupiny širší benue-konžské podskupiny nigero-konžské skupiny africké rodiny, Zair, 3,3 mil., 3.14

bangaru • j. střední podskupiny indických jazyků inde. rodiny, Indie, 4–13 mil., 3.14

bantuské • hlavní podskupina 300–500 jazyků širší benue-konžské podskupiny nigero-konžské skupiny africké rodiny; někdy se pro klasifikační potíže prostě jen dělí územně na typy A–S (např. typ A je rozšířen v Kamerunu a Guineji); výskyt, v promíšení s jinými jazyky, hlavně v oblasti Kamerunu, Guineji, Gabonu, Konga, Zairu, Ugandy, Keni, Tanzánie, Angoly a Zimbabwe, 3.14, 5.4121, 5.532

barmština • j. tibeto-barmské skupiny tibetočínské rodiny, Barma, 20–27 mil., 3.14

baskičtina • izolovaný j. ve Španělsku a Francii, necelý 1 mil.; aglutinační, flexe, SOV, ergativ, vid, 3.14, 5.1423, 5.4121, 5.4131, 5.532, 6.11

baškirština • j. turecké skupiny altajské rodiny, Baškirská oblast Ruska, 0,8–1,2 mil., 3.14

batak • viz toba, 3.14

bau • viz fidži

baule • j. podskupiny kwa nigero-konžských jazyků africké rodiny, Pobřeží slonoviny, 3.14

beja • j. kušitské skupiny semitohamitské rodiny, Súdán, Etiopie, 0,5–1 mil., 3.14

běloruština • východoslovanský j. evropské větve inde. jazyků v Bělorusku, kterým mluví asi 7 mil. mluvčích, píše se cyrilicí, silně poruštěný, 3.14, 5.4124, 5.4213

bemba • j. bantuské podskupiny nigero-konžské skupiny afrických jazyků, východní a střední Afrika, 1,9 mil., 3.14

bengálština • indický j. východní podskupiny východní (indické) větve inde. rodiny, významná literární tradice, je tu výrazná diglosie, Bengálsko, Bangladéš, cca 162 mil., 3.14, 5.4123–4, 5.4213, 5.532

benue-konžské • skupina asi 700 jazyků nigero-konžské skupiny africké rodiny, 3.14

berberské • skupina jazyků semitohamitské rodiny, Alžírsko, Maroko aj., na 12 mil. mluvčích; aglutinační, flexe a introflexe, VSO, 3.14, 6.11

bete • j. podskupiny kwa nigero-konžské skupiny afrických jazyků, Pobřeží slonoviny, 0,2–1,5 mil., 3.14

bhili • j. jihozápadní podskupiny indické skupiny, východní větev inde. rodiny, považovaný někdy za dialekt gudžarátštiny, Radžastán, Madhja Pradéš, Gudžarát, 1,6 mil., 3.14

bhodžpuri • j. východní podskupiny indické skupiny jazyků, východní větev inde. rodiny, Uttar Pradéš, Bihár, 41 mil., 3.14

bihárština • indický j. střední podskupiny východní větve inde. rodiny, má více variet chápaných někdy jako samostatné jazyky, Bihár v Indii, Nepál, 40–60 mil., 3.14

bikol, bikolano • j. západní skupiny austronéské rodiny, Filipíny, 3,5 mil., 3.14

bini • j. podskupiny kwa nigero-konžské skupiny afrických jazyků, Nigérie, 0,3–2,5 mil., též edo, 3.14

bobo • j. podskupiny gur nigero-konžské skupiny africké rodiny, Mali, Burkina Faso, 390 tis., 3.14

bodo • j. tibeto-barmské skupiny tibetočínské rodiny, Indie, Nepál, 1 mil., 3.14

bokmál • viz norština, 3.14

bráďž bhasa • dialekt hindí, 11,5 mil. viz, 3.14

brahui • drávidský, blíže nezařazený j., Pákistán, 3.14

bretonština • j. keltské skupiny evropské větve inde. rodiny (brytonská odnož), Bretaň ve Francii, 0,5–1 mil., 3.14

britanské, brytonské • pevninská podskupina keltských jazyků evropské větve inde. rodiny, 3.14

bugineština • j. západní skupiny austronéské rodiny, jižní Sulawesi, 2,5–4 mil., 3.14

bulharština • jihoslovanský j. evropské větve inde. jazyků na Balkáně, zvl. pobřeží Černého moře, kterým mluví asi 9 mil. lidí, blíže příbuzný s makedonštinou, píše se cyrilicí, 3.12, 3.14, 5.4122, 5.4123, 5.4124

bunak • papuánský j., Timor, 50 tis., 3.14

bundeli • dialekt hindí, viz, 3.14

burgundština • vymřelý východní germánský jazyk, 3.14

huriština • viz burušaskí, 3.14

burjatština • j. mongolské skupiny altajské rodiny, Burjatská oblast v Rusku, 300 tis., 3.14

burušaskí, huriština • izolovaný j. v severní Indii pod Pamírem, asi 40 tis.; aglutinační, flexe, SOV, ergativ, klasifikátory, tóny, 3.14

buyi, puyi • j. thajské rodiny, Čína, 2 mil., 3.14

cajun French • románský j. inde. rodiny, vzniklý z francouzštiny, jih USA, 3.14

cikánština • viz romština, 3.14

celoamerické (přechodné) • makroskupina rodiny amerických indiánských jazyků složená z více skupin (zvl. penutijské, dělí se do podskupin jazyků majských a jiných, hokanské a aztécko-tanoanské skupiny), které lze najít na obou amerických kontinentech; aglutinační, ale i flexe (penutijské), klasifikátory, ergativ (majské), SVO, VOS, ale i VSO (tzotzil), 5.4123, 5.532

crow • viz krou

cuna • j. skupiny (makro)čibča jihoamerických indiánských jazyků, Panama, Kolumbie, 20 tis., 3.14

čadské • skupina jazyků semitohamitské rodiny, z nichž nejznámější je hausa; izolačně-aglutinační, jmenný rod, posesivní sufixy, SVO, tóny, 3.14

čamba • j. adamawsko-východní podskupiny nigero-konžské skupiny afrických jazyků, Nigérie, Kamerun, Čad, 0,5–1 mil., 3.14

čari-nilské • větev skupiny čari-nilských a nilsko-saharských jazyků africké rodiny s mnoha podskupinami (songhai, saharskou, mabaskou, furskou, vlastní čari-nilskou a komaskou); aglutinační s introflexí, volný slovosled, klasifikátory, SOV, 3.14, 5.532

čattis-garhi • j. východní podskupiny skupiny indických jazyků, východní větev inde. rodiny, Madhja Pradéš, Bihár, 6,7 mil., 3.14

čečenština • j. nachské skupiny kavkazské rodiny, Čečna, Gruzie, 0,5–0,8 mil., 3.14

čejenština • j. algonkinské podskupiny skupiny na-dene severoamerických indiánských jazyků, Montana, Oklahoma v USA, 3–4 tis., 3.14

čeremiština, mari • j. ugrofinské skupiny uralské rodiny, oblast Mari, 0,5–0,6 mil., 3.14

čerkeština, kabardinština • j. abchazsko-adygské skupiny kavkazské rodiny, Čerkesko, asi 200 tis., 3.14

čerokí • j. makrosiouxské skupiny severoamerických indiánských jazyků, Severní Karolína a Oklahoma v USA, 20–50 tis., 3.14

čeština • západoslovanský j. evropské větve inde. jazyků ve střední Evropě, v Česku, kterým mluví asi 10 mil. mluvčích, 1.3, 1.51, 1.53, 1.6, 2.1, 2.3, 3.11, 3.14, 3.31, 3.32, 4.41, 5.21, 5.23, 5.31, 5.32, 5.332, 5.333, 5.341, 5.343, 5.35, 5.4111, 5.4112, 5.4113, 5.4114, 5.412, 5.4121, 5.4122, 5.4123, 5.4124, 5.4125, 5.4131, 5.4132, 5.4133, 5.4211, 5.4213, 5.4214, 5.4217, 5.4218, 5.4219, 5.4222, 5.4232, 5.52, 5.532, 5.54, 5.55, 5.56, 5.57, 5.58, 5.62, 6.11, 6.2, 7.2

čibča, makročibča • skupina asi 50 jihoamerických indiánských jazyků, střední Amerika, Kolumbie, Venezuela, Brazílie, Bolívie, 3.14

čiga • viz kukiga

čimbu • papuánský j., Nová Guinea, 119 tis., 3.14

čínština, chan • j. skupiny tibetočínské rodiny jazyků, u něhož se tradičně a ne zcela přesně však mluví o nářečích čínštiny, jakkoliv vzájemně nesrozumitelných; dvě hlavní větve, severní (přes 70 % mluvčích, zvl. mandarinština v oblasti Pekingu) a jižní, která se dělí na řadu skupin; z nich je významných 7: kantonština (yüe), kan, hakka, min pei, min nan, wu a siang; pojítkem je společné znakové písmo; Čína, Tchaj-wan, Hongkong, přes 1000 mil. mluvčích, nejstarší záznamy cca 1500 př. n. l., 3 hlavní období: stará čínština (do cca 1100 př. n. l.), klasická čínština (wenli, cca 600 př. n. l.–300 n. l.) a moderní čínština (stabilizuje se až ve 20. stol. včetně snah o zjednodušení písma a přepisu do latinky); izolační, polysynteze, klasifikátory, vidy, SVO, 4 tóny, 1.3, 1.51, 1.53, 1.6, 2.1, 2.3, 3.12, 3.14, 4.41, 5.341, 5.4111, 5.4112, 5.4121, 5.4122, 5.4123, 5.4131, 5.4219, 5.52, 5.531, 5.532, 5.55, 5.58, 6.11, 7.1

čipevejština • j. athabaské podskupiny skupiny na-dene severoamerických indiánských jazyků, Aljaška a severní Kanada, 4–7 tis., 3.14

čoktó • j. algonkinské skupiny severoamerických indiánských jazyků, Oklahoma v USA, 10–13 tis., 3.14

čokwe • j. bantuské podskupiny nigero-konžské skupiny afrických jazyků, jihozápadní a střední Afrika, 1 mil., 3.14

čuangština • j. thajské rodiny, 12 mil., Čína, 3.14

čukotsko-kamčatské • skupina jazyků paleosibijské rodiny; aglutinační flexe (až 14 pádů), ergativ, vokálová harmonie, složité vyjadřování lokality, SVO, 3.14, 5.4121

čukotština • j. čukotsko-kamčatské skupiny paleosibijské rodiny, Čukotka, 15 tis., 3.14

čuvaština • j. turecké skupiny altajské rodiny, oblast střední Volhy v Rusku, 1,4 mil., 3.14

dagestánské • skupina kavkazské rodiny jazyků (např. lakština); aglutinační, obv. bohatá flexe a ergativ, jmenné třídy, SOV, 3.14

dakotština, sioux • j. makrosiouxské skupiny amerických indiánských jazyků, Dakota a Montana v USA, Manitoba v Kanadě, 10–20 tis., 3.14

dákština • vymřelý inde. j. (Rumunsko), 3.14

dalmatština • vymřelý románský j. v oblasti Dalmácie (poslední mluvčí zemřel r. 1898), 3.14

dani • malý papuánský j., 3.14

dánština • skandinávský j. germánské skupiny evropské větve inde. jazyků v Dánsku a Grónsku, kterým mluví přes 5 mil. lidí, 1.51, 1.53, 2.3, 3.12, 3.14, 5.332, 5.4113, 5.4122, 5.4123, 5.4133, 5.4212, 5.4213, 5.52, 5.532, 6.11

dardské • skupina několika jazyků východní větve inde. rodiny, z nichž nejznámějším je kašmírština, někdy se chápe jako skupina indických jazyků, Pákistán, Kašmír a Afghánistán; izolace s flexí, SOV, VSO, postpozice, ergativ, celkem asi 4 mil. mluvčích, 3.14

darginština • j. dagestánské skupiny kavkazské rodiny, Dagestán, 3.14

dáří • viz farsí, 3.14

dene-kavkazské • jedna z pěti nejstarších předpokládaných makrotříd jazyků (srov. prajazyk) předcházející jazykům tibetočínským, kavkazským, baskičtině aj., 3.14

dhimotiki • viz řečtina, 3.31

dilkop • umělý j., 3.14

dinka • j. nilsko-saharské podskupiny africké rodiny, Súdán, Etiopie, 1,4 mil., 3.14

diola • j. západoatlantické podskupiny nigero-konžské skupiny africké rodiny, Guinea-Bissau, Gambie, 200 tis., 3.14

dogrit(-kangri) • indický j. severozápadní podskupiny inde. rodiny, Indie, 1,3 mil., 3.14

dong • thajský j., Čína, 1,4 mil., 3.14

drávidské • rodina více než 30 jazyků (neindoevropských) se severní, střední a jižní větví, kol. 160 mil. mluvčích, zvl. jižní a západní Indie; aglutinační, flexe, postpozice, SOV, 3.14, 5.4121, 5.4123, 6.11

duala • j. bantuské podskupiny nigero-konžské skupiny rodiny afrických jazyků, severozápadní a střední Afrika, 0,5–1 mil., 3.14

dyerma • j. nilsko-saharské skupiny africké rodiny, 1,6 mil., Nigérie, 3.14

dyirbal • malý australský jazyk, 2.1, 3.14, 5.4121

dyula • j. podskupiny mande nigero-konžské skupiny africké rodiny, Pobřeží slonoviny, Burkina-Faso, Ghana, přes 1 mil., 3.14

džula • j. podskupiny mande nigero-konžské větve africké rodiny, Burkina Faso, Pobřeží slonoviny, 1 mil., 3.14

edo • viz bini, 3.14

efik • nebantuský j. benue-konžské podskupiny nigero-konžské skupiny africké rodiny, Nigérie, 2–4 mil., 3.14

egyptština • samostatná vymřelá větev semitoamitské rodiny jazyků, nejstarší hieroglyfické nápisy jsou z doby před r. 3000 př. n. l.; rozlišuje se 5 vývojových stadií: stará egyptština (cca 3000–2200 př. n. l.), střední e. (2200–1600 př. n. l., tj. klasické období), pozdní e. (1500–700 př. n. l.), demotická e. (700 př. n. l.–400 n. l.) a koptská e. (od 200 n. l.); aglutinační, flexe, VSO, hieroglyfy, 1.53, 3.14, viz koptština

elamština • vymřelý izolovaný j. východně od řeky Tigris, nejstarší texty ze začátku 3. tis. př. n. l.; aglutinace, verbální flexe, 3.14

enga • papuánský j. na Nové Guineji, asi 120 tis., 3.14

eskymácko-aleutské • skupina jazyků paleosibijské rodiny (zvl. eskymáčtina); aglutinační, flexe, ergativ, volný slovosled, stejné kmeny pro verbum i substantivum, inkorporace, SVO, 3.14, 5.4121, 5.4214

eskymáčtina • jazyk Eskymáků v Rusku, USA, Kanadě a Grónsku, viz hlavní variety, resp. nářečí inuit, yupik, 2.3, 3.14, 5.4214, 5.52

esperanto • relativně nejrozšířenější umělý j. vytvořený r. 1887 lékařem L. Zamenhoffem, 3.14

estonština • j. ugrofinské skupiny uralské rodiny, Estonsko, 1 mil., 3.14

etiopské • podskupina semitské skupiny semitoamitské rodiny, 3.14

etruština • vymřelý neindoevropský j. zvl. v Toskánsku, Itálii, známý hlavně z cca 10 tis. nápisů, 3.14

evenština • j. mandžusko-tunguzské skupiny altajské rodiny, Sibiř, severovýchodní Čína, 15–30 tis., 3.14

ewe • j. podskupiny kwa nigero-konžské skupiny africké rodiny, Ghana, Togo, Benin, 2–3 mil., též bini, 3.14

faerština • severogermánský jazyk evropské větve inde. jazyků na Faerských ostrovech, kterým mluví asi 40 tis. lidí, 3.14

falakunda • j. adamawsko-východní skupiny nigero-konžské větve africké rodiny, 1,4 mil., Senegal, Gambie, 3.14

farsí, dáří, perština • j. iránské skupiny východní větve inde. rodiny, který se v Íránu nazývá farsí, v Afghánistánu dáří a jehož starý název je perština (do 3. stol. př. n. l., nejstarší klínopisné záznamy jsou z 1. tisíciletí př. n. l.), Írán, Afghánistán, Irák, cca 35 mil. mluvčích, 3.14, 5.4122

féničtina • vymřelý semitský j. v oblasti dnešního Libanonu a Sýrie, významně ovlivnil přes řečtinu evropské písmo, 3.14

fidži, bau • j. východní (oceánské) skupiny austronéské rodiny, ostrovy Fidži, 200–300 tis., 3.14, 5.52

finština • j. ugrofinské skupiny uralské rodiny, Finsko, Švédsko, 4,5–5 mil., 1.51, 1.53, 2.3, 3.14, 5.332, 5.333, 5.341, 5.4112, 5.4121, 5.4122, 5.4123, 5.4124, 5.4131, 5.4213, 5.4214, 5.4219, 5.52, 5.531–2, 5.55, 6.11, 6.2

fon • j. podskupiny kwa nigero-konžské skupiny africké rodiny, jih Ghany, Benin, 1–2 mil., 3.14

francouzština • románský j. evropské větve inde. rodiny, Francie, Kanada, Belgie, Švýcarsko, Lucembursko, Monako a řada zemí Afriky, 109 mil. rodilých mluvčích, 1.51, 1.53, 2.1, 2.3, 3.12, 3.14, 3.32, 5.31, 5.332, 5.333, 5.35, 5.341, 5.4122, 5.4123, 5.4126, 5.4131, 5.4133, 5.4212, 5.4213, 5.4214, 5.4214, 5.4218, 5.4219, 5.52, 5.532, 5.55, 5.58

fríština • západogermánský j. evropské větve inde. jazyků v Nizozemsku a severním Německu, kterým mluví asi 0,5 mil. lidí, 3.14, 5.4113

friulština • j. románské skupiny evropské větve inde. rodiny, severní Itálie (severně od Benátek), 350–400 tis., někdy chápaný jako východní větev širší rétorománštiny, 3.14

frygičtina • viz frýžština, 3.14

frýžština, frygičtina • vymřelý j. evropské větve inde. rodiny, má vztahy k chetitsko-luvijské skupině, Makedonie, 3.14, 7.2

fulbština, fula, fulbe, fulani • j. západoatlantické podskupiny nigero-konžské skupiny africké rodiny, řada států západní Afriky, v řadě jiných se užívá jako lingua franca, 10–15 mil., 3.14, 5.333, 5.4121

fur • j. furské podskupiny nilsko-saharské skupiny africké rodiny, Súdán, Čad, 200–400 tis., 3.14

furské • malá podskupina nilsko-saharské skupiny africké rodiny, jediný známý j. je fur, 3.14

fuuta džalon • j. adamawsko-východní skupiny nigero-konžské větve africké rodiny, 2,6 mil, Guinea, Sierra Leone, 3.14

ga • j. podskupiny kwa nigero-konžské větve africké rodiny, 1 mil., Ghana, Togo, 3.14

gaelština irská a skotská • keltské jazyky evropské větve inde. rodiny; viz irština; skotská g. ve Skotsku vznikla z irské g-y, asi 80 tis., 3.14

gagauzština • j. turecké skupiny altajské rodiny, Moldávie, Bulharsko, Rumunsko, 150 tis., 3.14

galela • malý papuánský j., 3.14

galicijština • j. románské skupiny evropské větve inde. rodiny, původně dialekt španělštiny, severozáp. Španělsko, 3 mil. mluvčích, 3.14

galla, oromo • j. kušitské skupiny semitoamitské rodiny, Etiopie, Keňa, 10 mil., 3.14

gan • viz kan

ganda, luganda • j. bantuské podskupiny nigero-konžské skupiny, severovýchodní Afrika, 2,4 mil., 3.14

garhwali • j. severozápadní podskupiny indické skupiny jazyků, východní větve inde. rodiny, Uttar Praděš, 1,3 mil., 3.14

ge`ez • vymřelý semitský j. semitoamitské rodiny, Etiopie (zde dosud jako jazyk liturgický), 3.14

ge-pano-karibské • skupina asi 200 jihoamerických indiánských jazyků, oblast východně od And, táhnoucí se na jih podél Amazonské pánve, dělí se na dvě hlavní podskupiny: karibskou a makro-panoskou, všechny jazyky jsou velmi malé, 3.14

germánské • skupina evropské větve inde. rodiny jazyků se severní (též skandinávskou) a západní podskupinou v Evropě (afrikánština však na jihu Afriky), kterou mluví jako prvním jazykem asi 500 mil. lidí, z níž však angličtina se užívá jako světový j. daleko širěji; jsou většinou izolací s malou až žádnou flexí (s výjimkou islandštiny), pevným slovosledem SVO, člen, 3.12, 3.14, 5.332, 5.35, 5.4112, 5.4113, 5.4114, 5.4121, 5.4122, 5.4123, 5.4126, 5.4131, 5.4133, 5.4212, 5.4218, 5.54, 7.2

gestuno • umělý mezinárodní znakový j. (od r. 1975), 3.14

gikuyu • viz kikuyu

gilaki • j. íránské větve inde. rodiny, Írán, 2 mil., 3.14

giljačtina • viz nivchština, 3.14

glosa • umělý j., viz interglosa, 3.14

goajiro • j. rovníkové podskupiny andsko-rovníkové skupiny jihoamerických indiánských jazyků (užší podskupina arawacká), Kolumbie, Venezuela, 40 tis., 3.14

gogo • bantuský j. benue-konžské skupiny nigero-konžské větve africké rodiny, Tanzánie, 1 mil., 3.14

goidelské • ostrovní podskupina keltské skupiny evropské větve inde. rodiny, 3.14

gondi • j. drávidské rodiny, Madhja Praděš, 1,5–2 mil., 3.14

gótština • vymřelý, pův. východogermánský j. inde. rodiny, který staří Skandinávci roznesli po Evropě, mj. do Itálie, Španělska, na Krym aj., vizigótština a ostrogótština jsou dva hlavní dialekty, 1.53, 3.14, 5.35

grónština • viz inuit, 5.4123, 5.4213, 5.532

gruzínština • j. kartvelské skupiny kavkazské rodiny, Gruzie, 3–4 mil., 3.14, 5.4121

guaránština • viz tupi-quaraní, 3.14

gudž(a)rátština • indický j. západní podskupiny východní (indické) větve inde. rodiny, indický Gudžarát a Maharaštra, 20–35 mil., 3.14

gur, voltajské • podskupina asi 70 jazyků nigero-konžské skupiny africké rodiny, 3.14

gurage • j. etiopské podskupiny semitské skupiny semitoamitské rodiny, Etiopie, 0,5–1 mil., 3.14

gurkálí • viz nepálština

gurma • j. podskupiny gur nigero-konžské skupiny africké rodiny, Togo, Burkina Faso, 0,2–1 mil., 3.14

gusil • j. nigero-konžské skupiny africké rodiny, bantuský j., severovýchodní a střední Afrika, zvl. Keňa, 1,4 mil., 3.14

guaymi • j. skupiny (makro)čibča jihoamerických indiánských jazyků, Panama, 10 tis., 3.14

hagen • malý papuánský j., 3.14

hadiyya • j. kušitské větve semitoamitské rodiny, Tanzánie, 2 mil., 3.14

haísla • vymírající j. skupiny na-dene severoamerických indiánských jazyků, 250 mluvčích, pobřeží Britské Kolumbie, 3.14, 5.52

haitština • kreolština založená na francouzštině, Haiti, 4,5–5 mil.

hakka • jeden z čínských „dialektů“ tibetočínské rodiny, jihovýchodní Čína, 27 mil., 3.14

hamitské • název pro skupinu berberskou, kušitskou, čadskou a egyptštinu semitoamitské rodiny, 3.14

haryanvi • viz bangaru, 3.14

hatsa • podskupina khoisánské skupiny afrických jazyků a stejnojmenný jazyk, 200 tis., Tanzánie, 3.14

hausa • viz hausština

hausština, hausa • j. čadské skupiny semitoamitské rodiny, zvl. Nigérie, Niger, cca 25 mil. mluvčích, užívaný rozsáhle však jako lingua franca porůznu v západní Africe, 3.14, 5.4122–3, 5.4125, 5.4131, 5.4213, 5.532

havajština • j. oceánské skupiny austronéské rodiny, Havaj, asi 2 tis., jinak se zde mluví anglicky a místní kreolštinou, 3.14, 5.53

haya • bantuský j. benue-konžské skupiny nigero-konžské větve africké rodiny, Tanzánie, 1,2 mil., 3.14

hazaragi • j. íránské větve inde. rodiny, Afghánistán, 1,3 mil., 3.14

hebrejština, ivrit • j. semitské skupiny semitoamitské rodiny, Izrael, 3 mil., 1.53, 3.14, 5.4122, 5.422, 5.4219, 6.11, 7.1

hiligaynon • j. západní skupiny austronéské rodiny, Filipíny, 1,2 mil., 3.14

hindí • viz hindština

hindko • dialekt jazyka lahnda, viz, 3.14

hindština, hindí • indický j. střední podskupiny východní větve inde. rodiny, severní a střední Indie, Fidži, Surinam, Guyana, cca 182 mil., vedle angličtiny je to celoindický úřední j. (cca 500 mil.), stavbou velmi blízký s urdu, s nímž je někdy spojován jako jeho varieta, dříve též nazývaný hindustánština; hlavní dialekty jsou khari boli, bráždž bhasa, avadhi, bagheli, bundeli, kanaužiči 2.1, 3.14

hiri motu • pidgin vzniklý na základě motu a angličtiny, který zčásti získal na Nové Guineji úřední postavení, 3.14

hixkaryana • j. karibské podskupiny ge-pano-karibské skupiny jihoamerických indiánských jazyků, 3.14, 6.11

hmong • viz miao

ho • malý j. mundské skupiny austroasijské rodiny, Bihár v Indii, 3.14

hokanské • skupina asi 30 celoamerických indiánských jazyků, západ a jihozápad USA (Kalifornie) a Mexiko, 3.14

holandština • viz nizozemština

hopi • j. aztécko-tanoanské skupiny celoamerických indiánských jazyků, Arizona v USA, 5 tis., 3.14, 5.4213

hotentotština, nama • j. jihoafrické podskupiny khoisánské skupiny africké rodiny, 150 tis., Namibie, Jižní Afrika, 3.14

huli • papuánský j., Nová Guinea, 54 tis., 3.14

chantyjština, ostáčtina • j. ugrofinské skupiny uralské rodiny, západní Sibiř, 15 tis., 3.14
chat(t)ijština • vymřelý izolovaný j. z 3.–2. tis. př. n. l., severovýchod Malé Asie; aglutinace prefixálně-sufixální, 3.14
chazarština • j. íránské skupiny východní větve inde. rodiny, Afghánistán, přes 1 mil. mluvčích, 3.14
chetitsko-luvijské, též anatolské • vymřelá skupina inde. rodiny v Malé Asii; flexe, 3.14
chetitština • hlavní vymřelý j. chetitsko-luvijské skupiny inde. rodiny, jeden z nejstarších inde. jazyků (klínopisné tabulky s nápisy ze 17. stol. př. n. l.), oblast Anatolie; flexe, enklitika, 1.53, 3.14, 7.1, 7.2
chorvatština • jihoslovanský j. evropské větve inde. jazyků na Balkáně, zvl. pobřeží Jadranu, kterým mluví asi 10 mil. mluvčích, píše se latinkou, 3.14
churritština • vymřelý izolovaný j., mezi Zakavkazskem a Sýrií (Mezopotámie), blízká urartštině, jisté podobnosti s kavkazskými jazyky; aglutinace, 3.14

iberorománské • viz románské, podskupina na Iberském poloostrově, 3.14
iberština • vymřelý izolovaný j. Iberského poloostrova (nepřibuzný s baskičtinou), 3.14
ibibio • nebantuský j. benue-konžské skupiny nigero-konžské větve africké rodiny, Nigérie, 2 mil., 3.14
ibo, igbo • j. podskupiny kwa nigero-konžské skupiny africké rodiny, Nigérie, 12 mil., 3.14
idiom neutral • umělý j., 3.14
ido • umělý j., 3.14
igbo • viz ibo
iha • malý papuánský j., 3.14
ijo • j. podskupiny kwa nigero-konžské skupiny africké rodiny, Nigérie, 1–1,2 mil., 3.14
illyrština • vymřelý inde. j. Středomoří (oblast mezi Dunajem a Jadranem), snad příbuzný albánštině, 3.14, 7.2
ilokano • j. západní skupiny austronéské rodiny, Filipíny, 6 mil., 3.14
ilonggo • j. západní skupiny austronéské rodiny, Filipíny, 2–3 mil., 3.14
indiánské americké • rodina asi 500 jazyků užívaná 25 mil. mluvčích v obou Amerikách a na ostrovech Karibiku, dělená na 3–4 skupiny spíše geograficky: severoamerické (vlastní skupiny na-dene, algonkinská, makrosiouxská), středoamerické (mezoamerická, skupina oto-mangué), jihoamerické (skupiny čibča, ge-pano-karibská a andsko-rovníková) a přechodné (vlastní skupiny penutijská, hokan a aztécko-tanoanská). Jsou lokálně vázány s výjimkou penutijské a hokanské skupiny, které jsou v obou Amerikách, 3.14, 5.4121, 5.4214, 5.52
indiánské celoamerické (přechodné) • skupiny penutijská, hokan a aztécko-tanoanská; aglutinační, ale i flexe (penutijské), klasifikátory, ergativ (majské), VOS, 3.14
indiánské rovníkové • podskupina andsko-rovníkové skupiny jihoamerických indiánských jazyků, 3.14
indické • hlavní skupina východní větve inde. jazyků; flexe někdy (bengál., ale hindí ne), jinak aglutinačně-izolační, SOV (v hindí však SOV), postpozice, někdy ergativ (maráthí), 3.14, 5.4121, 7.2
indicko-pacifické • viz papuánské, 3.14
indoárijské • viz indické
indoevropské • největší rodina jazyků čítající na 150 jazyků, kterou mluví kolem 2 miliard mluvčích v Evropě, Přední Asii a Indii, druhotně i v Severní a Jižní Americe, Austrálii aj., 3.14, 5.4213, 7.1
indoevropština • předpokládaný, tj. nedochovaný, ale rekonstruovaný prajazyk ze 4. tisíciletí př. n. l., který měl být základem všech jazyků indoevropské rodiny (praindoevropština), snad ze stepí severně od Černého moře; flexe a aglutinace, 3.12, 3.14, 5.35, 5.4121, 5.58, 7.1, 7.2
indoevropský prajazyk • viz indoevropština, 7.2
indonéské • západní makroskupina jazyků austronéské rodiny, často dělená na skupiny jazyků východoindonéských, západoindonéských a severoindonéských; aglutinační, SVO, klasifikátory, lexikální reduplikace, 3.14

indonéština • j. západní skupiny austronéské rodiny, Indonésie, 35 mil., blízkost k malajštině, jako druhý j. pro cca 125 mil., 1.51, 3.14, 4.31, 5.4121, 5.4131, 5.4213, 5.52, 5.532
inguština • j. nachské skupiny kavkazské rodiny, Kazachstán, 100–150 tis., 3.14
interglossa • umělý j., 3.14
interlingua • umělý j. vytvořený v USA, původně s vysokou podobností latině, 3.14
inuit • eskymáčtina mluvená v Grónsku a Kanadě, j. eskymácko-aleutské skupiny paleoasijské rodiny, 60–90 tis., 3.14, 5.4121, 5.4123, 5.4218, 5.532
íránské • jedna ze skupin východní větve inde. rodiny; flexe slovesná (jmenná obv. omezená, ale např. v perštině už žádná), ezafet, postpozice, SOV, 3.14, 5.4122, 5.4214, 5.532, 7.2
irokézské • podskupina makrosiouxské skupiny severoamerických indiánských jazyků, 3.14
irština • keltský j. evropské větve inde. rodiny v Irsku (též: **íráská gaelština**), 30–100 tis. lidí, 3.14, 5.332, 5.333, 5.35, 5.4121, 5.4122, 5.4123, 5.4213, 5.4219, 5.532, 7.2
išan • thajský j., Thajsko, 15 mil., 3.14
islandština • skandinávský j. germánské skupiny evropské větve inde. jazyků na Islandu, kterým mluví asi 0,25 mil. lidí, 3.14, 3.32, 5.4113, 5.4121, 5.4213
italické • viz románské, 3.14, 7.2
italština • j. románské skupiny evropské větve inde. rodiny, Itálie, Švýcarsko, San Marino, Vatikán, 40 mil., jako druhý j. 65 mil., 1.51, 3.12, 3.14, 5.332, 5.333, 5.341, 5.35, 5.4122, 5.4126, 5.4131, 5.4133, 5.4212, 5.4213, 5.4214, 5.52
ivrit • viz hebrejština, 3.14
izolované • navzájem nepřibuzná skupina různých jazyků, jejichž členství v některé z rodin se nepodařilo prokázat, zvl. ainú, baskičtina, burušaskí, japonština, jukagirština, korejština (viz *tam*) a řada menších, 3.14

jakutština • j. turecké skupiny altajské rodiny, Jakutsko v severovýchodní Sibiři, 285–300 tis., 3.14
jao, man • j. miao-jaoské skupiny austroasijské rodiny, jižní Čína, severní Vietnam, Laos, Thajsko, 1–1,5 mil., 3.14
japonština • izolovaný j., Japonsko, 126 mil.; izolační a aglutinační, SOV, 1.51, 1.53, 2.1, 3.14, 5.4123, 5.4214, 5.4219, 5.53, 5.532, 6.11
javánština • j. západní skupiny austronéské rodiny, Jáva, Malajsie, 75 mil., 3.14
jazyk C • počítačový programovací j., 1.2
jazyk Západní pouště • největší z australských jazyků, západní Austrálie, cca 4 tis., 3.14
järawa • malý j. andamansko-nikobarské skupiny austroasijské rodiny, Andamany, 3.14
jenisejské • skupina paleoasijské rodiny většinou vymřelých jazyků (jediný živý jazyk dnes je ketština); aglutinační, flexe a omezená introflexe, SOV, 3.14
jidiš • j. germánské skupiny východní větve inde. rodiny založený na němčině a hebrejštině, střední a východní Evropa, USA, Izrael, 2 mil., 3.14
jihoafrické • podskupina khoisánské skupiny africké rodiny, 3.14
jihoamerické • přes 100 skupin a podskupin rodiny amerických indiánských jazyků; hlavní skupiny tvoří (makro)čibča, ge-pano-karibská (karibská skupina a skupina makro-panoská) a andsko-rovníková (zvl. skupina jazyků andských a rovníkových aj.), aglutinační (hojně sufify v kečuá, prefixy v tupi); flexe, postpozice, často ergativ, popř. posesivní sufify, 3.14
goruba, yoruba • j. podskupiny kwa nigero-konžské skupiny africké rodiny, Nigérie, Benin, Togo, 20 mil., 3.14, 5.4213
jukagirština • izolovaný j. v ruském Jakutsku, pod 500 mluvčích; aglutinační, flexe, posesivní sufify, SOV, 3.14
jula • viz džula

kabard(in)ština • viz čerkeština, 3.14
kabyle • j. berberské skupiny semitohamitské rodiny, Alžírsko, 2,5 mil., 3.14
kadžun • viz cajun French
kaferština • viz xhosa
káfirské • viz dardské, 3.14
kalam • malý papuánský jazyk, 3.14, 5.53
kaledžin • j. nilsko-saharské větve africké rodiny, Keňa, 1,4 mil., 3.14
kalmyčtina • j. mongolské skupiny altajské rodiny, Kalmycká oblast Ruska, 130–150 tis., 3.14
kamba, kíkamba • j. nigero-konžské skupiny africké rodiny, bantuský j., Keňa, 2,5 mil., 3.14
kamba(a)ta • j. kušitské větve semitohamitské rodiny, Etiopie, 1 mil., 3.14
kambodžština, kampučtina • viz khmerština, 3.14
kan, gan • jeden z čínských „dialektů“, tibetočínská rodina, jižní Čína, 20 mil., 3.14
kanaaština • vymřelý semitský j. z oblasti Palestiny, 3.14
kanarština • viz kannada
kanauđži • dialekt hindí, viz, 3.14
kanembu • j. nilsko-saharské skupiny africké rodiny, 3.14
kannada, kanarština • j. drávidské rodiny, Karnataka v Indii, 27 mil., 3.14
kantonština, yüe • jeden z „dialektů“ čínštiny tibetočínské rodiny, jižní oblasti Guangzhou, Guangdong aj., 54 mil., 3.14
kanuri • j. nilsko-saharské podskupiny africké rodiny, Nigérie, Niger, 4 mil., 3.14
kar, karaboro • malý j. andamansko-nikobarské skupiny austroasijské rodiny, 30 tis., Nová Guinea, 3.14
karakalpakština • j. turecké skupiny altajské rodiny, Karakalpakská oblast v Rusku, 230–300 tis., 3.14
karam • malý papuánský j., 3.14
karelština • j. ugrofinské skupiny uralské rodiny, někdy považovaný za dialekt finštiny, Karélie, 100–120 tis., 3.14
karenština • j. tibeto-barmské skupiny tibetočínské rodiny, Barma, kolem 2 mil., 3.14
karibské • podskupina asi 80 jihoamerických indiánských jazyků patřících do skupiny ge-pano-karibské skupiny, 3.14
karibština • j. karibské podskupiny ge-pano-karibské skupiny jihoamerických indiánských jazyků, Brazílie, Surinam, Guyana, 5 tis., 3.14
kartvelské • skupina rodiny kavkazských jazyků (zvl. gruzínština); aglutinační, SVO, ergativ, složitá konjugace, volný slovosled, 3.14
kašmírština • j. dardské skupiny inde. rodiny, Kašmír, Indie a Pákistán, 3 mil., 3.14
kašubština • malý západoslovanský j. evropské větve inde. jazyků na území Polska, někdy považovaný za dialekt polštiny, 3.14
katalánština • j. románské skupiny evropské větve inde. rodiny, jihovýchodní Španělsko (úřední jazyk oblastí), Francie, Andorra, 9 mil. mluvčích, 3.14
katharevousa • viz řečtina, 3.31
kavkazské • rodina asi 40 jazyků, 4 skupiny: kartvelské, abchazsko-adygské, dagestánské a nachské, asi 7 mil., Kavkaz a oblast na východ od něj, 3.14, 5.4121, 5.532
kazaština • j. turecké skupiny altajské rodiny, Kazachstán, Čína, Mongolsko, 7,6 mil., 3.14
kečua • j. andské podskupiny andsko-rovníkové skupiny jihoamerických indiánských jazyků (užší podskupina quechuaranská), Kolumbie, Ekvádor, Peru, Bolívie, Argentina, Chile, užívány i jako lingua franca v oblasti And, jazyk civilizace Inků, 8,4 mil., 3.14, 5.4122, 5.4123, 5.52, 5.532, 6.11
kelao • j. miaosko-jaoské skupiny austroasijské rodiny, jižní Čína, 3.14
keltské • skupina jazyků evropské větve inde. rodiny, zvláště v Irsku, Skotsku a Francii, jejich větve ze střední a východní Evropy (rozšířily se kdysi až do Malé Asie), vyhynuly, cca 1 mil. mluvčích; flexe, VSO, mutace konsonantů, člen určitý, 3.12, 3.14, 5.35, 5.4121, 5.4122, 7.2

ketumové • viz satemové
ketština • jediný přežívající j. jenisejské skupiny paleoasijské rodiny, oblast Jeniseje, cca 1 tis., 3.14
khalka • viz mongolština, 3.14
khandeši • j. jihozápadní podskupiny indických jazyků, východní větve inde. rodiny, někdy považovaný za dialekt gudžrátštiny, Maharaštra v Indii a okolí, 0,5–1 mil., 3.14
khari boli • dialekt hindí, viz, 3.14
kharia • j. mundské skupiny austroasijské rodiny, Bihár v Indii a okolí, 110–180 tis., 3.14
khmerština, kambodžština • j. monsko-khmerské skupiny austroasijské rodiny, Kambodža, Vietnam, Thajsko, 8 mil., 3.14
khóisánské • skupina asi 50 jazyků africké rodiny, kolem Kalahari a na jih, u níž se uvažuje o třech podskupinách (jihoafrické, sandawe a hatsa); izolací, mlaskavky, SOV, 3.14, 5.332
kíkamba • viz kamba
kikuyu, gikuyu • j. bantuské podskupiny nigero-konžské skupiny africké rodiny, severovýchodní a střední Afrika, 4,4 mil., 3.14
kirgizština • j. turecké skupiny altajské rodiny, Kirgizie, 2 mil., 3.14
kiswahili • viz svahilština, 3.14
kituba • bantuský j. benue-konžské skupiny nigero-konžské větve africké rodiny, Kongo, 4,2 mil., 3.14
klasické • různé staré a kdysi rozšířené kulturní jazyky jako latina, řečtina, stará (klasická) čínština, hebrejština, sanskr. apod.
koiné • obecná řečtina 4. stol. př. n. l.; libovolný jazyk vzniklý zmizením nářečních rozdílů, viz řečtina, 3.14
komaské • podskupina nilsko-saharské skupiny africké rodiny, 3.14
komí, zyrjanština • j. ugrofinské skupiny uralské rodiny, obvykle chápány jako člen podskupiny permské (permštiny), oblast Komí v Rusku, asi 400 tis., 3.14
konde • viz makonde
kongo • viz konžština, 3.14
konkani, konkánština • indický j. západní podskupiny východní větve inde. rodiny, někdy považovaný za dialekt maráthštiny, Goa a okolí, 5 mil., 3.14
konžština, kongo • j. bantuské podskupiny nigero-konžské skupiny africké rodiny, jihozápadní Afrika, 4,7 mil., 3.14
koptština • vymřelý j. semitohamitské rodiny, je posledním stadiem vývoje egyptštiny (cca 200 př. n. l.) pod řeckým vlivem a psaný modifikovanou řečtinou, užívá se však dosud jako liturgický j., 3.14
korejština • izolovaný j. v Koreji, 60 mil.; aglutinační s flexí, SOV, 3.14, 5.4123, 5.4213, 5.4214, 5.532
korjáčtina • paleoasijský j. čukotsko-kamčatské skupiny, severovýchod Ruska, 6–8 tis., 3.14
kornština • vymřelý keltský j. evropské větve inde. rodiny, Cornwall v Anglii, od 50. let pokusy ho oživit, 3.14
kosalí • j. jihozápadní podskupiny indické skupiny, východní větve inde. rodiny, Madhja a Uttar Praděš, 20 mil., 3.14
kota • j. drávidské rodiny, jižní Indie, 1 mil., 3.14
kotoko • j. čadské skupiny semitohamitské rodiny, Čad, 30–50 tis., 3.14
krí • j. algonkínské skupiny severoamerických indiánských jazyků, Montana v Kanadě, USA, 30–60 tis., 3.14, 5.4121, 5.4123
krou, crow • j. makrosiouxské skupiny severoamerických indiánských jazyků, Montana v Kanadě, 5000 tis., 3.14
křováčtina • viz san
kukiga • bantuský j. benue-konžské podskupiny nigero-konžské větve africké rodiny, Uganda, 1 mil., též čiga, 3.14
kulín • malý australský j., Austrálie, 3.14

kumauni • íránský j. inde. rodiny, Indie, 2 mil., 3.14
kumyčtina • j. turecké skupiny altajské rodiny, Dagestán, 186 tis., 3.14
kunama • j. nilsko-saharské podskupiny africké rodiny, Etiopie, 41 tis., 3.14
kurdština • j. íránské skupiny východní větve inde. rodiny, Turecko, Irák, Írán, Sýrie, vzhledem k lokální rozlišitelnosti má více dialektů a píše se lokálními písmi, 6 mil., 3.14
kurku • malý j. mundské skupiny austroasijské rodiny, Madhja Praděš v Indii, kol. 18 tis., 3.14
kurmandži • íránský j. inde. rodiny, Írán, Turecko, Sýrie, 7,5 mil., 3.14
kurukh(i), kurux • j. drávidské rodiny, severovýchodní Indie, 1–1,25 mil., 3.14
kušitské • skupina jazyků semitoamitské rodiny, Etiopie a na jih a východ od ní, cca 20 mil. mluvčích; aglutinační flexe, jmenný rod, vid, SOV, aktuální členění, tóny, 3.14, 5.4123
kwa • podskupina asi 800 jazyků nigero-konžské skupiny africké rodiny, 3.14
kwadi • j. khoisánské skupiny africké rodiny, Angola, 15 tis., 3.14
kwakw'ala, kwakiutl • j. skupiny na-dene severoamerických indiánských jazyků, Kanada, 5.4121, 5.4123
kymerština • viz velština, 3.14

ladinština • j. románské skupiny evropské větve inde. rodiny, jižní italské Tyrolsko, 12–20 tis., chápány též j. nářečí širší rétorománštiny; jinak někdy románský jazyk sefardských Židů, kteří po vypuzení ze Španělska r. 1492 emigrovali na Balkán, do Turecka a na Přední východ, 3.14, 5.4213, 5.532
lahnda • j. severozápadní podskupiny indické skupiny, východní větve inde. rodiny, Pandžáb v Indii a Pákistánu, 15–20 mil., 3.14
lakština • j. dagestánské skupiny kavkazské rodiny, Dagestán, 60–80 tis., 3.14, 5.4121
lamani • íránský j. inde. rodiny, Indie, 1,5 mil., 3.14
lampung • j. západní skupiny austronéské rodiny, Indonésie, 1,5 mil., 3.14
lango • j. nilsko-saharské podskupiny africké rodiny, Uganda, 500–900 tis., 3.14
langobardština • vymřelý germánský j. inde. rodiny, 3.12, 3.14
langue bleue • umělý j., 3.14
lanna • thajský j., Thajsko, Laos, 6 mil., 3.14
laoština • j. thajské rodiny, Thajsko, Laos, 3 mil., 1.53, 3.14, 5.4111, 5.4123, 5.4131, 5.4214, 5.532
laponština, sámština • j. ugrofinské skupiny uralské rodiny, Norsko, Švédsko, Finsko, Rusko, 30–35 tis., 3.14
latina • vymřelý románský j., předchůdce všech dnešních románských jazyků evropské větve inde. rodiny, dosud se užívá jako liturgický j. a v terminologii lékařské aj.; vulgární latina byla mluvená forma latiny užívaná od cca 3. stol. n. l. po celé Římské říši, ze které se vyvinuly jednotlivé dnešní románské jazyky, latina do té doby se nazývá někdy též klasická latina, 3.14, 5.31, 5.35, 5.4113, 5.4121, 5.4123, 5.4124, 5.4131, 5.4213, 5.4218, 5.58, 6.11, 7.1, 7.2
lechické • severní podskupina západní větve slovanských jazyků inde. rodiny (polština, kašubština, polabština), 3.14
lezginština • j. dagestánské skupiny kavkazské rodiny, Dagestán, Gruzie, Ázerbájdžán, 165–350 tis., 3.14
li • j. thajské rodiny, Čína, přes 1 mil., 3.14
ligurština • vymřelý izolovaný j. Středomoří (italská Ligurie aj.), přežívá však zčásti v nové podobě, 3.14
lingala • viz losengo
litevština • baltický j. evropské větve inde. jazyků na území Litvy, kterým mluví asi 3,5 mil. mluvčích, 3.14, 5.332, 5.4121, 5.4123, 5.4124, 5.4213
livonština • j. ugrofinské skupiny uralské rodiny z oblasti Finského zálivu, 3.14
logo • umělý j.; též malý nilsko-saharský j., 3.14

lomwe • bantuský j. benue-konžské skupiny nigero-konžské větve africké rodiny, Mosambik, Malawi, 2 mil., 3.14
losengo, lingala, ngala • j. nigero-konžské skupiny afrických jazyků (bantuský), severozápadní Afrika, 8,4 mil., 3.14
lotyština • baltický j. evropské větve inde. jazyků v Lotyšsku, kterým mluví asi 1,5 mil. lidí, 3.14
luba(-lulua) • j. bantuské podskupiny nigero-konžské skupiny afrických jazyků, středozápadní Afrika, 3,5–5 mil., 3.14
lubu • j. austronéské rodiny, východní Sumatra, 1 mil., 3.14
lucemburština, lëtzebuergesch • západogermánský j. evropské větve inde. jazyků v Lucembursku, kterým mluví asi 0,4 mil. lidí, 3.14
luganda • viz ganda
luhya, luyia • j. nigero-konžské skupiny africké rodiny, bantuská skupina, severovýchodní Afrika (Keňa), 0,6–3 mil.
luo • j. nilsko-saharské skupiny africké rodiny, Keňa, Tanzánie, 3,2 mil., 3.14
luri • j. íránské větve inde. rodiny, Írán, 3 mil., 3.14
luviština • vymřelý j. chetitsko-luvijské skupiny inde. rodiny, Anatolie, 3.14
lydština • vymřelý j. chetitsko-luvijské skupiny inde. rodiny, Anatolie, 3.14
lykijština • vymřelý j. chetitsko-luvijské skupiny inde. rodiny, Anatolie, 3.14

mabaské • podskupina jazyků nilsko-saharské skupiny africké rodiny, 3.14
maďarština • j. ugrofinské skupiny uralské rodiny, Maďarsko, Rumunsko, Slovensko, 14,4 mil., 3.14, 3.32, 5.4112, 5.4121, 5.4131, 5.4214, 5.52, 5.532
maduréština • j. západní skupiny austronéské rodiny, Madura, severovýchodní Jáva, 9 mil., 3.14
magahi • j. východní podskupiny indické skupiny, východní větve inde. rodiny, Bihár, 10 mil., 3.14
maithili • j. severozápadní skupiny indické větve inde. rodiny, Indie, Nepál, 24 mil., 3.14
majské, mayské • hlavní podskupina penutijských jazyků, přechodová celoamerická skupina indiánských jazyků, 3.14, 5.4121
majština • viz yucatec, 3.14
makasai • malý papuánský j., 3.14
makassar • j. západní skupiny austronéské rodiny, Indonésie, 1,6 mil., 3.14
makedonština • jihoslovanský j. evropské větve inde. jazyků na Balkáně, kterým mluví asi 2 mil. mluvčích, blízce příbuzný s bulharštinou, píše se cyrilicí; zřejmě není pokračováním staré makedonštiny, 3.14, 5.4122, 5.4123, 5.4124, 7.2
makonde, konde • j. bantuské podskupiny nigero-konžské skupiny africké rodiny, jihovýchodní Afrika, 1 mil., 3.14
makro-panoské • skupina asi 70 jihoamerických indiánských jazyků, podskupina ge-pano-karibské skupiny, 3.14
makrosiouxské • skupina 26 severoamerických indiánských jazyků, Kanada, střed a východ USA, pět podskupin (siouxská, irokézská, katóba aj.), např. dakotština, krou, viz též dakota, 3.14
makua • j. bantuské podskupiny nigero-konžské skupiny africké rodiny, jihovýchodní Afrika, 3,5 mil., 3.14
malagasi • viz malagaština, 6.11
malagaština, malagasi • j. západní skupiny austronéské rodiny, Madagaskar, 10 mil., 3.14
malajálamština • j. drávidské rodiny, Kérala v Indii, Lakadivy, 26 mil., 3.14
malajsko-polynéské • viz austronéské, 3.14
malajština • j. západní skupiny austronéské rodiny, Malajsie, Singapur, Brunej, Thajsko, Sumatra, Borneo, Jáva, pro 19 mil. je rodným jazykem a pro asi 130 mil. je lingua franca, blízkost k indonéštině, 3.14, 5.4131, 5.4213

maledivština • indický j. západní podskupiny východní větve inde. rodiny, Maledivy, 100–150 tis., 3.14
malinka • j. podskupiny mande nigero-konžské skupiny africké rodiny, západní Afrika, 1–3 mil., 3.14
malština • j. semitské skupiny semitohamitské rodiny, Malta, 300–350 tis., 3.14
malvi • j. střední podskupiny východní větve inde. jazyků, Radžastán, Madhja Praděš, 0,7 mil., 3.14
mam(e) • j. majské podskupiny penutijské skupiny celoamerických indiánských jazyků, Guatemala, Mexiko, kol. 300 tis., 3.14
man • viz jao
mandarinština • největší z „dialektů“ čínštiny (dvě třetiny obyvatelstva), j. tibetočínské rodiny, sever a západ Číny, 730 mil., 3.14
mande • podskupina asi 20 jazyků nigero-konžské skupiny africké rodiny, 3.14
mandžusko-tunguzské • skupina jazyků altajské rodiny, jihovýchodní Asie a severní Čína; aglutinační, flexe, omezená introflexe, posesivní sufixy, vidy, SOV, 3.14
mandžuštiny • j. mandžusko-tunguzské skupiny altajské rodiny, Čína, 15–20 tis., 3.14
maninka • j. skupiny mande nigero-konžské větve africké rodiny, Guinea, Libérie, 1,7 mil., 3.14
mansiština • viz vogulština, 3.14
manština • téměř vymřelý keltský j. evropské větve inde. rodiny, ostrov Manx, 3.14
maorština, maori • j. východní (oceánské) skupiny austronéské rodiny, Nový Zéland, 100 tis., 3.14, 5.4131
maráthí • viz marátština
marát(h)ština, maráthí • indický j. západní podskupiny východní větve inde. rodiny, Maharaštra v severozápadní Indii a v okolí, 50 mil., 3.14
mari • viz čeremiština, 3.14
marwari • dialekt radžastánštiny, 14 mil., viz, 3.14
masajština • j. nilsko-saharské skupiny africké rodiny, Tanzánie, Keňa, 200–400 tis., 3.14
mataco • j. makro-panoské podskupiny ge-pano-karibské skupiny jihoamerických indiánských jazyků, Bolívie, Argentina, Paraguay, 10 tis., 3.14
mayské • viz majské, 3.14
mazardarani • j. íránské větve inde. rodiny, Írán, 2,1 mil., 3.14
mbundu • j. bantuské podskupiny nigero-konžské skupiny africké rodiny, Angola a Luanda, 4,8 mil., 3.14
médština • vymřelý íránský j. západní podskupiny inde. rodiny, 3.14
megrelština • j. kartvelské skupiny kavkazské rodiny, 0,5 mil. v západní Gruzii, 3.14
melanéské • jazyky oceánské skupiny austronéské rodiny, 3.14, 5.4121
mende • j. podskupiny mande nigero-konžské skupiny africké rodiny, Libérie, Sierra Leone, 1 mil., 3.14
menomini • j. algonkinské skupiny severoamerických indiánských jazyků, 5.4214
meru • bantuský j. benue-konžské skupiny nigero-konžské větve africké rodiny, Keňa, 1,2 mil., 3.14
mezoamerické • viz středoamerické
miao, hmong • jeden z jazyků miao(sko)-jaoské podskupiny austroasijské rodiny, jižní Čína, severní Vietnam, Laos, Thajsko, 4,5 mil., 3.14
miao(sko)-jaoské • malá skupina austroasijské rodiny, jihovýchodní Asie, především Laos, Thajsko a Vietnam, kolem 7 mil., status skupiny je sporný; izolační, klasifikátory, SVO, tóny, 3.14
mikronéské • viz oceánské
min, min pei, min nan • jeden z čínských „dialektů“, tibetočínská rodina, má mnoho vlastních dialektů, z nich hlavní jsou min pei v severní oblasti jižní Číny a min nan na jižním pobřeží a na Tchaj-wanu, 46 mil., 3.14
minankabau • j. západní skupiny austronéské rodiny, západní Sumatra, 2–6 mil., 3.14
minča • viz bai
minnan • viz min

minojštiny • vymřelý izolovaný j. předřeckého inde. obyvatelstva Řecka (Pelagové) a Kréty, 3.14
moabitština • vymřelý semitský j. z oblasti Libanonu, 3.14
mohawk, mohikánština • j. makrosiouxské skupiny severoamerických indiánských jazyků, 3 tis., jižní Quebec, 3.14
Mohendžo-Daro • izolovaný a nerozluštěný j. zaniklé civilizace v údolí Indu v Pákistánu (podle zbytků stejnojmenného města), 3.14
mohikánština • j. algonkinské skupiny severoamerických indiánských jazyků, 3.14
moldavština • viz rumunština, 3.14
mondial • umělý j., 3.14
mongolské • skupina jazyků altajské rodiny, Mongolsko, Čína, cca 5 mil. mluvčích; aglutinační, flexe, postpozice, vokálová harmonie, SOV, 3.14
mongolština, khalka • j. mongolské skupiny altajské rodiny, Mongolsko, Čína, 4,6 mil., 3.14, 5.333, 5.4121, 5.4122, 5.4123, 5.4213, 5.532
mon(sko)-khmerské • skupina jazyků austroasijské rodiny, jihovýchodní Asie, zvláště Vietnam, Laos a Kambodža, cca 60 mil. mluvčích; izolační a aglutinace, infixy a prefixy, reduplikace morfémů, SVO, tóny, 3.14
monština, mon • j. monsko-khmerské skupiny austroasijské rodiny, Barma, Thajsko, 0,4–0,7 mil., 3.14
mordvinština • j. ugrofinské skupiny uralské rodiny, Mordvinská oblast v Rusku, 1 mil., 3.14
mossi, mo(o)re • j. podskupiny gur nigero-konžské skupiny africké rodiny, Ghana, Burkina Faso, 4 mil., 3.14
mota • j. východní (oceánské) skupiny austronéské rodiny, Vanuatu a okolí, 3.14
mubi • j. čadské skupiny semitohamitské rodiny, Čad, 20 tis., 3.14
mundari • j. mundské skupiny austroasijské rodiny, Madhja Praděš a Bihár v Indii, přes 1 mil., 3.14
mundské • malá skupina austroasijské rodiny, severovýchodní Indie, cca 7 mil.; aglutinační, SOV, vid, 3.14
mununkutuba • bantuský j. benue-konžské skupiny nigero-konžské větve africké rodiny, Kongo, 1 mil., 3.14
muong • j. viet-muongské skupiny austroasijské rodiny, severní Vietnam, asi 0,4 mil., 3.14
muskogí • j. algonkinské skupiny severoamerických indiánských jazyků, Oklahoma, Alabama v USA, 10 tis., 3.14

na-dene • skupina asi 20 severoamerických indiánských jazyků s hlavní podskupinou athabaskou, Aljaška, severovýchodní Kanada a středozápad a jih USA, např. haisla, navajo a apačtina, 3.14, 5.52
nahkauri • j. karibské podskupiny ge-pano-karibské skupiny jihoamerických indiánských jazyků, 3.14, 5.4121
nahuatl, aztéčtina • j. aztécko-tanoanské skupiny celoamerických indiánských jazyků, Mexiko, 1,2 mil., 3.14, 5.4131
nachské • skupina kavkazské rodiny jazyků (např. čečenština); aglutinace-flexe, ergativ, volný slovosled, třídy substantiv, polysyntéza, SOV, 3.14
nama • viz hotentotština, 3.14
naron • j. jihoafrické podskupiny khoisánské skupiny africké rodiny, Jižní Afrika, 3.14
navajo, navaho • j. athabaské podskupiny skupiny na-dene severoamerických indiánských jazyků, Arizona, Utah, Colorado, Nové Mexiko v USA, 120–140 tis., 3.14
ndebele • j. bantuské podskupiny nigero-konžské skupiny africké rodiny, jihovýchodní Afrika, zvl. Transvaal a Botswana, 1,1 mil., 3.14
němčina • zapadogermánský j. evropské větve inde. jazyků v Německu, Rakousku, Švýcarsku a Lichtenštejnsku (zvl. v posledních dvou vznikly odlišné mluvené varianty, chápáné někdy za samostatné jazyky), kterým mluví asi 123 mil. lidí, jako druhý j. asi 200 mil., 1.3, 1.51, 1.53, 2.1, 3.12, 3.14, 5.23, 5.332, 5.35, 5.4112, 5.4113, 5.4121, 5.4122, 5.4123, 5.4131, 5.4132, 5.4133, 5.4212, 5.4215, 5.4217, 5.52, 5.532, 5.58

němčina švýcarská, schwyzertüütsch • západogermánský j. evropské větve inde. jazyků ve Švýcarsku, kterým mluví asi 4 mil. lidí; pro svou mluvenou povahu se chápe spíš za dialekt němčiny, která je tu jedním z úředních jazyků, 3.14, 3.31, 5.4113

něnečtina, něnština • j. samojedské skupiny uralské rodiny, Něnecká oblast v Rusku, přes 20 tis., 3.14

něnština • viz něnečtina, 3.14

nepálština • indický j. paharské podskupiny severozápadní skupiny indických jazyků, východní větve inde. rodiny, někdy nazývaný gorkálí, Nepál, Sikkim, 16 mil., 3.14

ngaju • j. západní skupiny austronéské rodiny, severní Borneo, 1–2 mil., 3.14

ngala • viz losengo

nganasanština • j. samojedské skupiny uralské rodiny, východní severní Sibiř, 3.14

nguni, ngoni • j. bantuské podskupiny nigero-konžské skupiny africké rodiny, zvláště v severovýchodní Africe (Tanzánii aj.), 6 mil., 3.14

nigero-konžské, též nigero-kordofánské • skupina asi 1000 afrických jazyků s 6 velkými podskupinami: západoatlantickou, mande, gur, kwa, benue-konžskou (v ní hlavně bantuské jazyky) a adamawsko-východní; flexe n. aglutinace s prefixy, klasifikátory, substantivní třídy, vid, někdy prefixální vyjadřování lokality (svahilština), SVO, 3.14, 5.4121, 5.4123

nigero-kordofánské • viz nigero-konžské, 3.14

nikobarština • malý j. andamansko-nikobarské skupiny austroasijské rodiny, Nikobary, 3.14

nil(sk)o-saharské • velká větev čari-nilské a nilsko-saharské skupiny africké rodiny, 3.14

nivchština, giljáčtina • samostatná větev palcoasijských jazyků a zároveň jediný její j., Amur, Sachalin, 3–4 tis.; aglutinační, flexe, jmenné třídy, vid, SOV, 3.14

nizozemština, holandština, vlámsština • západogermánský jazyk evropské větve inde. jazyků v Nizozemsku a Belgii (zde se nazývá vlámsština), které mají společnou jazykovou a školskou politiku, dále v Surinamu, Nizozemských Antilách a dříve i v Indonésii, kterým mluví asi 20 mil. lidí; vlámsština má povahu dialektu, 1.3, 1.51, 1.53, 3.12, 3.14, 5.23, 5.31, 5.332, 5.333, 5.35, 5.4112, 5.4113, 5.4121, 5.4122, 5.4123, 5.4131, 5.4133, 5.4212, 5.4213, 5.52, 5.532, 5.54, 5.55

nootka • malý severoamerický j. penutijské skupiny, 3.14, 5.4219

norština • skandinávský j. germánské skupiny evropské větve inde. jazyků v Norsku, kterým mluví 5 mil. lidí; má 2 plně rovnoprávné variety, na dánštinu navazující bokmål („knižní jazyk“, přes 80 % mluvčích) a nynorsk („nová norština“), vytvořené na základě místních dialektů v 19. stol., 3.14, 5.341, 5.4121, 5.4122, 5.4123, 5.4133, 5.4213, 6.11

novial • umělý j. vytvořený O. Jespersenem, 3.14

novilatín • umělý j., 3.14

nu • malý j. miao(sko)-jaoské skupiny austroasijské rodiny, 3.14

nubijština • j. nilsko-saharské skupiny africké rodiny, Súdán, Egypt, 1 mil., 3.14

nung • j. thajské rodiny, Vietnam, severní Čína, 1,5 mil., 3.14

nupe • nebantuský j. benue-konžské skupiny nigero-konžské větve africké rodiny, Nigérie, 1 mil., 3.14

nyamwesi • j. bantuské podskupiny nigero-konžské skupiny africké rodiny, zvl. v Tanzánii, 0,3–1 mil., 3.14

nyandža • j. bantuské podskupiny nigero-konžské skupiny africké rodiny, středovýchodní Afrika, 3,8 mil., 3.14

nyankole • bantuský j. benue-konžské skupiny nigero-konžské větve africké rodiny, Uganda, 1,5 mil., 3.14

nynorsk • viz norština, 3.14

occidental • umělý j., 3.14

oceánské • východní makroskupina jazyků austronéské rodiny, různě dělená zvl. na skupiny jazyků východooceánských, mikronských, polynských, melanéských aj.; aglutinační, SVO, 3.14

odžibvejština • j. algonkinské skupiny severoamerických indiánských jazyků, severní a východní Kanada, USA, 40–50 tis., 3.14

okcitanština, provensálština • j. románské skupiny evropské větve inde. rodiny, jižní Francie, Itálie, 10,2 mil., 3.14

önge • malý j. andamansko-nikobarské skupiny austroasijské rodiny, Andamany, 3.14

orijština • indický j. východní podskupiny východní (indické) větve inde. rodiny, Orissa v Indii, cca 23 mil., 3.14

oromo • viz galla

oseština • j. íránské skupiny východní větve inde. rodiny, Osetská oblast Ruska, 350–500 tis., 3.14

oskičtina • vymřelý románský j. v oblasti Itálie, 3.14

osmanština • viz turečtina, 3.14

ostáčtina • viz chantyjština, 3.14

ostrogótština • viz gótština, 3.14

oto-mangue • skupina středoamerických indiánských jazyků, hlavně v Mexiku, 3.14

otomi • j. skupiny oto-mangue středoamerických indiánských jazyků, Mexiko, 300–500 tis., 3.14

paharské • malá podskupina severozápadní skupiny indických jazyků, východní větve inde. rodiny, oblast pod Himálajemi, hlavní j. je nepálština, 3.14

pai • viz bai

palajština • vymřelý j. chetitsko-luvijské skupiny inde. rodiny, Anatolie, 3.14

paleoasijské, též paleosibiřské • malá samostatná rodina, přes 10 jazyků, přes 100 tisíc mluvčích ve 4 skupinách: čukotsko-kamčatské, eskymácko-aleutské, jenisejské a nivchština, Sibiř, Aljaška, Grónsko, 3.14

paleosibiřské • viz paleoasijské

pálí • indický prákrť užívaný jako liturgický jazyk a jazyk buddhistických textů (jakožto mluvený jazyk stál v protikladu k učenému sanskrtu), východní větve inde. rodiny, 3.14

pampangan • j. západní skupiny austronéské rodiny, Filipíny, 2 mil., 3.14

pandžábština • indický j. severozápadní podskupiny východní větve inde. rodiny, Pandžáb v Pákistánu (kde se píše arabsky) a Indii, náboženský jazyk Sikhů, cca 78 mil., 3.14

pangasinan • j. západní skupiny austronéské rodiny, Filipíny, 1,6 mil., 3.14

papiamente, papiamentu • kreolština založená na portugalštině, Nizozemské Antily, 200 tis., 3.12

papuánské, též indicko-pacifické • rodina s více než 700 jazyky, přes 3 mil., Nová Guinea a ostrovy v okolí, s mnoha skupinami s nejasnými vztahy (někdy se asi 300 jazyků z nich počítá k austronéským), představuje při rozloze cca 830 tis. km² největší soustředění jazyků na jednom místě na světě; izolační obvykle s aglutinací, klasifikátory, posesivní sufixy, SOV, 3.14, 5.4122, 5.532

pardži • j. drávidské rodiny, Madhja Praděš v Indii, 20–95 tis., 3.14

parla • umělý j., 3.14

parthština • vymřelý íránský j. západní podskupiny, inde. rodina, jihozápadně od Kaspiku, 3.14

Pascal • počítačový programovací jazyk, 1.1, 1.2

pašto • viz paštu

paštu, pašto, afghánština • j. íránské skupiny východní větve inde. rodiny, Afghánistán, Pákistán, 16 mil., 3.14

penutijské • skupina asi 60 celoamerických indiánských jazyků (přechodných), s hlavní podskupinou majskou, 3.14

permština • j. ugrofinské skupiny uralské rodiny, obvykle chápaný jako skupina složená z komi a votáčtiny, 3.14

perština • viz farsí, 1.53, 5.4122, 5.4214

pilipino • viz tagalog, 3.14

polabština • vymřelý západoslovanský j., inde. rodina, v oblasti severního Polabí ve východním Německu, 3.14

polština • západoslovanský j. evropské větve inde. jazyků ve střední Evropě, 40 mil., 1.53, 3.14, 5.332, 5.341, 5.4123, 5.4131, 5.4213, 5.4213

polynéské • viz oceánské

portugalština • j. románské skupiny evropské větve inde. rodiny, Portugalsko, Brazílie, Angola, Mosambik, Guinea-Bissau aj., 154 mil., 1.51, 3.12, 3.14, 5.4124

potawotomi • j. algonkinské skupiny severoamerických indiánských jazyků, 3.14, 5.4123

prajazyk • společný předchůdce, předek jazyků téže rodiny, popř. skupiny (např. indoevropština či praslovanština), 3.12–4

prakrty • skupina dnes vymřelých středověkých indických nářečí, z nichž se vyvinuly dnešní indické jazyky, tj. jazyky východní větve inde. rodiny, 3.14

praslovanština • nedoložený společný předchůdce všech slovanských jazyků, které se z něj vyvinuly, cca 500 př. n. l.–0 n. l., kdy se začala štěpit, 5.35, 7.2

prolog • počítačový programovací jazyk, 1.2

provensálština • viz okcitanština, 3.14

pruština • vymřelý baltský jazyk, inde. rodina, oblast Pobaltí, 3.14, 5.4121

puyi • viz buyi

pwo • j. tibeto-barmské skupiny tibetočínské rodiny, Thajsko, 1,3 mil., 3.14

quechumaránské • hlavní podskupiny andské větve andsko-rovníkové skupiny jihoamerických indiánských jazyků, 3.14

quiché • j. majské podskupiny penutijské skupiny celoamerických indiánských jazyků, Guatemala, Mexiko, 0,5–1 mil., 3.14

radžastánština • indický j. střední podskupiny východní větve inde. rodiny, jeho variety se někdy chápu samostatně, Radžastán v Indii, Pákistán aj., 20–25 mil. mluvčích, *tež* marwari, 3.14

redžang • j. západní skupiny austronéské rodiny, Indonésie, 1 mil., 3.14

reťorománština • j. románské skupiny evropské větve inde. rodiny, složený zvl. z ladinštiny, friulštiny a romansch (viz *tam*), 3.14

riff • j. berberské skupiny semitoamitské rodiny, Alžírsko, Maroko, 1–2 mil., 3.14

románské, italické • skupina jazyků východní (evropské) větve inde. rodiny se společným předchůdcem v latině, dělí se na západní (většina, např. francouzština, italština) a východní (rumunština); flexe V, dnes izolacní (latina však byla flektivní), pevný slovosled, člen, 3.12, 3.14, 5.4121, 5.4122, 5.4123, 5.4126, 5.4131, 5.4212, 5.4218

romansch • j. románské skupiny evropské větve inde. rodiny, Švýcarsko (Graubünden), 40–50 tis., *tež* chápaný jako západní odnož širší reťorománštiny, 3.14

romština, cikánština • indický j. severozápadní podskupiny východní větve inde. rodiny, již. Asie, Přední východ, Evropa (zvl. Rumunsko a slovenské země), USA aj., užívá místních písem, je však převážně mluvený, 3 mil., 3.14, 5.4121–2, 5.4213, 5.532

ronga • j. bantuské podskupiny nigero-konžské skupiny africké rodiny, Botswana a Jižní Afrika, 1–2 mil., 3.14

rumunština, moldavština • j. románské skupiny evropské větve inde. rodiny, Rumunsko, Moldávie, Jugoslávie, 23 mil., 3.12, 3.14, 5.52

rundi • j. bantuské podskupiny nigero-konžské skupiny africké rodiny, zvl. Burundi a Uganda, 5 mil., 3.14

ruština • největší východoslovanský j. evropské větve inde. jazyků na území Ruska, kterým mluví 155 mil. lidí, píše se azbukou, jako druhý j. asi 300 mil., 3.14, 4.1, 5.332, 5.341, 5.343, 5.4122, 5.4124, 5.4126, 5.4213, 5.4214, 5.4214, 5.532

rwanda • j. bantuské podskupiny nigero-konžské skupiny africké rodiny, severovýchodní a střední Afrika, 6,2 mil., 3.14

řečtina • samostatná skupina evropské větve inde. rodiny, Řecko, Kypr a okolí, 11,5 mil., užívala se ve dvou varietách, což vedlo k dvojjazyčnosti (diglosii): varieta běžně užívaná v denním hovoru, založená na mluveném jazyce, se jmenovala dhimotiki („lidový jazyk“), varieta užívaná v novinách a úředních písemnostech, s bližším vztahem ke klasické staré řečtině, se jmenovala katharevousa („čistý jazyk“); reformou z r. 1976 vítězí mluvená forma, která je nyní zavedena i do škol a státní správy. Klasická řečtina (800 př. n. l.–400 př. n. l.) je jazyk Iliady a Odysseje aj.; pozdější verze, nazývaná koiné (helénská řečtina), se po následujících 800 let stala linguou francou celého Středomoří, v ní je napsán i Nový zákon; mezi cca 400 n. l. až do 15. stol. jde o období byzantské řečtiny, z níž se vyvinula později řečtina moderní; dnes flexe verbální (a zbytky jmenné), člen, SVO, 1.51, 1.53, 3.14, 3.31, 5.4121, 5.4123, 5.4131, 5.58, 7.1, 7.2

saharské • podskupina čari-nilské a nil(sko)-saharské skupiny africké rodiny, 3.14

sakština • viz skýština, 3.14

samojedské • skupina uralských jazyků rozptýlených v arktické oblasti Ruska; aglutinační, posesivní sufixy, SOV, 3.14

samojština • j. východní (oceánské) skupiny austronéské rodiny, Samojské ostrovy, Nový Zéland, 150–200 tis., 3.14

sámština • viz laponština, 3.14

san, křováčtina • j. khoisánské skupiny africké rodiny, Angola, severovýchodní Afrika, 3–5 tis., 3.14

sandawe • podskupina khoisánské skupiny africké rodiny a stejnojmenný jazyk, Tanzánie, 23 tis., 3.14

sango • j. adamawsko-východní podskupiny nigero-konžské skupiny africké rodiny, středozápadní Afrika, 1–2 mil., 3.14

sanskrt • vymřelý indický j., jeden z nejstarších inde. jazyků datující se ze začátku 1. poloviny 2. tisíciletí př. n. l., jazyk posvátných textů véd, kodifikovaný a popsán slavným gramatikem Pāninim v 5. stol. př. n. l.; klasický sanskrt (cca 500 př. n. l.–1000 n. l.) se užívá v hindském písemnictví; jeho poznání výrazně umožnilo rozvoj historické jazykovědy a indoeuropeistiky, 3.14, 5.4131, 7.1, 7.2

santali • j. mundské skupiny austroasijské rodiny, Orissa, Bihár, západní Bengálsko, 3,8 mil., 3.14

sard(in)ština • j. románské skupiny evropské větve inde. rodiny, blízký italštině, někdy chápaný jako její nářečí, Sardinie, 1,5 mil., 3.14

sarmatština • vymřelý íránský j., inde. rodina, mezi Donem a oblastí jižně od Uralu, 3.14

sasak • j. západní skupiny austronéské rodiny, Indonésie, 2,1 mil., 3.14

satemové • dříve zdůrazňované další globální dělení jazyků inde. rodiny lišilo mezi jazyky satemovými a kentumovými (podle názvu pro číslo *sto*, které zní v latině *centum*, tj. začíná zde na *c-* [k-], zatímco v avestštině *satem*, tj. začíná na *s-*), a to podle zachované inde. velary *k-*, anebo její změny v sibilantu, popř. palatálu; ke kentumovým jazykům patří mj. jazyky románské, germánské a keltské, zatímco k satemovým se počítají baltoslovanské a indické, 7.2

savara • viz sóra, 3.14

sebuano • j. západní skupiny austronéské rodiny, Filipíny, 9–12 mil., 3.14

selkupština • j. samojedské skupiny uralské rodiny, západní Sibiř, 2–3 tis., 3.14

semitoamitské, též afroasijské • 3.–4. největší rodina asi 500 jazyků, přes 200 mil. mluvčích, severní polovina Afriky a Arabský poloostrov, se skupinami: semitská, egyptština, berberská, kušitská, čadská; názvy jsou biblické, podle Noemových synů: semitské (Šem), amitské (Ham), 3.14

semitské • skupina semitoamitské rodiny, asi 170 mil.; introflexní, vid, status constructus, VSO, 3.13, 5.4122, 7.1, 7.2

semitština • prajazyk dnešních semitských jazyků, někdy se volněji tak nazývají semitské jazyky, 1.53

sena • bantuský j. benue-konžské skupiny nigero-konžské větve africké rodiny, Mosambik, Malawi, 1,2 mil., 3.14

severoamerické • americké indiánské jazyky skupin na-dene, algonkinské, makrosiouxské, srov. též penutijské; aglutinační s prefixy (ale i sufixy), polysyntéze, někdy tóny, neliší se mezi substantivy a verby (krou), posesivní sufixy, bohaté vyjadřování lokality, SOV n. SVO, 3.14

severoindonéské • viz indonéské

severské • viz skandinávské

Schwyzertütsch • viz němčina švýcarská

sgaw • j. tibeto-barmské větve tibetočínské rodiny, Thajsko, 2 mil., 3.14

siang, xiang • jeden z čínských „dialektů“, tibetočínská rodina, provincie Hunan, 3.14

sidamo • j. kušitské skupiny semitohamitské rodiny, Etiopie, 1,4 mil., 3.14

sikulština • vymřelý inde. jazyk (Itálie), 3.14

sindhština • indický j. severozápadní podskupiny východní větve inde. rodiny, Pákistán (zde psán perskou formou arabštiny) a Indie, 1,4 mil., 3.14

sinhálština, sínhala • indický j. jihozápadní podskupiny východní větve inde. rodiny, Srí Lanka, cca 12 mil., 3.14

sinotibetské • viz tibetočínské, 3.14

sioux • viz dakota

siouxské • viz makrosiouxské, 3.14

siraiki • j. severozápadní skupiny indické větve inde. rodiny; samostatný dialekt jazyka lahnda, Pákistán, Indie, 15 mil., 3.14

skandinávské • podskupina germánské skupiny evropské větve inde. jazyků ve Skandinávii a na Islandu, kterou mluví asi 18 mil. lidí, nazývají se též jazyky severské, 1.3, 3.14, 5.31, 5.4121, 5.4123

skýtština, sakština • vymřelý íránský j. východní skupiny inde. rodiny, často považovaný za skupinu dialektů n. jazyků, rozsáhlé území mezi Černým mořem a Čínou, v užším smyslu západní dialekt v oblasti na sever od Černého moře, 3.14

slovanské • skupina evropské větve inde. jazyků se třemi podskupinami, západní (kam patří i čeština), jižní a východní (mrtvé jsou polabština a staroslověnština) ve střední, jižní a východní Evropě, kterými mluví na 300 milionů mluvčích; jsou flektivní se slovosledem SVO, sloveso má vidy, některé jižní mají tóny, 2.3, 3.12, 3.14, 5.332, 5.35, 5.4121, 5.4122, 5.4123, 5.4131, 5.4133, 5.4219, 5.532

slovenština • západoslovanský j. evropské větve inde. jazyků ve střední Evropě, zvl. na Slovensku, s více než 5 mil. mluvčích, těsně příbuzný s češtinou, 3.14, 5.332

slovinština • jihoslovanský j. evropské větve inde. jazyků u severního pobřeží Jadranu, zvl. ve Slovinsku, kterým mluví 2,2 mil. lidí, 3.14, 5.341, 5.4121, 5.532

soga • bantuský j. benue-konžské skupiny nigero-konžské větve africké rodiny, Uganda, 1,2 mil., 3.14

sogdijština • vymřelý íránský j. východní podskupiny, inde. rodina, údolí řeky Zaravšanu, 3.14

somálština • j. kušitské skupiny semitohamitské rodiny, Somálsko, Džibutí, Keňa, Etiopie, 5,6 mil., 3.14

songhai • podskupina nilsko-saharské skupiny africké rodiny, Nigérie, Burkina Faso, Mali, Niger, Benin, 1–2 mil., 3.14

sóra, savara • j. mundské skupiny austroasijské rodiny, Orissa v Indii, 200–400 tis., 3.14

sotho (jižní) • j. bantuské podskupiny nigero-konžské skupiny africké rodiny, Transvaal, Lesotho, cca 5,7 mil., 3.14

spokil • umělý j., 3.14

srbochorvatština • jihoslovanský j. Srbů a Chorvatů, dnes častěji dělený na srbštinu a chorvatštinu (viz tam), 3.14, 5.4125, 5.4212

srbština • jihoslovanský j. evropské větve inde. jazyků na Balkáně, zvl. v Jugoslávii, s asi 10 mil. mluvčích, píše se cyrilicí, 3.14, 5.341, 5.52

srbština lužická • západoslovanský j. (dolní a horní lužická srbština) evropské větve inde. jazyků na území východního Německa (Lužice), kterým mluví několik desítek tisíc mluvčích, 3.14

staročestina • čeština období cca 11. stol.–r. 1500, 5.35, 5.4123, 5.58

staroslověnština • vymřelý slovanský j. inde. rodiny, do jisté míry uměle vytvořený pro potřeby kázání na základě makedonských nářečí Cyrilem a Metodějem, kteří mu dali i písmo (cyrilice, 9. stol.), užívá se u východoslovanských jazyků dosud jako j. liturgický (obv. v novější podobě a pod názvem církevní slovanština), 3.14, 5.4123, 5.58

středoamerické, mezoamerické • heterogenní makroskupina rodiny amerických indiánských jazyků nazvaná podle svého výskytu ve Střední Americe; jedinou vlastní skupinu tvoří jazyky oto-mangue a některé jednotlivé (celkem asi 20 jazyků), další jazyky oblasti však už patří k celoamerickým (přechodným); izolacní n. aglutinační, prefixy n. sufixy, vid, výrazné vyjadřování lokality, VSO n. VOS, 3.14

sukuma • bantuský j. benue-konžské skupiny nigero-konžské větve africké rodiny, Tanzanie, 4 mil., 3.14

sumerština • vymřelý izolovaný j. z Mezopotámie s nejstaršími písemnými (klínopisnými) záznamy vůbec (z cca r. 3100 př. n. l., zánik cca 200–100 př. n. l.), vystřídala ji nepřibuzná akkadština; aglutinační flexe, asi SOV a tóny, 3.14

sundaněština • j. západní skupiny austronéské rodiny, západní Jáva, 25 mil., 3.14

svahilština, kiswahili • j. bantuské podskupiny benue-konžské skupiny africké rodiny, rodný j. asi 3 mil. v Tanzanii a Keni a lingua franca pro asi 30 mil. lidí východní Afriky, 3.14, 5.4121, 5.4217

svanština • j. kartvelské skupiny kavkazské rodiny, severozápadní Gruzie, 20 tis., 3.14

swazi, swati • j. bantuské podskupiny nigero-konžské skupiny africké rodiny, Svazijsko, Jižní Afrika, 1–1,2 mil., 3.14

syhetti • j. východní podskupiny indické větve inde. rodiny, Bangladéš, 5 mil., 3.14

šan • j. thajské rodiny, Barma, jižní Čína, 2,5 mil., 3.14

šluh • j. berberské skupiny semitohamitské rodiny, Maroko a Mauretanie, 1 mil., 3.14

šona • j. bantuské podskupiny nigero-konžské skupiny africké rodiny, Zimbabwe, Mosambik, 7 mil., 3.14

šóní • j. algonkinské skupiny severoamerických indiánských jazyků, 3.14

šošone • j. aztecko-tanoanské skupiny celoamerických indiánských jazyků, středozápad USA, 5 tis., 3.14

španělština • j. románské skupiny evropské větve inde. rodiny, Španělsko, Mexiko, Kolumbie, Argentina, Venezuela, Peru, Kuba, USA aj., 270 mil. mluvčích, druhý j. pro asi 350 mil., 1.3, 1.53, 3.14, 5.332, 5.35, 5.4123, 5.4213, 5.52

švédština • skandinávský j. germánské skupiny evropské větve inde. jazyků ve Švédsku a Finsku, kterým mluví 10 mil. lidí, 1.51, 1.53, 2.1, 2.3, 3.14, 5.31, 5.332, 5.341, 5.35, 5.4111, 5.4112, 5.4113, 5.4114, 5.4121, 5.4122, 5.4123, 5.4124, 5.4126, 5.4131, 5.4133, 5.4213, 5.4215, 5.52, 5.54, 5.55

tačelhit • j. berberské skupiny semitohamitské rodiny, Maroko, Alžírsko, 3 mil., 3.14

tádžičtina • j. íránské skupiny východní větve inde. rodiny, Tádžikistán, Afghánistán, 3 mil., 3.14

tagalog, pilipino • j. západní skupiny austronéské rodiny, Filipíny, 10,5 mil., jako lingua franca 40 mil., pilipino se nazývá forma tagalogu užívaná jako národní jazyk Filipín, 3.14, 5.4131, 5.4219

tahitština • j. východní (oceánské) skupiny austronéské rodiny, Tahiti, Společenské ostrovy, 50–70 tis., 3.14

tamašek, tuaregština • j. berberské skupiny semitohamitské rodiny, Alžírsko, Libye, Mali, Niger, Burkina Faso, 900 tis., 3.14

tamazight • j. berberské skupiny semitohamitské rodiny, Maroko, Alžírsko, 3 mil., 3.14

tamilština • j. drávidské rodiny, severovýchodní Indie, severní Srí Lanka, Malajsie, Singapur a severovýchodní Asie, 50 mil., 3.14

tanaina • j. skupiny na-dene severoamerických indiánských jazyků, athabaská podskupina, 250 mluvčích, střední Aljaška, 3.14, 5.52

tarifit • j. berberské skupiny semitohamitské rodiny, Maroko, 1 mil., 3.14

tatarština • j. turecké skupiny altajské rodiny, Tatarská oblast Ruska, Čína, Bulharsko, Turecko, 5–6 mil., 3.14

tatština • j. íránské skupiny východní větve inde. rodiny, Ázerbájdžán, Dagestán, 100 tis., 3.14

telugu • j. drávidské rodiny, Andra Praděš v Indii, Malajsko, 54 mil., 3.14

temen • j. západoatlantické podskupiny nigero-konžské skupiny africké rodiny, Sierra Leone, 0,65–1 mil., 3.14

tequistlatec • malý hokanský indiánský j., 5 tis., Mexiko, 3.14

téréssa • malý j. andamansko-nikobarské skupiny austroasijské rodiny, Nikobary, 3.14

teso • j. nilsko-saharské větve africké rodiny, Uganda, Keňa, 1,4 mil., 3.14

thajské • samostatná rodina více než 40 jazyků, kolem 60 mil. mluvčích, ve třech větvích, jihozápadní (největší), centrální a severní, Thajsko, Laos, Vietnam, Čína; aglutinační s prefixy, klasifikátory, vid, tóny, 3.14, 5.4123, 5.532

thajština • jeden z thajských j., Thajsko, Čína, Laos, Vietnam, 24 mil., jako lingua franca ho užívá dalších 50 mil., 3.14, 5.532

tho • j. thajské rodiny, Vietnam, 2 mil., 3.14

thráčtina • vymřelý inde. jazyk (v oblasti Bulharska a Turecka), 3.14, 7.2

tibeto-barmské • skupina jazyků tibetočínské rodiny; izolační, někdy pády a ergativ (tibetština), SOV, tóny, 3.14

tibetočínské, též **sinotibetské** • druhá největší rodina asi 300 jazyků, dvě hlavní skupiny čínská a tibeto-barmská, přes 1 miliardu mluvčích, Čína, Tibet, Východoindický poloostrov, 3.14

tibetština • j. tibeto-barmské skupiny tibetočínské rodiny, Tibet, Sikkim, Bhután, Nepál, Kašmír, 4 mil., 3.14, 5.4121

tigre • j. semitské skupiny semitohamitské rodiny (etiopská podskupina), Etiopie, 100–600 tis., 3.14

tigrinya • j. semitské skupiny semitohamitské rodiny (etiopská podskupina), Etiopie, 4 mil., 3.14

tiv • nebantuský j. benue-konžské podskupiny nigero-konžské skupiny africké rodiny, Nigérie a Benue, 1,5 mil., 3.14

tiwi • malý australský j. chápáný často jako skupina, severní Austrálie, 3.14

tlapanek • j. hokanské skupiny celoamerických indiánských jazyků, Mexiko, 14–20 tis., 3.14

tlingit • j. skupiny na-dene severoamerických indiánských jazyků, Aljaška, severovýchodní Kanada, 2 tis., 3.14

toba, batak • j. západní skupiny austronéské rodiny, Sumatra, 5,8 mil., 3.14

toda • j. drávidské rodiny, jižní Indie, 0,8–1 mil., 3.14

tocharština • vymřelá větev inde. rodiny, severní Čína; flexe a aglutinace, postpozice, 3.14, 7.2

tok písín • pidgin založený na angličtině, Nová Guinea, 1–1,5 mil., 3.12

tonga • j. oceánské skupiny austronéské rodiny, Tonga, cca 80 tis.; j. nigero-konžské skupiny africké rodiny, bantuský, Zimbabwe, necelý 1 mil., 3.14

toucouleur • j. adamawsko-východní skupiny nigero-konžské větve africké rodiny, Senegal, Mauretánie, 1,7 mil., 3.14

tsonga • j. bantuské podskupiny nigero-konžské skupiny africké rodiny, Transvaal a Mosambik, 3,1 mil., 3.14

tswana • j. bantuské podskupiny nigero-konžské skupiny africké rodiny, Botswana, 3,3 mil., 3.14

tuaregština • viz tamašek, 3.14

tulu • j. drávidské rodiny, jihozápadní Indie, 1–1,25 mil., 3.14

tumbuka • bantuský j. benue-konžské skupiny nigero-konžské větve africké rodiny, jihovýchodní Afrika, 1,5 mil., 3.14

tupi • viz tupiquarani

tupiquarani, tupi, guaránština • j. andsko-rovníkové skupiny jihoamerických indiánských jazyků, Paraguay, Brazílie, Argentina, Bolívie, 3 mil., 3.14

turecké, turkické • skupina altajské rodiny, Malá Asie a jižní Asie, 4 velké podskupiny: ujugurská, turkmenská, severozápadní a sibiřská, na 100 mil. mluvčích; aglutinační, flexe, vokálová harmonie, SOV, 3.14, 5.4122

turečtina, osmanština • j. turecké skupiny altajské rodiny, Turecko, Bulharsko, 50 mil., 1.51, 3.14, 5.333, 5.4121, 5.4123–4, 5.4131, 5.4133, 5.4213, 5.4218, 5.52, 5.532, 5.58, 6.11

turkické • viz turecké

turkmenština • j. turecké skupiny altajské rodiny, Turkmenistán, Kazachstán, Uzbekistán, Írán, 3 mil., 3.14

turkotatarský, turecko-tatarský, starý název tureckých jazyků, 3.12

tzeltal • j. penutijské skupiny celoamerických indiánských jazyků, Mexiko, 60–80 tis., 3.14

tzotzil • j. majské podskupiny penutijské skupiny celoamerických indiánských jazyků, Mexiko, 65–120 tis., 3.14, 6.11

udmurtština • viz voťáčtina, 3.14

ugaritština • vymřelý semitský j. Předního východu, 3.14

ugrofinské • skupina uralské rodiny, Evropa (střed a sever, zvláště finská podskupina), Asie (oblast řeky Obu, zvláště ugrická podskupina) aj.; aglutinační, posesivní sufixy, bohaté vyjadřování lokality, vokálová harmonie, SVO, 3.12, 3.14, 5.332, 5.333, 5.4112, 5.4121, 5.4122, 5.4123, 5.4131, 5.4213, 5.4214, 5.4219, 5.532, 7.1

ujgurština • j. turecké skupiny altajské rodiny, Čína, Uzbekistán, 6,8 mil., 3.14

ukrajinjština • východoevropský j. evropské větve inde. jazyků Ukrajiny, kterým mluví asi 45 mil. mluvčích, píše se cyrilicí, 3.14, 5.332, 5.4213, 5.532

umberština • vymřelý románský j. v oblasti Itálie, 3.14

universal • umělý j., 3.14

uralské • rodina více než 20 jazyků, 24 mil. mluvčích, obě severní strany Uralu, severní pobřeží Ruska, v Evropě zvl. Finsko, Estonsko, Maďarsko, 2 skupiny: ugrofinská a samojedská, někdy se spojují s altajskými do jedné rodiny, 3.14, 7.2

urartština • vymřelý izolovaný j. hlavně v Arménii, Turecku a Mezopotámii, blízký churritštině, 3.14

urdština, urdú • indický jazyk střední podskupiny východní větve inde. rodiny, strukturně těsně spjatý s hindštinou, rozdíl především kulturní, užíváný zvl. muslimskou komunitou, cca 41 mil. v Pákistánu a Indii, jako druhý j. pro 85 mil., 3.14, 5.4121, 5.532

uto-aztécké • viz aztécko-tanoanské, 3.14

uzbečtina • j. turecké skupiny altajské rodiny, Uzbekistán, Turkmenistán, Tádžikistán, Kazachstán, 16 mil., 3.14

vachanština • malý j. íránské skupiny východní větve inde. rodiny, oblast Pamíru, 3.14

vandalština • vymřelý germánský j., inde. rodina, 3.14

védština • vymřelý indický j. považovaný za nejstarší stadium sanskrtu, východní větve inde. rodiny, jazyk posvátných textů véd, 3.14

velština, welština (kymerština) • j. keltské skupiny evropské větve inde. rodiny, Wales, 0,5 mil., 3.14, 5.332, 5.341, 5.4122, 5.4123, 5.4131, 5.4126, 5.4213, 5.4214, 5.52, 5.532, 6.11

venetština • vymřelý románský j. v oblasti Itálie, 3.14

vepština • j. ugrofinské skupiny uralské rodiny, oblast jižně od Ladogy, 7–8 tis., 3.14

- viet-muongské** • skupina austroasijské rodiny; Vietnam, izolační, reduplikace morfémů, klasifikátory, SVO, tóny, 3.14, 5.532
- vietnamština** • j. viet-muongské skupiny austroasijské rodiny, Vietnam, Kambodža, Laos, 55 mil., 1.3, 3.14, 5.532, 6.11
- vizigótština** • viz gótština, 3.14
- vlámština** • viz nizozemština, 3.14
- vogulština, mansijština** • j. ugrofinské skupiny uralské rodiny, oblast Obu, asi 4 tis., 3.14
- volapük** • umělý j., 3.14
- voltajské** • viz gur
- voťáčtina, udmurtština** • j. ugrofinské skupiny uralské rodiny, obvykle chápaný jako člen permské podskupiny (permština), Udmurtská oblast Ruska, 600 tis., 3.14
- voština** • malý j. ugrofinské skupiny uralské rodiny z oblasti Finského zálivu, 3.14
- východoindonéské** • viz indonéské
- východooceánské** • viz oceánské
- waica** • j. skupiny (makro)čibča jihoamerických indiánských jazyků, Venezuela, Brazílie, 20 tis., 3.14
- walamo** • j. kušitské skupiny semitohamitské rodiny, Etiopie, 1 mil., 3.14
- walbiri, walpiri** • malý australský j., střední Austrálie, 3.14, 5.4121
- waray-waray** • j. západní skupiny austronéské rodiny, Filipíny, 2,2 mil., 3.14
- warlbiri** • malý australský j., Severní teritorium v Austrálii, 2–3 tis., 3.14
- welština** • viz velština
- wolaita** • j. kušitské skupiny semitohamitské rodiny, Etiopie, 2 mil., 3.14
- wolof** • j. západoatlantické podskupiny nigero-konžské skupiny africké rodiny, Gambie, Senegal, 2,6 mil., 3.14
- worora** • malý australský j. chápaný též jako celá skupina jazyků, severozápadní Austrálie, 3.14, 5.4121
- wu** • jeden z čínských „dialektů“, sinotibetská rodina, na dolním toku Jang-c', 77 mil., 3.14
- xhosa, kaferština** • j. bantuské podskupiny nigero-konžské skupiny africké rodiny, jihovýchodní Afrika, 6 mil., 3.14
- xiang** • viz siang
- yao** • bantuský j. benue-konžské skupiny nigero-konžské větve africké rodiny, jihovýchodní Afrika, 1,2 mil., 3.14
- yi** • j. tibeto-barmské větve tibetočínské rodiny, Čína, 3 mil., 3.14
- yoruba** • viz joruba
- yucatec, majština** • j. penutijské podskupiny celoamerických indiánských jazyků, Guatemala, Mexiko, Britský Honduras, 300–500 tis., 3.14
- yupik** • eskymáčtina mluvená na Aljašce, j. eskymácko-aleutské skupiny paleoasijské rodiny, 19 tis., 3.14
- yüe** • viz kantonština, 3.14
- zande** • j. adamawsko-východní podskupiny nigero-konžské skupiny africké rodiny, středozápadní Afrika, 11 mil., 3.14
- západoatlantické africké** • podskupina asi 40 jazyků nigero-konžské skupiny africké rodiny jazyků, 3.14
- západoindonéské** • viz indonéské
- zapotec** • j. skupiny oto-mangue středoamerických indiánských jazyků, Mexiko, 300–400 tis., 3.14
- zhuang** • j. thajské rodiny, Čína, 12 mil., 3.14
- zuluština** • j. bantuské podskupiny nigero-konžské skupiny africké rodiny, severovýchodní Afrika, 6 mil., 3.14
- zyrjanština** • viz komi, 3.14

Bibliografie

BIBLIOGRAFIE

Prameny zde uváděné se omezují v zásadě jen na novější a obecnější práce knižní, a nikoliv přehledy či gramatiky jednotlivých jazyků; určitou výjimku představují práce psané česky a ojedinělé články.

A Knihy a články

- A Language Policy for the European Community: Prospects and Quandaries.* Berlin, Mouton 1991.
- ACHMANOVA O. S.: *Slovar' lingvističeskich terminov.* Moskva, Sovetskaja enciklopedija 1966.
- AITCHISON J.: *Introducing Language and Mind.* Harmondsworth, Penguin Books 1992.
- AKMAJIAN A., DEMERS R., HARNISH R. M.: *Linguistics: An Introduction to Language and Communication.* Cambridge, M. I. T. Press 1988, 2. vyd.
- ALTMANN G., LEHFELDT W.: *Allgemeine Sprachtypologie. Prinzipien und Messverfahren.* München, W. Fink Verlag 1973.
- ANTTILA R.: *An Introduction to Historical and Comparative Linguistics.* New York–London, The Macmillan Comp. 1972.
- ARISTOTELES: *De Interpretatione.* In *Organon* 2. Praha, ČSAV 1959.
- ASHER R. E., ed.: *The Encyclopedia of Language and Linguistics 1–10.* New York, Pergamon P. Oxford 1994.
- AUSTIN J.: *How to Do Things with Words.* Cambridge (Mass.), Harvard U. P. 1962.
- BADDELEY A.: *Human Memory. Theory and Practice.* London, L. Erlbaum Ass. Hove 1990.
- BACH E.: *Informal Lectures on Formal Semantics.* New York, SUNY P. 1989.
- BACH E., JELINEK E. et al., eds.: *Quantification in Natural Languages.* London/Dordrecht, Kluwer 1995.
- BAKER M. C.: *The Polysynthetic Parameter.* Oxford, Oxford U. P. 1995.
- BAKER M., ed.: *Encyclopedia of Translation Studies.* London, Routledge 1996.
- BALLY CH.: *Linguistique générale et linguistique française.* Paris, Librairie E. Leroux 1932.
- BATTISTELLA E. L.: *Markedness: the Evaluative Superstructure of Language.* Albany, State University of New York 1990.
- BAUDIŠ J.: *Řeč. Úvod do obecného jazykozpytu.* Bratislava, FF University Komenského 1926.
- BAUER J., GREPL M.: *Skladba spisovné češtiny.* Praha, SPN 1970.
- BEAUGRANDE R. DE, DRESSLER W. U.: *Introduction to Text Linguistics.* London, Longman 1981.
- BEAUGRANDE R. DE: *Linguistic Theory. The Discourse of Fundamental Works.* London–New York, Longman 1991.
- BENVENISTE E.: *Problèmes de linguistique générale, 2.* Paris, Gallimard 1974.
- BERNSTEIN B.: *Class, Codes and Control.* London, Routledge Kegan Paul 1974.
- Vol. 1: Theoretical Studies towards a Sociology of Language, 1974.*
- Vol. 2: Applied Studies towards a Sociology of Language, 1973.*
- Vol. 3: Towards a Theory of Educational Transmission, 1975.*
- Vol. 4: The Structuring of Pedagogical Discourse, 1990.*
- BIBER D.: *Variation across Speech and Writing.* Cambridge, Cambridge U. P. 1988.

BLAKE B. B.: *Case*. Cambridge, Cambridge U. P. 1994.

BLOOMFIELD L.: *Language*. London, G. Allen and Unwin 1933.

BOLINGER D., SEARS D. A.: *Aspects of Language*. New York, Harcourt 1981, 3. vyd.

BOOIJ G. E., KERSTENS J. G., VERKUYL H. J.: *Lexicon van de taalwetenschap*. Utrecht/Antwerpen, Het Spectrum 1975.

BOTHA R. P.: *Challenging Chomsky. The Generative Garden Game*. Oxford, Blackwell 1989.

BRIGHT W., ed.: *International Encyclopedia of Linguistics 1-4*. New York Oxford 1992.

The New Encyclopedia Britannica in 32 Volumes. 15th ed., Chicago-Auckland-Geneva-London etc. (zvl. hesla Linguistics, Language, Speech, Memory, Writing aj.), 1989.

BROWN P., LEVINSON S.: *Politeness: Some Universals in Language Use*. Cambridge, Cambridge U. P. 1978, 1987.

BRUGMANN K., DELBRÜCK B.: *Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*. Strassburg, Trübner 1887-1916, 2. vyd.

BUDIL I. T.: *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*. Praha 1992.

BÜHLER K.: *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Jena, Fischer, 2. vyd. Stuttgart-New York, Fischer 1934.

BÜNTING K.-D.: *Einführung in die Linguistik*. Frankfurt/M., Hain 1990, 13. vyd.

BUSSMANN H.: *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Stuttgart, A. Kröner Verlag 1983, (značně rozšířené angl. vyd. B. H., *Dictionary of Language and Linguistics*. London, Routledge 1996).

BUTLER CH.: *Statistics in Linguistics*. Oxford, B. Blackwell 1985.

CAMPBELL G. L.: *Compendium of the World's Languages I-II*. London, Routledge 1991.

CANN R.: *Formal Semantics. An Introduction*. Cambridge, Cambridge U. P. 1993.

CARRUTHERS M., COLLINS S., LUKES S., eds.: *The Category of the Person*. Cambridge, Cambridge U. P. 1985.

CLARK J., YALLOP C.: *An Introduction to Phonetics and Phonology*. Oxford, Blackwell 1995, 2. vyd.

COLE P., MORGAN J. L., eds.: *Syntax and Semantics. Volume 3, Speech Acts*. New York, Academic Press 1975.

COLINGE N. E., ed.: *An Encyclopedia of Language*. London-New York, Routledge 1990.

COMRIE B.: *Aspect*. Cambridge, Cambridge U. P. 1976.

COMRIE B.: *Tense*. Cambridge, Cambridge U. P. 1985.

COMRIE B.: *Language Universals and Linguistic Typology*. Chicago, U. of Chicago P. 1981.

COMRIE B., ed.: *The Major Languages of Eastern Europe*. London, Routledge 1987.

COMRIE B., ed.: *The Major Languages of Western Europe*. London, Routledge 1990a.

COMRIE B., ed.: *The Major Languages of East and South-East Asia*. London, Routledge 1990b.

COMRIE B., ed.: *The Major Languages of South Asia, The Middle East and Africa*. London, Routledge 1990c.

CONRAD R., hrsgb.: *Kleines Wörterbuch sprachwissenschaftlicher Termini*. Leipzig, VEB Bibliographisches Institut 1981.

CORBETT G.: *Gender*. Cambridge, Cambridge U. P. 1991.

CORDER PIT S.: *Introducing Applied Linguistics*. Harmondsworth, Penguin 1973.

COULMAS F.: *Writing Systems of the World*. Oxford, Blackwell 1989.

COULMAS F.: *Encyclopedia of Writing*. Oxford, Blackwell 1999.

CRAIG C., ed.: *Noun Classes and Categorization*. Amsterdam, Benjamins 1986.

CROFT W.: *Typology and Universals*. Cambridge, Cambridge U. P. 1990.

CROWLEY T.: *An Introduction to Historical Linguistics*. Oxford, Oxford U. P. 1992.

CRUSE D. A.: *Lexical Semantics*. Cambridge, Cambridge U. P. 1986.

CRYSTAL D.: *Linguistics*. Harmondsworth, Penguin 1971.

CRYSTAL D., ed.: *Linguistic Controversies: Essays in Linguistic Theory and Practice in Honour of F. R. Palmer*. London, E. Arnold 1982.

CRYSTAL D.: *The Cambridge Encyclopedia of Language*. 2nd. ed. Cambridge, Cambridge U. P. 1997.

CRYSTAL D.: *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Oxford, B. Blackwell 1997, 4. vyd.

CRYSTAL D.: *Introducing Linguistics*. Harmondsworth, Penguin 1992a.

CRYSTAL D.: *An Encyclopedic Dictionary of Language and Languages*. Harmondsworth, Penguin 1992b.

Current Trends in Linguistics, Vol. 1-14. ed. Th. A. Sebeok. The Hague, Berlin, Mouton (De Gruyter) 1963-1976.

ČEJKA M., LOTKO E.: *Jazyk a jazykověda*. Praha, SPN 1974.

ČERMÁK F.: *Základy lingvistické metodologie. Nástin hlavních principů na základě obecné teorie vědy*. Praha, UK 1993.

ČERMÁK F.: *Typology of the Germanic Languages with Special Reference to Dutch*. Folia Linguistica XII:1/2, 66-106. 1978.

ČERMÁK F.: *Slavonic Languages Contrasted Germanic Ones: Problems in Their Learning*. Arbeidsrapport, Slavisk Institut, rhus Universitet, Nr. 7. 1987.

ČERMÁK F., BLATNÁ R., eds.: *Manuál lexikografie*. Praha, H+H 1995.

ČERNÝ J.: *Dějiny lingvistiky 1-4*. Praha, SPN (skriptum) 1985-1989.

ČERNÝ J.: *Úvod do studia jazyka*. Olomouc, Rubico 1998.

DAHL Ö., ANDERSON G., ALLWOOD J.: *Logic in Linguistics*. Cambridge, Cambridge U. P. 1976.

DANIELS P., BRIGHT W., eds.: *The World's Writing Systems*. New York-Oxford, Oxford U. P. 1996.

DAVIS H. G., TAYLOR T. J., eds.: *Redefining Linguistics*. London, Routledge 1990.

DÉCSY G.: *The Indo-European Protolanguage: a Computational Reconstruction*. Bloomington, IN Eurologia 1991.

DIK S. C., KOOIJ J. G.: *Beginnselen van de algemene taalwetenschap*. Utrecht/Antwerpen, Het Spectrum 1973.

DINNEEN F. P.: *An Introduction to General Linguistics*. Holt, Rinehart and Winston 1967.

DI SCIULLO A.-M., WILLIAMS E.: *On the Definition of Word*. Massachusetts, MIT Press 1987.

DIRVEN R., VERSPOOR M.: *Cognitive Exploration of Language and Linguistics*. Amsterdam, Benjamins 1999.

DIXON R. M. W.: *Ergativity*. Cambridge, Cambridge U. P. 1994.

DOKULIL M.: *Tvoření slov v češtině I*. Praha, Academia 1962.

DRESSLER W. U.: *Morphology: The Dynamics of Derivation*. Ann Arbor, Karoma Publ. 1985.

DUBOIS J. et al.: *Dictionnaire de Linguistique*. Paris, Larousse 1973.

DUCROT O., TODOROV T.: *Dictionnaire encyclopedique des sciences du langage*. Paris, Éditions du Seuil 1972.

DUCROT O., SCHAEFFER J.-M. et al.: *Nouveau dictionnaire encyclopédique des sciences du langage*. Paris, Éditions du Seuil (značně rozšířené a přepracované vydání Ducrot-Todorov 1972) 1992.

ECO U.: *Semiotics and the Philosophy of Language*. London, Macmillan Houndsmills and London 1984.

ENGLER R.: *Lexique de la terminologie saussurienne*. Utrecht-Antwerpen 1969.

ERHART A.: *Základy jazykovědy*. Praha, SPN 1990, 2. vyd.

EVENS M. W., ed.: *Relational Models of the Lexicon*. Cambridge, Cambridge U. P. 1988.

FILÍPEK J., ČERMÁK F.: *Česká lexikologie*. Praha, Academia 1985.

FIRBAS J.: *Functional Sentence Perspective in Written and Spoken Communication*. Cambridge, Cambridge U. P. 1992.

FIRTH R.: *Papers in Linguistics 1934-1951*. London, Oxford U. P. 1951.

FISHMAN J. A., ed.: *Readings in the Sociology of Language*. The Hague, Mouton 1968.

FISHMAN J. A., ed.: *Advances in the Sociology of Language I, II*. The Hague, Mouton 1971, 1972.

FISHMAN J. A.: *The Sociology of Language. An interdisciplinary social science approach to language in society*. Rowley (Mass), Newbury House 1972.

- FLYNN S., O'NEIL W., eds.: *Linguistic Theory in Second Language Acquisition*. Dordrecht-Boston-London, Kluwer Academic Publishers 1988.
- FOLEY W. A.: *Anthropological Linguistics. An Introduction*. Oxford, Blackwell 1997.
- FOX A.: *Linguistic Reconstruction: An Introduction to Theory and Method*. Oxford, Oxford U. P. 1995.
- FRAWLEY W.: *Linguistic Semantics*. N. J., L. Erlbaum Ass. Hillsdale 1992.
- FROMKIN V., RODMAN R.: *An Introduction to Language*. New York, Holt, Rinehart & Winston 2nd. ed. 1978.
- FROMKIN V. A., ed.: *Tone*. New York, Academic Press 1978.
- GABELENTZ G. VON DER: *Die Sprachwissenschaft*. Leipzig, 1891.
- GAMKRELIDZE T. V., IVANOV V. V.: *Indoeuropejskij jazyk i indoeuropejci*. Tbilisi, Izd. Gosud. Univerz. 1984.
- GAMKRELIDZE T. V. et al.: *Indo-European and the Indo-Europeans: a Reconstruction and Historical Analysis of a Proto-Language and Proto-Culture*. Part 1: *The Text*. Part 2: *Bibliography, Indexes*. Berlin, Mouton 1995.
- GARMAN M.: *Psycholinguistics*. Cambridge, Cambridge U. P. 1990.
- GARVIN P. L.: *Lidstvo, společnost a jedinec. Poznámky k přednáškám z obecné antropologie*. Praha, Katedra etnologie FFUK 1993.
- GILBERT G. G., ed.: *Pidgin and Creole Languages*. Honolulu, U. of Hawaii P. 1987.
- GLADKIJ A. V., MELČUK I. A.: *Elementy matematičeskoj lingvistiky*. Moskva, Nauka 1969.
- GREENBERG J. H.: *A quantitative approach to the morphological typology of language*. IJAL 26, 178-194. 1960.
- GREENBERG J. H., ed.: *Universals of Language*. Cambridge, The M. I. T. Press 1966, 2. vyd.
- GRICE, H. P.: *Presupposition and Conversational Implicature*. New York, In Cole P., ed., *Radical Pragmatics*, Academic Press 183-198, 1981.
- GRIMM J. L. K.: *Deutsche Grammatik I-IV*. Göttingen 1819.
- GRISHMAN R.: *Computational Linguistics. An Introduction*. Cambridge, Cambridge U. P. 1986.
- GROOT A. W. DE: *Inleiding tot de algemene taalwetenschap, tevens inleiding tot de grammatica van het hedendaagse Nederlands*. Groningen 1964, 2. vyd.
- GUMPERZ J. J.: *Discourse Strategies*, Cambridge, Cambridge U. P. 1982.
- HABERMAS J.: *The Theory of Communicative Action*. Vol. 1 Boston, Beacon P., Vol. 2 Cambridge, Polity Press 1984-1987.
- HALL E. T.: *The Silent Language*. New York, Doubleday 1959.
- HALLIDAY M. A. K.: *Language as Social Semiotic*. London, E. Arnold 1978.
- HALLIDAY M. A. K.: *An Introduction to Functional Grammar*. London, E. Arnold 1994, 2. vyd.
- HARLAND R.: *Beyond Superstructuralism. The Syntagmatic Side of Language*. London-New York, Routledge 1993.
- HARRIS Z. S.: *Methods in Structural Linguistics*. Chicago, University of Chicago Press 1951.
- HARTMANN R. R. K.: *The Language of Linguistics: Reflections on Linguistic Terminology, with Particular Reference to 'Level' and 'Rank'*. Tübingen, vročení neuvedeno.
- HARTMANN R. R. K., STORK F. C.: *Dictionary of Language and Linguistics*. London, Applied Science Publishers 1973.
- HAVRÁNEK B.: *Studie o spisovném jazyce*. Praha, Academia 1963.
- HAWKINS J. A., ed.: *Explaining Language Universals*. Oxford, B. Blackwell 1988.
- HAWKINS J. A.: *Word Order Universals*. New York, Academic Press 1983.
- HELBIG G.: *Vývoj jazykovědy po roce 1970*. Praha, Academia 1991.
- HEUPEL C.: *Taschenwörterbuch der Linguistik*. München, List Verlag 1975.
- HICKERSON N. P.: *Linguistic Anthropology*. New York, Holt Rinehart Winston 1990.
- HIZ H., ed.: *Questions*. Dordrecht, D. Reidel 1978.
- HJELMSLEV L.: *Jazyk*. Praha, Academia 1971.
- HJELMSLEV L.: *O základech teorie jazyka (Omkring sprogteoriens grundlaeggelse, 1943)*, Praha, Academia 1972.

- HJELMSLEV L.: *Résumé of a Theory of Language*. Copenhagen, Nordisk Sprog- og Kulturforlag 1975.
- HOCKETT CH. F.: *A Course in Modern Linguistics*. New York 1958.
- HORECKÝ J.: *Základy jazykovědy*. Bratislava, SPN 1978.
- HORN L. R.: *A Natural History of Negation*. Chicago, Chicago U. P. 1989.
- HUDSON R. A.: *Sociolinguistics*. Cambridge, Cambridge U. P. 1980.
- HUDSON R.: *Invitation to Linguistics*. New York, B. Blackwell Oxford 1984.
- HYMAN L. M.: *Phonology: Theory and Analysis*. Holt, Rinehart and Winston 1975.
- HYMES DELL, ed.: *Language in Culture and Society: A Reader in Linguistics and Anthropology*. New York, Harper and Row 1964.
- CHANELL J.: *Vague Language*. Oxford, Oxford U. P. 1994.
- CHIERCHIA G.: *Meaning and Grammar: An Introduction to Semantics*. Cambridge, M. I. T. Press 1990.
- CHOMSKY N.: *Syntactic Structures*. The Hague, Mouton (česky Syntaktické struktury, 1966) 1957.
- CHOMSKY N.: *Lectures on government and binding*. Dordrecht, Foris Publications 1981.
- CHOMSKY N.: *On cognitive structures and their development: A reply to Piaget. As well as other contributions to the Abbaye Royaumont debate (October 1975)*. In Piattelli-Palmarini, eds., *Language and Learning. The debate between Jean Piaget and Noam Chomsky*. London, Routledge and Kegan Paul 1983.
- CHOMSKY N.: *Knowledge of Language: Its Nature, Origin and Use*. New York, Praeger 1986.
- IVI M.: *Kierunki w lingwistyce*. Wrocław-Warszawa, Ossolineum (srbský orig. Pravci u lingvistici) 1975, 2. vyd.
- JACKENDOFF R.: *Patterns in the Mind. Language and Human Nature*. New York-London, Harvester Wheatsheaf 1993.
- JAKOBSON R.: *Concluding Statement: Linguistics and Poetics*. Cambridge, In Sebeok T. E., ed., *Style in Language*. M. I. T. Press 350-377, 1960.
- JAKOBSON R.: *Selected Writings I-II*. The Hague, Mouton 1962-1970.
- JAKOBSON R., HALLE M.: *Fundamentals of Language*. The Hague, Mouton 1956.
- JAKOBSON R.: *Izbrannyje raboty*. Moskva, Progress 1985.
- JAKOBSON R.: *Dialogy*. Praha, Český spisovatel 1993.
- JAKOBSON R.: *Poetická funkce*. Praha, H+H 1995.
- JAMES C.: *Contrastive Analysis*. Harlow, Longman 1980.
- JESPERSEN O.: *Philosophy of Grammar*. London, Allen Unwin 1924.
- JIRKŮ P., KELEMEN J.: *Kapitoly z kognitivní vědy. Racionalita z hlediska chování, jazyka a logiky*. Praha, (skriptum VŠE) 1997.
- JOHNSON K., JOHNSON H., eds.: *Encyclopedic Dictionary of Applied Linguistics. A Handbook for Language Teaching*. Oxford, Blackwell 1998.
- KAMP H.: *From Discourse to Logic: An Introduction to Modeltheoretic Semantics of Natural Language, Formal Logic and Discourse Representation*. Dordrecht, Kluwer 1993.
- KATZ J. J.: *Language and Other Abstract Objects*, Oxford, Blackwell 1981.
- KENNEDY G.: *An Introduction to Corpus Linguistics*. London-New York, Longman 1998.
- KEY M. R.: *Paralanguage and Kinesics (Nonverbal Communication)*. Metuchen, N. J., The Scarecrow Press 1975.
- KLAUS G.: *Die Macht des Wortes*. Berlin, VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften 1964.
- KLIMOV G. A.: *Principy kontensivnoj tipologii*. Moskva, Nauka 1983.
- NOBLOCH J., ed.: *Sprachwissenschaftliches Wörterbuch, I A-E*. Heidelberg, C. Winter 1986.
- KODUCHOV V. I.: *Obščeje jazykoznanije*. Moskva, Vyššaja škola 1974.
- KOERNER E. F. K., ASHER R. E., eds.: *Concise History of Language Sciences: from the Sumerians to the Cognitivists*. Oxford, Pergamon P. 1995.
- KOŘÍNEK J. M.: *Úvod do jazykozpytu*. Bratislava, SAVU 1948.

- KOSKO B.: *Fuzzy Thinking. The New Science of Fuzzy Logic*. London, Flamingo/Harper Collins 1994.
- KRÁMSKÝ J.: *The Word as a Linguistic Unit*. The Hague, Mouton 1969.
- KRASHEEN S. D.: *Second Language Acquisition and Second Language Learning*. Oxford, Pergamon Press 1981.
- KREJČÍ K.: *Jazyk ve vývoji společnosti*. Praha, Podroužek 1947.
- KRUHA V., GENZOR J., DROZDÍK L.: *Jazyky světa*. Bratislava, Obzor 1983.
- KŘIVOHLAVÝ J.: *Jak si navzájem lépe porozumíme*. Praha 1988.
- KUFNEROVÁ Z., POLÁČKOVÁ M., POVEJŠIL J., SKOUMALOVÁ Z., STRAKOVÁ V.: *Překládání a čeština*. Praha, H+H 1994.
- LABOV W.: *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press 1972.
- LAKOFF G.: *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago, Chicago U. P. 1987.
- LAKOFF G., JOHNSON M.: *Metaphors We Live By*. Chicago, U. of Chicago P. 1980.
- A Language Policy for the European Community: Prospects and Quandaries*. Berlin, Mouton 1991.
- LAMARQUE P., ed.: *Concise Encyclopedia of Philosophy of Language*. New York, Pergamon P. Oxford 1997.
- LAMB S. M.: *Outline of Stratificational Grammar*. Washington, Georgetown U. P. 1966.
- LANGACKER R. W.: *Foundations of Cognitive Grammar, Vol. 1*. Stanford U. P. 1987.
- LAPPIN SH., ed.: *The Handbook of Contemporary Semantic Theory*. Oxford, Blackwell 1995.
- LEECH G.: *Semantics*. Harmondsworth, Penguin 2. vyd. 1991, 1974.
- LEECH G.: *Principles of Pragmatics*. London, Longman 1983.
- LENNEBERG E.: *Biological Foundations of Language*. New York, Wiley 1967.
- LEPSCHY G. C., ed.: *A Survey of Structural Linguistics*. Oxford, Blackwell 1982, 2nd.
- LEPSCHY G. C., ed.: *Storia della linguistica, Vol. 1, Vol. 2, Vol. 3*. Bologna, Il Mulino 1990, 1994.
- LESOCHIN M. M., LUK'JANENKOV K. F., PIOTROVSKIJ R. G.: *Vvedenije v matematičeskiju lingvistiku*. Minsk, Nauka i tehnika 1982.
- LEVINSON S.: *Pragmatics*. Cambridge, Cambridge U. P. 1983.
- LEWANDOWSKI TH.: *Linguistisches Wörterbuch I-III*. Heidelberg, Quelle & Meyer 1994.
- LIEBERMAN P.: *The Biology and Evolution of Language*. Cambridge, Harvard U. P. 1984.
- Lingvistické čítanky I. Sémiotika sv. 1 Charles Sanders Peirce*. Ed. B. Palek a D. Short. Praha, Univerzita Karlova (skriptum) 1972.
- LOTKO E.: *Slovník lingvistických termínů pro filology*. Olomouc, Univerzita Palackého 1998.
- LUELSDORFF P. A., ed.: *The Prague School of Structural and Functional Linguistics*. Amsterdam, J. Benjamins 1994.
- LURIA A. R.: *Basic Problems of Neurolinguistics*. The Hague, Mouton 1976.
- LYCAN W. G., ed.: *Mind and Cognition. A Reader*. Oxford, B. Blackwell 1990.
- LYONS J.: *Introduction to Theoretical Linguistics*. Cambridge, Cambridge U. P. 1968.
- LYONS J., ed.: *New Horizons in Linguistics*. Harmondsworth, Penguin 1970.
- LYONS J.: *Semantics 1-2*. Cambridge, Cambridge U. P. 1977.
- LYONS J., COATES R., DEUCHAR G., ed.: *New Horizons in Linguistics II*. Harmondsworth, Penguin 1987.
- LYONS J.: *Language and Linguistics: An Introduction*. Cambridge, Cambridge U. P. 1981.
- LYONS, J.: *Linguistic Semantics. An Introduction*. Cambridge, Cambridge U. P. 1995.
- LYONS C.: *Definiteness*. Cambridge, Cambridge U. P. 1999.
- MAKKAI V. B., ed.: *Phonological Theory. Evolution and Current Practice*. New York, Holt, Rinehart and Winston 1972.
- MALINOWSKI B.: *The problem of meaning in primitive languages*. In Ogden C. K., Richards I. A., *The Meaning of Meaning, Supplement I*, 296-346, 1923.
- MALKIEL Y.: *Etymology*. Cambridge, Cambridge U. P. 1993.

- MALMBERG B.: *Phonetics*. New York, Dover Publ. 1963.
- MARTIN R. M.: *The Meaning of Language*. Cambridge (Mass.), The MIT Press 1987.
- MARTINET A.: *Éléments de linguistique générale*. Paris, Armand Colin 1960.
- MARTINET A.: *A Functional View of Language*. Oxford, Clarendon Press 1962.
- MARTINET A.: *Syntaxe générale*. Paris, A. Colin 1985.
- MATHESIUŠ V.: *Čeština a obecný jazykozpyt*. Praha, Melantrich 1947.
- MATHESIUŠ V.: *Obsahový rozbor současné angličtiny na základě obecně lingvistickém*. Praha, ČSAV 1961.
- MATHESIUŠ V.: *Jazyk, kultura a slovesnost*. Praha, Odeon 1982.
- MATTHEWS P. H.: *Morphology*. Cambridge, Cambridge U. P. 1974.
- MATTHEWS P. H.: *Syntax*. Cambridge, Cambridge U. P. 1981.
- MCLAUGHLIN B.: *Theories of Second-Language Learning*. London, Arnold 1987.
- MEY J. L.: *Pragmatics. An Introduction*. Oxford, B. Blackwell 1993.
- MEY J. L., ed.: *Concise Encyclopedia of Pragmatics*. Oxford-New York, Pergamon P. 1998.
- Mluvnice češtiny (kolektiv autorů) I: Fonetika, Fonologie, Morfonologie a morfemika, Tvoření slov*, 1986, 2: *Tvarosloví*, 1986, 3: *Skladba*, 1987. Praha, Academia.
- MORRIS CH. W.: *Foundations of the Theory of Signs*. Foundations of the Unity of Science, Vol. I, No. 2, Chicago, U. of Chicago Press 1938 (1966).
- MOSELEY CH., ed.: *Atlas of the World's Languages*. London, Routledge 1993.
- MOUNIN G.: *Clefs pour la linguistique*. Paris, Seghers 1971.
- NEBESKÁ I.: *Úvod do psycholingvistiky*. Praha, H+H 1992.
- NEBESKÁ I.: *Jazyk, norma, spisovnost*. Praha, Univerzita Karlova 1996.
- NEWMAYER F. J., ed.: *Linguistics: The Cambridge Survey, Vol. I-IV*. Cambridge, Cambridge U. P. 1988.
- NÖTH W.: *Handbook of Semiotics*. Bloomington, Indianapolis, Indiana University Press 1990.
- OBERPFALCER F.: *Jazykozpyt*. Praha, Jednota českých filologů 1932.
- OGDEN C. K., RICHARDS I. A.: *The Meaning of Meaning*. London, Routledge and Kegan Paul 1923.
- ONDRUŠ Š., SABOL J.: *Úvod do štúdia jazykov*. Bratislava, SPN 1984.
- PALEK B.: *Základy obecné jazykovědy*. Praha, SPN 1989.
- PALEK B., ed.: *Sémiotika. Ch. S. Peirce, C. K. Ogden, I. A. Richards, Ch. W. Morris, H. B. Curry*. Praha, Karolinum 1997.
- PALCOVÁ Z.: *Fonetika a fonologie češtiny*. Praha, Univerzita Karlova 1994.
- PALMER F. R., ed.: *Grammar*. Harmondsworth, Penguin 1984, 2nd.
- PALMER F. R.: *Mood and Modality*. Cambridge, Cambridge U. P. 1986.
- PARKIN D., ed.: *Semantic Antropology*. London etc., Academic Press 1982.
- PARTEE B. H., ed.: *Montague Grammar*. New York-San Francisco-London, Academic Press 1976.
- PARTEE B. H., ter MEULEN A., WALL R. E.: *Mathematical Methods in Linguistics*. Dordrecht-Boston-London, Kluwer Academic Publishers 1990.
- PAUL H.: *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Halle, M. Niemeyer 1880.
- PEDERSEN H.: *The Discovery of Language. Linguistic Science in the 19th Century*. Bloomington-London, Indiana U. P. 1959.
- PEIRCE CH. S.: *The Collected Papers of Charles Sanders Peirce. Vols. I-VI*, ed. Hartshorne Ch., Burks A. W. 1931-1935, *Vols. VII-VIII*, ed. Burks A. W. 1958. Cambridge, Harvard U. P.
- PEIRCE CH. S.: *Selected Writings*, ed. P. H. Wiener. New York-London, Dover Publications 1940.
- PEREGRIN J.: *Logika ve filosofii, filosofie v logice*. Praha, Herrmann a synové 1992.
- PEREGRIN J.: *Úvod do teoretické sémantiky*. Praha, Masarykova univerzita 1994.
- PIAGET J.: *Štrukturalizmus*. Bratislava, Pravda 1971.
- PIKE K. L.: *Language in Relation to a Unified Theory of Human Behavior*. The Hague, Mouton 1967, 2. ed.
- PINKER S.: *The Language Instinct*. Harmondsworth, Penguin 1994.
- POTTIER B., ed.: *Le langage. Les dictionnaires du savoir moderne*. Paris, Retz 1973.

- The Principles of the International Phonetic Association. London, International Phonetic Association 1961.
- RADFORD A.: *Transformational Syntax*. Cambridge, Cambridge U. P. 1981.
- RADFORD A.: *Transformational Grammar*. Cambridge, Cambridge U. P. 1988.
- RENFREW C.: *Archaeology and Language*. Harmondsworth, Penguin 1995.
- RICHARDS J., PLATT J., WEBER H.: *Longman Dictionary of Applied Linguistics*. Harlow, Longman 1985.
- RIES J.: *Was ist ein Satz*. Prag, Taussig & Taussig 1931.
- ROBINS R. H.: *A Short History of Linguistics*. London, Longman 1979, 2. ed.
- ROBINS R. H.: *General Linguistics: An Introductory Survey*. London, Longman 1980, 3. ed.
- SAINT-DIZIER P., VIEGAS E., eds.: *Computational Lexical Semantics*. Cambridge, Cambridge U. P. 1995.
- SALZMANN Z.: *Jazyk, kultura a společnost. Úvod do lingvistické antropologie*. Praha, ÚEF AV ČR 1997.
- SAMPSON G.: *Writing Systems: A Linguistic Introduction*. London, Hutchinson 1985.
- SAPIR E.: *Language. An Introduction to the Study of Speech*. New York, Harcourt Brace and World 1921.
- SAUSSURE F. DE: *Kurs obecné lingvistiky*. Praha, Odeon, Academia (franc. orig. *Cours de linguistique générale*. Paris, Payot 1916) 1989, 1996.
- SEARLE J. R.: *Speech Acts*. Cambridge, Cambridge U. P. 1969.
- SEARLE J. R., ed.: *Philosophy of Language*. Oxford, Oxford U. P. 1971.
- SEBEOK T. A.: viz *Current Trends in Linguistics*.
- SGALL P. et al.: *Úvod do syntaxe a sémantiky*. Praha, Academia 1986.
- SGALL P., HAJIČOVÁ E., BURÁNOVÁ E.: *Aktuální členění věty v češtině*. Praha, Academia 1980.
- SHEVOROSHKIN V., ed.: *Nostratic, Dene-Caucasian, Austric and Amerind*. Bochum, Brockmeyer 1992.
- SHOPEN T., ed.: *Language Typology and Syntactic Description. Vol. 1. Clause Structure. Vol. 2. Complex Constructions. Vol. 3 Grammatical Categories and the Lexicon*. Cambridge, Cambridge U. P. 1985.
- SCHOLFIELD P.: *Quantifying Language. A Researcher's and Teacher's Guide to Gathering Language Data and Reducing it to Figures*. Clevedon Philadelphia, Multilingual Matters Ltd. 1995.
- SINCLAIR J. M.: *Corpus Concordance Collocation*. Oxford, Oxford U. P. 1991.
- SKÁČEL J., ŠVARNÝ O., ZIMA P.: *Rok 2000: jazyk jako most i propast*. Praha, Mladá fronta 1982.
- SKALIČKA V.: *Typ češtiny*. Praha, Slovanské nakladatelství 1951.
- SKALIČKA V.: *Úvod do jazykozpytu*. Praha, SPN (skriptum) 1957, 1. dotisk.
- SKALIČKA V.: *Vývoj jazyka*. Praha, SPN 1960.
- SKALIČKA V.: *Úvod do jazykovědy*. Praha, SPN 1963.
- SKALIČKA V.: *Typologische Studien*. Braunschweig, Vieweg 1979.
- SKINNER B. F.: *Verbal Behavior*. New York, Appleton Century Crofts 1957.
- SLAVIČKOVÁ E.: *Rozbor a kvantitativní hodnocení českých kořenových morfémů*. In *Problémy kybernetiky*, NČSAV 1965.
- SOLNCEV V. M.: *Systém a struktura v jazyce*. Praha, Academia 1981.
- STARÝ Z.: *Ve jménu funkce a intervence*. Praha, Univerzita Karlova 1994.
- STEELE R., THREADGOLD T., eds.: *Language Topics. Essays in Honour of Michael Halliday I-II*. Amsterdam, J. Benjamins 1987.
- STEPANOV JU. S.: *Osnovy obščego jazykoznanija*. Moskva 1975.
- STUBBS M.: *Text and Corpus Analysis*. Oxford, Blackwell 1996.
- SVARTVIK J. ed.: *Directions in Corpus Linguistics. Proceedings of Nobel Symposium 82, Stockholm 4.-6. August 1991*. Berlin, Mouton 1992.
- TAYLOR J. R.: *Linguistic Categorizing. Prototypes in Linguistic Theory*. London, Clarendon Press 1989.
- TESNIÈRE L.: *Éléments de syntaxe structurale*. Paris, Klincksieck 1959.
- TĚŠITĚLOVÁ M.: *Kvantitativní lingvistika*. Praha, SPN 1987.
- THOMAS G.: *Linguistic Purism*. London-New York, Longman 1991.
- THOMAS J., SHORT M., eds.: *Using Corpora for Language Research. Studies in Honour of G. Leech*. London-New York, Longman 1996.

- THOMASON R., ed.: *Formal Philosophy. Selected Papers of Richard Montague*. New Haven, Yale University Press 1974.
- THORELL O.: *Svensk grammatik*. Stockholm, Esselte studium 1973.
- TOBIN Y.: *Semiotics and Linguistics*. London-New York, Longman 1990.
- TOLLEFSON J. W.: *Planning Language, Planning Inequality: Language Policy in the Community*. London, Longman 1991.
- TOMLIN R. S.: *Basic Word Order. Functional Principles*. London, Croom Helm 1986.
- Travaux du Cercle linguistique de Prague (TCLP), Vol. 1-8*. Praha 1929-1938.
- Travaux du Cercle linguistique de Prague. NS, Vol. 1, 2*. Amsterdam, John Benjamins 1995, 1996.
- TRIER J.: *Der Deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes*. Heidelberg, Carl Winter 1931.
- TRNKA B.: *Selected Papers in Structural Linguistics. Contributions to English and General Linguistics Written in the years 1928-1978*. Berlin, Mouton 1982.
- TRNKA B.: *Kapitoly z funkční jazykovědy*. Praha, Univerzita Karlova 1990.
- TRUBECKOJ N.: *Grundzüge der Phonologie*. Prague, Cercle linguistique de Prague 1939.
- TRUDGILL P.: *Sociolinguistics: An Introduction*. Harmondsworth, Penguin 1984.
- ULLMANN S.: *Semantics: An Introduction to the Science of Meaning*. Oxford, Blackwell 1962.
- VACHEK J., ed.: *A Prague School Reader in Linguistics: Studies in the History and Theory of Linguistics*. Bloomington, Indiana University Press 1964a.
- VACHEK J.: *Lingvističeskij slovar' Pražskoj školy*. Moskva, Izd. Progress 1964b.
- VACHEK J.: *Selected Writings in English and General Linguistics*. Prague, Academia 1976.
- VATER H.: *Einführung in die Sprachwissenschaft*. München, W. Fink 1994.
- VRHEL F.: *Základy etnolingvistiky*. Praha, Univerzita Karlova 1980.
- VYGOTSKIJ L. S.: *Myšlení a řeč*. Praha, SPN 1970.
- VYŠTEJN J.: *Vady výslovnosti*. Praha, SPN 1991.
- WALES K.: *A Dictionary of Stylistics*. London, Longman 1989.
- WARDHAUGH R.: *Investigating Language. Central Problems in Linguistics*. Oxford, Blackwell 1993.
- WHITNEY W. D.: *Language and the Study of Language*. New York, Ch. Scribners' Sons 1867.
- WHORF B. LEE: *Language, Thought and Reality. Selected Papers*. New York, Wiley 1956.
- WILSON E. O.: *O lidské přirozenosti*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1993.
- WOODS A., FLETCHER P., HUGHES A.: *Statistics in Language Studies*. Cambridge, Cambridge U. P. 1989.
- WUNDERLI, P.: *Principes de diachronie. Contribution l'exégèse de „Cours de linguistique générale“ de Ferdinand de Saussure*. Frankfurt am M., Peter Lang 1990.
- WUNDERLICH D.: *Foundations of Linguistics*. Cambridge, Cambridge U. P. (orig. *Grundlagen der Linguistik*, Hamburg, Rowohlt 1974) 1979.
- YULE G.: *The Study of Language*. Cambridge, Cambridge U. P. 1996, 2nd ed.
- ZAMPOLLI A., CALZOLARI N., PALMER M., eds.: *Current Issues in Computational Linguistics: In Honour of Don Walker*. Pisa, Giardini Editori 1994.
- ZIPF G. K.: *Human Behavior and the Principle of Least Effort*. Cambridge, Mass., Addison-Wesley 1949.

B Mezinárodní bibliografie

- Permanent International Committee of Linguists, ed., 1949-, *Linguistic Bibliography/Bibliographie Linguistique*, Spectrum Utrecht-Antwerpen
- Linguistics and Language Behavior Abstracts, San Diego California (referátový, anotovaný zdroj)

C Lingvistické časopisy (výběr)

Pozn.: Zařazeny jsou jen ve výběru časopisy obecné, jejichž názvy zpravidla napovídají i zaměření; časopisy specializované tematicky, oborově, lokálně či na jeden jazyk je třeba hledat podle specializace jinde.

Acta Linguistica Hafniensia (Copenhagen)
Anthropological Linguistics (Bloomington)
Applied Linguistics (Cambridge)
Babel (Avignon)
Brain and Language (San Diego, California)
Bulletin de la Société de Linguistique de Paris (Paris)
Cahiers Ferdinand de Saussure (Genève)
Cahiers de lexicologie (Paris)
Computational Linguistics (Cambridge MA)
Contrastive Linguistics (Sofia)
Folia Linguistica (The Hague)
Foundations of Language (Dordrecht)
General Linguistics (Lexington)
Hermes: Zeitschrift für klassische Philologie (Wiesbaden)
Historiographica Linguistica (Amsterdam)
Indogermanische Forschungen (Berlin)
International Journal of American Linguistics (Chicago)
International Journal of Applied Linguistics in Language Teaching (Heidelberg)
International Journal of Corpus Linguistics (Dordrecht)
International Journal of Lexicography (Oxford)
International Journal of the Sociology of Language (Amsterdam)
Journal of International Phonetic Association (London)
Journal of Linguistics (Cambridge)
Journal of Neurolinguistics (Oxford)
Journal of Phonetics (London)
Journal of Pragmatics (Amsterdam)
Journal of Psycholinguistic Research (New York)
Journal of Semantics (Dordrecht)
Kodikas (Tübingen)
Kratylos (Wiesbaden)
Langages (Paris)
Language (Baltimore)
Language and Communication (Oxford)
Language Learning (Ann Arbor)
Language Sciences (Tokyo)
Lexicographica (Tübingen)
Lingua (Amsterdam)
Linguistic Abstracts (Oxford, referátový, anotovaný zdroj jen článků)
Linguistic Inquiry (Cambridge London)
Linguistic Review (Dordrecht)
Linguistics (The Hague)
Linguistics and Philosophy (Dordrecht)
Linguistische Berichte (Wiesbaden)

Literary and Linguistic Computing (Oxford)
Mind and Language (Oxford)
The Modern Language Journal (University of Wisconsin Press)
The Modern Language Review (Cambridge)
Multilingua (Berlin)
Natural Language and Linguistic Theory (Dordrecht)
Philologus. Zeitschrift für klassische Philologie (Berlin)
Phonetica (Basel)
Poradnik językowy (Warszawa)
Pragmatics (Antwerp)
Quaderni di semantica (Bologna)
Quantitative Linguistics (Bochum)
Rivista di Linguistica (Padova)
Semiotica (The Hague)
Slavia. Časopis pro slovanskou filologii (Praha)
Slovo a slovesnost (Praha)
Special Language / Fachsprache (Wien)
Studies in Language (dříve: Foundations of Language)
Synthese (Dordrecht)
Terminology (Amsterdam)
Text (The Hague-Paris)
Theoretical Linguistics (Berlin)
Voprosy jazykoznanija (Moskva)
Word (Michigan State University)
Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung (Berlin)
Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung (Göttingen)

prof. PhDr. František Čermák, DrSc.

JAZYK A JAZYKOVĚDA

Přehled a slovníky

Vydala Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum
Ovocný trh 3, Praha 1
Praha 2001
Prorektor-editor prof. MUDr. Pavel Klener, DrSc.
Obálka Kateřina Řezáčová
Grafická úprava Kamila Schüllerová
Redakce Lenka Ščerbaničová
Sazba a zlom DTP Nakladatelství Karolinum
Tisk Nová tiskárna Pelhřimov, s.r.o.
Vydání třetí, doplněné

ISBN 80-246-0154-0